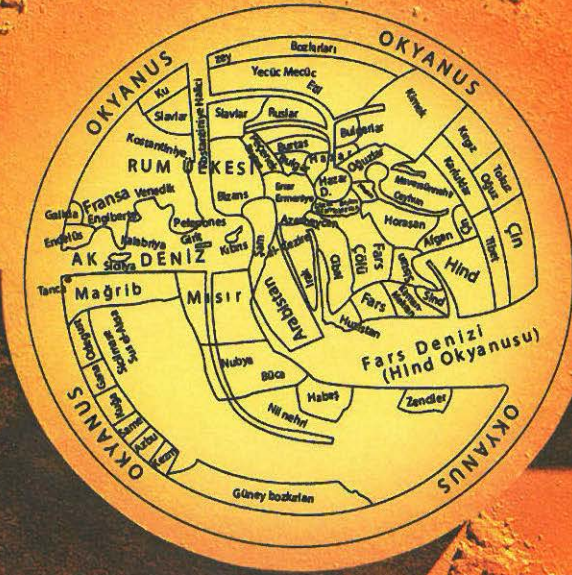

İBN HAVKAL

10. Asırda

İslâm Coğrafyası

Tercüme
Ramazan Şeşen

İBN HAVKAL

10. Asırda

İslâm Coğrafyası

Tercüme
Ramazan Şeşen

YEDİTEPE

10. Asırda İslâm Coğrafyası

Kitabın Orijinal Adı: Sûrat El-Arz (Yer'in Haritası)

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editör
Nihal Metin

©Yeditepe Yayınları
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 16427

ISBN: 978-605-5200-58-9
Yeditepe Yayınevi: 234
Seyahatname : 7

Baskı Tarihi: Kasım 2014

Sayfa Düzeni
Semih Erdoğan

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt

Şenyıldız Yay. Matbaacılık Ltd.Şti.
Gümüşsuyu Cad. No:3/2 - Topkapı / İstanbul
Tel: 0212 483 47 91-92 (Sertifika No: 11964)

YEDİTEPE YAYINLARI

Çatalçeşme Sok. No: 27/15 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.atacyayinlari.com / bilgi@atacyayinlari.com
online alış-veriş: www.kitapadresi.com

Ramazan Şeşen

1937 yılında Denizli'nin Tavas ilçesinin Nikfer köyünde doğdu. İlkokulu burada okuduktan sonra 1960'ta İstanbul İmam-Hatip Okulu'nu bitirdi. 1965'te İstanbul Üniversitesi' Edebiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 1966 yılının başında aynı fakültenin Ortaçağ Tarihi kürsüsüne asistan oldu.

1969'da doktorasını, 1978'de de doçentliğini tamamladı. Bir süre Libya Trablusgarp Üniversitesi'nde görev yaptı. 1982'de IRCICA'da araştırmalarına başladı. Türk-İslam tarihi ve yazmalar üzerinde uzman olan Ramazan Şeşen 1989'da ise Ortaçağ Tarihi profesörü olarak o zamanki adıyla Mimar Sinan Üniversitesi'ne atandı. 2004'te emekli olana kadar aynı fakültede görev yaptı. Ayrıca 1995-2004 yılları arasında aynı fakültede Tarih bölüm başkanlığı görevini yürüttü.

Eserleri:

İslam Coğrafyalarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, TTK.

Köprülü Kütüphanesi Yazmalar Kataloğu. Vols. I–III, IRCICA.

Mukhtarat min al - Makhtutat al - Arabiyyat al - Nadira fı Maktabat Türkiye, IRCICA.

Selahaddin Eyyûbi ve Devlet, Çağ Yayınları.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, Yeditepe Yayınevi.

Doğu'nun Kalbine Seyahat, Yeditepe Yayınevi.

Haçlılar Önünde Sultan Baybars, Yeditepe Yayınevi

Kudüs Fatihî Selâhaddin Eyyûbî, Yeditepe Yayınevi

İçindekiler

Önsöz.....	7
Mukaddime (Yazarın Önsözü).....	15
Yeryüzünün Şekli.....	19
Arabistan.....	31
Fars Denizi (Batı Hind Okyanusu, Basra Körfezi, Kızıldeniz).....	51
Mağrib (Kuzey Afrika).....	65
Endelüs.....	101
Sicilya.....	111
Mısır.....	123
Şam (Rafah-Malatya Arası).....	147
Rum Denizi (Akdeniz ve Kolları).....	165
El-Cezire (Yukarı Mezopotamya).....	175
Irak.....	193
Huzistan (Acem Irak'ı).....	205
Fars (Şiraz-Istahr Bölgesi).....	213
Kirman.....	243
Sind (Aşağı İndüs Vadisi).....	249
Ermeniye, Azerbaycan, Erran (Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya).....	259
Cibal (Hamedan, Isfahan, Kum, Kazvin Bölgesi).....	277
Deylen, Taberistan Gilan, Cürcan (Tahran Bölgesi ve Hazar Denizinin Güneyi).....	289

Hazar Denizi ve Havzası.....	297
Horasan-Fars Arasındaki öl.....	307
Sicistan (Orta ve Güney Afganistan).....	315
Horasan (Kuzey-Doğu İran, Türkmenistan, Kuzey Afganistan).....	325
Mâverâünnehir-Harezmi (Batı Türkistan).....	347
Sonsöz.....	399
Yer Dizini.....	401
Şahıs Dizini.....	419

Önsöz

Bu kitap İslâm coğrafyacılığının altın çağı olan X. yüzyıl coğrafyacılarından Nusaybinli Ebû'l Kasım İbn Havkal'in *Sûrat el-Arz (Yer'in Haritası)* adlı eserinin tercümesidir. İbn Havkal'in hayatı hakkında eserinde verdiği bilgilerden başka malumata sahip değiliz. Öyle anlaşıyor ki, X. yüzyılın başlarında ya mensup olduğu Nusaybin'de veya Bağdat'ta doğmuştur. İyi bir eğitim görmüştür. Hocaları arasında ünlü dilci, kıraat âlimi, kelamcı Ebû Ali el-Farisî (ö. 987) vardır. 931 yılında Bizans'a karşı yapılan bir sefere katılmış, Kayseri yakınlarına kadar gitmiştir. 932 yılında Medâin şehrinde bulunmuştur. Ticaretle meşgul olmuş, yaptığı uzun ticari seyahatler sırasında İslâm dünyasının her tarafını dolanmış, yazmayı düşündüğü *Sûrat el-Arz* adlı coğrafya kitabı için malzeme toplamıştır. 987 yılında hayattaydı.

Kitabının mukaddimesinde (önsözünde) ifade ettiğine göre İbn Havkal, daha küçük yaştan itibaren ülkeler, şehirler hakkında bilgi edinmeye meraklıydı. Gençliğinde coğrafya konusunda yazılan önemli kitapları okumuştur. Çeşitli seyyahlar, tüccarlar, yolculardan haberler toplar, bunları birbiriyle mukayese eder, doğruyu bulmaya çalışırdı.

Bu sırada Abbasi Devleti çöküntü içindeydi. Ekonomik, siyasi durumu bozulmuş, Bağdad'da bile karışıklıklar çıkmaya başlamıştı. Uzak eyaletlerdeki valiler bağımsızlıklarını ilan

ediyordu, Horosan-Mâverâünnehir’de Samaniler, İran-Irak’ta Büveyhiler, Mısır’da İhşidiler, Kuzey Afrika’da Fatımiler, Endelüs’te Emeviler bağımsız devletler kurmuşlardı. Halife’nin otoritesi kaybolmuştu, Emirlerin (kumandanların) baskısı altındaydı. Büyük kumandanlar arasında tayin ettiği emîrelümeralara (beylerbeylerine) yetkilerini devrederek günü kurtarmaya çalışıyordu. Emîrelümerâ İbn Raik 942 yılında Hamdaniler elindeki Musul’u almaya kalkışmıştı, Musul beyi (emiri) Hasan b. Abdullah b. Hamdan’ın kardeşi Ali tarafından öldürülmüştü.

Bunun üzerine Halife Mütteki Musul sahibi Hasan b. Abdullah b. Hamdan’ı emîrelümera tayin etti. Ona “Nasireddevle”, kardeşi Ali’ye “Seyfeddevle” unvanı verdi. Nasireddevle makamında fazla kalmadı. 943 yılında Türk kumandanlar tarafından Bağdad’dan kovuldu, yerine Tüzün emîrelümera tayin edildi.

İşte bu karışık, huzursuz ortam üzerine İbn Havkal ticaret yapmak, yazacağı kitap için bilgi toplamak maksadıyla seyahatlere çıktı. Bu seyahatleri 943 yılından 987 yılına kadar sürdürdü. İslâm dünyasının her tarafını dolaştı. Eseri için bilgi topladı, 987 yılında eserini tamamladı. Öyle anlaşıyor ki, önce Arap yarımadası, sonra Basra körfezi, Kızıldeniz civarını dolaştı. Sonra 947-951 yıllarında onu Kuzey Afrika, Endelüs’te görüyoruz. Kitabın çeşitli yerlerinde bu konuda tarihler verir. Onu 948 yılında Mağrib ve Endelüs’te 949 yılında Mehdiye’de, 951 yılında Sicilmâse’de, 969 yılında Irak, el-Cezire, Huzistan, Fars, Cürcan’da, 970 yılında Mısır’da 973 yılında Sicilya’da, daha sonra Mâverâünnehir ve Horasan’da görüyoruz. Bazı yerlere defalarca gitmiştir. 941 yılında Tanca yakınlarındaki Habat’taki durumundan bahseder.

İbn Havkal’ın eseri bir seyahatname gibi gözlemlere dayanır. Bazen “oraya gitmedim” veya “karşıdan gördüm” der. Deniz yolculuğundan bahsetmez, Kızıldeniz, Basra Körfezi’ndeki tehlikeli yerleri iyi bilir, bu iki denizde ve Akdeniz’de seyahat etmiş olmalıdır. Sicilya’ya, Endelüs’e gitmiştir.

İbn Havkal'in eseri çağdaşı el Makdisi'nin eseriyle beraber İslâm dünyasının ilk tam coğrafya kitabıdır. Her ikisinin eseri uzun seyhatler, incelemeler sonucunda yazılmıştır. Başta dünyanın genel durumu hakkında bir giriş vardır. Burada dünyanın şeklinden, büyüklüğünden, çeşitli ülkelerden kısaca bahseder. Ekvatora yakın yerlerin ve güney yarımkürenin boş, ıssız olduğunu, kimsenin oraya gitmediğini söyler. Dünya'nın çevresinin 360° olduğuna işaret eder. İdrisî dışındaki İslam coğrafyacıları XIII. yüzyıla kadar Kuzey Denizi'nin bir uzantıyla Karadeniz'e bittiğini zannederler. İbn Havkal'ın dünya haritası da böyledir. Bazı coğrafyacılar, astronomlar ise Dünya'nın boşlukta durduğundan, hatta yer çekiminden söz ederler. İdrisî bu coğrafyacılarandır. İbn Havkal bundan sonra bölge, bölge İslâm dünyasını anlatmaya başlar, haritalarını verir. İslam ülkelerinin kuzey yarımkürenin orta kuşağında yer aldıklarını belirtir. Önce Arabistan'ı, sonra Kızıldeniz – Basra Körfezi'ni ve Sudan – Nubya bölgelerini, sonra sırasıyla Mağrib (Kuzey Afrika), Endelüs, Sicilya, Mısır, Şam, el-Cezire, Irak, Huzisten, Fars, Kirman, Sind, Azerbeycan – Erran – Ermeniyeye, Cibal, Deylemistan – Gilan – Teberistan – Cürcan, Fars – Horasan arasındaki çöl, Sicistan, Horasan, Mâverâünnehir bölgelerini sırayla anlatır, haritalarını verir. O günün imkanlarına göre mükemmel harita yapmak mümkün değildir. Haritalar şematiktir. Kubadiyan'daki Hind haritasından bahsetmesine rağmen, Memun'un haritasından söz etmez. Eseri astranmik coğrafya bakımından zayıftır. Eserini tertib ederken yedi iklim üzerine değil, İslam dünyasının coğrafi bölgelerine göre yazmıştır. Şehirlerin enlemlerini, boylamlarını vermez. Sadece Nil nehrinden bahsederken birkaç enlemi verir. Bazı yerlerin sınırlarından bahsederken yönlerde hata yapar. İslâm dünyasının doğusu ile batısını verirken Fergana ile Aden'i verir, bu yön kuzey-doğu, güney-batı yönüdür. Kuzey Afrika, Endelüs dahil değildir. Onları bir uzantı kabul eder. İslâm dünyasının en kuzeyi ile en güneyini verirken Bizans hududu ile Sind eyaletini verir. Bu yönler kuzey – batı, güney – doğu yönleri-

dir. Oğuz Çölü'nü Hazar Denizi'nin kuzeyinde verir. Halbuki doğusundadır. Malta'nın Sicilya ile Girit arasında olduğunu söyler, halbuki Sicilya ile Trablus arasındadır.

Diğer bir husus gezdiği yerlerdeki insanların din ve mezhebinden söz ettiği halde, kendi mezhebini açıkça söylemez. Hatta Sicilya'da bu konunun kendisine sorulması üzerine kaçamak cevap vermiştir. Kuzey Afrika'yı anlatırken Fâtımî Halifesi için "efendimiz" ifadesini kullanır. Bu sebeple ve Endelüs'ün durumunu küçümsemesi sebebiyle onu Fâtımî ajanı sayanlar bile vardır. Fakat, Fâtımîlere bağlı Sicilya Müslümanları hakkında çok şiddetli tenkitlerde bulunur. Mağripliler (Fâtımîler) geleli Mısır'ın durumunun gerilediğini söyler. Öyle anlaşıyor ki, mezhebi Mutezile'dir. Hocaları arasında Mutezile'den Ebû Haşim'in talebesi Ebû Ali el-Farisi vardır.

İbn Havkal'e göre, İslâm dünyası zalim, tamahkâr idareciler sebebiyle gerilemektedir. Birçok yerde bu gerilemeye işaret eder. Cihad ruhunun zayıfladığını, zalim idareciler sebebiyle Bizans'ın Anadolu'da, Şam'da, Akdeniz'de birçok yeri aldığını söyler. Bunlar arasında Girit, Kıbrıs, Doğu Anadolu vardır. Ona göre Bizans zannedildiği kadar güçlü değildir. Mağrip İslâm dünyası yanında dahi zayıf kalır. İslâm dünyasındaki idarecileri yermesine karşılık Samanileri, Mâverâünnehir bölgesini öve öve bitiremez, çok ayrıntılı bir tarifini verir, ikinci en çok beğendiği yer Fars bölgesidir. Mısır'daki Kıptlerin sulhsever, çalışkan insanlar olduklarını söyler, Ermeni devletini kaldıran, Ermenileri esir statüsüne koyan İbn Ebi'l-Sâc'ı tenkit eder. Eski halifelerin onlara verdiği amannâme'yi bozmasının İslâm dinine aykırı olduğunu söyler.

İbn Havkal'in eseri İslâm dünyasının tam bir ayrıntılı coğrafyasıdır. Teknik bir coğrafyadan ziyade bir seyahat kitabıdır. Anlattığı bölgelerin hudutlarından, şehirlerinden, yollarından, limanlarından, önemli köylerinden, dağlarından, nehirlerinden, göllerinden şehirlerarası mesafelerden, menzillerden, ticaretten, yetiştirilen, imal edilen ürünlerden, öşür, haraç, gümrük vs.

vergilerden bahseder. Fiyatları verir. Ekonomi tarihi bakımından çok önemli bir kaynaktır. İnsanların ahlaklarından, din ve mezheplerinden, medeni durumlarından bahseder. Şehirleri anlatırken alanından, halkından, önemli binalarından, cami, kale, hükümet binası, hapishane gibi kurumlardan, çarşılarından bahseder. Eseri ekonomik coğrafya bakımından son derece önemlidir. İlgisi İslâm dünyası ve çevresine hastır gibi uzak bölgelerle ilgilenmez. Çin, Hind, Avrupa, Türk ülkeleri. Yalnız Akdeniz etrafındaki Frenk ülkeleri, Bizans, Hazar Denizi etrafındaki ülkeler hakkında biraz bilgi verir. Karahanlılar sahasından Zengibar'dan hiç bahsetmez. Enteresan olan İslâm coğrafyacılarının XII. asra kadar Karadeniz'i iyi tanıdıklarıdır. Baltık ve Kuzey denizlerinin Karadeniz'e bittiğini zannederler. İbn Havkal de aynı hatayı yapar.

İbn Havkal zamanında İslâm dünyasındaki şehirler büyü müştü. Eski şehirlerin dışında rabaz (varoş) denen büyük yerleşim yerleri oluşmuştu. Genellikle şehirler kale, şehir (iç şehir) rabaz olmak üzere üç kısımdan oluşuyordu. Eski şehre şehristan, eski kaleye kuhendiz deniyordu. Şehirlerin, rabazların etrafında genellikle sur vardı. Cami, hükümet sarayı, hapishane kalede ve etrafındaydı. Rabazlarda da camiler vardı. Çarşılar, ticari hayat genellikle rabazdaydı. Burada oteller (funduklar), hanlar, ribatlar vardı. Buralar da imalat, ticaret anlarıydı. Hanların, ribatların bir kısmı yollar üzerindeydi. İçinde yolcular, askerler barınırdı. Devrin en önemli şehirleri Bağdad, Kurtuba, Kahire, Buhara, Semerkand, Nişabur'du. Şehirlere bağlı kureler (sancaklar), nahiyelere, köylere ayrılıyordu. Maliye, vergi alanlarına amillik denirdi. Şehirde en önemli idareciler vali, kadı, amil (vergi memuru), şihne, muhtesipti.

Bu devirde ölçü birimlerinde milletler arası standart yoktu. Aynı ölçü bölgeden bölgeye değişiyordu. İbn Havkal Fars ve Taberistan ve diğer bölgelerindeki ölçü birimlerinden bahseder, aralarındaki farklılıkları gösterir. Kitabında çok sayıda uzunluk, ağırlık alan ölçü birimi verir:

Uzunluk ölçü birimleri: Berid iki posta menzili arasındaki mesafe olup ortalama 25 km.'dir. Bir berid 3 fersah, bir fersah 3 mil'dir. Berid yerine menzil, merhale, konak, gün kelimeleri de kullanılır. Sadece aşağı Mısır'da saks denen bir ölçü birimi kullanılır. Bu birim 1 km. civarında olmalı. Küçük uzunluk birimleri kaska 190 cm., zira, adım, kulaç, parmak, habba gibi şeylerdir. 1 zira 50 cm. civarındadır. Bir de Irak'ta habl denen bir birim var. Urgan gibi bir manaya gelmeli.

Ağırlık ölçü birimleri: Menn 130 dirhem, kantar 100 dirhem, müdd 18 litre, keyl 72 müdd, indebb 69 litre, sâ 4 müdd, menn 12. 168 kg., uesk 60 sâ, carib 4 kafız, kafız 8 mekak, keyl 72 müdd, mekuk 1800 dirhem, rıtl 65 dirhem, kantar 100 rıtl, ukaye 1/12 rıtl, vıkr yük, kürr 6 litre ğırara çuval, batman 1580 dirhem, miskal 4.25 gr., dirhem 2.9 gr., kırat 3 habbe, dânek 2 kırat, habbe dirhem 48'de biridir.

Alan ölçüleri: feddan 400x400 kasba, dânek 29. 172 m², habbe 1/72 feddan, kafız 1/10 cerib veya 159, 2 m², cerib 60x60 arşındır.

Bu sırada paranın ağırlığı standart haldeydi. Devlet kontrolündeydi. 1 dinar (altın) 1 miskal (4.25 gr), dirhem 2.9 gr.'dı.

İbn Havkal eserini yazmasının sebeplerini mukaddimede ve Sind bahsinin sonunda anlatır. Yukarıda bahsedilen sebeplere ilaveten, kitabı yazarken İbn Hurdadbih, el-Ceyhânî, Kudame b. Cafer ve Ebû'l-Kasım el-Ka'bî'nin eserlerinden, Butlamyus'un eserinde vs. faydalanmıştır. Sonunda İbn Hurdadbih ile el-Ceyhâhnî'nin eserlerini eksik bulmuş, onları yanında taşımaktan vazgeçmiştir. Kudame b. Cafer'in eserini beğenir, fakat ondan nakiller yaparak kitabını uzatmak istemediğini söyler. Genel olarak gözlemlerine, edindiği bilgilere dayanmıştır. Bu arada 951 yılında Ebû İshak el-Fârisi el-İstahri onun eserini incelemiş, kendi eseri *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'teki hatalı, eksik kısımları tamamlamasını istemiştir. İbn Havkal'de onun isteğini sonra yerine getirmiştir. İstahri ile İbn Havkal'in eserlerinde birçok yerdeki benzerlik bundan ileri gelmelidir. Ayrıca İbn Havkal

alıntılarla, lüzumsuz ayrıntılarla eserini uzatmak istememiştir. Birçok bahsin sonunda, o bölge hakkındaki bilgilerin özetle böyle olduğunu söyler, Irak hakkında çok şey yazıldığını ayrıntıya fazla girmedigine işaret eder.

İbn Havkal'in eserinin iki redaksiyonu vardır. İlk ve eksik redaksiyonu Halep hükümdarı Seyfeddin Ali b. Hamdan (ö. 967)'a ithaf etmiştir. 987 yılında tamamladığı ikinci ve tam nüsha olan redaksiyonu ise Büveyhi devlet adamlarından Ebü'l Seri el-Hasan b. el-Fadl b. Ebi'l-Seri el-İsfahani'ye ithaf etmiştir. Eser yazılışından itibaren İslâm ve daha sonra Osmanlı coğrafyacılarının, batılı araştırmacıların başlıca kaynaklarından biri olmuştur. Birçok defa kısmen Avrupa dillerine, Farsça'ya, tam olarak Fransızca, İngilizce'ye çevrilmiştir. Ondan faydalananlar arasında Kâtip Çelebi de vardır. Eserin ikinci redaksiyonu da Goeje tarafından 1873 yılında Leyden'de yayınlanmıştır. Bunu Beyrut ve diğer yerlerdeki yayınları takip etmiştir. III. Ahmed koleksiyonu nüshası 479/1086 yılında Ali b. el-Hasan b. Büandar tarafından istinsah (kopya) edilmiştir. Daha sonra VI/XII. yüzyıl başlarında bir gezgin tüccar bu nüshaya sahip olmuş, esere bazı ilaveler yapmıştır. Bu ilaveler 1115-1182 yıllarına aittir. Belki de iki kişinin ilaveleridir. Bu ilaveler köşeli parantez içinde gösterilmiştir.

Biz daha önce *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler* adlı çalışmamızda bu eserin Mâverâünnehir bahsinin tamamıyla, Hazar Denizi havalisindeki Türklere ait pasajlarını tercüme etmiştik. Şimdi ise eserin tamamını tercüme ettik. Okuyucuların hizmetine sunmaktayız. Klasik, hacimli İslâm coğrafya kitaplarından Türkçe'ye tam tercüme edilen ilk eserdir. Bu münasebetle eseri yayınlayan Yeditepe Yayınevi sahibi Mustafa Karagüllüoğlu'na ve çalışma arkadaşlarına teşekkürü borç bilirim.

Ramazan Şeşen

Mukaddime (Yazarın Önsözü)

Nimetleri, iyilikleri, âdil taksimi karşılığı övülen, şükredilen Allah’a hamdolsun. Salat ve selam onun yarattıklarının en hayırlısı Hz. Muhammed ve ailesine olsun. İyi meziyetlere sahip olan, bu hususta zirveye, yüksek makamlara ulaşan, bunların güzelliğinden lezzet alan, ahlakta kendini öne çıkaran, geçmiş iyilikleri çok olan, düşmanları sevilmeyen, eşi-benzeri bulunmayan, ipine yapışanın, kendisine sığınanın güvende olduğu, ilmin, âlimlerin, ediplerin ve edep sahiplerinin dostu, bu konuda köklü gayreti olan ve edeple dokunmuş uluların çocuğu, kahramanların yıldızı, insanların en cömerti, faziletli kişilerin reisi, iyi huy sahiplerinin kutbu Ebü’l Seri el-İsfahani¹ şairin şu sözüne layıktır:

“Beni nice tanıyan vardır ki, ben onu tanımam. Benden nice haber veren vardır ki, beni görmemiştir. Zira evim, yurdum ne kadar uzak olsa da iyiliğim onlara ulaşmıştır.”

Allah’tan ona uzun ömür vermesini, derecesini yükseltmesini dilerim. Allah duaları kabul eden ve yakın olandır. İşte bu zat için yeryüzünün şekillerinden, uzunluğundan- genişliğinden, iklimlerinden (bölgelerinden), İslâm diyarının mamur olan ve mamur olmayan yerlerinden bahseden bu kitabı yazdım. Şehirlerini anlattım, tabi amilillerini (vergi bölgelerini) gösterdim.

¹ Bu zatın kimliğini kesin tesbit edemedik İbn Havkal’i himaye eden bir Büveyhi idarecisi veya tüccar olmalı.

Yeryüzünün ayrıldığı yedi iklim meselesine değinmedim, zira, Kubâdiyan'da bulunan Hind haritası² her ne kadar doğruysa da hataları çoktur. Ben her iklimi (bölgeyi) anlattım, haritasını ayrı verdim. Sonra bu bölgeyi çevreleyen yerlerden, buralardaki şehirlerden, nahiyelerden, buraların kanunlarından, gelirlerinden, dağlarından, nehirlerinden, denizlerinden, mallarından, vergilerinden, öşürlerinden, haraçlarından, yollarının mesafelerinden, oralardan celbedilen (getirilen) ticari mallardan bahsettim. Zira, bu hususlar siyasetçi hükümdarların, her tabakadan yüksek meziyet sahibi kişilerin bilecekleri şeylerdir.

Bu kitabı telif etmeye, haritalarını çizmeye sevk eden husus şudur: Ben küçük yaştan beri coğrafya kitaplarını okumaya, ülkeler arasındaki mesafeleri, bu ülkelerdeki mezhepleri-dinleri, yolları öğrenmeye, bu konulardaki bilgileri kavramaya meraklıydım. Gençliğimin başında bu konularda yazılmış kitapları, meşhur eserleri okudum. Coğrafyaya dair insanı tatmin eden bir kitap, otorite kabul edilen bir harita görmedim. İşte bu husus beni bu kitabı yazmaya coğrafya konusunda sözler söylemeye sevk etti. Devamlı yolculuklarım, rızık ve para kazanmak için vatanımdan ayrı düşmem, sultanın zulmü, zamanın fenalığı, doğu halkının başına gelen felaketlerin, kötülüklerin devam etmesi, daha öncekilerin aksine hükümdarların zulümleri, felaketlerin, musibetlerin birbiri ardına gelmesi, kılıklar, kitabı hazırlamamda yardımcı oldu.

7 Ramazan 331/15 Mayıs 943 Perşembe günü Medinet el-Selam (Bağdad)'dan yolculuğum başladı. Bu yılda Emir el-Umera Ebû Muhammed el-Hasan b. Abdullah b. Hamdan, kendisini tutuklamak isteyen Türklerin elinden kurtulup Diyar-ı Rabia'ya (Nusaybin bölgesi) kaçtı. Halbuki, bu sırada onun işleri yolundaydı, imkanları fazlaydı itibarı, gücü zirvedeydi, Nâsireddevle unvanıyla taltif edilmişti. Ben ise

² Kubadiyan'da bulunan Hind haritasından bahsetmesine rağmen Mem'un'un haritasından bahsetmiyor.

gençliğimin, toyluğumun başındaydım, durumum iyiydi, muti bir kişiydim³.

Kitabımda sonunda yolculukların beni nasıl sürüklediğini, pek deniz yolculuğu yapmadan karadaki devamlı yolculuklarımı anlattım. O derece de yolculuk yaptım ki, baştanbaşa yeryüzünü dolaştım. Yeryüzünde güneşin kirişini kestim. (Her yere gittim.) Ülkelerdeki önemli kişileri, ileri gelenleri, hatta onların meziyetlerinden enteresan şeyleri, faziletlerini anlattım. Fakat okuyucuyu usandırmamak için aşırı ayrıntılara girmedim. Zira, bu kitapta maksadım başkalarının daha önce anlattıkları ülkeleri yeniden anlatmaktır. Bu ülkelerin şehirlerinden, dağlarından, nehirlerinden, denizlerinden, mesafelerinden, oralar hakkında söylediğim bazı şeylerden diğer kitaplarda dağınık olarak söz edilir. Her ne kadar ülke, kabile tutan kişiler aksini söylese de, her ülke halkından yolculuk yapanlar benim anlattıklarımın doğruluğunu araştırabilirler.

³ Nâsireddevle Hasan b. Abdullah b. Hamdan Musul sahibiydi, kardeşi Seyfeddevle Ali (ö.967)'nin Emirelümere İbn Raik'i öldürmesi üzerine 942 yılında onun yerine Emirelümere tayin edilmiştir. 943 yılında Tüzün liderliğindeki Türk kumandanların tehdidi üzerine Musul'a çekilmiş, Tüzün Emirel-ümere tayin edilmiştir. Nasireddevle sonra Musul'u Büveyhilere bırakmış, 969 yılında Erdümüşt kalesinde hapiste ölmüştür.

Yeryüzünün Şekli

Ben mesafeleri, şehirleri, anlatılması gereken diğer şeyi anlattım. Okyanusun çevrelediği bütün yerlerin bir bakımdan Kubadiyan'daki haritaya benzeyen, bazı konularda ondan ayrılan bir haritasını yaptım. Anlattığım her ülkenin yerini, birbirine bitişen kısımlarını, her nahiyenin genişliğini, uzunluğunu, yer genişliğini, yuvarlaklığını, kareliğini, üçgenliğini, diğer özelliklerini açıkladım. Her şehrin komşu şehire göre yerini, kuzeyinde, güneyinde, doğusunda, batısında olduğunu gösterdim. Böylece haritaya bakan kişi her iklimin (ülkenin) yerini, gösterdiğim, anlattığım şeklini, tertibini, halini, haberlerini yeterli bulsun. Bazen okuyucu kendine göre yerin uzunluğu, büyüklüğü, enlemin-boy-lamın konumu hakkında tereddüde düşebilir. El-Ceyhani'nin *Coğrafya* kitabı bu kitap derecesine yaklaşamaz, bu kitap İbn Hurdadbih'in kitabına tam uymaz. Okuyucunun görevi kitapta şüphelendiği yerleri iyice incelemesi, doğruyu arayıp iyice düşünmesidir. Zira, bu konulardaki bilgileri nakledenler, yolculuklar yapanlar çok hezeyanlar, yalanlar söylerler. Doğruyu söylemezler. Bilinmesi gereken şey, bu kitabı yazmaktan maksadımız lezzet almak, her ülkeyi doğru anlatmak, bilgiyi arayanlar tarafından iyilikle anılmaktır.

Bu kitapta İslâm ülkelerini iklim iklim (ülke ülke) bölge bölge, kûre kûre (sancak, sancak), amillik (vergi bölgesi) amillik anlattım. Arap ülkelerinden başladım. Bütün Arap diyarını bir iklim kabul ettim. Zira, Kâbe bu iklimdedir, Mekke bu iklimin

incisidir. Arap ülkelerinin dağlarını, çöllerini, yollarını onun etrafındaki Fars denizine⁴ dökülen nehirleri anlattıktan sonra Fars denizini anlattım. Zira bu deniz Arap diyarının çoğunu kuşatır. Bu denizin nasıl Arap diyarını dolaştığını gösterdim. Zira, Fars denizi Muskat'tan itibaren batıya doğu Mekke, Kızum (Süveyş)'a kadar kıvrılır. Bunun 50 fersahı Oman kıyısındadır. Buraya *Ra'selcümüne* denir. Sonra Mağrib (Kuzey Afrika) diyarını anlattım. Burayı iki kısma ayırdım. Birinci kısımda Mısır'dan Mehdiye, Kayravan'a kadarki yerleri buralardaki şehirleri gösterdim. Bundan sonra ikinci kısımda Kayravan, Mehdiye'den Tanca, Azili'ye kadarki yerleri gösterdim. Deniz kıyısındaki şehirleri her tarafındaki yolları, diğer yerlerdeki doğusunun, batısının durumunu gösterdim. Sonra iki haritada Mağrib gibi Mısır'ı anlattım. Buralardaki şehirleri, su kıyısındaki yerleri, sudan uzak yerleri, dağları, halicleriyle suları, vadileri, birbirine bitişen, denize giren yerleri, Feyyum suyundan Akna, Tenhemat gölüne dökülen kolları çizdim.

Sonra Şam diyarını, cündlerini, dağlarını, sularını, nehirlerini, denizlerini, sahillerindeki şehirlerini, Taberiye Gölü'nü, Zügar (Lut) Gölü'nü, Beni İsrail Tih sahrasını, Şam'daki yerini çizdim. Sonra Rum Denizi (Akdeniz)'ni özelliğini, şeklini, doğusundaki (Kuzeyindeki) Rum şehirlerini, Mağrib karşısındaki amilliklerini, Kalabriya'daki Rum şehirlerini, Engiberte (Lombardia), Belbanüs (Pelepones) denilen boğazı, Akdeniz'den İstanbul Boğazı'na uzanan halici, Rum diyarının sularını, büyük nehirlerini, şehirlerini çizdim. Endelüs haritasını Mağrip'le beraber yapmıştım, onu tekrarlamadım. Yine Akdeniz'deki meşhur ve meskûn adaları, bahsedilmesi gereken meskûn meşhur yerleri çizdim.

Sonra Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar, Diyar-ı Bekr'i içine alan el-Cezire (Yukarı Mezapotamya)'dan , Dicle, Fırat nehirlerinden, el-Cezire hudutları içinde bu nehirlerin geçtikleri yerlerden, dağlardan , yollarından, durumundan bahsettim.

⁴ Fars denizinden maksat Hind okyanusu ve onun kolları Basra Körfezi ve Kızıldeniz'dir.

Bundan sonra Irak'ın haritasından, sularından, ovalarından, sularının denize dökülmesinden, oradaki kanallardan bahsettim. Irak hududundaki Huzistan'dan, nehirlerinden, şekillerinden, durumundan söz ettim. Huzistan'ın ardından Fars haritasından, nehirlerinden, göllerinden, şehirlerinin yerlerinden, denizinden ve sahilindeki şehirlerinden bahsettim. Sonra Kırman'dan, karasından, denizinden, ovasından, dağından, yollarından bahsettim.

Ardından Sind diyarını, şehirlerini, yollarını, denizini, denizinin sahilindeki şehirlerini çizdim. Buradaki Mihran (İndüs) nehrinden, Multan'dan, nehrin denize dökülmesinden, buraya komşu olan Hind ve İslâm ülkelerinden bahsettim.

Sind'den sonra Azerbeycan'ın haritasını koydum. Oradaki dağları, yolları, Aras, Kür gibi tatlı sulu nehirleri, Ahlat (Van), Kebudan (Urmiye) göllerini anlattım. Bu iki göl diğer denizlere bitişmez. Buraya yakın Kafkas dağını gösterdim. Sonra Cibal bölgesini, amilliklerini, şehirlerinin yerlerini, buradan Horasan ve Fars'a bitişik hudutları, buraya yakın Gilan, Deylem, Taberistan, Hazar Denizi'nin kısımlarını, iyi bildiğim bazı kısımlarını tasvir ettim.

Bundan sonra Taberistan Gölü (Hazar Denizi)'nü, adalarını, oraya dökülen nehirleri, komşu olan dağları, bu bölgedeki Müslümanların miktarını, komşu olan diğer bazı yerleri anlattım. Fars bölgesiyle Horasan arasındaki çölü, buradaki yolları, etrafındaki tabi bölgeleri, onun ötesindeki Sicistan amilliklerini, oraya komşu Gurların ülkesini, dağlarını, Zereh Gölü'ne dökülen nehirlerini anlattım.

Sonra Horasan'ı ve oraya bağlı Toharistan, Bamyân dağlarını, Tus, Kuhistan bölgelerini, bütün akar sularını, meşhur dağlarını, kumluklarını, meşhur yollarını tasvir ettim. Sonra Ceyhun nehrini, ötesindeki Buhara, Semerkand, Ustrûşene, İsbicab, Şaş, Harezm amilliklerini, buralardaki suları, yolları anlattım.

Bu harita yeryüzünün meskûn olan, meskûn olmayan kısımlarını gösterir. Harita memleketlere ayrılır. Yeryüzünün temel ülkeleri dörttür. Bu dört kısmın en mamur, en zengin, en iyi idare edilen, en çok vergi toplanan yeri **İranşehir**'dir. Buranın merkezi ise Babil ülkesi yanı Fars diyarıdır. Bu ülkenin sınırları Acemler zamanında belliydi İslâmiyetten sonra her ülkenin bir kısmını kendisine kattı. Rumlardan Şam, Mısır, Mağrib, Endelüs'ü aldı. Çinlilerden Mâverâünnehir bölgesini aldı. Bu memleketler İranşehir'e katıldı. Rum ülkesine Slavlar ve onlara komşu Ruslar, Serir, Alan, Ermeni ve diğer Hristiyan ülkeleri dahildir. Çin ülkesine ise diğer Türklerin ülkeleri, Tibet'in bir kısmı, putperestlerin bazı ülkeleri dahildir. Hind ülkesine ise Sind, Keşmir, Tibet'in bir kısmı, bu ülkelerin dinlerinden olanlar dahildir⁵.

Ben Mağrib'deki zencilerin ülkelerinden Sudan, Büca ülkesinden, onların hizasındaki milletlerden bahsetmedim. Zira, ülkeler, dinler âdâb (edebiyat), felsefe, doğru siyasetle değer kazanır, düzelir. Bahsettiğim yerlerin halkı bu meziyetlerden yoksundur ki, diğer ülkeler hakkında söylediklerimi haketsinler. Yalnız bahsettiğim mamur ülkelere komşu zencilerin bir kısmı dine, düşünceye, hikmete başvururlar. Bahsedilen mamur ülkeler halkına biraz benzerler. Bunlar Nubyalalar, Habeşlerdir. Bunlar Hristiyan olup Rumların mezheplerini benimserler. İslâmiyetten önce Rumların ülkesine komşuydular. Zira Nubya arazisi Mısır arazisine komşudur. Habeşistan Kızıldeniz kıyısındadır. Bu iki ülke ile Mısır arasında altın madenleri olan meskûn çöller bulunur. Ayrıca Kızıldeniz vasıtasıyla Mısır ve Şam'a bağlanırlar. Bu saydıklarımız malum ülkelerdir. Buralardaki kıymetli malların getirilmesiyle İslâm diyarı itibar ve önem kazanmıştır.

Yeryüzünün güney-kuzey diye ikiye taksimine gelince, doğu okyanusundaki Çin körfezinden batıdaki Endelüs, Mağrib, Tanca sahilindeki Cebel-i Tarık boğazına düz bir çizgi çekersen yeryüzünü

⁵ Bu ifadelerden İbn Havkal'in ve zamanındaki ilim adamlarının İslâm dünyasını eski Sasanilerin mirasçısı kabul ettikleri anlaşılıyor.

ikiye bölersin⁶. Bu taksim Çin denizinden başlar, Hind ülkesinden geçer, İslâm ülkelerini ikiye ayırarak Mısır'a, hatta Mağrib'e uzanır. Bu çizginin kuzeyindeki ülkelerin halkı beyaz renklidir. Kuzeydeki soğuk ülkelere doğru gittikçe insanların beyazlığı artar. Güneydeki ülkelerin halkı ise siyahtır. Güneye doğru gittikçe siyahlıkları artar. En mutedil (ılımlı) ülkeler bu hat üzerinde veya yakınında olanlardır. Etrafındaki komşu ülkelerden uzaklığı, yakınlığı bilinenlerle beraber bu iklimlerin herbirinden söz edeceğiz.

İslâm diyarına gelince, bu ülkelerin doğusunda Hindistan, Fars denizi (Hind Okyanusu), batısında Atlas Okyanusu kıyılarına ve Odegust bozkırlarına kadar uzanan Sudanlıların ülkesi bulunur. Bu ülkenin sahraları Ulili karşısındadır. İslâm ülkelerinin kuzeyinde Rumların ülkesi, buraya bitişen Ermeni, Alan, Erran, Serir (Avar), Hazar, Rus, Bulgar, Slav, bazı Türk ülkeleri, doğusunda Çin ülkeleri bulunur. Güneyinde Hind (Fars) denizi yer alır.

Rum ülkesine gelince, buranın doğusunda İslâm ülkeleri, batısında ve güneyinde [Akdeniz], Okyanus, kuzeyinde Çin'e bağlı bazı yerlerin (yanlış) sınırları vardır. Zira, ben Türklerle Rumlar arasındaki Slavları ve diğer milletleri Rum ülkesinden saydım.

Çin ülkesine gelince, buranın kuzeyinde, doğusunda Okyanus, güneyinde İslâm ve Hind ülkeleri (yanlış), batısında yine Okyanus, İslâm ülkeleri vardır. Yecüc ve Mecüc ve benzeri kavimlerin ülkeleri Çin'den sayılır.

Hind ülkesine gelince, batısında, doğusunda, güneyinde Fars (Hind) denizi kuzeyinde Horasan ve Çin vardır. Bahsettiğim dört esas ülkenin hududları bu şekildedir⁷.

Denizlere gelince, ikisi en meşhurdur. Bunların büyüğü Fars denizidir, sonra Rum Denizi (Akdeniz) gelir. Bu iki deniz birbirine simetrik iki körfez olup Okyanus'tan çıkarlar. Bahse-

⁶ Bu ifadelerdeki yeryüzüyle genellikle Kuzey yarımküre anlaşılıyor. Yedi ilkimi de bu yarımküre oluşturuyor.

⁷ Metinde Hind ülkesinin tarifi hatalı, biraz düzeltme yaptık.

dilen iki denizin en uzun ve en geniş Fars denizidir. Çin'den Kızıldeniz'e kadarki yerler bu deniz (Fars denizi = Hind Okyanys) kıyısındadır. Kulzum (Süveyş)'den Çin'e bir doğru çizgi çekilirse 200 merhale (konak) kadar eder⁸. Yine Kulzum'dan Mağrib'in sonuna doğru çizgi çekersen 180 merhale (konak) bulursun, Kulzum'dan Irak'a düz bir şekilde karadan gider ve Semave arazisini geçersen bir aylık yol tutar. Irak'tan Ceyhun'a iki aylık yol tutar. Ceyhun'dan İslâm diyarının doğusundaki Fergana'nın nihayetine 20 küsür merhale (konak) tutar. Fergana hududundan Karkük ülkesini geçip Tokuzoğulların ülkesine varırsan 30 küsür konak tutar. Tokuzoğullarından Çin'in doğusundaki Okyanus'a iki ay kadar yol tutar. Kulzum'dan deniz yoluyla Çin'e gidersen yolun kıvrımlarının çokluğundan mesafe uzar.

Rum Denizi'ne (Akdeniz'e) gelince, bu deniz Mağrib'le Endelüs arasındaki boğazla Okyanus'a bitişir ve doğuda Şam hududlarına kadar uzanır. Bu mesafe dört aylık yoldur. Bu denizde yol Fars denizinden daha düz ve müsaittir. (s.12) Bu denizde Cebel-i Tarık boğazından gemiyle hareket edersen bir rüzgâr denizin çoğunu katettirir. Fars (Hind) denizinin uzantısı Kulzum (Süveyş) ile Farama yakındaki Akdeniz sahili arası 3 merhalelik (konak) kara yolu tutar. Bazı tefsirciler Kur'an-ı Kerim'deki *"İkisi arasında engel vardır, birbirine bitişmezler."*⁹ ayetiyle kastedilen yerin burası olduğunu söylerler. Ayeti te'vil edenler ise başka iddiada bulunurlar. Şu kadar var ki, Akdeniz, Farama'nın 20 küsür konak doğusuna kadar uzanır. Mağrib mesafelerinden bahsederken buna değindik, tekrarlamayacağız. Mısır'dan Mağrib'in sonuna 180 konak kadar yol tutar. Ortalama Mağrib'in batı ucundan Çin'in doğu ucuna 400 konaktır.

Yeryüzünün en kuzeyinden en güneyine genişliğine gelince Okyanus'un sahillerinden hareket edersen Yecüc ve Mecüc

⁸ Berid iki posta konağı arasındaki mesafe. Ortalama 24-25 km. Berid konak, menzil, merhale aynı mesafe için kullanılan kelimelerdir. 1 günlük yol da hemen hemen aynı mesafedir. Deniz mesafesine mecra denir.

⁹ Rahmen suresi, âyet 20.

ülkesine varırsın, sonra Slavların arasından İç Bulgarların, Slavların ülkesini geçer Rum ülkesine varırsın. Oradan Şam, Mısır, Nubye ülkelerini geçer, Sudan ile zenciler arasındaki çölü geçip yeniden Okyanus'a ulaşırsın, yeryüzünün güneyi ile kuzeyi arasındaki hat budur¹⁰. Bu hattın mesafesine gelince, Yecüc ülkesinden Bulgarlara 40 konak, Slavlardan Şam'a 60 küsur konak, Şam'dan Mısır'a 30 küsur konak, Mısır'dan Nubya'nın sonuna 80 konaktır. Sonra ıssız bozkırlar gelir. Oraya girilmez, Yecüc'den Nubya'nın sonuna kadar 210 konak olup hepsi mamurdur. Ye'cüc ve Me'cüc ile Kuzey Okyanusu arası, Sudanlılar ile Güney Okyanusu arası boş ıssız yerlerdir. Bu bölgelerde mamurluk, hayvan, bitki olduğuna dair bir şey bilmiyorum. Bu iki bozkırın denize kadar ki mesafesinin ne kadar olduğu bilinmez. Güneydeki çöl aşırı sıcak olduğu için oralara girilmez, oralarda mamurluk, hayat yoktur. Mağrip'le Çin arası tamamiyle mamurdur. Okyanus yeryüzünü halka gibi kuşatır, Fars denizi, Rum (Ak) denizi Okyanus'a bağlanır.

(s.13) Hazar Denizi'ne gelince bu denizin bahsedilen iki denizle bağlantısı asla yoktur. Büyük yazarlar tarafından bu deniz hakkında çok hikayeler anlatılır. Coğrafya kitaplarında okuduğuma göre. Batlamyus bu denizin Rum Denizi'nden beslendiğini söylemiş. Batlamyus gibi olmaktan, gerçeğe aykırı söz söylemekten Allah'a sığınırım. Bu deniz çukur bir yerdir, tatlı su ile beslenir. Buraya dökülen en büyük nehir Ruslardan gelen Etil (Volga)'dır. Ayrıca, Aras, Kün nehirleri, Gilan, Deylem, Taberistan, Oğuzlar tarafından gelen sular bu denize dökülür. Tamamı tatlı sudur. Yalnız, toprağı, zararlıdır. Bu sebeple suyu acıdır, yatağında bozulur. Bu öyle bir denizdir ki, insan Hazar sahilinden başlasa Azerbaycan, Deylem, Taberistan, Cürcan, Siyahkuh çölünü geçer. Zikredilen nehirler dışında hiç bir önemli engelle karşılaşmadan yolculuğa başladığı noktaya varır. Harezmi (Aral) Gölü de aynı şekilde başka

¹⁰ Bu coğrafya taksim sadece kuzey yarımküreye uyar. Gerçekte yeryüzünü Ekvator iki kısma ayırır.

bir denize bağlanmaz. Zencilerin diyarında, Rum ülkesi karşısında köfeler, denizler bulunur. Çok sayıda olduklarından, iyi bilinmediklerinden onlardan söz edilmez. Okyanustan bir haliç çıkar, Slavların ülkesinin ardından geçer ve Rum diyarını katederek Akdeniz'e ulaşır¹¹.

Rumların ülkesi Okyanus'tan başlar, Galicia (Bask ülkesi) ve Fransa ülkelerinden Roma, Atina'dan İstanbul'a uzanır. Sonra Slavların ülkesini içine alır. Uzunluğu 170 konaktır. Zira, kuzey hudutlarından Slavların ülkesine iki aylık yoldur. Yukarıda anlattığımız gibi, en kuzyden en güneye 210 konaktır. Halis Rumlar Roma ile Slavlar arasında yer alırlar. (s.14) Rumların ülkelerinden sayılan Franklar, Galiciahlr ve başkalarının dili ayrıdır. Yalnız dinleri, ülkeleri aynıdır. Nitekim, İslâm diyarının da tâbileri vardır. Hepsi bir ülke sayılır.

Ebû İshak el-Farisi el-İstahri ve Horasan sahibinin hacibi Ebû İshak İbrahim b. Alptigin (ö. 964 civarı)¹²'in ifadelerine göre Çin ülkesi uzunluğuna dört, genişliğine üç aylık yol tutar. Doğu hududundan Tibet'in batısına, oradan Tokuzoğuz, Kırgız diyarlarına, Kimeklerin arkasından denize ulaşınca kadar dört ay civarında yoldur. Çin halkı çeşitli diller konuşurlar. Tokuzoğullar, Kırgızlar, Kimekler, Oğuzlari, Karlukların dilleri aynıdır. Birbirlerini anlarlar. Çinlilerin, Tibetlilerin dilleri ayrıdır. Nitekim Sanhace, Odegust, Sirt, Kastiliye, (Kuzey Afrika'da) diğer Berberilerin dilleri ayrı özelliklere sahiptir, berberice onları birleştirir, birbirlerini anlarlar. Bütün Çin ülkesi Humdan (Hanbaliğ) oturan imparatora bağlı sayılır. Bütün Rum diyarı İstanbul'da oturan imparatora, bütün Hind halkı Kannuc'ta oturan Mihrac'a, bütün İslâm diyarı Bağdad'da oturan Halife'ye bağlı sayılır.

¹¹ XII. yüzyıla kadar İslâm coğrafyacıları Karadeniz ve kuzeyini iyi tanımazdı. Baltık ve kuzey denizlerinin Karadeniz'e bitiştiğini zannederlerdi.

¹² Bu zat coğrafyacı el-İstahri'dir. 952 yılı civarında İbn Havkal ile konuşmuş, ona kendi eserindeki hatalarını, eksiklerini tamamlamasını söylemiştir.

Türk ülkelerinde memleketleriyle tanınan hükümdarlar vardır. Oğuzların ülkesi, Hazarların, Kimeklerin, Karlukların, Bulgarların hududlarıyla ve Cürcan'dan Fârab ve İsbicab'a kadarki Müslümanların hudutlarıyla çevrilidir. Karlukların ülkesi, kuzey tarafta Oğuzlar-Kırgızlar arasında, Slavların arkasında kalır. Ye'cüc ve Me'cüc Kimekler, Slavların ülkesi arsından geçtikten sonra kuzeyde kalır. Onların miktarını Allah bilir. Ülkeleri yüksek dağlarla çevrilidir. Hayvanlar oraya giremez. Ancak yayalar oraya tırmanır. Onlar hakkında Horasan sahibi (samani hükümdarı)'nın hacibi İbrahim b. Alptigin'den¹³ daha çok bilgi sahibi yoktur. Ticaret malları onlara insanlar, koyunlar sırtında ulaşır. Harezm taraflarından oraya giden tüccarlar bir dağın yamacında veya inişinde bir hafta, on gün kalırlar.

Kırgızlar ise Tokuzoğullar, Kimekler, Okyanus, Karluklar, Oğuzlar, arasındaki yerde otururlar. Tokuzoğullar büyük bir kabile olup Tibet, Karluklar, Kırgızlar, Çin arasında geniş bir yurda sahiptirler. Çin ise Okyanus, Tokuzoğullar, Tibet, Fars körfezi arasındaki yerde bulunur. Slavların ülkesi genişliğine, uzunluğuna ikişer aylık yol tutar. Bulgar ise çok âmilliği bulunmayan küçük bir şehirdir. Bu ülkelerin limanı olduğu için meşhurdur. Ruslar (Vikingler) ve bu şehri yağmaladılar, Hazarları, Semender ve Etil'i 358/969 yılında tahrib ettiler. Sonra Rumların ülkesi, Endelüs üzerine yürüdüler, iki kısıma ayrıldılar. Ruslar ilkel, çapulcu bir kavimdir. Bulgarlarla, Slavlar arasında Etil (Volga) nehri kıyılarında otururlar. Türklerden bir grup ülkelerinden çıkıp Hazarlarla Rumlar arasındaki yere geldiler. Bunlara Peçenekler denir, yurtları eskiden başkalarınınındı. Burayı zorla almışlardır. Peçenekler Rusların dayandıkları güç ve müttefikleridir. Onlar eskiden Endelüs'e, Berdea'ya akınlar yapmışlardır.¹⁴

¹³ Bu zat Samanilerin Horasan valisi ve Gazneliler Devleti'nin temellerini atan Hacib Alptigin'in oğludur. 964 yılı civarında ölmüştür.

¹⁴ Rusların (Vikinglerin) Berdea'ya akını ve yağması 943 yılında olmuştur.

Hazarlar bir cins insana verilen addır. Onların ülkesi (başşehri) Etil nehriyle iki kısma ayrılan Etil şehriydi. Bir kısmına Etil, bir kısmına Hazaran denirdi. Bu nehir Rusların ülkesinden çıkar. Etil şehrinin çok köyü, toprağı yoktur. Bu şehir Hazar Denizi, Serir, Rus, Oğuz ülkeleri arasında bulunur. Tibet ülkesi, Hindistan, Çin, Karluk, Tokuzoğuz ülkeleri, Fars denizi arasında yer alır. Bir kısmı Hindistan'a bir kısmı Çin'e dahildir. Bu ülke halkının bağımsız hükümdarı vardır. Yemenli Tübbalar soyundan olduğu söylenir.

Güneydeki Sudan ülkelerine gelince, onların Mağrib'in en sınırındaki ülkesi Atlas Okyanusu sahilindedir. Burası, ayrı bir diyardır. Orasıyla diğer memleketler arsında bağ yoktur. Bir sınırı Okyanus'a, bir sınırı Mağrib diyarıyla Okyanus arasındaki çöl, bir sınırı Mısır'la arasındaki Vahaların arkasındaki (s. 16) çöle, bir sınırı ise sıcaklıktan bir şey yetişmeyen ıssız çöle uzanır. Sudan ülkesi 1000x1000 fersah genişliğindedir. Yalnız sahil kıyısındaki uzunluğu Vahalar tarafındaki uzunluğundan daha fazladır. Nubya arazisi Said (Yukarı Mısır) hududundan başlar. Sudan arazisine uzanır. Ayrıca, Büca arazisine, bu yer ile Kızıldeniz arsındaki çöle, insanların yaşamadığı araziye sınırları vardır. Büca arzisi genişliği az, uzun bir yerdir. Nil ile Kızıldeniz, Nubya ile Habeşistan arasında kalır. Kus sınırından başlar, boş-ıssız araziye kadar uzanır. İnsanları çok, durumları, hükümdarları, inançları, İslam devrindeki tarihleri tafsilatlı ve enteresandır. Yalnız tarih kitaplarında bunlardan bahsedilmez. İleride onlara dair enteresan bazı şeylerden söz edeceğiz.

Habeşistan'a gelince, burası Fars Denizi'nin bir kolu olan Kızıldeniz kıyısındadır. Bir sınırı zencilerin ülkesine, bir sınırı Nubya ile Kızıldeniz arasındaki çöle, bir sınırı Büca arazisi ile ıssız (girilmeyen) araziye dayanır. Zencilerin ülkesi Sudanlıların en uzun olan ülkesidir. Habeşistan'dan başka yere sınırı yoktur. Habeşistan geniş bir memleketdir. Zamanımızda, otuz küsur yıldır hüküm süren bir kraliçe tarafından idare edilir. Tarihi çok enteresandır. Yemen'in, Fars'ın, Kirman'ın, bir miktar

Hind arazisinin karşısında yer alır. Hindistan Fars denizinin doğusunda, zencilerin ülkesinin karşısında yer alır. Bu ülkenin uzunluğu, Mekran, Mansura, Sind arazisinden başlar, Kannuc'u geçip Tibet'e ulaşır, dört aylık yol tutar. Genişliği Kannuc yakınından, Fars Denizi (Hind Okyanusu)'nden itibaren üç ay kadarlık yol tutar.

Zamanımızda İslâm diyarı uzunluğuna Fergana'nın doğu hududundan başlar, (s.17) batıya doğru Horasan, Cibal, Irak, Yemen'e kadar uzanır. Arabistan'ı içine alır. Bu mesafe beş ay civarında yol tutar. Genişliğine gelince, Rumların ülkesinden başlar, Şam, el-Cezire, Irak, Fars, Kirman'ı katederek Fars Denizi kıyısındaki Mansura arazisine uzanır. Dört aylık yoldur¹⁵. Burada, Mısır'dan Mağrib, Endelüs'e kadar uzanan İslâm ülkesini hesaba katmadım. Bu İslâm arazisi elbisenin yeni gibidir (uzantı şeklindedir). Mağrib arazisinin doğusunda, batısında İslâm yoktur. Mısır'ın batısına geçince güneyi Sudan arazisi, kuzeyi Akdeniz, Rum ülkesidir. İslâm diyarının uzunluğunu Fergana'dan Endelüs ve Mağrib nihayetine hesaplayacak olursak 300 konaklık yol tutar. Zira, Fergana'dan Belh vadisine 20 küsur konak, Belh vadisinden Irak'a 60 küsur konak, Irak'tan Mısır'a 30 küsur konaktır. Mağrib ise Mısır'ın başından Okyanus'a 180 konaktır. Mısır'ın sonundan Tanca'ya bunun yarısı mesafe tutar.

Her iklimin (ülkenin) yeri, diğer ülkelere komşuluğu bilinsin diye, İslâm ülkelerini ayrıntılı anlatmak istedim. Bütün ülkeleri içine alan genel haritanın her iklimin uzunluğunu, genişliğini, yuvarlaklığını, kareliğini, şeklini tam açıklamayacağını düşündüm. Ayrıca, her ülkenin ayrı bir haritasını verdim. Bu haritalarda bahsedilen iklimin şeklini, aradaki şehirleri, bilinmesi gereken hususları gösterdim, izah ettim.

¹⁵ İslâm dünyasının doğu-batı, kuzey-güney yönlerinin tarifi gerçeğe tam uymamaktadır. Tarif daha çok İslâm dünyasının kuzey-doğu ile güney batı, kuzey batı ile güney-doğu yönlerini göstermektedir. Kuzey Afrika, Endelüs, Zengibar, Volga Bulgarları, Karahanlılar sahası bu tarifi dışında kalmaktadır.

Arabistan

Kitabı yazmaya Arabistan'la başladım. Zira, kible, beldelerin anası Mekke, Arapların kendilerine has ana yurdu buradadır. Arap yarımadasını Dicle'nin denize döküldüğü Abadan'dan itibaren Fars Denizi kuşatır, Bahreyn boyunca Oman'a kadar uzanır. Sonra deniz Mehre, Hadramut, Aden boyunca Yemen sahillerine, sonra Cidde'ye, Car'a, Medyen'e varır, Eyle'de sona erer. Buraya giren deniz uzantısına Kulzum Denizi (Kızıl Deniz) denir. Kulzum (Süveyş) bu denizin sahilinde bir şehirdir. Sınır Eyle'den Batıya Taran ve Cübeylan'a doğru uzanınca Kulzum'a varır. Arap yarımadası sınırları, sonra Eyle'den Medâin-i Lut Kavmi'ne, Zügar gölü denen Ölü Deniz'e, Filistin'in Şerat, Belkâ kısımlarına, Ezrüat, Havran, Beseniye, Dimaşk Guta'sı, Dimaşk'a bağlı Ba'lebek, Hıms, amilliklerinden Tedmur, Selemiye, Kınnesrin amilliklerinden Hunâsıra, Bâlis, boyunca Fırat'a uzanır. Sonra Rakka, Karkisiye, Rahba, Daliye, Âne, Hudise, Hit, Enbar'ı takibederek Kûfe'ye Fırat sularının aktığı Bataih'e, sonra Kûfe, Havernak'ın bulunduğu Hire'ye, Kûfe ovasına, Vasıt'a, Dicle'ye, Basra ovasına, Batâih'ine uzanır, Abadan'da sona erer.

(s.19) İşte Arabistan'ın sınırları böyledir. Abadan'dan Eyle'ye kadarki kısmı Fars denizi sahili olup Arap diyarı sınırının dörte üçünü, doğu, güney, batı sınırlarının büyük kısmını teşkil eder. Eyle'den Bâlis'e Şam hududu, Bâlis'ten Abadan'a kuzey hudududur. Bâlis'ten Enbar'a kadarki sınır el-Cezire, Enbar'dan

Abadan'a kadarki sınır Irak sınırı adını alır. Eyle tarafında Arabistan'a Benu İsrail Tihi (Sina Yarımadası) bitişir. Burası Arap Yarımadası'ndan sayılmaz. Amalika, Yunanlılar, Kıptların arazileri arasında bir çöldür. Bu çölde Araplara ait su, mera bulunmaz. Bu sebeple Arabistan'a dahil olmaz.

Rabia, Mudar Araplardan bazı guruplar el-Cezire bölgesine yerleşmiş, bu bölge onların yurdu, merası olmuştur. El-Cezire'yi Arap yarımadasından sayan coğrafyacı görmedim. Zira, Araplar bu gölgeye Fars ve Rumların hakim oldukları sırada gelip köylerin, şehirlerin aralarına inmişlerdir. Bu bölgenin geniş amillikleri vardır. Araplar bölgeye Farsların, Rumların himayesinde yerleşmişlerdir, el-Cezire'de Rabia Arapları, Şam'da Yemenli Gassaniler yerleşmişlerdir. Behra ve Tenuh Arapları Hristiyan olmuşlardır.

Arapların ana yurdudur. Mekke, Medine'nin bulunduğu Hicaz, Yemame ve mislafları, Hicaz Necd'i (Bahreyn'e sınırdır), Irak-el-Cezire, Şam çölleri, ovaları, Yemen böğeleridir. Yemen kelimesi Tihâme, Yemen Necdî, Oman, Mehre, Sana, Aden ve diğer Yemen kûrelerini kapsar. Sirreyn'den başlayıp, Yelemlem, Taif'in ötesindeki Necd'e, doğuda Fars Denizi'ne kadar uzanan yerlerin güneyi Yemen'dir. Bu saha ise Arap diyarının üçte ikisidir. Sirreyn hududundan Medyen'e kadarki Kızıldeniz sahili, doğuya doğru Hıcr'dan Yemen'in arkasındaki Tay dağlarına, sonra Basra Körfezi'ne kadar uzanan saha Hicaz'dan sayılır. Yemen'den başlayıp (s. 21) Medine yakınına uzanan çizgi, buradan Basra çölüne uzanan çizgi içindeki yerler Necd'dir Abadan'dan Enbar'a, Necd karşısındaki Esed, Tay, Temim, diyer Arap kabilelerinin yurtları çölüdür. Enbar'dan Bâlis'e Teyma arazisi Vâdi'l-Kura ve Hıcr'a kadarki Husaf çölü-bozkırı el-Cezire ovasıdır. Bâlis'ten Eyle'ye, Medyen'e, Tebük karşısına kadar uzanan Tay kabilesi yurduna bitişen saha içindeki yerler Şam çölüdür. Ayrıca, bazı alimler yakın oldukları için Medine'yi Necd'den, Mekke 'yi Yemen Tihâme'sinden sayarlar.

Arabistan diyarı çok büyük, hükümdarları çok önemlidir. Bu diyara Firavunlar, Yemen tübbaları hakim olmuştur. Bu hükümdarlardan bazıları Tübbâ gibi, eski zamanda yeryüzünün halkının çoğuna hükümdar olmuşlardır. Tübbâ, Sana ve Semerkand şehirlerini kurmuş, bir yıl birinde bir yıl birinde oturmuştur. Hz. İbrahim devrindeki firavun Sinan b. Ulvan, Hz. Musa zamanındaki firavun Musab b. el-Velid bu ülke halkındandır¹⁶. Bu diyardan çok sayıda Peygamber çıkmıştır. Bunların en şerefli, en üstünü peygamberimiz Hz. Muhammed'dir. Geçmiş zamanda Tübbâ ve Zülkarneyn gibi ünlü, ülkesi geniş, kendisinde ve sülalesinde hakimiyetin devam ettiği, cömertlik ve hayır sahibi başka hükümdar yoktur. İslâm devrinde buradan çıkan hükümdarlar ülkelerinden uzaklaşmadan dünyanın çoğuna hakim olmuşlardır. Her tarafta onlara dua edilir, her taraftan onlara bol mal gelir.

Zamanımızda Arap Yarımadasının mallarının aktığı sultanların, hükümdarların en önemlisi Bahreyn halkından olan, Şerc'den Aden'e kadariki sahillere, Yemen Tihâmesi'ne sahip olan Ebü'l-Ceyş İshak b. İbrahim b. Ziyad'ın halefidir¹⁷. Bu sahanın uzunluğu 12 konak, genişliği Tihâme dağlarından Yemen sahiline kadar 4 konaktır. Bu hükümdarın tahsil ettiği malların çoğu 500.000 Asir dinarın'a yaklaşan öşür ile Zebid iltizamlarından elde ettiği 200.000 Asir dinarıdır. Zamanımızda dağlık böğlerin hükümdarlarının çoğu onun adına hutbe okuturlar. Aden'e işleyen gemilerden (s. 24) emanetsiz, muvafakatsız öşür onun hazinesine gelir. İşleyen gemilerin sayısı bazan artar veya eksilirse de, onun Aden gümrüğünden geliri senede 200.000 Asir dinarı civarındadır. Bazen ise çok fazladır. Bazen ise bir miktar azalır. Aden sahilleri ve devamında amber bulunur, bundan ayrı bir vergi alır. Dehlek adaları sahili de ona hediye gönderir. Bu hediyeler içinde köle, anber, kaplan derileri vardır. Ayrıca

¹⁶ İbraniler, Araplar bütün ırkları kendi atalarına bağlarlar. Bu konuda sahte nesep zincirleri uydurmuşlardır.

¹⁷ Bu zat için bkz. Zambaur, 115; Makdisi, s. 104.

Habeş kraliçesinden devamlı hediyeler paralar alır. [540/1145 yılında Aden'e vardım. Sultanı Muhammed b. Seba'nın amidi (vekili) Bilal b. Cerir, müşrifî dayım Ahmed b. Gıyas'tı. Gelip giden gemilerden alınan öşür 114.000 dinardı. Bu miktar yazarın söylediğinin birkaç katıdır.] Kuvvet ve kudrette onu Asir sahibi İbn Taraf takip eder. Onun ülkesi çeşitli mallara, vergi gelirine sahiptir. Yıllık geliri Ebü'l-Ceyş b. Ziyad'ın oğlunun gelirinin yarısı kadardır. İbn Taraftan sonra Haly sahibi Cirâmi gelir. Vergileri, saltanatı, kudreti İbn Taraftan azdır. İşte bu üç kişi Yemen Tihâme'si hükümdarlarıdır İbn Taraf ile Cirâmi, İbn Ziyad'a tabidir, onun adına hutbe okurlar. Hepsî ise Mağrib sahibi Fatmî halifesi adına hutbe okurlar. Cibâl hükümdarlarının en büyüklerinden biri Esad b. Ebi Ya'fur'dur. Uzun senelerdir Tihâme bölgesine, Sana'ya hakimdir. İbn Ziyad sülalesi adına hutbe okur, para bastırır, onlara hediyeler gönderir, yıllık geliri 400.000 dinardan daha azdır. Bu parayı misafirlerine, yanına gelen muhtaçlara, hayır yoluna harcar. Bu zat tübbalar soyundan gelir. Bunun gibi bütün Yemen hükümdarları vergilerini misafirlere, yolculara, muhtaçlara harcarlar. Cibâl bölgesindeki diğer bütün hükümdarların gelirleri verdiğimiz sayılardan azdır, (s. 25) gelirleri ihtiyaçlarına yetecek kadardır.

Sa'de sahibi el-Hasan'ın vergileri fazladır, Tabakhanelerden aldığı geliri, kabilelerden aldığı vergileri çoktur. Gelirini Kur'an'da sadakaların harcanması emredilen iyilik yoluna harcanır. Miktar, İbn Taraf'inkine yakındır. Bazen artar, bazen yetmez, Sirreyn sahibinin geliri kendisine, ailesine yetecek kadardır. Bahsetmeye değer bir durumu yoktur. Yemen'den gelip-giden tüccar gemilerindeki kölelerden, mallardan rüsum alır.

Bahreyn'e gelince, şehirleri Hecer, Ahsâ, Katîf, Ukayr, Bişe, Harac'tır, Uval ise bir ada olup Ebû Saîd el-Hasan b. Behram¹⁸ ve oğlu Süleyman'ın elindeydi. Buradan geçen gemilerden

¹⁸ Karmati hareketini teşkilatlandıran ve Bahreyn'de Karamati devletinin temellerini atan kişidir. 913 yılında ölmüştür. İleride kendisinden daha ayrıntılı bahsedilecektir.

çok vergi alınır. Halihazırda Hasan b. Behram'ın sülalesinin elindedir. Ebû Saîd Hasan'ın sülalesinin sayısı kadın-erkek 400 kişi civarındadır. Bu ülkenin malları öşürleri, dolaylı vergileri, gümrükleri, çeşitli mükellefiyet, rüsum, Basra, Kûfe çöllerinden, Mekke yolundan alınan ücretlerden başka, Bah-reyn'deki çiftliklerden (köylerden) elde edilen buğday, arpa, hurma mahsullerinden 30.000 dinar geliri vardı. Bunların dışında mal sahibiydiler. İyi, mümin kişilerdi. Emir ve nehiy (menetme), akitler, anlaşmalar yapan kişilerdi. Onlara Mekke yolundan, Oman'dan, Remle, Şam'dan paralar gelirdi. Ebû Said oğullarından hayatta kalanlar, Ebû Muhammed Senber b. el-Hasan b. Senber'in çocukları birlik halindeydiler. Ebû Muhammed Senber bunların en iyisi, en güçlüsüydü.

Onlar adaletleri üzere yılın belli gününde yıllık gelirlerini paylaşırlardı. Bütün gelirin beşte biri imama (zamanın sahibine) ayrılır. Beşte üçü kural olduğu üzere, Ebû Saîd'in çocuklarına ayrılırdı. Kalan beşte bir Senber oğullarından Ebû Muhammed'e teslim edilirdi. O da bunu 20 kişi civarındaki kardeşlerine ve oğullarına taksim ederdi. Ebû Tahir'in oğullarına büyük saygı gösterirlerdi. Bunların en büyüğü Sabur'du, (s. 26) Amcaları onu öldürünce ihtilafa düştüler, durumları kötüleşti. 358/969 yılına kadar çiftliklerinden, diğer gelirlerinden başka toplanan malların beşte üçünden belli payları vardı. Sabur'u öldürdükten sonra birbirlerinden kuşkulandılar. Cerâ'da buluşmaktan vazgeçtiler. Eskiden onların büyükleri, küçükleri hayvanlarına binerek gelirler, Ahsâ'nin kıple taraflarındaki Cerâ'da toplanırlardı. Gençleri beyaz elbiseler giyerek, atlarına binerek mızrak oyunları oynarlar, mütevazı bir şekilde yerlerine dönerlerdi. Yine onlar başlarına bir şey gelirse Cerâ'da şura toplarlardı. Sefere çıkmaya karar verilirse hepsi giderler, kimse kalmazdı. Yerlerinde sadece en itibarlı kişiyi bırakırlardı. Eskiden Ebû Ali b. Ebi Mansur'u Oman üzerine göndermişlerdi. Ebû Ali Oman'ı fethedemeyince hepsi birden oraya yürüdüler. Fethettiler. Yine Ebû Ali b. Ebi'l-Mansur'u Şam üzerine göndermişler, eli boş

dönmüştü, ganimet alıp hıyanet ettiğini zannetmişlerdi. Bunun üzerine oraya Kısra b. Ebî'l-Kasım b. Ebî'l-Kasım ve Sahr b. İshak'ı göndermişler, bu iki kumandanla Ebû Muhammed el-Hasan b. Ubeydullah b. Toğuç¹⁹ arasında ileride bahsedeceğimiz olaylar cereyan etmişti. Sonra halife el-Muti onların düşmanlıklarını giderdi, onları birleştirmeye çalıştı. 360/971 yılında onları barıştırdı. Sicilya'da gördüğüm ve Mağrip'te olup bitenleri anlamak için gelmiş olan Ebû'l-Hüseyin Ali b. Muhammed b. el-Gamr'ın arkadaşı Ebû'l-Hüseyin Ali b. Ahmed bana sır şeklinde bazı şeyler anlattı. Sonra, sözünü açtı İkdânîklerden Ahsâ'da ve diğer yerlerde kalanların hepsinin öldüğünü söyledi. Bunların başında (s. 27), Benu'l-Gamr gibi çör çöp dışında, Caferiye'de oturan Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. el-Gamr'dı, ondan sonra Kûfe'de oturan Ebû Tarif Adi b. Muhammed b. Gamr ile onların adamlarını, mallarının, sürülerini idare eden Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Bişr el-Hârisi vardı. Ebû'l-Hasan el-Hârisî aynı zamanda cezaları tatbik eden kişiydi, yüz yaşına yaklaşmıştı. Sevr b. Sevr ise onların ordu kumandanı olup yaşlı, becerikli biriydi. Her tarafa seferler yapardı. Ondan daha iyi, daha kabiliyetli olan Ebû'l-Hasan Ali b. Osman el-Kilabi idi, yüzyirmi yaşında olduğunu söylerlerdi. Bu zat Ebû Zekerîyya el-Temâmî zamanına yetişmiş, Karmatilerin ilk davetlerini, en eski kurallarını görmüştü. Fasîh, hoş konuşan, cesur, onlar adına çeşitli yerlerle mektuplaşmış, kadıları olan İbn Arafe adına Hamdanilerle ve başkalarıyla haberleşmiş, onlardan dostluk amanı almıştı. Sabur b. Süleyman öldürülmesinden sonra şimdi onlar zayıflamışlar, güçleri azalmıştır. 350/961 yılından sonra çeşitli kişilerden duyduğuma göre Ebû Tarif Adi b. Muhammed b. el-Gamr ile kadı İbn Arafe onları birleştirmiştir. Reisleri, Basra ve Kûfe'den, hacılardan, Oman'dan, ganimetlerden gelen malları paylaşırlar. Sahib el-Zaman'a (Fâtîmi Halifesine) ayrılan milktar dışındaki malları yılda 1.000.000 dinara, çok defa 1.200.000 dinara ulaşır.

¹⁹ Son İhşidiler hükümdarı olup 982 yılında ölmüştür.

Arap Yarımadası'nın şehirlerine, diğer hususlarına gelince, orada gemi işleyen nehir veya göl yoktur. Zügar Gölü diye tanınan Ölü Göl her ne kadar (s. 28) çöle komşu ise de oradan sayılmaz. Yemen'de Seba diyarındaki su birikintisi akarsu yatağıdır. Önüne baraj yapılmıştır. Orada biriken su köylerin, ziraat yerlerinin ihtiyacında kullanılırdı. Bu bölgede geniş mamur alanlar oluşmuştu. Halkı nankörlük yapıp asi olunca Allah onlara afet musallat etti, baraj su tutmaz hale geldi. Bu husus Kur'an-ı Kerim'de *"Onlarla mübarek kıldığımız köyler arasında, onları parça parça kıldık,"*²⁰ ayetinde ifade edilmektedir. Bu baraj günümüze kadar kuru kalmıştır. Arklar, pınarlar, akarsular ise çoktur.

Arap diyarını anlatırken **Mekke**'den başlıyorum. Mekke dağların vadileri arasında bir şehirdir. Uzunluğu Ma'lâ (Mual-la)'dan Mesfele'ye kadar 2 mil civarındadır. Bu güneyden kuzeye uzunluğudur. Ciyad'ın altından Kuaykian sırtına kadar genişliği uzunluğun üçte ikisi kadardır. Binaları taşrandır. Mescid-i Haram şehrin ortası civarındadır. Kâbe mescidin ortasındadır. Kâbe'nin kapısı yerden bir adam boyu kadar yüksektir, doğu cephesindedir, iki kanatlıdır. Kâbe'nin yeri kapısıyla beraber biraz yüksektir. Hizasında zemzem kubbesi vardır. Hz. İbrahim makamı zemzem kuyusundan birkaç adım ötededir. Kâbe'nin önünde batı tarafında yuvarlak bir hisarcık vardır, iki kapısı bulunur. Burası Kâbe'den sayılır. Buraya girilmez. Bu kısma hıcr (koynu) denir. Tavaf bu kısım Kâbe etrafında yapılır. Hıcr denen kısmı sınırlayan rükün (kısım) lerden birine Irakî diğerine Şâmî denir, diğer iki rükünden biri kapısının yanında olup burada bir insan boyu yükseklikteki yere Hacer el-Esved yerleştirilmiştir. Diğer rükne ise el-Emânî adı verilir. Hz. Abbas sikayesi diye tanınan hacılara su verme yeri zemzem ile Kâbe arasında kalır. Dârünnedve Mescid-i Haram'ın batısındadır. Bu

²⁰ Sebe suresi, âyet 18-19.

ev Abdullah b. Cüdân el-Teymi'ye²¹ aitti içini fâlûze (pâlûze) doldurur, hac mevsiminde bir dellal oâlûdeye gelin, yiyin derdi. Bu ev Mekke'de ilk ina edilen evdir. Şair hakkında:

“Onun Mekke’de yüksek sesli bir dellalı vardır. Başka biri onun damı üzerinde insanları çağırır.” der.

(s. 29) Safa tepeciği üzerinde duran bir kişi Hacer el-Esved'i görür, Sa'y (koşu) Safa ile Merve arasonda yapılır. Merve Kâbe'nin batısında bulunan Kuaykian tepsesinin batı sınırında bir taştır. Ebû Kubeys dağı ise Kâbe'nin doğusundadır, Kuaykian dağından daha yüksektir. Rivayete göre, Kâbe'nin taşları Kuaykian dağından ve Arafat yolu üzerindedir. Mina'dan getirilmiştir. İki milden daha az uzunlukta bir vadidir. Genişliği bir ok atımından azdır. Burasıyla Mekke arası 13 mildir. Mina'da bütün İslâm ülkeleri halkının köşkleri, evleri vardır. Hayf mescidi Mekke tarafında Mina'nın ortasına yakın yerde, Cemre tepesi Mekke tarafındaki sınırdadır. Cemre tepesi Mina'dan sayılmaz, birinci ve ikinci Cemreler Hayf mescidinin üstünde Mekke tarafındadır. Müzdelife'de hacılar geceler. Arafat'tan oraya varınca akşam-yatsı namazlarını beraber kılarlar. Burası Muhassir vadisi ile Me'zimeyn arasındadır. Muhassir Arafat ile Müzdelife arsında bir kısıktır. Nihayet Urane vadisine varır. Urane, Arafat ile Me'zimeyn arasındadır. Arafat, Urane vadisi-Benu Amir duvarı – İmamın üzerinde hutbe okuduğu kayalar ve Hudam yolu arasında bulunur. Benû Amir duvarı yanında, Arafat'ın batısında hurma ağaçları vardır. Urane imamın arife günü öğle ile ikinci namazlarını beraber kıldırıldığı mescidin yanındadır. Duvarın yanındaki hurmalıkla pınarı Abdullah b. Amir b. Küreyz'in²² yaptırdığı söylenir. Arafat haram araziden değildir. Haram arazi Me'zimeyn'den başlar. Me'zimeyn'den Alameyn'e geçince helal arazidir. Âişe mescidi denen Ten'im

²¹ Hz. Peygamber devrine yetişmiş Mekke büyüklerindendir. Vahy gelmeden önce ölmüştür. Çok cömert bir kişiydi.

²² İslâm tarihinin başlarında yaşamış ve 676 yılında ölmüştür (İbn el-Esir, el-Kâmil, Beyrut I. 569; Zirkli, el-A'lem, II, 94).

de haram araziden değildir. Haram buradan 10 mil kadar uzaklıkta, bir günlük mesafede başlar. Haram arazinin etrafı fenerlerle çevrilidir.

Mekke’de akarsu yoktur. Burada bulunan bir miktar çeşme halife Muktedir zamanında bir vali tarafından getirilmiştir. Bu su Benu Şeybe kapısına giden bir arkla verilir (s.30) Mekke halkının içtiği, kullandığı sular genellikle sarnıçlara, su birikintilerine dolan yağmur sularıdır. Bugün, mütevellilerin oranın mallarını, vakıflarını ele geçirmeleri, satın almaları sebebiyle bu sarnıçlar, su biriken yerler harap olmuştur. Mekke halkının kuyuları yoktur. En tatlı suyu zemzem kuyusudur, devamlı içilemez. Mekke’de meyve ağacı bulunmaz, kır ağaçları bulunur. Haram arazinin dışına çıkınca çok sayıda kuyu, pınar, bahçe, yeşil vadi, mezra, hurmalık vardır. Fah denilen yerde bir miktar hurma ağacı olduğu söylenir. Haram araziden olan bu yeri görmedim. Sebir dağı Mina ve Müzdelife’den görünür. Cahiliye devrinde, ancak Sebir dağının başına güneş doğduktan sonra Müzdelife’den hareket edilirdi. Müzdelife’de Meş’ar el-Haram denen ve imamın akşam, yatsı, sabah namazlarını kıldırıldığı namazgâh vardır.

Hudeybiye’nin bir kısmı haram bir kısmı helal arazidir. Burası müşriklerin Hz. Peygamberi Mescid el-Haram’ı ziyaretten menettikleri yerdir. Kâbe’ye en uzak helal sınırdır. Hudeybiye haram arazi kadar uzun ve geniş değildir. Haram arazinin bir yanındadır. Burayla Mescid el-Haram arasında bir günden fazla mesafe vardır.

Medine şehrine gelince, bu şehir Mekke’nin yarısından küçük olup taşlık, çorak volkan arazide bulunur. Bol miktarda hurma ağacına sahiptir. Hurma ağaçları, ziraati köleler tarafından yapılır. Şehrin etrafında sur bulunur. Hz. Peygamberin Mescidi şehrin ortası civarındadır. Hz. Peygamberin kabri mescidin doğu duvarına kible cihetine yakın yüksek bir türbededir. Bu türbenin tavanıyla mescidin tavanı arasında geçit vardır. Türbenin kapısı, iki zaviyesi bulunur. Hz. Peygamberin hutbe okuduğu minber

büyük bir minberle kaplanmıştır. Ravza-i Mutahhara minberin önünde bulunup burasıyla Hz. Peygamberin mezarı arasında, şehrin batısında, sur içinde Hz. Peygamberin bayram namazları kıldığı namazgâh yer alır. Baki el-Ğardak denen mezarlık şehrin doğusunda, surun dışındadır. Kuba şehrin dışında, iki mil kadar kible tarafındadır. Burası bir köy gibi olup burada Ensarın evleri bulunur. Uhud ise şehrin kuzeyinde olup şehre en yakın dağdır, iki fersah kadar uzaktadır. Yanında Medine halkının tarlalar bulunur. Akik vadisi tarlalarla Für' denen yer arasında kalır. Für' (s. 31), Medine'nin güneyinde dört günlük uzaktadır. Burada Cuma mescidi bulunur. Zamanınızda bölgedeki çiftliklerin-köylerin çoğu haraptır. Medine etrafındaki çok sayıda köy de harap olmuştur. Akik, Medine'nin güneyinde 4 mil kadar uzaktadır. Mekke yolu üzerinde bir vadidir. Bölgede en tatlı sulu kuyular bu vadidedir. Hz. Peygamberden nakledildiğine göre Medine'nin tozu insanı cüzam hastalığından korur. Onda oturan kişi toprağında, havasında devamlı bir koku hisseder. Bu koku Sabur kokusundan, Übülle nehri melteminden daha hoştur. Macunlar, kokular burada bozulmazlar.

Yemâme'ye gelince burası bir vadidir. Şehrine **Had-rama** denir, Medine'den daha küçüktür. Hurması, meyvesi Medine'den, Hicaz'ın diğer yerlerinden daha boldur. Yemame Rabia, Mudar kabilelerinin yurduydı. Uhaydır oğulları gelince Araplar buradan Mısır'a göçtüler. Nil ile Kızıldeniz arasında yerleştiler. Burası onların ve Temim kabilesinin yurdu oldu. Halen Mısır'da bahsedilen bölgededirler. Orda. Asuvan dışındaki Muhdis, hacıların Ayzab yolu üzerinde Alâkî gibi küçük yerleşim yerleri kurmuşlardır. Onlar altın madenlerine sahiptiler ilerde bundan söz edeceğiz.

Hicaz bölgesinde Mekke Medine'den sonra Yemame'den daha büyük şehir yoktur. Burayı hurmalık bir yer olan **Vâdi'l Kura** takibeder **Bahreyn** ise Necd bölgesinde yer alır. En büyük şehri **Hecer**'dir. Hurması çoktur, Hicaz dışında kalır. Burası Fars denizi kıyısında olup Karmatilerin yurduudur. Bu

bölgede çok köy vardır. Mudar kabilelerinden çok sayıda kabile bulunur. Onlar zayıflayınca bölge ellerinden alınmıştır.

Câr, Medine'nin iskelesidir. Üç merhale (konak) uzakta deniz kıyısındadır, Cidde'den küçüktür. **Cidde** Mekke halkının iskelesi olup üç merhale uzakta, Deniz kıyısındadır. Eskiden mamur, ticareti, malı bol bir yerdi. Hicaz'da Mekke'den sonra Cidde'den daha çok (s. 32) malı, ticareti olan yer yoktur. İranlılarla ticaret yaparlardı. İbn Cafer el-Hasan şehri ele geçirince sakinleri dağıldı, hali kötüleşti.

Taif, Vâdi'l-Kura gibi küçük bir şehirdir, ağacı, meyvesi boldur. Zeytin çok yetişir. Havası hoştur, Mekke'nin meyveleri, bakliyatı buradan temin edilir. Taif, Gazvan dağı üzerindedir, bu dağda Benu Sa'd ve diğer Hüzeyl kabileleri oturur. Bildiğime göre Hicaz'da bu dağın başından daha soğuk yer yoktur. Bu sebeple Taif'in havası ılımandır. Öğrendiğime göre bu dağın başında bazan su donarmış. Hicaz'da buradan başka suyun donduğu yer yoktur.

Hicr nüfusu az küçük bir köydür. Vâdi'l-Kura'dan bir gün uzaklıkta, dağlar arasında bir yerdir. Burası Allah'ın "*Dağlarında maharetle evler oyarlar.*"²³ dediği Semud kavminin diyarıdır. Ebû İshak el-Fârisî el-İstahrî "*Onların evleri dağlar arasında oyulmuştur, bizim evler gibidir.*" der. Bu dağlara Esâlibe denir. Görünüşte birbirine bitişiktir. Orta kısmına girersen her birinin ayrı bir dağ olduğu görülür. Bir insan her birinin etrafını ayrı dolaşır. Yakınlarında koruluklar, üzerine zor çıkılan yüksek dağlar yer alır. Burada Allah'ın deve hakkında "*Su içme hakkı onun, belli günde sizin içme nöbetiniz vardır.*"²⁴ dediği Semud kabilesi kuyusu bulunur.

Tebük, Hicr ile Şam hududu arasında, Şam yolunun ortasına yakın dört merhale uzakta bulunan bir kaledir. Buranın suyu, hurması, Hz. Peygamber tarafından yapıldığı söylenen suru vardır. Rivayete göre, Hz. Şuayb'ın gönderildiği gür ağaç

²³ Araf suresi, âyet 74.

²⁴ Şuara suresi, âyet 155.

sahiplerinin yeridir. Şuayb Peygamber buralı değil Medyen’lidir. **Medyen**, Kızıldeniz kıyısında Tebük’ün altı merhale uzağında bulunur. Tebük’ten büyüktür. Burada Musa Peygamberin, Şuayb Peygamberin koyunlarını suladığı kuyu bulunur. Bu kuyunun üzerine bir bina yapılmıştır. (s. 33) Medyen halkı bir akarsudan faydalanırlar. Medyen Şuayb Peygamberin kabilesinin adıdır. Köy bunların adını almıştır. Allah Kur’an-ı Kerim’de “*Medyen’e kardeşleri Şuayb’ı gönderdik.*²⁵” der.

Cuhfe mamur bir yerleşim yeri olup denize 2 fersah mesafededir. Büyüklüğü, mamurluğu bakımından Feyd’e benzer [Semenin bütün zamanlarında, Mekke-Medine arasında, Feyd gibi mamur, meskûn bir yer yoktur.] Burası Tay kabilesi diyarıdır. Tay dağları buradan iki gün uzaklıktadır. Burada az miktarda hurma ağacı, ekin, develerin içtiği su bulunur. Burada Tay kabilesinden göçebeler oturur. Yılın bazı zamanlarında mera bulmak için göçerler. **Hayber** ise bol hurma ağacı, ziraatı olan bir kaledir.

Yenbu hurması, suyu, ziraatı olan bir kaledir. Burada Hz. Ali’nin vakıfları bulunur. Sülalesi bu vakıfları yönetir. Yenbu yakınında Radvâ dağı yer alır. Bu dağ yüksek, vadileri, geçitleri olan bir yerdir. Yenbu’dan araziye yeşil gördüm. Arkadaşlarımızdan biri bu dağın vadilerinde dolaştığını, çok su, ağaç gördüğünü söyledi. Kaysâniler, Muhammed b. el-Hanefiyye’nin bu dağda yaşadığını iddia ederler. Bu dağdan etrafa bileği taşı sevk edilir. Burasıyla, Cüheyne diyarı ve deniz arsında Hüseyiniler denen göçebeler otururlar. Bunlar 700 çadır olup Bedeviler gibi giyinir, onlar gibi huya sahiptirler. Suları ve otlakları takibederler. Bunların diyarının doğusunda **Vaddan** vadisi yer alır. Cuhfe’den iki merhale uzaktadır. Burasıyla, batısındaki hacıların yolu üzerinde bulunan **Ebvâ** arasında 6 mil mesafe vardır. Cafer b. Ebi Talib’in torunları Caferilerin reisi burada oturur. (s.34) Bu zatın Fer’, Sâbire denen yerlerde çok köyü, aşireti, müridi bulunur. Bunlarla Hz. Hasan sülalesi arsında savaşlar olmuş,

²⁵ Araf suresi, âyet 85.

çok kan akmıştır. Hatta, Yemen'den Benu Harb denen bir gurup köylerini işgal etmiş onlarla da savaşmışlardır. **Teyma** ise Tebük'ten daha müstahkem bir kaledir. Kuzeyinde yer alır, hurmalıkları vardır, göçebelerin tehdidi altındadır. Burasıyla Şam hududu arasında üç günlük mesafe vardır.

Irak-Şam-Yemen arasında her yer Araplardan bir kabilenin yurdu, otlağıdır. Sadece Yemâne-Bahreyn-Oman-Abdülkays yurdu arasında kalan bölge suyu, halkı, merası olmayan boş bir çöldür, oraya girilmez, yerleşilmez (Rub el-Hâli), uzunluğuna Kâdisiye ile Şukuk, genişliğine Semave yakınından Buşra çölü yakınına kadarki sahada Benu Esed Kabileleri oturur, Şukuk'u geçersen Tay kabilesi diyarına varırsın. Burası uzunluğuna gümüş madeni sonuna, genişliğine Vâdi'l-Kura hizasındaki Tay dağı arkasına kadar varır. Necd bölgesinin Yemame ve Bahreyn'le sınırına dayanır. Medine'nin solundan madeni geçtikten sonra Benu Süleym arazisine varırsın. Medine'nin sağından geçersen Cüheyne kabilesi yurdunda olursun. Mekke-Medine arasında Mudar kabilesinden Bekir b. Vâil koluna mensup Hüseyinîler, Caferiler oturur. Mekke'nin doğusunda oturanların çoğu Hüzeyl kabilesinden Benu Hilal ve Benu Sa'd'e mensuptur. Batısında ise Mudar'dan Benu Müdlic ve başkaları oturur.

Basra ovalarının, çöllerinin halkının çoğu Temim kabile-sindendir. Bahreyn ve Yemame'ye kadar böyle devam eder. Sonra ötelerinde Abdulkays kabilesi oturur, el-Cezire ovalarına gelince, buralarda çoğu Yemen kabilelerinden olan Rabia, diğer kabileler oturur. Onlardan Benu'l-Uleys denen bir koldan Mısır ve Şam askerlerini bozguna uğratan Şam hükümdarı çıkmış, Rakka'da bulunduğu sırada Halife el-Müktefi ona karşı yürünüş, Dâliye'de onu ele geçirmiştir. Semâve çölü Dûmet el-Cendel'den Ayn el-Temr'e, el-Cezire çölünden Husaf'e kadar uzanır.

Husaf ovası Şam'a giden kişinin solunda Rakka ile Bâlis arasında kalır. **Sıffin** bu ovada Fırat yakınında Rakka-Bâlis arasındadır. Burada Hz. Ali ile Muaviye savaşmışlardır. Bu yeri gördüm, enteresandı. Bu yerin alt tarafında Fırat nehrinde

giderken büyük bir tepe üzerinde 8 veya 9 kabir gördük, üzerlerinde yükseltiler vardı. Herkes bunların yerini gördü. Sonra bu mezarların bulunduğu yere çıktık. Mezardan eser görmedik. Burayı iyi tanıyan biri bahsedilen tepede Hz. Ali'nin hazinesini gördüğünü söyledi. Şam çölü ise Fezâre, Lahm, Cüzam, Beli kabileleri ve Yemenli -Rabialı- Müdarlı karışık kabilelerin yurduudur.

Hebir denen kumluğun genişliği Şukuk'tan başlar, Ecfur'da biter. Uzunluğuna Tay dağları arkasından başlar, doğuya doğru denize kadar uzanır, batıya doğru Tay dağları arkasından dolaşarak Mısır arazisindeki Cifar'a ulaşır. Sonra Mukattam dağına, Nil'in iki kıyısını takip ederek Nubya arazisine varır. Feyyum'un güneyinden Nil'i geçerek batıya doğru Nefzâve, Sicilmâse, Odegust, Atlas Okyanusu'na ulaşır. Beş aylık yol tutar. Burdan bir damar ayrılıp Kâdisiye yanından Bahreyn'e uzanır. Denizin doğusuna geçip Huzistan, Fars kenarından Sicistan'a kadar varır. Bir kolu Fars çölüne, Horasan'a sapar Tabeseyn, Kuhistan'dan geçer, doğuya doğru Merv'e varır, sonra Ceyhun yanında Harezm'e uzanır. Ceyhun'u geçip Karatigin köyüne, Karluk diyarına, Tibet'in bir kısmına, Çin'e ve Okyanus'a varır. Anlattığım gibi doğu Okyanus'ndan batı Okyanusu'na uzanır. Batıda Odegust Sahrası, Okyanus kıyısından Gana, Küğa, Sudan diyarının tamamını geçer, bilinmedik topraklara girer.

Yeryüzünün güneyinde ovalar, büyük dağlar vardır. Bu dağlara çıkılmaz. Bazıları ovada bulunur, bir yerden bir yere intikal eder. Bazıları hareket etmez. Bazıları sarı, düz, bazıları çok kırmızı, gök mavisi, siyah, mavimsi, kar gibi beyazdır. Bazıları toprak gibi yumuşak, bazıları çok serttir. Mısır'dan sonra Cifar'dan bahsederken yine kumluklardan söz edeceğiz.

Tihâme'ye gelince, burası Yemen'in bir parçası olup birbirine girmiş dağlardan ibarettir. Başlangıcı batıya doğru Kızıldeniz'e kadar, doğusunda Sa'de, Cüreş, Necran yerleşim yerleri, kuzeyinde Mekke sınırı, güneyinde 10 merhale (konak) kadar

uzağında **Sana** vardır. Arap diyarından bahsederken Tihâme dağlarının bazılarını anlattım.

Havlan mamur köylere, mezralara, sulara sahiptir. Düz bir yer olup Yemenli çeşitli kabileler otururlar. Burada Necran ile Cüreş birbirine yakın büyüklükte iki şehirdir. Hurma yetişir, çok sayıda köy bulunur. **Sa'de** onlardan daha büyük, daha mamur bir şehirdir. Burada, Sana'da üretilen sahtiyanlar, köseleler üretilir. Necran, Cüreş, Taif şehirlerinde çok miktarda tabaklanmış deri imal edilir. Çoğu Sa'de'de tabaklanır. Burası tüccarların toplandığı bir yerdir. Resi denen haseni burada oturur.

Bütün Yemen'de **Sana**'dan daha büyük, zengin, kalabalık bir şehir yoktur. Ekvator üzerinde bir şehirdir²⁶. Öyle bir mutedil havaya sahiptir ki, insan ömrü boyunca yaz-kış oradan ayrılmaz. Orada gece-gündüz saatleri birbirine yakındır. (s. 37) Zira, güneşin yeri burada fazla değişmez. Güneş gazla etkin olmadığı bedenlere az işlediği için burada cüzam hastalığı yaygındır. Eski zamanlarda Yemen hükümdarları bu şehirde otururdu. Bu şehirdebüyük yapının kalıntıları vardır. Bu yer bir tepe olup Ğamdan adıyla tanınır. Eskiden Yemen hükümdarlarının sarayındı. Harap olmasına rağmen Yemen'de ondan yüksek bir bina yoktur.

Müzeyhira bir dağ olup Ca'feri orada kairdi. Bu dağın başında 20 fersah boyunca mezralar, sular bulunduğunu duydum. Bu dağda vers (altınçehre) bitkisi yetişir. Safran gibi kırmızı olan bu bitkinin tohumunun iki menni (1 menn 130 dirhem) 1 dinara satılır, bayramda kullanılır. Bu dağ sarp bir dağdır. Aşağısından itibaren Mağrib'teki Nefûse dağı gibi müstahkem, suyu, ağacı bol, toprağı makbul, meyveleri bol bir yerdir. Abdillâh b. Vehb el-Râsibî²⁷, Abdullah b. İbaz²⁸ burada ölmüşlerdir. Bu dağa sadece bir yolla çıkılır. Müzeyhira dağı eskiden Esed b. Ebi

²⁶ Şüphesiz yanlış.

²⁷ Hz. Ali'ye karşı isyan eden ve Nahrevan'a çekilen Haricilerin reisidir. 658 yılında Hz. Ali'ye yenilince Yemen'deki bu dağa sığınmıştır.

²⁸ Haricilerin ılımlı kanadı İbazilerin imamıdır. 704 yılında bu dağlarda ölmüştür. Bugün bu mezhebin mensupları Kuzey Afrika'da, Oman'da

Yafur'undu. Sonra Mağrib halkının dâisi Muhammed b. el-Fadl burayı ele geçirdi.

Şibam da sarp bir dağdır, bu dağda çok sayıda köy, mezra, insan, Cuma mescidi vardır. Bu dağ Yemen dağlarının meşhurlarından olup buradan akik, nazar boncuğu, cümet (amētis) taşları çıkarılır. İnsanlar diğer taşlar gibi onları toplarlar. İşlenince, ateşe tutulunca cevheri ortaya çıkar. [Duyduğuma göre kırdaki taşlar arasından toplanırmış].

Aden küçük bir şehir olup şöhreti iskele (liman) olmasından gelir. Denizde yolculuk yapanlar buraya gelirler. Yemen'de daha büyük şehirler olmasına rağmen Aden kadar meşhur değildirler. Yemen'de Hamdan, Havlan yakınlarında Haricilerden bir topluluk oturur. Cem ise bir belde olup Yemen diyarının mihlaf (küre), mezralar bakımından en mamur beldelerindendir, suları boldur.

Hadramevt, Aden'in doğusunda deniz kıyısındadır, kumları çoktur. Bu kumlara Ahkaf denir. Küçük bir şehri, nahiyesi, geniş amillikleri bulunur. Burada Hud Peygamberin mezarı vardır. Yakınında Berhut kuyusu bulunur, derindir, kimse bu kuyuya inmemiştir. **Mehre** ülkesinin merkezi Şahr'dır. Mehre ıssız bir ülkedir, halkının dilleri çok ayrıdır. Zor anlaşılır. Bu diyarda hurma, ziraat yoktur. Halkının malları deve, koyundan ibarettir. Bu hayvanlar varak adı verilen küçük balıkları yerler. Buradaki insanlar, hayvanlar ekmeği tanımazlar, yemezler sadece balık, hurma, süt ile beslenirler. Develeri çok makbuldür, yolculuk, dayanıklılık bakımında diğer ülkelerin soy develerine tercih edilirler. Mehre diyarı düzdür, yerleşme yerleri bir kenarında vadidedir. Burasının Oman'dan olduğu da iddia edilir. Mehre'nin uzunluğu 400 fersahtır [540/1145 yazında Mehre'ye uğradım. Bu sırada ülkenin hakimi Ahmed b. Mencuye idi. Deniz kıyısında Rikat denen küçük bir şehirde oturuyordu. Bu yerden yarım günlük uzakta **Zafar** şehri vardır].

vs. yerlerde yaşamaktadırlar. Kendilerine has kelim, fıkıh mektebi oluşturmuşlardır.

Oman ise bölgelere, müstakil halka sahip geniş, hurma, muz, nar, Arabistan kirazı gibi sıcak iklim meyvelerinin bol olduğu bir nahiye (ülke)'dir. Merkezi **Suhar**'dır. Deniz kıyısında olan bu şehirde sayısız ticaret malı ve tüccar bulunur. Omman'ın en zengin, en mamur şehridir, Fars denizi kıyısındaki İslâm ülkelerinde Suhar'dan daha mamur, zengin şehir yoktur. Amilliklerinin sınırının 300 fersah olduğu söylenir. Eskiden bu ülkeye Hariciler hakimdi. Sonra onlarla bu diyarda kalabalık olan Benû Sâme arasında ihtilaf patlak verdi. (s. 39) Benû Sâme'den Muhammed b. el-Kasım, Halife Mutazid'a müracaat ederek yardım istedi. Halife İbn Sevr'i gönderdi. İbn Sevr Oman'ı fethetti. Burada Mutazid adına hutbe okuttu. Hariciler Nezva denen yere çekildiler. İmamları halen oradadır. Hazineleri, toplulukları gadra, zulme uğramıştır. Oman sıcak, tropikal bir ülkedir. Duyduğuma göre denizden uzak bir yerine az miktarda kar düşermiş, bun şahit olan bir kişiye rastlamadım.

Yemen'de, Hadramevt'in bir yerinde Himyer denen gruplar yaşar, Hamdan, Eşar, Kinde, Havlan Yemen'in karşısındadır. Buralarda da mihlaflar (kûreler), ziraat vardır. Tihâme, Necd vadilerinin, köylerinin bir kısmı bu bölgededir. Yemen'in Necd bölgesi Tihâme'nin doğusunda olup dağları az düz bir yerdir. Yemen'in Necd bölgesi, Hicaz'ın Necd bölgesi ayrı yerlerdir. Hicaz Necd'i güneyde Yemen Necd'ine bitişir. Bahreyn ile Oman arasında girmek zor olan bir çöl bulunur. Yemen'de çok maymun yaşar. Toplandıkları zaman büyük bir kalabalık onlarla başa çıkabilir. Arılar gibi tabi oldukları, saygı duydukları reisleri vardır. Bu yerde udâr denen bir hayvan yaşadığını, insanı arayıp üzerine konduğunu. Konduğu insanı yaralarsa o insanın içinde kurtlar oluştuğunu, karının patladığını duydum. Güller (hayali bir hayvan) hakkında da anlatmayı uygun bulmadığım şeyler duydum. Bilmediği şeyi kabul etmeyen kişi kabul edenden daha mazurdur.

Arabistan'ın mesafelerine gelince, Abadan'dan Bahreyn'e 11 konak, Bahreyn'den Oman'a bir ay civarında yol, Oman'dan Mehr'ye 100 fersah kadar yol tutar. Ebü'l-Kasım el-Basri'den duyduğuma göre, Oman'dan Aden'e 600 fersah olup Muskat'a kadarki 100 fersahın 50 si mamurdur. Sonra Mehre sınırına kadar 50 fersah mamur değildir. Mehre, Şahr denen ülkedir. Uzunluğu 400 fersah, genişliği 3 ile 5 fersahtır. Her tarafı kumluktur. (s. 40) Şah'ın sonundan Aden'e 100 fersahtır, Aden'den Cidde'ye bir aylık yoldur. Cidde'den Cuhfe sahiline 5 konak, Cuhfe sahilinden Câr'a 3 konak, Car'dan Eyle'ye 20 konak, Eyle'den Bâlis'e 20 konak, Bâlis'ten Kûfe'ye 20 konak, Kûfe'den Basra'ya 12 konak, Basra'dan Abadan'a 2 konaktır. Arabistan'ın hudutları bu şekildedir.

Arabistan'ın içindeki hudutlara gelince, Kûfe'den Medine'ye 20 konak, Medine'den Mekke'ye anayoldan 10 konak Kûfe'den Mekke'ye 30 konaktır. Daha kısa yol söylediler; Kûfe'den gümüş madenine varıp, Medine'ye sapmayı, Benu Süleym madenine sonra Zât-i Irak'a sonra Mekke'ye varırsın. Basra yoluna gelince, bu şehirden Medine 12 konaktır. Yol gümüş madeni yanında Kûfe yoluna bitişir. Bahreyn ise Medine'ye 15 konak kadar uzaktadır. Rakka'nın Medine'ye uzaklığı Tay dağları yoluyla 20 konak kadardır. Dimaşk'tan, Filistin den Medine'ye yine aynı mesafededir. Mısır'dan sahil yoluyla Medine'ye 20 konaktır. Mısır'lı hacılar Eyle'de Şamlı hacılarla buluşurlar. Mağripliler'de Mısırlılarla yolculuk yaparlar. Bazan ayrı başlarına giderler, sonunda ayrı yere inerler. Bazan önden giderler, aralarında bir mevzilik mesafe olur. Biri hareket ettikten sonra diğeri onun yerine iner. Veya aynı şekilde arkadan giderler. Eyle Şam'ın çöl hudutlarıdır. Mısır, Filistin hacıları Medyen'i geçince iki yoldan Medine'ye giderler. Biri Bedâ ile çölde bir köy olan Şağb yoludur. Şağb köyüne Emeviler İbn Şihab el-Zührî'ye ikta vermişlerdi. Mezarı buradadır yol Merve'ye uğradıktan sonra Medine'ye varır. Diğer yol sahilden gider, Cuhfe'de (s. 41) Irak, Dimaşk, Filistin, Mısır hacıları buluşur. Rakka yolu

zamanımızda işlemez. Sadece küçük Arap gurupları bu yoldan hacca giderler. Diğer yollar da zamanımız da az-çok işler.

Aden'den Mekke'ye iki yol vardır. Biri sahilden olup uzun yoldur. Buna Tihâme Caddesi denir. Bu yoldan yürüyen Sana, Sa'de, Cüreş, Bîşe, Tebâle'ye uğrar, Mekke'ye ulaşır. Diğer yol çölden gider, bu yola Sudur denir. Bir dağın eteğinde 20 konak devam eder, daha yakın olup Yemen köylerine, mihleflerine uğrar, bu yoldan Yemen ileri gelenleri giderler. Hadramevtliler, Mehreliler ülkelerinin içinden geçerek Aden-Mekke arazisindeki cadde (anayol)'ye çıkarlar. Bu yol 22 merhalelidir. Bu hacıların yolu toplam 50 kûsur konak tutar. Oman halkının kara yolu, çöllerin çokluğu meskûn yerlerin azlığı sebebiyle zordur. Bu sebeple deniz yoluyla Cidde'ye gelirler. Eğer sahilden Mehre, Hadramevt, Aden yoluyla gelirlerse yolları uzar. Bu yoldan nadir gelirler. Oman ve Bahreyn arazisindeki yol da Arapların engellemesi sonucu müsait değildir. Bahreyn-Abadan yolu ise şimdiye kadar işlek değildir. Şimdi açıldı, bu yol denizden gider, ıssızdır. Anayol (cadde)'dan Basra-Bahreyn arası 11 konaktır. Süleyman b. Hasan su tedarik ederek bu yoldan geldi. Bu yol üzerinde su yoktur. Sahilden ise Arap kabileleri, suları arasından geçen yol mamur olup 18 konaktır, yalnız emniyetli değildir.

Arabistan'da bilimesi gereken mesafeler bahsettiklerimizdir. Buradaki Arap kabileleri arasındaki mesafeleri bedevilerden başkası pek kullanmaz, bilinmesi de gerekmez.

Fars Denizi

(Batı Hind Okyanusu, Basra Körfezi, Kızıldeniz)

Arabistan'dan sonra Fars Denizi'nden (Hind Okyanusu'nun batı kısmından) bahsetmek gerekir. Zira bu deniz Arabistan'ın çoğunu çevreler. Bu deniz vasıtasıyla Arabistan'ın çeşitli yerlerine, İslâm ülkelerinin çoğuna ulaşılır. Sonra bu denizin sahip olduğu şeylerden kısaca söz edeceğim. Önce Kulzum (Süveys) ve Kızıldeniz'in doğu sahillerinden bahsedeceğim. Fars Denizi sonra Abadan'a kadar Arap diyarını dolaşır, Dicle'yi geçer, sahilden devamla Mehriban, Cennâbe, Siraf'a kadar Fars sahillerini dolaşır. Yol Kirman'ın arkasında Hürmüz, Debil, Sind sahili, ve İslâm diyarının sonu Multan'ı geçip Hind, Tibet sahilleri boyunca Çin diyarına varır. Kulzum (Süveys) arazisinden Batı Denizi'ni (Akdeniz'i) takip eder. Mısır'ın batısındaki çöldeki Sirt sahiline²⁹, Benû Hıddan adalarına varırsın. Burada hac yapmak isteyen insanları bekleyen gemiler vardır. Onları Câr ve Cidde'ye getirirler. Sonra deniz zümrüd, altın madenlerinin bulunduğu Bücâ çölü boyunca uzanır. Sonra Câr karşısındaki Ayzab'a varır. Sonra sahil Sevakine uzanır. Sevakin üç adadan oluşur. Burada Fars tüccarları, Rabia Araplarından bir gurup oturur. Mağrib (Fatimî) halifesi adına hutbe okurlar. Sevakin, Cidde karşısındadır. Sevakin ile Ayzab arasında, Davay dağı ile İbn Cerşem dağı arasında Süncüle adası yer alır. İnci yataklarının bulunduğu bir yerdir. Her zaman oraya insanlar gider. Bu adayla Cidde arasında (s. 43) bir gün bir gecelik

²⁹ Sirt Akdeniz kıyısındadır. Kızıldeniz'le ilgisi yoktur.

mesafe vardır. Burada ihramdan çıkan hacı Bâdı' adasına varır. İkisi arasında iki deniz mecrası (deniz menzili) mesafe bulunur. Sonra oradan Dehlek'e 4 mecra (menzil), Dehlek'ten Zeyla'a 6 mecra yoldur, Bâdı' hayrata, nimete, sürü hayvanına sahip bir adadır. Dehlek adası Asir'in karşısında kalır. Zeyla adası Galafika ile Aden ile Nece adası arsındadır. Barbara Aden amilliklerinin karşısındadır. Aden ve Yemen'de tabaklanan sığır, sahtiyan, kösele ve derilerinin çoğu bu adalardangelir. Sonra deniz Habeş deniziyle devam eder. Nubya'nın arkasına varır, Zencilerin ülkesinde sona erer. Zencilerin ülkeleri çok geniştir. Sahili bütün İslâm diyarının karşısında uzanır. Bu deniz doğu, batı yönlerinde muhtelif adalara, memleketlere, hatta Çin'e kadar uzanır. Denizde yolculuk yapanlar bu hususu bilir.

(s.45) Bu denizin Kulzum (Süveyş)'dan Yemen'e kadar uzanan kısmına Bahr el-Kulzum (Kızıldeniz) denir. Genişliği 30 konak kaddır, genişliğinin en açık olduğu yer üç gecelik mesafedir. Sonra devamlı daralır, bazı sahillerden diğer sahil görünür, Kulzum'da deniz sona erer. Sonra diğer sahile döner. Bu denizde vadiler, dağlar vardır. Gemilerin mecrası bellidir. Bu dağların arkasından kılavuzlarla (s. 46) geçilir. Gece yolculuk yapılmaz. Suyu gayet berraktır, içindeki dağlar görünür. Kulzum ile Eyle arasında Târan denen yer çok tehlikelidir. Bir dağın eteğindeki bu yer Basra körfezi'ndeki Durdur gibi bir anafordur. Rüzgar dağın tepesine ulaşınca ikiye ayrılır, karışık iki akın halinde dağdan iner denizi kabartır. İki rüzgarın etkisiyle gemi anaforun tepesinden iner, tahrip olur. Bir defa dahi olsa gemi nadir kurtulur. Güney rüzgarı estiği zaman bu yere girmek mümkün değildir. Bu tehlikeli yer 6 mil kaddır. Anlattıklarına göre Firavn burada gark olmuştur.

Târan yakınında Cüheylan denen bir yerde dahi deniz kabarr, dalgaları az bir rüzgarda coşar. Doğudan Saba rüzgarı, batıdan debar rüzgarı eserse buraya girilmez³⁰. Gemi Eyle hizasına varınca çok miktarda renkli çeşitli büyük balıklar görülür.

30 Metinde debur doğu, saba batı rüzgarı şeklinde.

Yemen karşısındaki denize Aden Denizi denir. Sonra Oman'a geçip Fars körfezine bitişen kısma kadarki kısmına zenciler denizi denir. Burası geniş bir deniz olup zencilerin ülkesine karşısına 700 fersahtır. Bu deniz karanlıktır, içindeki hiçbir şey görülmez. Aden yakınında inci yatakları (madeni) vardır. Bir kısım inci Aden toprağına çıkar. Oman'ı geçip İslâm hudutlarından çıktıktan sonra Serendib (Seylan) yakınına kadarki kesim Fars Denizi adını alır. Bu deniz çok geniş olup karşı tarafında zenci ülkeleri bulunur. Bu denizde çok çalkantılı yerler, zor kıyılar, çeşitli çıkıntılar bulunur. En tehlikeli yeri Cennâbe ile Basra arasındadır. Burasına Cennâbe girdabı denir. Deniz kabardığı zaman buraya giren gemi nadir kurtulur. Bu denizde Abadan'dan 6 mil kadar uzaklıkta, Dicle nehrinin denize aktığı yerde Haşabat denen bir kısmı bulunur. Burada su o kadar sığdır ki, med zamanı dışında büyük gemiler buraya girerse (s. 47) karaya oturmasından korkulur. Bu yerde üzerine gözetleme yeri yapılmış dört ağaç sütun bulunur. (fener bulunur) Bu gözetleme yerinde bir gözetlemeci olur, geceleri ateş yakar, böylece Dicle'ye giriş yeri bilinir. Gemi burada yolunu şaşırsa parçalanmasından korkulur.

Cennâbe karşısında Hark denen bir yerde inci yatağı vardır. Buradan az inci çıkarılır, yalnız incisi çok değerlidir. “Eşsiz İnci”nin bu yerden çıkarıldığı söylenir. Oman'da Serendib (Seylan)'de iki inci yatağı daha bulunur. İnci yatakları sadece Fars Denizi'nde vardır. Bu denizde Kulzum (Süveyş)'den Çin'e kadarki sahada gece-gündüz iki defa med-cezir olur. Mağrib Denizi'nde, Rum Denizi'nde (Akdeniz'de) med-cezir olmaz. Yalnız Endelüs'ün kuzeyinde Atlas Okyanusu'nda Cebel el-Uyun'dan Lüb (Lepe) Ocsanaba, Şeleb (Silve), Kasr-ı Beni Verdis, Sintre, Lizbon, Şenterin'e kadarki sahillerde med-cezir olur. Basra'daki gibi sular 10 ziradan daha fazla yükseltir. Sonra sular eski seviyesine çekilir. Fars ülkesinden saydığım bu denizde Kızıldeniz'in batısında bahsettiğim gibi meskun Lâfit, Uval, Hark adaları yer alır. Bu adalarda tatlı su, ziraat, sürü hayvanı,

süt hayvanı bulunur. Bu denizin İslâm hududları içinde kalan kısmının özellikleri anlattıklarımdır. Kulzum'dan başlayıp bütün sahilleri de anlatacağım.

Kulzum (Süveyş) denizini girintisinin sonunda bir şehirdir. Burada ziraat yapılmaz, ağaç su yoktur. Buraya su uzakta bulunan kayalardan, pınarlardan getirilir. Mamur olup Şam ve Mısır'ın limanıdır. Şam ve Mısır [Batı] malları Hicaz'a Yemen'e, (s. 48) bu deniz sahilindeki diğer yerlere Kulzum'dan yüklenir. Burasıyla Mısır (Fustat) arasında 2 konaklık mesafe vardır. Deniz sonra nihayete erer. Burada balık avcılarından başka kimse oturmaz, köy, şehir yoktur. Az miktarda hurma ağacı vardır. Sonra sahil doğuya doğru Taran, Cübeylan, Tur dağı hizasına, Eyle'ye uzanır. Eyle mamur, küçük bir şehirdir. Az miktarda ziraat yapılır. Rivayete göre burası Cumartesi avının haram kılındığı maymun ve domuza çevrilen Yahudilerin şehridir. Buradaki Yahudiler Hz. Peygamber'den bir amanname almışlardır. Bu deniz üzerinde, Yemen, Oman, Bahreyn, Abadan'a kadarki Arabistan sahillerinden bahsettim.

Abadan deniz kıyısında mamur bir kale ve Dicle sularının toplandığı yerdir. Burada eskide Haricilerden Sufriye, Katariye savaşçıları ve diğer deniz korsanlarının kaldığı bir ribat vardı. Devamlı burada oturlardı. [538/1143 yılında Abadan'a uğradım. Burası Dicle ve Fırat sularının denize döküldüğü bir adadır. Buradaki bir ribatta sufiler, zahidler otururlar, arlarında kadın yoktur. Bu adanın doğu tarafında bir mescid vardır. Bu mescitte sahipsiz emanet eşyalar bulunur. Buranın sakilerinden bir gurup Abadan halkından cinayet işleyen, hırsızlık yapanların gemileri mutlaka denizde batar derler. Hatta onlar Abadan toprağından bir şeyi bu kişilerin izni olmadan bir gemi taşırsa mutlaka denizde batar diye inanırlar. Abadan'da bir kuyu bulunur. Şiiler, bu kuyunun başında durun ve yaratıklardan birinin adıyla bu subaşında yemin ederse suyun hareket etmediğini, Hz. Ali'nin adını anarak yemin ederse suyun coşup kuyudan taşığını söylerler. Bu kuyuya gittim, söyledikleri şekilde yemin

ettim, su asla kıpırdamadı. Düşündüm “*Bu ada suyun ortasında, bu su gece ve gündüz med-cezir oluyor, kuyunun suyu aynı su, belki de su bu med dolayısıyla artıyor.*” dedim. **Öyle anlaşılıyor ki insanlar tabîî olayları anlamıyorlar.**

Med-cezir en enteresan şeylerdendir. Ayın doğduğu sırada başlar. Ay semanın ortasına gelinceye kadar artar. Sonra cezir hareketi başlar, Ay batıdan ufuğa bitişinceye kadar devam eder. Sonra tekrar med başlar. Ay (s. 49) dördüncü dereceye yerin diğer tarafının ortasına gelinceye kadar artar. Sonra Ay’ın doğması zamanına kadar azalır, tekrar artmaya başlar. Ayın doğuş, batış zamanlarına göre med-cezir zamanı değişir]

Diclenin doğusuna geçtikten sonra sahil Fars hududundaki **Mehruban**’a varır. Burada sarp dağlar vardır. Ancak denizden buraya varılır. Huzistan suları Devrak, Hısn-ı Mehdi, Basyan’da denize dökülür. Mehruban mamur küçük bir şehirdir burası Errecan ve oraya bitişen Fars ve Huzistan topraklarının iskelesidir. Sonra deniz etrafa mal sevkedilen **Siniz** limanına varır. Siniz, Mehruban’dan daha büyüktür. Deniz buradan Cennâbe’ye uzanır. Burası da Siniz’den büyük bir şehirdir. Burası Fars bölgesinin limanıdır. Verimli, çok sıcaktır. Burada **Cennâbe** ile **Necirem** arasındaki kıyılarda yer yer mezarlar, evler bulunur. Çok sıcak bir yerdir. Sonra sahil Siraf’a ulaşır.

Siraf Fars diyarının en büyük limanıdır, büyük bir şehirdir. Binaları abanoza benzer siyah sac ağacındandır, denize uzanan bir dağa bitişir. Burada iyi su, ziraat, hayvancılık yoktur. Bununla beraber Fars bölgesinin en zengin şehridir. Sonra deniz yer yer dağların çöllerin kestiği bir sahil boyunca uzanır, Ebû Umara kalesine varır. Bu müstahkem kale deniz kıyısındadır. Fars diyarında bundan daha müstahkem kale yoktur. Rivayete göre bu kalenin sahibi Kuran’da “*Onların ötesinde her gemiyi gasbeden bir hükümdar vardı.*”³¹ denen kişiydi. Bu sahil **Hürmüz**’de sona erer. Hürmüz Kirman’ın

³¹ Kehf suresi, âyet 79.

limanı, zengin, hurması bol, çok sıcak bir şehirdir. [Buraya Nir denir. Dağlar arasında kısıktaki evleri bulunur. 530/1136 yılında buraya vardım. Bu sırada şehrin amidi Şirazlı Muhammed b. el-Merzüban'dı, sahibe el-seyf ve'l-kalem lakabıyla anılırdı. Ömrüme yemin olsun ki o, bu lakaba layık, Hatem'i Tai gibi cömert, mürüvvet sahibi bir kişiydi. Hürmüz halkı cömert, asil kişilerdir. Zengin tüccarları vardır. Bunlardan biri olan Hasan b. Abbas'ın Hind'e, Çin'e (s. 50) işleyen gemileri bulunur. Ortaklıklarının meblağı bu zatın sarayının kapısında günde beş nöbet çalan zenci askerleri (mamlukları) vardır. Kirman hükümdarı Muhammed b. Arslanşah bunu duyunca "Günde 50 nöbet çaldırma ona bir şey söylemem. Onun gemilerinden hazinemeye yılda 100.000 dinar geliyor, onun rüzgârına yardım ederim" demiştir.] Deniz Şatta'ya uğrayıp sonra **Deybül'e** varır. Burası tüccarların toplandığı zengin bir şehirdir ve Sind ülkesinin limanıdır. Sind diyarı Multan'a bitişen Mansura, Zutların, liderlerin ülkesidir. Deniz buradan sonra Hindistan sahilleri, Tibet sahilleri, (yanlış) Çin sahilleri boyunca uzanır, ötesine gidilmez.

Kulzum'dan batıya (güneye) doğru gidince deniz çöle varır. Bu sahilde yukarıda bahsettiğimiz adalar, Büca ülkesi vardır. Büca ülkesi, yanındaki çölde göçebeler oturur. Bunlar Araplar gibi giyinirler. Habeşlerden daha siyahtırlar. Köyleri, şehirleri vardır. Habeşistan, Mısır, Nubya şehirlerinden getirilen tahıldan başka ziraatları, yiyecekleri yoktur. Bunların sınırında Habeşistan Mısır, Nubya toprakları arasında zümrüt, altın madenleri bulunur. Bu maden Asuvan'dan 10 konak kadar uzakta Mısır arazindedir. Ayzab kalesi yanında denize ulaşır. Burada çöller, dağlar arasındaki Alâkî denen yerde, Alâkî ile Asuvan arasında Rabia Arapları bulunurlar. Bu altın madeni Mısır arazisindedir, İçinde gümüş bulunmaz. Rabia Araplarının elindedir.

Bücâ bu bölgede oturan bir kabileler topluluğudur³². 31/651 yılına kadar putperesttiler. Abdullah b. Saîd b. Ebi Serh³³ Hicaz'da kızıldenizi geçerek, Firavunların eski şehri Asvan'ı fethedince bütün yukarı Mısır'ı ele geçirdi. Bu bölgede ki Bücâ ve başka kalelerin firavunlarının çoğu Müslüman oldu. (s. 52) Alenen şehadet getirdiler, İslâm dininin bazı kurallarını, bazı farzları yerine getirdiler. Bunlar cömert, hayırsever bir halktı. Abdullah onlara müsamahalı davrandı. Bücalar göçebe, koyun sahibi, dağlar, ormanlar arasında bir halktır. Sayıları bilinmez. Kendi putperest adetleriyle İslâm adetlerinin karışımı kanunları vardır. Onlar hakkında gördüğüm duyduğum şeyleri anlatacağım.

Ebü'l-Meni' Kesir b. Ahmed el-Ca'di el-Asuvanî'nin bana anlattığına göre; Abdullah b. Ebi Serh 31 yılında Asuvan'ı, 651 yılında Asuvan karşısında Nil'in batısındaki Hif'i fethetti. Hife Şakaf köyü de denir. Nil'in ortasında bir kaya üzerinde, müstahkem bir şehir olan Eblak'ı da bu sırada fethetti. Eblak, Asuvan'ın karşısında, 6 mil uzaklığında Nil üzerinde bir şehirdir. Doğu tarafında Rudayni mescidi, Âliye Köşkü bulunur. Mescidin alt tarafında Nubyalılara ait bir kilise yer alır. Burası İslâm diyarı ile Nubya'nın sınırıdır. Müslümanlar 204/819 yılına kadar bu ülkedeki Nubyalılara, Bücalara üstündüler. Bücalar Kus'a düşman olan Kıft şehrinden zahire alırlardı. Bücaların Muha denen bir reisi vardı. Kıft'a gider, buğday, hurma alırdı, onlar tarafından saygı, sevgi görürdü. Kıftlıların reisi ise İbrahim el-Kıftî idi. İbrahim bir gurupla hacca gitmek istedi. Talafa yoluyla Benü Hıddan adaları tarafından Aynuna'ya uğramak maksadıyla yola çıktı. Bücalardan Muha ve taraflarının yanına uğradı. Bu taraftaki yolları iyi bilirdi. Bu sırada Bücalar toplanıp reisleri Muha'ya "Bu Müslüman ülkemizi, sularımızı biliyor, ona güvenemeyiz onu mutlaka öldürmeliyiz." dediler.

³² Bugünkü Sudan devletinin Nil ile Kızıldeniz arasındaki Aksum bölgesi civarında oturan büyük bir kabile. Bugün Bücalara Berzûye denir (İA, Beca maddesi).

³³ Amr b. el-As'tan sonra Mısır valisi olmuştur. Emevilerden kabiliyetli bir şahıstı. 657 yılında ölmüştür.

O bunu kabul etmedi. Israr edip onu ikna ettiler. İbrahim ve yanındakileri çöle attılar, hepsi susuzluktan öldüler. İbrahim'in küçük bir oğlu vardı. Bücalardan biri ona acıdı, Said (Yukarı Mısır)'in bir yerine götürdü. Kıft'taki ailesine ulaştırdı. Çocuk babasının akıbetini haber verdi. Kıftlılar bu haberi kimseye açmadılar. Muha adeti üzere, Bücaların ileri gelenlerinden 30 kişiyle Kıft'a geldi. Kıftlılar omları bir kilisede misafir edip hepsini öldürdüler.

Bücalar bunu öğrenince Kıft üzerine yürüdüler. Kıft halkından bir kısmı kaçmıştı. Şehrî aynı yolla zaptettiler, halkından 700'ünü esir ettiler, birçoğunu öldürdüler. Kıft'ta Hz. Hasan sülalesinden itibarlı bir kişi vardı. Bücalara gitti, esirlerin bir kısmını kurtardı. Kıft halkı Mısır'a (Fustat'a) gittiler. Sultan bu sırada meşguldü. Yedi yıl şikâyetle devam ettiler. Bu sırada Mısır'ın Havfbölgesinde Kays-ı Aylan'dan ve Benu Nasr b. Muâviye'den Hakem el-Nâbiği denen zengin hayırsever, mücahit bir adam vardı. Ona şikâyet ettiler. O "Bana kadının (hâkîrın) yazısını, beldenin ihtiyarlarını getirin, işinizi yapayım" dedi. Onlar istediğini yaptılar. 212/827 yılında onlarla yanına 500 süvari, 500 yaya alarak Kıft'a gitti. Bücalar üzerine sefer yaptı. Üç yıl onların ülkesinde kaldı, alınan esirleri kurtardı, onlardan esir aldı. Onunkaldığı yer bu gün Hakem suyu diye bilinir. Ayzab'tan bir konak, Alâlâk'den 4 konak uzaktadır. Sonra Asuvan'a döndü. Oradan Kus yakınındaki Tavd'e geçti. Burayı ele geçirdi.

Alevi el-Ömeri, Hakem el-Nâbiği'ye sığındıktan sonra Sultan onu isteyince Hakem onun yerini bilmediğine dair yeminler etti, Tavd'de öldü. Sonra tali döndü, yaptığı iyiliklere karşılık, Alevi Hakem'in evine saldırdı, yağmaladı, onu kovdu. Kıft zaptedilince 212/827 yılında Asuvan ve Kus surları yapıldı, tahribinden önceki haline döndü. Sonra, Bücalar Mütevekkil'in hilafeti zamanında Said (Yukarı Mısır) şehirlerinden Onbu'yu 232/846 yılında ele geçirdiler. (s. 53) Burasıyla Asuvan arasında 1 konak mesefe vardır. Bu sırada Asuvan, Aynuna, Havrâ'da Me'mun'un mevlası Ubeyd b. Cehm³⁴ vali idi. Onbu ona bağlıydı. Aynunâ ve el-Havra'dan kayıklarla

³⁴ El-Zehebi, *Tarih el-İslam*, II, 1177.

hareket edip ordusuyla Mısır adasının en güney noktasında demirledi. Bücaları öldürdü, esir etti. Onbu'dan aldıkları esirleri kurtardı. Asuvan'a döndü. Aynunâ'ya geçti. Memnun'un mevlası Ubeyd b. Cehm ile adaya ilk çıktıklarında orada Rumların zamanına ait altın tozlarını ve maden işleme izlerini Bücalardan bazıları görmüştü. Aynı yıl oraya döndüler. Bu sırada Muhammed b. Yusuf el-Hasanî el-Uhaydar Yemame'ye girmiş oranın halkının binlercesi onun zulmünden kaçıp Mısır'a, Maden'e gelmişlerdi. Hemen aynı sene orada bulunan hicazlıları yendiler, 238/852 yılında Alâkî'de Rabia, Mudar kabileleri halkı topladılar. Hepsi Yemame'dendi. Onlardan bir adamla bir Bücalı arasında düşmanlık patlak verdi. Bücalı Hz. Peygamber'e sövdü. Bu konu halife Mütevekkil'e yazıldı. Mütevekkil hapisteye yatan ve Ebû Musa'l-Eşari sülalesinden Muhammed el-Kummî denen bir adamın emrine 500'ü atlı 1000 asker, 10.000 dinar verip gönderdi. Muhammed bunlarla Asuvan'a yürüdü. Alâkî'ye geldi. Rabia, Mudar, Yemen kabilelerinden 1000'er kişi aldı. Bu kuvvetlerle Bücaların reisi Ali Baba ile karşılaştı. Ali Baba'nın tarafında 80 000'i develi 200.000 kişi vardı. Müslümanlar bu kalabalığı görüce ürktüler. Muhammed el-Kummî askerlerine, "Başka çare yok kanınızı, şerefınızı korumak için savaşın. Muzaffer olursunuz." dedi. Ali Baba Müslümanlara baskın yapmak istedi. Gece olunca yapamadı. Muhammed el-Kummî karargahının etrafını dikenli tellerle çevirdi. Bunların hazinesinin kalıntıları halen Asuvan'da görülür Muhammed ayrıca keten bezlerine celi yazıyla mektuplar yazdırdı. Bunları mızrakların ucuna taktırdı. Güneş doğunca "Ey Bücalılar bunlar Halife'nin mektuplarıdır." diye bağırırdı. Bücalar saf halindeydi. Bu sözü duyunca mektupları ele geçirmek için saf-lardan ayrılarak (s. 54) Mektuplar üzerine yürüdüler. Muhammed el-Kummî sancaklarla develerle, felecleri (bir çeşit çalgı aleti) ört-müştü. Bücalar mektup tomarlarına hücum edince zenci davulları çalmaya başladı. Bücaların safları bozuldu Muhammed hemen hücumla geçti. Bu sırada Bücaların develeri ürkmüştü. Develerin altında kalarak çoğu mahvoldu. Muhammed birçoğunu öldürdü, esir aldı. Ali Baba bir tepeye oturmuş oradan asla ayrılmamaya

yemin etmişti. Muhammed el-Kummanî onu yanındakileri esir alıp ganimetlerle Asuvan'a döndü. Ganimetleri 50.000 ukiye (1 ukiye 125 gr.) altın tozuna sattı. Nubya hükümdarı Yorkî'ye adam gönderdi. O da itaat edip yanına geldi. Onlarla 852 yılında Bağdad'a döndü. Büca, Nubya hükümdarları satışa arz edildi. büca hükümdarına 7 dinar, Nubya hükümdarına 9 dinar paha biçildi. Her birine bu kadar gelir tahsis edildi. Cizye vermeyi kabul ettiler. Muhammed el-Kummî Asuvan'a döndü. Alâkî'ye vardı. Burada daha önce Ubeyd b. Salebe'den Muhdis'e sahibi olan ve Eşheb (Arslan)-i Rabia denen Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebi Yezid'i bırakmıştı. Muhdis'e, Asuvan hududunda Rabia kabilesine ait bir şehirdi. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ise Alâkî sahibi Ebû Bekir İshak b. Bişr'in amcası olan zalim biriydi. Muhammed el-Kummî 'ye götürüldü. Muhammed onu tutukladı, yanında mal bulunmadı. Eşheb'in cömertliği, asaleti kusurlarını kapatıyordu. Muhammed onu uzun müddet hapsedtikten sonra serbest bıraktı. Muhammed el-Kummî'nin bu hareketi Eşheb'i kızdırdı. Eşheb bunun üzerine onu öldürmeyi düşündü. Muhammed el-Kummanî bunu öğrenince "Onun benim kanımı akıtarak Allah'a kavuşması, benim onun kanıyla Allah'a kavuşmamdan daha iyidir." dedi. Eşheb, Muhammed el-Kummî'yi 250/864 yılında öldürdü.

Bu tarihten itibaren Alâkî'de Halifenin hükmü kalmadı. İslâm bu bölgenin bazı yerlerinde çok zayıftı. Mütevekkil ölünce Bücalar bu civarı ele geçirdiler. Bücaların ülkesi Nil ile Kızıldeniz arasındadır. Tüccarlar oraya yün, pamuk, köle, deve gibi şeyler götürürler. Ülkelerinde yabancıların girmesine müsaade ettikleri yerler Kuleyib bölgesidir. Buradaki Melâhib dağının vadilerinde sular devamlı akar. En büyük vadisi Bereket vadisidir. (s. 55) Bu vadi ile Kuleyib arasında balta girmemiş ormanlık korular bulunur. Bazan bir ağacın gövdesi 40 zira ile 60 zira kalınlığındadır. Kanalları, akarsuları, gölleri arasında filler, zürefalar, arslanlar, gergedanlar, kaplanlar, parsar, diğer vahşi hayvanlar yaşar, otlar. Melahib vadisinin doğusunda Seygvat vadisi yer alır. Burası da çok sulak, ağaçlık, vahşi hayvanların bulunduğu bir yerdir. Büca yurdundan Bereke

vadisinde kedim aşiretleri bulunur. Bunlar Bücalardan Acatlardır. Buranın deniz sahili tarafındaki ovalarda, dağlarda Câse kabilesine mensup birçok aşiret oturur. Bu dağın deniz tarafındaki vadileri Dük'n'e kadar uzanır. Buradaki mezralar, nahiyeler Nil sularıyla sulanır. Nubyalılar, bücalar burada dan, akdarı ekerler.

Bereke bölgesinde Bazin, Bâriye diye anılan çok sayıda kabile yaşar. Bunlar zehirli ok-yay, mızraklarla çok savaşır, kalkan kullanmazlar. Bâriye kabilesi iki üst ön dişlerini çıkarırlar, kulaklarının ortasını keserler, dağlarda, vadilerde otururlar, sığır, koyun keserler, ziraat yaparlar. Bereke vadisi ile Melahib dağı arasında İslâm diyarına ait Kaleyb, Enburit beldeleri, Derurit dağları, devamlı akarsular, Bücalardan Bivatike kabilelerine ait mamur beldeler bulunur. Sahranın içine kadar gittikleri için bunların sayısı bilinmez.

Bereke vadisi, Bâdı adasına yakındır. İkisi arasında bir günlük mesafe vardır. Buradan 3 konak kadar uzakta Kasa aşiretleri otururlar. Bunlar iç Bücaların, en büyük aşiretleri, en zenginleri, en itibarlılarıdır. Bunların ötesinde Mismar dağına kadarki sahada Duhra, Sitrab, Gırkay, Duhunt bölgelerinde, Sevakın hizasına kadar Rakabat, Handiba kabileleri oturur. Bunlar Hodrabiye bölgesinin muhafızlarıdır. Abdek'e bağlıdırlar. Abdek, Alâkî sahibi Ebû Bekir İshak b. Bişr'in oğlunun dayısıdır. Bunların bir kısmı Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Ali b. Bişr'in dayısı Kük'un muhafızlığını yaparlar. (s. 56) Abdek, Kük bütün Hodabililerin reisidirler. Bunlardan biri idareci, biri aile reisi olmak üzere iki reis bulunur. Hodarib kalesinin aşiretleri Aritike, Sutabarı, Hutama, Akonbira, Necrira, Cenitika'dır Vahila ile Harbile tek bir guruptur. Bu aşiretlerin 100'e yakın oymağı vardır. Her oymağın bir-iki reisi bulunur. Hepsı göçebedir, yerleşmişleri yoktur. Ülkeleri yağmur alır, ziraate elverişlidir, hayvanlarını otlatırlar. Ülkelerinin uzunluğu iki ay kadarlık yol tutar, genişliği ise Kızıldeniz'den Nil'e kadardır. Kışlakları ülkelerindeki su, mera bulunan vadilerdedir. Güzlükleri Nil'e yakın yerdedir. Ülkelerinin batısındaki az ağaçlı, bol otlu, göllü yerlere giderler. Et ve sütle beslenirler. Zayıf olanları ceylan, deve kuşu, eşek (yaban eşeği) gibi hayvanları yerler. Sadece ismen Müslümandırlar. Zenginleri av eti yemezler,

yiyeenlerle de karışmazlar, bunları yiyeenlerin kaplarını, silahlarını kullanmazlar. Bu kaplara süt sağmazlar, ondan su içmezler. Dilleri Bûcalar gibidir. Hepsî Arapçayı bilmezler. Bazı gurupların ayrı dili vardır. Ülkeleri Nubya ve Habeşistan'a bitişir. Hristiyanlardır. Renkleri Araplara benzer, kara ile beyaz arasındadır. Aden karşısına kadarki sahada toplu, dağınık halde yaşarlar. Yemen'de tabaklanan renkli kaplan, sığır derilerinin çoğu onların ülkelerinden getirilir. Hepsî Müslümanlarla sulh içindedir. Ülkeleri dâr-ı harp değildir. Orada deniz kıyısında su bulunan **Zeypa** vardır. Burası Yemen ve Hicaz'a geçmek için iskeledir. Burası Nubaya'ya bitişir. Nubyahılar da Hristiyanıdır. Ülkeleri Habeşistan'dan genişir, daha mamurdur. Nil nehri, ülkelerinin, nahiyelerinin arsından akar. Köyleri mamur, verimlidir. Hurma, zirai mahsüller, sebze bol yetişir.

Ülkelerinin en mamur yeri Alve olup burası devamlı köylerin, mamurelerin bulunduğu bir yerdir. Orada bir konak giden devamlı kesintisiz, Nil suyuyla sulanan köyler görür. Ben o bölgedeyken kralları Eusabius Kercuh b. Cuti idi. On yedi yıldır tahtta oturuyordu. O ölünce kız kardeşinin oğlu Stephanus b. Yorki geçti. Bu zamana kadar o hüküm sürmektedir. Sudanlıların adetlerine göre, kralları ölünce onun yerine ailesinden kız kardeşinin oğlu tahta çıkarılır. Onun ülkesinin uzunluğu Dunkula bölgesinin sonundaki Alve'ye bağı Mukarra'dan başlar. Nil nehri boyunca Kursi ülkesinin sonuna kadar uzanır. Bu ülkenin uzunluğu bir aylık yoldur. Genişliği Nil'in doğusu boyunca Teflin'e 8 konaktır. Nil'e karışan Sansap nehri Habeşistan'dan doğar Dücn nehri de Habeşistan'dan gelir, Dücn bölgesinin amilliklerini, mezralarını kateder. Dücn suları, ağaçları, mezraları, sürü hayvanları olan bir bölgedir. Dücn nehri üzerinde Teflin'e kadar göçeklerin köyleri bulunur. Yağmur yağınca hayvanlarını buralarda otlatırlar. Buranın Alve sahibi tarafından tayin edilen Müslüman, Arapçayı konuşan bir hükümdarı vardır. Teflin halkı deve sığır yetiştirirler, zitaatle uğraşmazlar. Orada dinlerini iyi bilen çok sayıda Müslüman oturur. Ticaretle uğraşırlar. Mekke'ye vs. yerlere yolculuk yaparlar. Teflin'e Bâzin kavmi komşudur. Bunlar köylerde kulübelerde otururlar, sığır, koyun sürüleri vardır. Reis

şeyhleri arasından seçilir. Sadece yaya askerleri bulunur. Silahları mızrak, kargıdır. Süvarileri yoktur. Onlar kimseye itaat etmez, borçlu değildir. Allah'ın birliğini tanımaktan, selamdan başka şeriatla ilgileri yoktur. Onlar arasında Allah'ın adı Enene şeklindedir. Teflin'den Bereke vadisine 3 günlük yoldur. Yukarıda Berke vadisinin Habeşistan'dan gelip Bâzin arazisini geçip Bücalar tarafına aktığından, Sevakın ile Bâdı arasında Kızıldeniz'e döküldüğünden bahsetmiştik. Alve'nin yukarı kısmında doğudan akan ve Ur denen başka bir nehir üzerinde Nubyalardan Merenka kabilesi yaşar. İki günlük yukarıda Atamti nehri akar. Bu nehir üzerinde Nubyalılardan Kürsi kabilesi yaşar. Bunlar kalabalık bir halk olup Habeşistan'a (s.58) bitişirler. Bu nehiler büyük, suları boldur. Mukarra'da akan Sube nehrine katılırlar. Mukarra Nubya'da Asuvan'a bitişik bir beldedir.

Bir grup insanın anlattığına göre, kürsi halkı Nil'in yukarı (Güney) kısmında Alve ülkesinin sonundaki (güneyindeki) Tubli'de Nil nehrini geçerlermiş, buraların halkıyla temas kurmaz, onlarla ticaret yapmazlarmış. Bunlar çıplak, yalınayak insanlarmış, ne yedikleri, ne inanç üzere oldukları bilinmezmiş. Kürsi halkı zifal giyinirler. Bu giysiyi genişlemesine peştimal gibi üzerlerine sararlar, ucunu ayaklarının altından geçinip, göbekleri yanında bağlarmış.

Nil nehrinin enteresan taraflarından biri bir kolunun (esas kolunun) batıdan akmasıdır. Bu kol büyük olup Beyaz Nil adıyla anılır. Bu ana kol üzerinde de Nubalılardan bir gurup oturur. Beyaz Nil ile Nil'in diğer ana kolu arasında Alve diyarında büyük bir ada vardır. Sonu bilinmez, üzerinde her türlü vahşi hayvan yaşar. Burada Nubyalılardan, Kürsülilerden bazıları, başka kabileler otururlar, etrafı zor bir yer olduğu için tam bilinmez. Beyaz Nil'in batısında Cebeliyyun denen bir halk yaşar. Bunlar, Mukarra, Meris bölgelerine de hakim olan Dunkula kralına bağlıdırlar. Bu ülke Asuvan'dan Mukarra'nın sonuna kadar uzanır. Alve ile Cebeliyyun halkı arasında Amkul'e kadar kumluk bir çöl uzanır. Amkul çok köyü, halkı, çeşitli dilleri bulunan bir ülkedir. Buranın halkına Ahadiyyun derler. Burada makbul ve halis altın, demir madenleri bulunur. Mağrib ülkesine bitişirler. Bu ülkenin sonu bilinmez. Halkının kıyafetleri Muğribliler

gibidir. Deve, kısa boylu birzevn cinsi at yetiştirirler. Silahları arasında Mağriblilerin kalkanlarına benzer beyaz kalkanlar, mızraklar vardır. Kılıçları mükemmel değildir. Askerleri uzun, açık şalvar giyerler. Ayakkabıları Mağriplilerinki gibidir. Bunlar Hristiyan olup Alve kralına bağlıdırlar. Bunlarla Alve kralının oturduğu yer arasında 5 konaklık bir mesafe bulunur, yolun üçte biri çölden geçer. Nubyalıların üç hükümdarı bulunur. Biri Mukarra'da, biri Dunkala'da, biri Alve'de oturur. Mukarra hükümdarı Alve hükümdarından daha alt seviyededir.

Habeşistan'a gelince bu ülkenin hükümdarı uzun senelerdir bir kadındır. Bu kadın daha önce Hadâni adlı hükümdarı öldürmüştür. Bu kadın günümüze kadar ülkesinde, ötesindeki Hadâni'nin sınır böğelerinde hüküm sürmektedir. Habeşistan sonu olmayan büyük bir ülkedir. Orada insanın girmediği çöller, ovalar vardır. Aden'in karşısına zenciler ülkesine bitişir. Bütün Mukarra ülkesi Dankula hükümdarının idaresindedir. Alve hükümdarlarının elinde bol altın madenleri bulunur. Diğer yerlerde buradaki gibi bol altın çıkarılmaz. Müslümanların öğrenmesinden korktukları için bu madenleri işletmezler. Bu madenler, zenciler ülkesinde denize kadar uzanır. Daha da devam ederek İslâm hudutlarını geçer. Hind diyarının karşısına uzanır. Bazıların anlattıklarına göre, zenciler ülkesinin bazı yerlerinde bazı guruplar arasında beyaz zenciler varmış. Anlattığım gibi zencilerin ülkesi az mamur, haşın, az ziraati olan bir yerdir. Sadece hükümdarların oturduğu merkeze yakın yerler mamurdur.

Mağrib (Kuzey Afrika)

Mağrib diyarına gelince, bir kısmı Mağrib Denizi (Batı Akdeniz)'nin güneyinde uzanır. Bu denizin doğu batı, olmak üzere iki sahili vardır. Batı (güney) sahilleri Mısır'dan başlar. Barka, İfrikiye, Tenes, Septe, Tanca, Azili ve civarına kadar uzanır. Doğu (kuzey) sahilleri Rum (Anadolu), Şam hudutlarında başlar. Kostantiniye, Roma, Calabria, Engiberte, (Lombardiya), Fransa, Galicia³⁵ (İspanya'nın kuzeyi) hudutları boyunca batıya uzanır. Kuzeyin kalan kısımları Endelüs Araplarının elindedir.

Mağribin şehirlerini çizdim. Amilliklerinden, orada üretilen ve oraya ithal edilen ticaret mallarından bahsettim. Önce Mağrib-Endelüs'le Rum-Frenk ülkelerini birleştirdim. Sonra, iki tarafı birbirinden ayırdım, her birinin ayrı haritasını verdim. Bu iki tarafın hudutlarından söz edeceğiz. Endelüs hizasındaki İslâm ülkesi Sicilya'dır. Sicilya, İfrikiye (Tunus) arazisinden Aklebiye karşısında olup sonra deniz Endelüs'e uzanır.

Bu bölgeyi doğudan çeviren hudutla söze başladım. Bu hudut Mısır'da Nil yanındaki İskenderiye bölgesinden başlar. Feyyum bölgesindeki Vâhat'ın arkasındaki çöle geçer, Nubya arazisinde Okyanus tarafına döner. Mağrib'teki Gana, Odegust'e uzanır. Sonra kuzeye döner. (s. 61) Bergavata, Mase'ye, Tanca ile Endelüs arasındaki Cebel-i Tarık Boğazı'na varır. Tanca'da

³⁵ Galicia (Cillikiye)'nin. Akdeniz ile ilgisi yoktur. Atlas okyanusu kıyısındadır.

doğuya döner, deniz kıyısı boyunca Tenes, Tunus, Mehdiye, Trablus, Berka'dan İskenderiye'ye varır.

Azili arazisi Rumların ülkesinin hizasındaki Endelüs, Sicilya karşısındadır. Edelüs arazisi sonra deniz boyunca uzanır, Tunus karşısına kadar gelir. Tabarka, Cezâyir, Tenes, Vahran, Septe, Azili arazisinin doğuya uzantısıdır. Güney (Atlas) Okyanusu Mâse, Sicilmâse'nin batısı, Sus el-Aksâ'nın Odegust, Gana, Küğa, Sâme kabileleri yurdunun batı kıyısınca uzanır. Kimsenin girmedığı ıssız arazide son bulur. Deberte ile zencilerin ülkesi arasında büyük çöller, kumluklar uzanır. Burası eski zamanda işlek bir yerdi. Mısır'dan Gana'ya giden yol bu yerlerden geçerci. Devamlı esen rüzgaler bu yolda giden kabileler, şahısları mahvetti, düşmanlar onları öldürdüler. Bunun üzerine kabileler, yolcular Sicilmasa yolunu takip etmeye başladılar. Eskiden kabileler doğruca Mağrib'den Sicilmâse'ye gelirlerdi. Bu sebeple Sicilmâse'de Bağdad, Basra, Kûfe gibi yerlerden gelen Irak tüccarları yerleştiler. Onların, çocuklarının ticaret kabileleri devamlı ticaret yaparak büyük paralar kazandılar. İslâm diyarında onlar derecesinde zengin tüccar nadir görülür. Odegust'te oturan Muhammed b. Ali'nin 42.000 dinarlık bir çeki (sakki) olduğunu gördüm uduller ona şahitlik yapmışlardı.

Endelüs bir ada gibidir. Cillikye (Galicia) tarafında Avrupa'ya Fransa'ya bitişir. (s. 62) Burası Mağrib'e dahildir. Batısından Mağrib Haliciyle, kuzeyinden ve doğusunun bir kısmından Okyanus'la çevrilidir. Hududu galica hududundan Şenterin Küresine, Lizbon'a, Ocsonoba ve Cevbel-i Uyun (Gibraleon) yakınındaki Cebel-i Tarık dağına, Malaga, Mehriyye (Almaria), Mürsiye, Valensiye, Tartuş (Tortosa)'ya kadar uzanır. Deniz kıyısından Fransa tarafından küfür diyarına Mağrib tarafında Lombardlardan bir kavim olan Galiçeskeş (Celâlika) diyarına uzanır, denizde sona erer.

Endelüs ülkesinin haritasını ayrı yaptım. Oradaki suları, mecraları şehirleri, doğusundaki, batısındaki, kuzeyindeki, güneyindeki yerleri Mağrib'in genel haritasında gösterdim.

Önce Mısır ile Kayravan arasındaki yerleri, sonra Mehdiye, Kayravan'dan Tanca'ya kadarki yeri çizdim, anlattım. Allah'tan doğruya muvaffak kılmasını dilerim.

(s. 66) ... Mağrib diyarının haritası, oradaki her şehrin, amilliğin kuzeyine, güneyine, doğusuna, batısına göre yeri, gücüm yettiği, gözleybildiğim, duyduklarım kadarıyla böyledir.

Berka orta büyüklükte bir şehirdir. Ne büyük, ne de küçüktür. Mamure, harap kûreleri (sancakları) vardır. Bu şehirin etrafı genişliği, uzunluğu bir günden fazla tutan bir geniş bölgedir. Bu bölgenin etrafında dağlar vardır. Toprağı safrana benzer, kırmızıdır. Halkı devamlı kırmızı elbise giyerler. Fusta'ta, bu diyarın halkı elbiselerinin kırmızı olmasıyla diğer Mağrib ülkelerinden ayrılırlar. Etrafı Berberilerin oturduğu çöllerle, deniz, dağlarla çevrilidir. Çok miktarda mali kaynağı bulunur. Mısır'dan Kayravan'a giden kişinin ilk menzili (konağı) Berka'dır. Burada her zaman çok sayıda tüccar, yabancı bulunur. Müşterileri, doğuya (s. 67), batıya giden yolcuları kesilmez. Burası her yere kullanılmayan katran ticareti, Mısır'a getirilip tabaklanan derileri, evcile adasından gelen hurmalarıyla tanınır. Berka'nın doğudan, batıdan getirilen ve ihracı yapılan yün, karabiber, bal, mum, zeytinyağı, diğer malların satıldığı, alındığı çok işlek bir çarşısı vardır. Halkı kaklıklar, sarnıçlarda toplanan yağmur sularını içe'ler, kullanırlar. Çarşılarında bütün yiyecekler her zaman ucuzdur.

Berka'nın şehirlerinden biri düz bir kayalık plato üzerinde kurulan **Ecdabya**'dır. Evleri kerpiç, tuğla ile, bir kısmı ise taşla inşa edilmiştir. Temiz bir camisi vardır. Etrafında Berberi kabillerinden kalabalık topluluklar oturur. Ziraati yağmur suyuyla yapılır. Bütün Berka'da akarsu bulunmaz. Yetecek kadar hurma yetişir. Başlarında, mallarını, Berberilerin sadakalarını, ziraatlarının haracını, sebzelerinin, bostanlarının öşürünü idare eden, namaz kıldıran bir vali vardır. Halife adına bu vergileri alır, ayrıca Sudan'dan gelen ve oraya giden kabilelerden rüsum alır. Ecdabya Mağrib (Ak) Denizi'ne yakındır. Gemiler oradan

mal ve eşya getirirler, buradan çeşitli ticaret malları alırlar. Buradan en çok elbise, yünlü kumaş parçaları ihraç edilir, halkı yağmur suyu içerler.

Evcile adası Ecdabya'dan birkaç günlük uzaklıkta, güney-batı taraftadır. Bu ada çok hurmalıktır. Burada bol miktarda hurma elde edilir. Zamanımızda burayı Berka sahiline bağlı bir kişi idare eder. Buranın vergisi Berka vergisiyle beraber ödenmez. Berka'ya bağlanınca malı, geliri artmış, gelişmiştir. Buradan **Veddan**'a kumluklar arsından orta mesafede bir yol vardır. Vaddan, Sirt şehrinin güneyinde bir şehir ve nahiyedir. Eskiden Sirt'e bağlıydı. Burası da hurmasının bolluğu, makbul-lüğü bakımından Evcile'den aşağı kalmaz. Yalnız Evcile daha uzun, daha geniş bir nahiyedir. Veddan hurması tatlı ratab şeklindedir, boldur.

(s.68) **Sirt** kerpiçten sağlamca bir suru, tabyası olan bir şehirdir burada Berberi kabileleri, meralar bulunur. Yağmur yağınca burada hayvan otlatırlar. Malları, zahiresi deve, koyun olup vergileri Ecdabya'dan fazladır. Hurması az ve kalitesiz olup yaşken yenir. Ancak kendilerine yeter. Üzüm ve meyveleri her zaman makul fiyattadır. Başlarında vergilerini, haraçlarını toplayan, geçen kabilelerden rüsum alan, namazlarını kıldırان bir idareci vardır. Ülkenin bütün malları, vergileri, ülkeye girip çıkan her şeyin vergisi, defterleri, menşuileri, mallar üzerindeki vergiler, bunların vergisinin kontrolü hep bu kişiye aittir. Gelirlerinin miktarı Ecdabya'dan fazladır. Sirt denizden bir ok atımı uzaklıkta hamlukta kurulmuştur. Gemiler buraya mal getirirler, yün, Sirt şapı ve benzeri şeyler götürürler. Burada sap boldur, keçi eti koyun etinden faydalı ve tatlıdır. Koyun eti yerine keçi eti vs. yenir. Burası hayvanlarını otlatmak için gelenler için müsaaid bir yer değildir, halkı su birikintilerinde toplanan yağmur sularını içerler. Buradaki Berberiler etrafındaki yerlere göre daha kalabalıktır. Bizzat Sirtin içinde Berberilerin bir mahallesi vardır. Devamlı aralarında ihtilaf bulunur. Bazan

harp patlak verir, devam etmez. Amili (valisi) büyük sultana bağlıdır.

Trablus şehri eskiden İfrikeye amilliğine bağlıydı. Trablus kendisine bağlıyken İfrikyaya amilliği meşhurdu. Trablus'a bir konak mesafede olan Sabra (Sabrata)'da kafilelerden vergi alınan gümrük vardır. Eskiden gümrük yoktu, Trablus'tan Kayravan'a gidenlerden de alındığını duymadım. Kayravan'dan Trablusa gelenlerden Trablus amilinin aldığından başka Lebde'de her deve, katır ve yükünden, köle, koyun ve eşekten vs'den vergi alınır. Lebde, Trablus'un 2 konak doğusundadır. Ayrıca İbn Kemu, İbn Muzkûd köşkleri tarafında bu civarda oturan Havvare Berberilerden vergi, haraç, diğer şeyler alınır.

Trablus deniz kıyısında taştan inşa edilmiş, verimli, müstahkem, büyük, güzel çarşıları olan bir beyaz şehirdir. Sultan çarşıların bir kısmını sur içine taşımıştır. Bu şehrin kûreleri, köyleri, göçebeleri çoktur. Geliri zamanımızda Berka'dan azdır. Burada, Mağrip diyarında pek benzeri olmayan kayısı, armut gibi lezzetli meyveler yetişir. Burada gece-gündüz, sabah-akşam devamlı, Rum diyarından, Mağrib'ten ticaret için gelen gemilere kıymetli yünler, değerli elbise takıları, nefuse sürmeleri, siyah-beyaz kıymetli köleler, enva-ı çeşit eşyalar, yiyecekler yüklenir. Buranın halkı etraflarında namusları ve elbiselerinin temizliğiyle, güzel elbiseler giymekle, güzellikleriyle, ölçülü yaşayışla, cömertlikle, iyi sohbetle, merhametlilikle, iyi niyetleriyle, mücadelecilikleriyle, akıllılıklarıyla, iyi muameleyle, sultana itaatlariyle, çok cihad yapmakla, yabancıları sevmekle tanınırlar. Hayır, yolunda taassuba varan tutumları vardır. Hiç bir memleket halkı bu konularda onlara yaklaşamaz. Limanlarına gemiler gelince liman açık olduğu için gemiler devamlı deniz rüzgârlarına maruz kalır. Çok dalga dolayısıyla demir atma zorlaşır. Şehir halkı (s.70) kayıkları, çapaları, halatlarıyla gönüllü gelirler. Gemi bağlanır, kolayca hiç bir zarara uğramadan gemi limanda demirler.

Kâbis, Trablus'tan 6 konak uzakta, Kayravan cihetinde, ana yol (cadde) üzerinde, akarsuları, gür ağaçları, ucuz meyveleri olan bir şehirdir. Burada çok sayıda berberi oturur. Zeytine, zeytinyağına varıncaya kadar etraflarında daha bol ziraatleri, çiftlileri bulunur. Şehir etrafında hendek olan bir surla çevrilidir. Rabazında (varoşunda) çarşıları, yünlü çeşitli mamulleri vardır. Burada çok miktarda ipek imal edilir, palamutla deri tabaklanır. Bütün Mağrib'e sevk edilir. Kokusu, yumuşaklığı Cüreş derisi gibi hoştur. Buradan sadaka, zekat, vergi, toplanır. Yahudilerden cizye alınır. Bol hayvan yetişir. Müstakil âmili vardır. Çok zaman toprağı verimlidir. Halkı az insancıl, güzellikten, temizlikten nasipsizdir. Şehir zararsızdır. Etrafındaki köylerin halkı çok kötü dini kirli kişilerdir. Onlar yolculara devamlı kötülük yaparlar, tehdit ederler, kalleslik yaparlar, mallarına zarar verirler. Aralarında uyuyan komşularının, kendilerine sığınan muhaliflerin vay haline. Çoğu zaman sultanın hukukuna da riayet etmezler. Durumları devamlı bu şekildeydi. Nihayet, etraflarındaki halkın çoğu Kâbis üzerine yürüdü, rabazını yaktılar, şehri kuşattılar, tüccarlarının, zenginlerinin mallarını yağmaladılar. Allah onlardan intikamını aldı, orada oturanları mahvetti. Sonra, Sanhace'den bir reis (Ziri) üzerlerine yürüdü, on tanesini bir çuvala koydu sattı.

Safakus şehrinin en önemli ürünü zeytin ve zeytinyağıdır. Orada hiçbir yerde olmayan miktarda zeytin yetişir. Eskiden orada zeytinin fiatı çok ucuzdu. Zamanımızda iç karışıklıklar durumu değiştirdi. Zeytinin 60 kafızı (3.245 gr.) senesine göre 1 dinardandı. Hatta 100 kafızı 1 dinara satıldı. Şam'da az olduğu için, zamanımızda Mısır'da kullanılan zeytinyağı bu yerden getirilir. Deniz kıyısında bir yerde şehrin limanı yer alır, suyu sakindir. Şehrin taştan inşa edilmiş suru, demirden sağlam kapıları bulunur. Müdafa için karakolları vardır. Çarşıları mamurdur, (s. 71) üzün az yetişir. Meyve ihtiyacı Kâbis'ten sağlanır. Halkı su sarnıçlardan, kuyulardan su temin ederler. Sarnıçları suyu iyi korur, su tatlıdır. Burada çok balık avlanır.

Dalyanlarda balık avlanır. Avlanması kolaydır. Evleri taş ve kireçle bina edilmiştir. Burasıyla Mehdiye arasında 2 konaklık mesafe vardır. Sultan tarafından tayin edilen müstakil amili (vergi memuru) vardır.

Mehdiye küçük bir şehir olup ilk Fatımî Halifesi Mehdi tarafından kurulmuştur, deniz kıyısındadır. Mehdi 308/920 yılında Rakkâde'yi bırakıp burayı başşehir edinmiştir. Kayra-
van'dan 2 konak uzakta bir liman şehri olup ticareti çok, suru, mamufluğu mükemmel, müstahkem bir şehirdir. Taştan inşa edilmiş suru, surun iki kapısı bulunur. Râfika surunun kapları dışında böyle mükemmel sur kapıları görmedim, aynen onlar gibidir. Mehdiye, köşklere çok, evleri, sarayları temiz, hamamları, hanları güzel, münbit, zahiresi, meyvesi bol girip çıkan çok, manzarası güzel bir şehirdir. Oraya 338/949 yılında vardım. Hükümdarları, orduları kahraman, uzak yerlerden tüccarların geldiği bir yerdi. Hükümdarlarının Mısır'a taşınması üzerine durumu bozuldu. İşleri kedadlaştı, adamları oradan ayrıldı. Başına gelen ilk uğursuzluk Ebû Yezid Mehled b. Keydad (ö. 948)'in isyanıdır. O zamandan bu güne kadar felaketler şehrin peşini bırakmadı. Şimdi bu şehirde pek az şey kaldı.

Ebû Yezid Mahled b. Keydad isyanı. Mağrib'teki nifak yuvalarının, sapık İbazilerin, Nekkarilerin talanları sonucu, Halife Mansur. Kayra-
van yakınındaki Mansura şehrine taşınırken Mehdiye'nin önemli kişileri de şehirden ayrıldılar. Ebû Yezid şansı sayesinde güçlendi, (s. 72) Mağrib'in tamamına hâkim oldu, Mehdiye'yi kuşattı. Şehrin halkını, oradaki dostlarımızı sıkıştırdı. Gücünün zirvesinde, taraftarlarına itimadı tamiken Allah onun mahvına izin verdi. Kötülükleri sevinçleri ona hıyanet etti. Efendimiz el-Mansur, inançlı muzaffer ordusuyla onun kalabalık ordusu üzerine yürüdü. Onlarla savaşlar yaptı. Ebû Yezid ve ordusunu yendi, onların çoğunu kılıçtan geçirdi. Zor durumda kalan, ölümü gören Ebû Yezid yeryüzünde sığınacak yer aradı. Kayra-
van halkı onu kabul edip şehirlerine aldılar, vaadlerde bulundular. Halife mansur Kayra-
van'ın batısında

ordugah kurup Ebû Yezid'le savaştı. Ebû Yezid'i yendi. Kayra-
van halkını affetti. Ebû Yezid'in peşine düştü. Aralarında uzun
mücadeleler oldu. Nihayet onu yakalayıp Mansura'ya döndü.
Mansura'yı kurdu. 28 Şevval 337/1 Nisan 949 Perşembe günü
bu yeni şehre taşındı.

Sûse, el-Cezire ile Mehdiye arsında hoş, müreffeh, münbit,
deniz kıyısında bir şehirdir. Müstahkem suru, kaynak suyu
vardır. Su birikinti yerleri azdır. Amillikleri iyidir. Halkı asil,
sulh içindedir. Sûse güzel çarşıları, otelleri, hamamları olan,
hoş bir liman şehridir. Kayravan'dan 1 konak uzaktadır. (s.
73) çok sayıda köyü (çiftliği) bol vergisi, çok mahsulü vardır.
Mehdiye ile Sûse arsında deniz kıyısında bir ribat bulunur.
Bu ribata Manastır denir. İçinde devamlı bir kalabalık oturur.
Senenin belli bir zamanında İfrikiye halkı buraya gelir, belli
günler burada otururlar, envâ-i çeşit yemekler yerler, sonra
dağılırlar, yine Sûse ile Mehdiye arasında Saray gibi başka bir
ribat bulunur, bu ribata Sakânıs denir. Birinci ribattan daha
az itibarlıdır. Burası da müstahkem bir yerdir. Burada balık
avıyla uğraşan bir topluluk oturur. Bahsedilen iki ribat deniz
kıyısında cihad ve ibadet için iki önemli saraydır. İfrikiya'de
vakıfları vardır, her yerden buraya sadaka gönderilir.

El-Cezire bir bölgenin adıdır. **Basu** menzili adında bir
şehri, geniş amilligi bulunur. Verimli, Sûse'den daha geniş
daha çok vergi alan, daha çok nüfusa sahip bir yerdir. Ayrıca,
bir kûresi (sancağı) bulunur. Burada zahire yetişmez, tüccarlar
tarafından getirilir. Bazı yerlerinin suyu sıhate zararlıdır. Ya-
bancılar buralara girerse hastalanırlar. Sudanlılar girerse sıhhat
bulurlar, kalpleri rahatlar. Bütün meyvelerinde de aynı zarar
görülür. Bâşu'da her ay belli günlerde kurulan pazarlar vardır.

Tunus şehrine gelince, burası az akarsuları olan çok eski
bir şehirdir. Yalnız sularından çok faydalanılır, halkına çok gelir
getirir. Çok mümbittir, zahiresi boldur. Burada Irak'taki gibi,
güzel toprak kaplar imal edilir. Eskiden bu şehre Terşiş denirdi.
Müslümanlar burada binalar yapmaya başlayınca bostanlar,

bahçeler meydana getirdiler. Şehir Tunus adını aldı. Bu şehir (s. 74) güzel kokuları, bol ve hoş meyveleri, havasının sıhhiyeti, mahsullerinin bolluğuyla ünlü Kartaca şehrine bağlıdır. Burada yetişen pamuk Kayravan'a götürülür, ondan çok faydalanılır. Tunus kendiri, anasonu, kuşları (serçeleri), balı, tereyağı, hububatı, zeytinyağı, sürü hayvanlarıyla da meşhurdur.

Satfura deniz kıyısında büyük bir bögedir. Üç şehri vardır. Tunus'a en yakın şehri **Enbelune**'dir. Sonra **Mitice**, sonra **Bizart** gelir. Bizart deniz kıyısında verimli, Sûse'den daha küçük bir şehirdir. Gümrük âmili (tahsildarı) buranın amilliklerinden Bizart'ta oturur. Burası bol meyvelik bir yedir. Satfura'da akarsu boldur, mahsulü, vergisi azdır. Burada ve Tunus'ta çok yılan vardır. Trablus'un ucuzluğu, rahatlığı buranın yanında az kalır. Burada bulunan bir çayda her ay başka bir çeşit balık tutulur. Yeni hilal görüldüğü zaman bunların bir çeşidi kaybolur. Bu bölgenin halkı kahraman, karada ve denizde güçlü, zorluklara tahammüllü, az şikâyet eden kişilerdir. Bu gün yerlerini terk etmişlerdir.

Tabarka, Endelüs halkının gelip gittikleri bir limandır. Burası hastalıklı bir yerdir, akrepleri Asker-i Mükrem'deki gibi süratle öldürücüdür. Tunus'tan Tabarka'ya ana yoldan (cadde-den) gitmek isteyen **Bâce** şehrine uğrar. Burası çok eski bir şehir olup, buğdayı, arpası, ziraat ürünleri boldur. Mağrib diyarında benzeri yoktur. Bana göre hububatı ve havasının hoşluğu, uf-kunun genişliğine, vergisinin çokluğu, ticaretlerinin, çiftçilerinin kazancının bolluğu eklenmelidir. Tabarka küçük bir yer olmasına rağmen eskiden Endelüs ve tüccar gemilerinin çok işlemesiyle, (s. 75) gümrük vergilerini burada ödemeleriyle meşhurdur. Burası Endelüs karşısında olduğu gibi bazı Frenk ülkelerinin hizasında bulunur. Bir konak uzakta, sahil kıyısında **Haraz iskelesi** yer alır. Burada mercan yatakları bulur. Haraz iskelesi bir koy olup mercan yatağı, tüccarların gelip gittikleri yer olması dolayısıyla meşhurdur. Denizlerde buranın benzeri yoktur. Haraz iskelesi denen bu yerden, Tenes'ten Mavi şehir denen Cebel-i Tarık

karşısındaki Septe'den başka yerde mercan yatakları yoktur. Haraz iskelesinde çıkarılan mercanın yanında Cebel-i Tarık mercanı az ve önemsizdir. Mağrib sultanının burada çıkarılan mercana bakan emin kişileri, buranın gelirini, inci yataklarının bakımını, kontrolünü eden bir naziri vardır. Buradaki simsarlar (eksperler) yanında etraftaki tüccarların mercan alış-verişi için, çok miktarda malları bulunur. Mercan çıkarmak için çoğu zaman 50 kayık çalışır, her kayıkta 20 civarında adam bulur. Mercan suda ağaç gibi biten bir bitkidir, sonra aynı suda taşlaşır. Burası iki büyük dağın arsında bulunur. Burada çalışanlar çok yer içer, çok hayâsızdırlar. Çok kazançları vardır. Bal şarabı satın alır hemen içerler. Bu şarap çok sarhoşluk verir, diğer içkilerden daha fazla baş ağrıtır. Bu islenin olduğu yerde az ziraat yapılır. Yiyecek, meyveler, diğer şeyler etraftan getirilir. Burada avlanan balık diğer yerlerdekinden daha yağlıdır. Bilhassa hububat kaldırma sırasında bazan burada avlanan balıkları yemek yasaklanır.

Bûne orta büyüklükte, **Laribüs** kadar yer kaplayan bir şehirdir. Burası deniz kıyısında olup güzel çerşıları, orta derecede ticareti vardır. Verimi, ucuz meyveleri, bostanları olan bir yerdir. (s. 76) Meyvelerinin çoğu köylerden getirilir. Çoğu zaman buğday ve arpa aşırı ucuzlar. Burada makbul, çok miktarda üretimi yapılan demir madenleri bulunur, etrafa sevk edilir. Keten ekilir. Müstakil bir amili (tahsildarı) bulur. Bu amilin berberî askerleri devamlı yanında kalır. Bûne'de koyun, yün, hayvan ticareti yapılır. Balı, hayrı, geliri etraftaki yerlerden fazladır. En çok sığır yetiştirilir. Bu bölgenin geniş kıyı bulunur. Havze'de çok hayvan yetiştirilir, hemen hemen herkes beygir yetiştirir. Burasıyla Cezâyir-i Benû Mazgannay (Cezâyir şehri) arsında Cicel, Bicâye, Benû Cennad, Deccac iskeleleri gibi iskeleler bulunur. Deccac deniz kıyısında, müstahkem bir suru olan bir şehirdir. Limanı emniyetli değildir. Burada da meyve, yiyecek, yemek, buğday, arpa, süt, sürü hayvanı etraf yerlerden daha ucuzdur. Çok miktarda ağaç, meyve, incir yetiştirilir, uzak yerlere sevk edilir.

Cezâyir-i Benî Mergannay (Cezâyir şehri) deniz kıyısında etrafında sur bulunan bir şehirdir. Çok büyük çarşıları, deniz kıyısında içimi hoş tatlı pınarları vardır. Bu pınarlardan su içerler. Şehrin geniş kıyı, dağları vardır. Buralarda çok miktarda berberî yaşar. Genellikle sığır koyun sürüleri beslerler. Buradan Katravan'a, diğer yerlere bal, yağ sevk edilir. Şehrin bir ok atım uzağında denizde bir adası bulur. Düşman gelince halk bu adaya sığınır, emniyette olur. **Tâmedfus** (Matifu) harap bir şehir ve iskeledir. Burada vatanlarına bağlı az miktarda (s. 77) yerli yaşar. **Şerşel** çok eski harap bir şehirdir. İskelesi, eski eser kalıntıları taş heykelleri, büyük yapıları vardır. Buradan etrafında yıkık bir sur olan **Bereşk**'e geçilir. Bu şehirde akarsular, kuyular bulunur, bol miktarda meyve, küçük kabak büyüklüğünde ayva, üzüm yetişir. Halkının çoğu berberidir. Buranın kırımında çok miktarda arı yaşar, halkı ağaçlardan, korulardan bal toplarlar. Mallarının çoğu sürü hayvanıdır. İhtiyaçlarından çok buğday, arpa elde ederler.

Tenes etrafındaki surun kapıları vardır, bir kısmı dağda, bir kısmı düzlükte bir şehirdir. Denizden iki mil kadar uzakta çok suyu bulunan bir vadide yer alır. Halkı bu vadinin suyunu içer, kullanır. Büyükçe bir şehir olup etrafında deniz kıyısında karaya yakın aynı büyüklükte şehir yoktur. Meyveleri hoş son derece verimli bir yerdir. Burası Endelüslülerin gemileriyle ticaret için geldiği en büyük limandır. Buradan diğer yerlere giderler. Buranın sultanı haraç, cizye, sadaka, öşür, gelip-giden ticaret mallarından çok miktarda vergi alır. Kırılarında çok miktarda berberi kabileleri yaşar, çok zengindirler. O kadar hoş meyvesi, bilhassa ayvası vardır ki, hala onun güzelliğini, tatlılığını, kokusunu anlatırım.

Burası ile **Vahran** (Oran) arasında iskeleler bulunur, önemli şehir bulunmaz. Mesela, Ata İskelesi'nde kimse oturmaz. **Kasr el-Fülus** bir şehir olup suyla çevrili hoş bir yerdir. Suru yığma topraktan olup suyu akar pınardan gelir, zahireleri buğday ve arpadır. Sürü hayvanı çoktur. Vahran şehrinin rüzgarların-

dan çok korunaklı bir limanı vardır. Musa limanı dışında bu limanın hiçbir yerde benzeri yoktur. (s. 78) Dağlarla çevrilidir. Emniyetli girişi vardır. Etrafı surla çevrili, suyu buraya akan, etrafında bostanlar bahçeler olan bir vadiden gelir. Bu vadiye enva-i çeşit meyve yetişir. Şehirdeki insanlar asil ve mahirdir, yabancıyı korurlar. Burası Endelüs'ün limanıdır. Buraya eşya getirirler, buradan zahire yüklerler. Kırılarının halkının çoğu Yazdace berberileridir. Zamanımızda burası Mağrib Sahibi (Fatımî Halifesi)'nin naibi Yusuf b. Zîrî b. Menad el-Sanhâcî'nin idaresindedir.

Vahran'dan, büyük, müstahkem bir suru bulunan **Veselen'e** geçilir. Buranın suyu yerleşim yerinden çıkar, çok sayıda bostanı vardır. Eskiden burası Humayd b. Yezel'e aitti. Bu şehrin bir iskelesi vardır. Verimli bir yerdir. Halkı kalabalıktır. Genellikle sürü hayvanı beslerler. Sürü hayvanlarının sayısı çok fazladır. Buradan limanı, kırı, bol sürü hayvanı, malı bulunan hoş bir yer olan **Arackül** şehrine geçilir. Bu şehir limanı, kırı bulunan, verimli, bol sürü hayvanı olan bir yerdir. Limanı adadadır. Gemiler, halkı ve hayvanlarını sulamak isteyenler için çok sayıda suyu, su birikintisi vardır. İnsanların oturduğu bir adadır.

Bu adada insanlar oturur. **Arackül** şehri Tafra denen bir vadidedir. Şehirle deniz arasında 2 millik mesafe vardır. **Melile** sağlam suru olan, zengin bir şehirdir burada bulunan bol sulu bir kuyudan surun etrafındaki hendeğe su verilirdi. Çok eski bir şehidir. Bu şehri, Mısır'ı alan Ebü'l-Hasan Cevher Mağribli askerleriyle yağmaladı. Bu şehri berberilerden Benû Batûye aşireti ele geçirmişti, halkına yetecek bahçeler, bol hububat yetişiyordu. Yağmalandıktan sonra bunların çoğu kayboldu. **Nakur** orta büyüklükte bir şehirdir. Eskiden daha büyüktü. Yıkıntıları görülür. Burada Mezimme denen bir adada gemilerim demirlediği bir iskele vardır.

Sonra **Septe** şehrine varılır. Burası deniz kıyısında, bostanları, bahçeleri olan bir şehirdir. Suyu şehirdeki bol sulu kuyulardan elde edilir. (s. 79) Dışında da tatlı sulu çok kuyu

bulunur. Kullanışlı bir limanı vardır. Burada bulunan mercan yataklarından yukarıda bahsettik. Burada hoş kayıklar imal edilir. Septe zamanımızda Endelüs Emevileri'nin elindedir. Onların Afrika tarafında başka yerleri bulunmaz, şehrin etrafında berberiler otururlar. Buranın sadakalarını, vergilerini, harcını Emevilerin buradaki valisi toplar. Musa iskelesi de onlara aittir. Ben oradayken Fatımîler tarafından alınmış olmalı.

Septe'den çok eski bir yer olan harabeleri hala görünen **Tanca**'ya varılır. Şehir deniz kıyısında olup binaları taştandır. Halkı İslâm tarihinin ilk zamanlarında buraya yerleşmiştir, sonra İdrisiler Septe'yi alınca onlardan korkup bir mil uzaklıkta, dağın yamacında yeni bir şehir inşa etmişlerdir. Halkı çok buğday, arpa; diğer hububat cinsi mahsul ekerler. Suyu çok uzak yerden arklarla getirirler. Suyun kaynağı bilinmez. Burası verimli, ucuz, suru olmayan bir yerdir.

Zelül, Azili'nin doğusunda hoş, çok eski bir şehirdir. Çarşıları yakındır. Buranın başında Hasan b. Kennun el-Fâtımî'nin naibi vardı. Şehri o kurmuştu. Buranın suyunun kaynağı da, Tanca'nınki gibi bilinmez. Etrafında suru vardır. Okyanus'a bakan yüksek bir uçurum üzerinde kurulmuştur. Hoş bir yer olup suru taştandır, şehrin bir kısmı deniz kıyısındadır. Burada bol buğday, arpa yetişir, suyu kuyulardan elde edilir, tatlıdır. Buradan bir kişi güneye doğru deniz kıyısını takibederse Safdad Vadisi'ne varır. Bu vadi büyük, suyu tatlı ve bol gemilerin yüzebileceği bir vadidir. Tüşümmüs halkı da bu vadiden su alırlar. **Tüşümmüs** çok eski bir şehirdir. Etrafında eski bir sur vardır. Safdad denen Tüşümmüs vadisinden gemiye binenlerin burasıyla deniz arasında 1 millik mesafe vardır. Safdad'a iki vadiden su gelir. Biri Denhaca ülkesindeki Cebel el-Basra'dan, (s. 80) diğeri Kutame diyarından gelir. Her iki vadide bol su vardır. Basra tüccarları buradan mallarını gemilere yüklerler, Atlas okyanusu Akdeniz yoluyla istedikleri yere giderler. Tüşümmüs ile Basra şehri arasında hayvan sırtında bir konaktan az mesafe vardır.

Sonra Okyanus sahilinden sola sapınca deniz kıyısında birbirine yakın Cermane, Tavart, Hacar şehirleri yer alır. Buradan kara yoluyla doğuya dönünce Aklam, Basra, Kürd şehirlerine varılır. **Basra** etrafında zayıf bir sur bulunan orta büyüklükte bir şehirdir. Suları şehrin dışındaki kaynaklardan gelir. Şehrin doğusunda sular üzerinde az bostan bulur. Burada bol miktarda pamuk yetiştirilir. İfrikiye ve diğer yerlere götürülür. Buranın halkı buğday, arpa, pamuk ürünlerinden bol kazanç elde ederler. Basra verimli, nimeti bol, çarşıları güzel ve mamur, havası hoş, toprağı sağlam bir yerdir. Buranın halkının çoğu sulhsever, ilme meyilli olan, güzel yaradılışlı insanlardır. Kadınları, erkekleri böyledir. Genellikle boylu-boslu, mutedil yaratılışlı, eli-yüzü düzgün insanlardır. Sulh, selamet, iyilik sahibidirler. Basra ile Aklam şehri arsında bir konaktan az mesafe vardır. **Aklam** şehrini Yahya b. İdris (ö.905) kurmuştur. Şehrin suru Musa b. Ebî'l-Aftiye³⁶ ile mücadeleleri sırasında onları korumuştur. Şehir ormanların yüksek dağların arasında olup suyu boldur. Bulunduğu yerin bir girişi vardır. Aklam şehrinde İdrisilere ait bir Cuma Camisi ve minber bulunur. Endelüs Emevileriyle mücadeleleri sırasında Musa b. Ebî'l-Âftiye kuşatılınca İdrisilerden burayı almışlar, ardından İdrisiler geri almıştır. Aklam verimli, müstahkem bir şehirdir. Emeviler uzun kuşatmadan sonra yiyecek kalmayınca şehri ele geçirmişlerdir.

Kürt de bir dağın eteğinde çok müstahkem, suru olmayan bir şehirdir. (s. 81) Burada bol sular, geniş bahçeler, mezarlar bulunur. Halkı bol buğday, arpa, pamuk yetiştirirler. Halkının çoğu berberi olup tüccardırlar. Tanca denen bu gölgenin hepsi İdrisilere bağlıdır. Buranın ve buraya bağlı şehirlerin vergilerini, haracını onlar toplarlar. **Masine**, Basra'nın kible tarafında suru bulunan bir şehirdir. Fas vadisi denen Sebüh vadisine akan bir tatlı su vadisi üzerinde kurulmuştur. Suru şehri korur. Masine bol mahsulü olan, ucuz verimli, bir yerdir. Kırılarında Berberiler oturur, pamuk, buğday, arpa yetiştirirler.

³⁶ Miknase emirliğinin kurucusudur.

Suları boldur, sulama işleminden faydalanırlar. **Hacar** şehri de İdrisilere ait büyük, yeri yüksek bir dağın başında kurulmuş bir şehirdir. Burası müstahkem bir kale olup İdrisiler hazinelerini, mallarını burada saklarlar. Onların en itibarlı, en değerli şehridir. Suyu içinden çıkar, bostanları vardır. Oraya sadece bir yoldan girilir. Bu yoldan ancak insanlar teker teker geçebilirler. Verimli müreffeh, nimeti bol bir şehirdir.

Aryağ Gölü Okyanus'tan çıkan küçük bir göldür. Bu gölde bölgenin zahirelerini taşıyan Endelüs gemileri demirler. Basra halkı da burada gemi işletirler, kendi taraflarından gemilerine mal yüklerler. Bu gölün bir konak kadar güneyinde Fas vadisi denen Sebuah vadisinin suları denize dökülür. Buranın ötesinde, bir konak kadar uzaklıkta Bergavâta tarafında Sele (Selâ) vadisi yer alır. Müslümanların oturdukları yerler burada sona erer.

Sele'de Müslüman mücahitlerin kaldığı bir ribat (kervansaray) bulunur. Burası harap olmuş çok eski bir şehirdir. İnsanlar etrafındaki ribatlarda oturular. Bazan burada mücahitlerden 100.000 insan toplanır. Zaman zaman artar, (s. 82) eksilirler. Bunlar Atlas Okyanus'u kıyısında buraya komşu Bergavate berberi kabilesi karşısında dururlar, onlara gaza yapar, esir alırlar. Bu yer (Sele) de İslâm diyarından sayılır.

Şöyle ki, Salih b. Abdullah adında berberi bir adam Irak'a geldi. Bir miktar astronomi-astroloji okudu. Yıldızların yerlerini tayin edecek, takvim ve mevâlid (astroloji) yapacak hale geldi. bazı isabetli tahminler yaptı. Güzel yazı yazar, ilmi konulardan anlardı. Dönüp ülkesindeki berberiler arasında yerleşti. Berbericeyi çok iyi biliyordu. Berberileri imana çağırdı. Onlara kendi dillerinde gönderilmiş bir Peygamber olduğunu söyledi. *"Biz her peygamberi kavminin dili üzerine gönderdik.³⁷"* ayetini delil getirdi. *"Hz. Muhammed gerçek arapça konuşur, kavmine, bilhassa Araplara gönderilmiş bir Peygamberdir. Getirdiği Kur'an ve hükümler haklıdır."* dedi. Allah'ın *"Müminlerin iyileri, melekler bundan sonra ona yar-*

³⁷ İbrahim suresi, âyet 4.

*dımcıdır.*³⁸” ayetiyle kendisinin kastedildiğini söyledi. Onlara ay tutulmayacak dedi, tutulmadı. Bazı şeyleri önceden haber verdi. Gerçekten bu şeyler oldu. Onların akıllarını karıştırdı, bilgilerini değiştirdi. Sünnetler, farzlar icat edip onları kendine itaate mecbur etti. Şaban ayında oruç tutmayı, Ramazan’da tutmamayı şart koştu. Bir şeyler yazıp berberice onlara okudu, bu yazılara uymalarını şart koştu. Onun sözlerini okuyanlar, öğreniyorlar, onu ululuyorlar, bu sözlerle namaz kılıyo’lardı. Ölünce, yerine geçmesini tavsiye ettiği, Ebü’l-Ufeyr Salih yerine geçti. O da bazı hükümler ekledi, bazı hükümleri çıkardı. Bazı şeyleri helal, bazı şeyleri haram yaptı. Sonra onları sofuluğa, dünyayı bırakmaya, az yemeye, zühde davet etti. Kendisi, yakın arkadaşları bu konuda o derece ileri gittiler ki, son derece az yiyip içmeye başladılar. O ise bütün bu hususların kendisine vahyedildiğini, emir ve nehyettiği hususları meleklerin kendisine getirdiğini söylüyordu. (s. 83) Salih b. Abdullah onlara iyi şeyleri helal lezzetleri mubah kılıyor. Haram şeylerden sakınmalarını söylüyordu. Şimdi onlar arasında son derece hürmetle Kur’an okuyan, ayetleri ezberleyen, kendi kitaplarına göre ayetleri tevil eden kişiler vardır. Basra, Fas şehirleri halkları onlara bazı zamanlar gaza yaparlar, bazan ise sulh yapıp onlarla ticaret ederler, idarecilerinin istedikleri malları onlara temin ederler. Bergavâta kabilesi halkı emanet, cömertlik sahibi olup büyük günahlardan, haram ve mahzu’lu şeylerden kaçını’rlar. **Ağmat, Sus, Sicilmâse** halkları tüccarları da onlara mal götürür’ler. Onların ülkesi başka ülkelerdeki şeylere az muhtaçtır. Onlar çok güzel, güçlü, zorluklara sabırlı kişilerdir. Şakir-billah deneni Muhammed b. el-Feth’i 340/951 yılında Sicilmâse’de onlara karşı halkı gazaya çağırırken gördüm. Zannederim Muhammed b. el-Feth’in devamlı hilelerinden korktukları için berberilerden onun davetine icabet eden az oldu.

Berka hududundan Atlas Okyanusu’na kadar deniz sahilinde gezdiğim, gördüğüm, yerlerde meşhur şehirlerin, limanların,

³⁸ Tahrim suresi, âyet 4

köylerinin durumu bu şekildedir. Berka'dan ve amilliklerinden İfrikiye'ye kadar deniz kıyısının 10 konak kadar içinde ve daha ötesinde karada ancak zikrettiğim yerleşim yerleri vardır. Mısır'dan İfrikiye bölgesine kadar ki deniz karşısındaki yerlerin büyük çoğunluğunu Sudanlıların ülkesiyle Mağrib diyarı arasındaki çöller, kırlar oluşturur. Bu çöllerin, kırların çeşitli yerlerinde berberiler oturur. İç kesimlerinde de insanların yamaç hizasında yerleştiği sular bulunur. İfrikiya arazisinden Tanca amilliklerinin sonuna kadarki yerlerin hepsinde 1 ila 10 konak aralıklarla meskun yeler, köyler, birbirine yakın şehirler, mezralar, çiftlikler, sular bulunur. Valiler, sultanlar, hükümdarlar, fakihler yaşar. Bütün bu yerler Mağrib hükümdarını veya halifesinin (naibinin) elindedir. Diğer yerlerde, (s. 84) Sicilmâse, Odegust ovalarında, Lamata, Tadımaka taraflarında güneye doğru, Fezzan'da ihmal edilmiş berberi kabilelerinin yaşadığı sular (vahalar) bulur, buraların halkı yemek bilmezler, buğday, arpa, hububat görmemişlerdir. Bunlar zor şartlar altında yaşarlar, ihram gibi elbise sarınırlar. Yaşam kaynakları süt ve ettir. Mesafeler bahsinden sonra bu yerlerden etraflıca bahsedeceğim.

Mesafeler: İfrikiye bölgesinden Tâhert ve Fas'a kadar yollar Kayravan'dan Cüheniyyin köyüne 1 konak. Bu köyden çok eski, suları, bahçeleri, bolluk ve etrafında taştan müstahkem suru olan **Sebibe** şehrinin çarşıları, hanları bulunur. İçtikleri su bol suyu olan bir kaynaktan gelir. Bu kaynak bostanları, bahçeleri sular. Burada devamlı bol meyve bulunur, fiyatlar ucuzdur. Mahsüllerin çoğunu kimyon, karaman kimyonu, bakliyat teşkil eder. Keten de ekerler, çok miktarda sürü hayvanı beslerler. Sebibe'den Mermacine köyüne 1 konak olup burada Hevvâre kabilesine mensup insanlar oturur, güzel çarşıları vardır. Buradan **Meccâne'ye** 1 konaktır. Bu yerde safran, ziraat boldur, demir, gümüş madenleri vardır. Bütün buradan Mağrib diyarına değirmen taşları sevkedilir. Buranın ziraat yapılan ve bol suyu olan bir vadisi, iyi çarşıları bulunur. Meccâne'den Tices'e

sulardan, beş köy arasından geçen orta bir yol vardır. Melak nehrine varmadan Bagay yolu ayrılır. Meccâne'den, eski bir surla çevrili, suları, ziraatı bol olan **Meskiyâne** köyüne bir konaktır. Bu köyün çarşısı, bol balığı olan akarsuyu vardır. Çarşısı halı gibi uzanır. Bu köy Mermacenne'den daha büyüktür, ikisi daima bir amile bağlıdır.

Meskiyâne'den, büyük, etrafında taştan eski bir su olan **Bagay** şehrine 1 konaktır. Bu şehrin bir rabazı bulunur. Buranın çarşıları etrafında bir suru vardır. Çarşılar eskiden şehirdeydi. Şimdi dışına taşınmıştır. Suları kible tarafındaki bir vadiden gelir. Bu suyu içerler. Tatlı suyu olan kuyuları, bostanları da bulunur. Burasının kırında Berberiler oturur. En çok buğday, arpa yetiştirirler. Müstakil, tek bir amili (tahsildarı) vardır. Evras dağı buradan birkaç mil uzaktadır. Bu dağda bol sular, (s. 85)meralar, devamlı meskûn yerler bulunur. Eskiden halkı kötüydüler. Dağın uzunluğu 12 günlük yol tutar. Halkı, etraflarındaki Berberiler, diğerlerine zarar veriyorlardı. Allah köklerini kazıdı, helak oldular.

Bağay'dan Belezme ve Nikaves'e, Tubna'ya giden bir yol vardır. Bu yol Meccâne'den Ticis'e giden yolla birleşir, Bûne'ye varır. İsteyen bu yoldan Ticis'e Kostantiniye'ye, Mile'ye, Satife, Mesile'ye varır. İsteyen Satıftan Hamza Duvarı'na, Ziri'nin şehri Aşir'e varır. Mağrib'e en kısa yoldur.

Bağay'dan Evras dağındaki Leham kabilesinin oturduğu **Dafune** köyü 1 konaktır. Dafune'den eski bir şehir olup durumu kötüleşen, yolcuların indiği bir menzil (konak) olan Dar-ı Melul'e 1 konaktır. Burada eskiden geçen yolculardan vergi alan bir gümrük yeri vardı. Suyu ise bir pınardan gelir.

Dafune'den bostanları, ziraatı, pamuğu, buğdayı, arpası topraktan suru bulunan eski **Tabna** şehrine 1 konaktır. Halk Araplardan, Berkaçanlardan olup ziraatinin çoğu sulanır. Keten ekilir. Hububat boldur. Eskiden çok sığır, koyun, diğer hayvanlar, deve sürüleri vardı. Aralarında düşmanlık, fesad çıktı. Birbirlerini kırdılar, hayvanları mahvoldu. Zenginken

fakir, zelil, parça parça oldular. Etrafa dağıldılar. Kalanlarının durumu iyidir. Tabna'dan yine gözetleme yeri olan **Makkara**'ya 1 konaktır. Mesile yeni bir şehir olup Fatımîlerin hizmetinde olan Ali b. el-Endelüsî tarafından kurulmuştur. Etrafında toprak bir suru, bol suyu olan bir vadisi vardır. Bu vadiye Seher vadisi denir. Suyu derin değil, yaygındır, etrafında ihtiyaçlarından fazla bağlar, bahçeler bulunur. Ayvası Kayravan'a sevk edilir. (s. 86) Bu ayvanın aslı Tenes'ten getirilmiştir. Buranın halkı pamuk, buğday, arpa yetiştirirler, çok miktarda sığır, sürü hayvanına sahiptirler. Halkı bunu Berzal, Benu Zindac, Hevvâre, Mezâte berberilerindendir. Bol miktarda vergi, haraç verirler. Buradan insanların konakladığı, devamlı sakini olmayan, tath su kaynakları olan Cuzâ menziline 1 konaktır. Buradan eskiden büyük bir köy olan ve zamanımızda harap, kır olan Haz'a 1 konaktır. Akarsuyu olan bu yer genellikle kumluktur. Buradan çok miktarda ziraatı, suyu bulunan büyük bir köy olan Curtî'e 1 konaktır. Bu yerin sakinleri Zenâte kabilesindendir, akarsuyu vardır. Buradan etrafında toprak suru, minberi, hendeği bulunan küçük bir şehir olan İbn Mâma'ya 1 konaktır. Buranın etrafında sulak, kuru tarım yapılan bol suyu olan bir vadisi vardır. Buradan Sudan yolunu geçip yolun ikiye ayrıldığı küçük köy olan Ağır'a 1 konaktır. Ağır'dan **Tâhert'e** 1 konaktır. Tâhert biri çok eski diğeri yeni iki şehirden oluşur. Eski şehiri yüksek bir dağda olup suru vardır. Burası kalabalık, camisi olan bir şehirdir. Yeni şehrin de camisi bulunur. Her iki caminin imamı, hatibi, her iki şehrin tüccarları vardır. Yalnız yeni şehirde daha çok tüccar bulur. Tâhert'in bol miktarda suyu, çok sayıda ağacı, bostanı, hamamı, hanı vardır. Evlerinin çoğundan sular akar. Bu şehir önemli bir hayvan, koyun, katır, yük beygiri, bol yağ, hububat kaynağıdır.

Kayravan'dan Mesile'ye Kütame, **Laribüs** ülkesinden başka bir yol gider. Bu yol Kayravan'dan suyu, akarasuyu bulunan, bostanlarla çevrili bir şehir olan Celulâ'ya 1 konak kadardır, burada bol hurma bulunur. Celulâ'dan Accar köyüne 1 konak

kadar olup buranın suları kuyulardan temin edilir. Burada bol miktarda buğday, arpa yetişir. Buradan geniş bir köy olan Tafcene'ye 1 konak kadardır. Buranın tarlaları Laribüs tarafına bitişir, çok miktarda buğday, arpa elde edilir. Buradan geniş sahası, bol mahsulü olan Laribüs'e 1 konaktır. Laribüs'te bol safran elde edilir. (s. 87) Taştan inşa edilmiş suru vardır. İçinden iki akarsu çıkar. Birine Rabah pınarı, diğerine Ziyad pınarı denir. Ziyad pınarının suyu daha tatlıdır, şehir halkı ondan su içerler. Burada demir madeni, hoş meyveler bulunur. Übbe, Laribüs'ün batısında, 12 mil uzaklıkta bir şehirdir. Laribüs gibi bol, kaliteli safran yetiştirir. Bu iki şehrin arazisi birbirine karışır, bir amillik gibidir. Übbe'nin ortasında büyükçe bir akarsu bulunur, halkı buradan su içerler. Etrafında toprak bir suru vardır. Verimli, meyvesi bol bir yerdir. Yanında yüksek bir dağı vardır.

Laribüs'ten etrafında sur bulunan **Temdit** şehrine 2 konaktır. Halkı buradan çıkan pınarlardan su içerler, mahsulünün buğday, arpadır. Übbe ile Temdit arasında Memucânne köyü yer alır. Temdid'den Tifaş'a 1 konaktır. **Tifaş** çok eski, taştan ve kireçten suru, akarsuyu, bahçeleri, bostanları, bol ağacı olan bir şehirdir. Buradan suru olmayan bir şehir olan Kasr el-İfriki'ye 1 konaktır. Buranın mahsulü genellikle buğday, arpadır. Alt tarafından bir vadi akar, yukarı tarafında oturanlarda buradan faydalanır su içer, Kasr el-İfriki'den bahçeleri, bol tatlı akarsuları, buğdayı, arpası, diğer mahsulleri olan Arku şehrine 1 konaktır. Buradan suru, kıple ve deniz tarafında rabazı, çarşısı, Tebuda adlı akarsuyu olan **Tices** şehrine 1 konaktır. Şehrin içinde de tatlı, bol bir su kaynağı bulunur. Buradan kır, yerleşim yeri olan **Nemezdüvan** köyüne 1 konaktır. Burada buğday, arpa yetiştirilir, halkı uzakta bulunan bir pınardan su içerler. Buradan bir düzlükte bulunan, kuyu sularından faydalanan, çarşısı olan Mehriyyin köyüne 1 konaktır. Buranın halkının çoğu Kütâme, Mezâte berberilerindendir. Buradan Kütâme, Mezâte berberilerine ait, bahçeleri, akarsuyu, kuyuları olan Tamesut köyüne

bir konaktır. Buradan genellikle Küramelilerin oturduğu ve çarşısı bulunan Dekkeme köyüne 1 konaktır. Buranın halkı kuyulardan su içerler, bol buğday, arpa yetiştirirler. Buradan Üsecit'e 1 konaktır. (s. 88) Burası Kütâme berberilerine ait meyhanelerin bulunduğu, suları, ziraati bol bir köydür. Buradan **Mesile'ye** 1 konak kadardır. Mesile'den **Aşire'ye** 2 konaktır. Bu yolda yolculuk yapanlar iki yerleşim yerinin arasında tuzlu su akan bir vadiye konaklarlar. Sonra Aşir'e hareket ederler. Bu konudan bahsedeceğim.

Mesile'den İfrikiye'ye üçüncü bir yol gider. Mesile'den Makkara'ya, oradan Tobna'ya, buradan Biskra'ya 2 konaktır. Biskra'dan Tehuda'ya 1 konak. Buradan Badis'e 1 konak buradan Tamadit'e 1 konak, buradan Nafta'ya 1 konak, buradan Medâle'ye 2 konak, buradan Kastiliye 1 konağa yakındır. Kastiliye'den yol Kafsa'ya varır. İleride bu yoldan bahsedeceğim.

Fas'tan Mesile'ye giden yol: Fas'tan bol suyu olan, Fas vadisinin de katılmasıyla Sele yakında denize dökülen Sabüh nehrine 1 konaktır. Bu nehir üzerinde Nemâlete'ye kadar birbirine bitişik köyler uzanır. **Nemalette** İnevan vadisi üzerindedir. Buranın kible yönünden gelen Nemalette Vadisi denen başka bir vadi vardır. Üzerinde çok sayıda bağ, bostan bulunur. Buradan yine İnevan vadisi üzerindeki Karânata şehrine geçilir. Bu şehrin kible tarafından gelen başka bir vadisi bulunur. Üzerinde meyve bahçeleri, bağlar, sulanan sahalar vardır. Keranata'dan yol Balü Zerâte'ye 1 konaktır. Burası birbirine bitişik köyler, sulanan sahalar bulunan bir vadidir. Bu köylerin bir kısmı İnevan suyuna bitişir. Bu su **Kurmata** kelesinden çıkar. Burası İnevan vadisi üzerinde bir kale ve çarşıdır. Bu yerde bol ekin, koyun, sürü bulunur.

Kurmata'dan Taza dağı geçidi yoluyla hoş, buğdayı, arpası bol olan Mazaravri şehrine 1 konaktır. Buradan Mesun vadisi yoluyla Muluya vadisinde hoş bir şehir olan Tabrîdâ'ya 1 konaktır. (s. 89) Muluya vadisi, Sa' Vadisi'ne akar, ikisi Cerevet ile Ebü'l-Ayş, Mehile arasında denize dökülür. Tabrîdâ'dan büyük

bir vadi üzerinde hoş bir şehir olan Sâ'ya bir konaktır. Vadinin suyu şehrin bütün evlerine ulaşır, sonra kıra gider. Sa'dan denize 6 mil uzaklıkta bulunan mamur, kalabalık bir yer olan Ebû'l-Ayş Cerâvesi'ne 1 konaktır. Buradan, surla çevrili, çarşısı, nehirleri, bol meyvası, bağı olan Terfâne şehrine 1 konaktır. Burdan, kıple tarafından gelen bir nehir üzerinde kurulan, bol meyveleri olan Aleviyyun köyüne 1 konaktır. Buradan, çok eski, hoş, akarsuları, meyvelik bir şehir olan Tenmesan'a 1 konaktır. Bu şehrin tuğladan inşa edilmiş müstahkem bir suru, sulu ziraati, bol ürünü, geniş mezrası vardır. Buradan Aleviyyun denen diğer bir köye 1 konaktır. Burası, nehir üzerinde bahçeleri olan hoş, büyük bir köydür. Vadisi üzerinde meyvelikler vardır. Buradan, devamlı, birbirine bitişik akarsuları bulunan büyük bir köy olan Uyun-ı Si'ye 1 konaktır. Buradan Efkan'a, Efkan'dan inen Safasıf vadisine 1 konaktır. **Efkan** hoş, hamamları, köşkleri, meyveleri, topraktan çok yüksek, geniş bir suru olan bir şehirdir. Vadi şehri ikiye böler. Burası eskiden Ya'la b. Yahmud'a aitti. Buradan doğudaki Tâhert'e 3 konaktır. Efkan vadisi üzerinde geniş amillikler, bahçeler, mezzalar bulunur. Buradan, nehirleri, ağaçları, meyveleri bulunan büyük Safasıf köyüne 1 konaktır. Muasker'den Tucun dağına, su kaynağı, nehirleri, ağaçları bulunan büyük bir köy olan Ayn el-Safasıf'a, buradan Saky-ı Yelel'e 1 konaktır. Buradan nehirleri, meyveleri bulunan Yelel şehrine 1 konaktır.

Yelel'den, suru, kalesi, nehri, ağacı, mezzaları bulunan Şelif şehrine 1 konaktır. Buradan önemlice bir şehir olan Gazze'ye 1 konaktır. Gazze'nin suru, hamamı bulunur, amillikleri **Suk-ı İbrahim** şehrine sınırdır. Suk-ı İbrahim Şelif nehri kıyısında çarşısı, hamamı bulunan küçük bir şehirdir. Buradan, küçük çarşısı, meyvesi, bol inciri bulunan Tacine şehrine 1 merhaledir. Buradan etrafa çok incir gönderilir. Tacine'den Tenes'e 1 konak, Tenes'ten Benu Vârifin'e yüksek dağlardan 1 merhaleye yakın yoldur. Benu Vârifin çok eski, bağları, bol suru hayvanı olan Şelif ırmağı üzerinde bulunan bir köydür. Buradan, yine ırmak

kıyısında meyvesi, merası bol olan **Hadrâ** şehrine 1 konaktır. Burada bağumlu firazi ayvası yetişir. Verimli toprağı, çarşısı, cami, hamamı vardır. Buradan çok eski, nehri kıyısında geniş sahası, bol sulak yeri olan, Şelif ırmağından da faydalanan Milyane şehrine 1 konaktır. Buradan, çok eski bir kale olan, mezralar, sürü hayvanları bulunan Selif ırmağı üzerindeki **Suk-ı Karan**'a 1 konaktır. Suk-ı Karan'dan güzel bir çarşısı, meyveleri, bahçeleri, devamlı akar nehirleri, mezarları bulunan Riğa köyüne 1 konaktır. Buradan hoş, güzel olan, tatlı suyu bulunan Rıtl-ı Mazağa köyüne 1 konaktır. Buradan Zîrî b. Mened ailesinin oturduğu, kalesi bulunan **Aşir** şehrine 1 konaktır. Bu şehrin müstahkem suru, çarşıları, pınarları, bahçeleri, mezarları vardır, değeri yüksektir. Aşir'den pınarı, tatlı ırmakları olan Tâmezkinda'ya 1 konaktır. Buradan Tuzlu Vadi'ye 1 konaktır. Buradan Mesile'ye 1 konaktır. Ben bu yoldan ters yönde Mağrib'ten İfrikiye'ye gittim.

Fas büyük bir şehir olup içinden geçen nehir tarafından iki kısma ayrılır. Her iki kısımda ayrı emîr validir. İki taraf arasında devamlı karışıklık, savaş vardır. Nehri büyük, suyu boldur. Etrafı geniştir. Burası verimli, sokakları taş döşeli bir şehir olup İdris b. İdris tarafından kurulmuştur. Yazın her gün sokaklarına nehirden su salıverilir, yıkanır, taşlar serinler. Buradaki meyveler, (s. 91) zahireler, yemekler, içecekler, ticaret, gelir yolları, hanlar, uzak-yakın, diğer yerlerden daha fazladır. Düz arazidedir, hudutları geniştir, değeri yüksektir, itibarı, geliri ihtiyaçtan fazladır.

Fas'tan **Sicilmâse**'ye 13 konaktır. Sicilmâse, yazları güneş ikizler, yengeç, arslan burçlarındayken suları Nil nehri gibi kabaran Yezid nehri üzerinde, yeri hoş, halkı çok, işi bol ve güzel bir şehirdir. Toprağında Mısır'da ekilen şeyler gibi ürünler yetiştirilir. Çok defa senede bir çeşit hububat ekerler bol miktarda ürün alırlar. Yılın her mevsiminde su bulunur. Toprağı her sene birbiri peşine yedi yıla kadar bol ürün verir, bu ürünün başağı buğday ve arpaya benzemez, kırılması zor,

lezzetli, buğday ile arpa arasında şekli olan bir hububattır. Sicilmâse'nin hurmalıkları, bostanları, bahçeleri, pazı otundan daha yeşil, son derece tatlı yaş hurması vardır. Halkı seçkin, zengin kişilerdir. Görünüşleri, davranışlarıyla Mağrib halkı arasında fark edilirler. Aynı zamanda ilim, namus, güzellik, asalet, cömertlik, üstünlük sahibidirler. Binaları Kûfe binaları gibi yüksek kapılı ve saray gibidir.

Fas'tan Sicilmâse'ye giderken yolun sonunda **Ağmat** bölgesi yer alır. Burası büyük bir rustak olup zengin bir şehri vardır. Halkı Sicilmâse, diğer yerlere ticaret yaparlar. Sicilmâse'den Ağmat'a ve Fas'a 8'er konak kadardır. Buranın arkasında Okyanus tarafında **Sus el-Aksâ** yer alır. Mağrip'te buradan daha derli toplu, bolluk, hayırı çok bir yer yoktur. Çeşitli yiyecekler kendisinde toplanmış, sıcak, serin yerleri olan, turunç, ceviz, badem, hurma, şeker kamışı, susam, anason vs. önemli bakliyat yetiştiren bir yerdir. Hemen hemen benzeri yoktur. Sus halkının bir kısmı sünni ve maliki, bir kısmı şii ve musevidir. Ali b. Versand'ın adamlarından Musa b. Cafer'i imam tanırlar. Halkının hepsi kaba, geçimsizdir. Malikiler katı selefi mezhebi olan haşviyedendir. Şehir halkı arasında devamlı savaş vardır, kan dökülür. Şehrin bir camisi bulunur. Malikiler, Şiiler aynı camide ayrı namaz kılarlar. (s. 92) Önce bir mezheptekiler namaz kılar. On defa ezan okunur, on defa ikamet getirilir. Kötü ahlaklı olan Malikiler müreffeh oldukları kadar, cahil taşkındırlar. Sus'tan Sicilmâse'ye 12 konaktır.

Sicilmâse'den **Odegust**'e batı istikametinde iki aylık yoldur. Sus el-Aksâ'nin hizasında güneydedir. Sicilmâse ile beraber uzun kenarlı bir üçgen teşkil ederler. Kısa kenarı Sus-Odegust arasındır. Odegust hoş bir şehir olup Mekke'ye Horasan'ın Cüzcan bölgesindeki Cürzüvan'a çok benzer. Dağların arasında dar vadilerde yer alır. Odegust'tan Gana'ya 10 küsür gündür. Gana'dan Küğa'ya 1 ay kadardır. Küğa'dan Sâme'ye 1 aydan daha azdır. Same'de Kuzam'a 1 ay kadardır. Kuzam'dan Kuku'ya 1 aydır. Kuku'dan Merende'ye 1 aydır. Merende'den Zevile'ye

2 aydır. Zevile'den Ecdabya'ya 1 ay, Fezzan'a 15 konaktır. Fezzan Zağâve'ye 2 aydır. Odegust tarafında Mağrib'te deniz sahilinde **Ulili** şehri bulunur. Burası meskûn yerlerin sonu olup Mağrip'te tuz madeni burada bulunur. Ulili ile Odegust arası 1 aydır. Ulili'den İslâm diyarında bulunan Sicilmâse'ye 1 aydan fazladır. Sicilmâse'den deri pentiye kalkanlarının yapıldığı Lemta'ya 20 gün, Ulili'den Lamta'ya 25 gündür. Lamta yakınında Tamedelet, onun (s. 93) güneyinde Odegust vardır. Sicilmâse'den Nefzâve, Kastile yoluyla Kayravan'a 2 aylıkyoldur. Sicilmâse'den itibaren Sus, Ağmat, Fas, Tâhert, Tenes, Mesile, Biskra, Tabne, Bağay, Akirbal, Ezfun, Büne, Kostantiniye'ye kadarki yerlerin berbeileri Hevware, Kütame, Mile, Setif kabilelerindendir. Yanlarından geçen yolcuları misafir eder, yedirir içirirler. Aralarından bazıları kötü huylara sahiptir. Kendilerini misafirlerine ikramederler, bundan kaçınmazlar. Büyük-küçük kendini misafire verir, hatta ısrar eder. Ebû Abdullah el-Dâî onların bir kısmını bu huydan vazgeçirmeye çağırdı, çok uğraştı fakat bu huyu terk etmediler.

Kostantiniye Kütame kabilesinin şehri olup Mile ve Nekaviüs şehirlerine benzer. **Nekaviüs** etrafında taştan bir suru bulunan çok eski bir şehirdir. Burada bol su, büyük bahçeler, badem, ceviz, üzüm gibi çeşitli meyveler, bol ziraat vardır. **Belezme** şehri hoş bir yer olup kahraman sakinleri, akarsuları olan bir yerdir. Burası düz bir yerde olup, etrafında toprak bir sur vardır, ekinleri sulanır. Araplar tarafından kurulmuştur. Hala kalıntıları burada yaşar, burası son derece verimli, zengin, sürü hayavanı bol, şerefli, müstahkem bir yerdir. Sicilmâse yolu üzerinde bu diyarda çölde bulunan İfrikiye şehri Sumâta'dır. Nefzâve'den sayılan iyi bir şehirdir. Bişşere şehri buraya yakın büyüklükte olup (s. 94) suru vardır. **Nafta** şehri de bu hududa komşudur. Suru, bol hurması bulunur. **Kastiliye** etrafında sur olan bol hurmalı bir yerdir. Hurması ağızda erir, hurmalarıyla İfrikiye'nin yiyecek deposudur. Çok güzel, bol turuncgiller, meyveler yetişir. Suyu tatlı ve hoş değildir. Bahçeler arasında arklarda akar.

Etrafındaki yerlerde daha çok hurma yetişir. Diğer zamanlar yiyecek pahalıdır, dışarıdan getirilir. Burada buğday, arpa az ekilir. Zenginliği, çarşılarında ticareti, içecekleri, mal satmak almak için gelip gidenlerin çokluğu bakımından eşsiz bir yerdir. Yakınında bu konuda buraya benzer yer, bir şehir yoktur. Buradan yünlü kumaşlar, elbiseler, ayakkabılar her tarafa sevk edilir. **Hame** şehrinin de suyu tatlı değildir, burada az miktarda hurma yetişir. Burasıyla Kafsa arasında Üç saray denilen bir yer vardır. **Kafsa** bağimsız, suru, akarsuyu, bahçeleri, üzüm bağları, hurması olan bir şehirdir. Suyu Kastiliye'ninkinden daha tatlıdır. Kamade bölgesi tarafından Kâsıra'ya, Mezküd, Nefâyiz şehirlerine bitişir. Kemunes, Sabun şehirleri birbirine yakın haldedir. 330/941 yılından önce durumları son derece iyiydi. Ebû Yezid Mahled b. Keydad el-İbâzi burasını bitirdi.

Nefûse büyük bir dağdır, üç günlük mesafe kadar uzar. Burada iki şehrin minberi bulunur. Bunlardan biri **Şerus** olup bir dağın ortasındadır. Akarsuları, üzüm bağları, hoş üzümü, bol inciri olan bir yerdir. Halkı en çok arpa eker, yerler. Ekmeği yapıldığı zaman buğday ekmeğinden daha tatlıdır. Onların arpasının ekmeğinde olan lezzet yeryüzündeki hiçbir yerdeki ekmekte yoktur. Sadece beyaz un, çok ince un (s. 95) ekmeğinde bu lezzet vardır. Ekmeği yapan çok özen gösterir. Nefûse dağında Nefzâve bölgesinde **Câdû** adında ikinci bir şehir bulunur. Burada cami ve minber vardır. Eski zamanlardan beri bu dağ Haricilerin sığındığı yerdir. İbazilerin ve Vehbilerin büyük kısmı burada oturur. Abdullah b. Vehb el-Rasibî ve Abdullah b. İbaz'dan sonra burada oturmuşlardır. Her ikisi de, Nehravan savaşında kurtulduktan sonra buraya gelmişler burada ölmüşlerdir³⁹. İslâm tarihinde, hatta Hz. Peygamber devrinden beri bu dağın halkı bir sultanın idaresine girmemişler. Haricilerden başkaları buralarda oturmamıştır. Sonraki Hariciler de selefleri gibi burada ve buraya yakın Nefzâve, Lavce, Badis, Biskra gibi

³⁹ Yukarıda bu iki harici liderinin Yemen'de Haricilerin oturduğu dağda öldükleri söylendi.

şehirlerde oturmuşlardır. Kendi inançlarında, geleneklerinde sabit kalmışlardır. Sultanın (Halifenin) bu şehirlerde oturanlar ve onlarla birlikte yaşayanlar üzerine hükmü geçer, emri yerine getirilir.

Tâhert kûresi (sancağı) herkes tarafından İfrikiye'nin bir parçası kabul edilir. Eskiden divanlarda müstakil bir amillik olarak geçerdi. **Setif** şehri bolluktur, mile, Mesile'ye benzer, Kostantiniye'ye komşudur. Buranın berberileri anlattığım gibi, misafirlere yemek ikramda bulunurlar, kendilerini peşkeş çekerler. Ebû Abdullah el-Dâî (ö. 911) evlatlarını misafirlere peşkeş çektikleri için bunları yağmalamış, esir etmiştir. Ebû Ali b. Ebi Said'den duyduğuma göre; misafirlerine ikramda o derece ileri giderler ki misafiriyle yatmak, günaha girmek için çocuk babasına veya büyüğüne emir verir. Bazen içlerinden biri kahraman, süvari bir kişiyle yatmak ister, bunu yapar, işlediği bu günahı ikram sayar, onunla övünür. Bunu yapmak istememek bir utanç eksiklik sebebidir. (s. 96) Setif ve diğer yerlerde olan Kütamelilerde buna benzer şeye rastlanmaz, bunu mübah saymazlar. Bu civardaki Kütameliler şiidirler, Ebû Abdullah el-Dâî bunlar arasında ortaya çıkmış, Mağrip diyarını ele geçirmiştir. Tâhert ve civarındaki Berberiler devamlı kıtlıklar, savaşlar, ölümler, dolayısıyla zamanımızda fakirleşmişlerdir. Kütameliler de Fatımî Halifesi'nin Mağrib'teki naibi Bülukkin Yusuf b. Zirî'nin yağmaları sonucu fakirleşmişlerdir.

Kastiliye, Kafsa, Nafta, Hâme, Sümâta, Büşşera ve Nefûse dağı halkları ya ibazi olup Abdullah b. İbâzâ, ya vehbi olup Abdullah b. Vehb el-Rasibî'ye tabi Haricilerdir. Tüccarları ise yine Zenate, Mezâte kabilelerine mensup berberilerdir. Bunlar genellikle Vâsıl b. Atâ'ya tabi mutezildirler. Halife Muhammed b. Ubeydullah'a karşı isyan eden Ebû Yezid Mahled b. Keydad el-İbâzi Sümâta halkının fıravunlarındandı. Mağrib divanı nazırı Halil ile Mağrib ordusu kumandanı Mesnur el-Hadim'i öldürmüş, zulmü, taşkınlığı, eşkıyalığı sonucu cezasını bulmuştur.

Kayravan eskiden Mağrib'in en büyük, en çok tüccarı, malı, en güzel evleri, çarşıları olan şehriydi. Mağrip diyarının divan (vergi tahsil yeri) burasıydı. Tahsil edilen vergiler buraya getiriliyordu, Sultan burada oturuyordu, şehrin dışında Rakkade denen şehirde Ağlebilerin evleri vardı. Ebü'l-Hasan b. Ebi Ali el-Dâi'den duydum. Bu zat Mağrib sahibinin hazinedarıydı ve Hamdan Karmat diye tanınıyordu. Onun dediğine göre 336/947 yılında Mağrib'in bütün yerlerinden alınan haraç, öşür, sadaka, mera, vergisi, cizye, diğer gelir kaynakları, Bizans ve Endelüs'ten gelen gemilerden alınan vergiler, Kayravan'dan Mısır'a kadarki sahadan alınan para, eşya cinsi vergiler yılda toplam 700.000 dinar ilâ 800.000 dinar arasında değişiyordu. Eğer daha fazla almak istese bu miktarın iki katını alırdı. 700.000 dinardan aşağı miktarı azdı. Bu sözü aynen 360/970 yılında Ziyadetallah Ebî Nasr b. Abdullah b. el-Kadim'den de işittim. Bu zat da İfrikiye ve Mağrib maliye nazırı idi. Sanki ikisi aynı sözü söylemişler, gelir kaynaklarını ellerindeki kanunlarının dışındaki salahiyet içine giren ve onu geçen hususları bilmişlerdir. Berka iltizamını ve vergisini gördüğüm zaman bazan ihtimal dahilinde olduğunu anladım. Fatımîler zamanında bütün Mağrib'in vergisi iltizama başvurmada emanet usulü toplanırdı. Berka'da kabale (ortaklık) usulü tatbik edilmeye başladı. Mağrib diyarında başka yerde ortaklık usulü tatbik edilmezdi.

Mağrib'ten doğuya sevk edilen ticari mallara gelince, bunlar arasında Abbasîlerin, diğer büyük kişilerin çocuklarının anaları, sultan olmayan kişilerin anaları gibi güzel melez cariyeler vardır. Ebû Cafer Abdullah b. Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Abbas el-Masur'un anası Sellamet el-Berberiye, Ebû Cafer Harun el-Vâsik b. el-Mustsım'ın anası Karatis, Ebû Mansur Muhammed el-Kahir b. el-Mutazıd'ın anası Katül, burada zikretmediğim birçok hükümdarın, emirin anası böyle cariyelerdendir. Sevk edilen diğer şeyler yakışıklı Rum (Avrupalı) çocuk köleler, amber, ipek, kıymetli yün elbiseler, yünden imal edilen diğer şeyler, postlar, demir, kurşun, cıva, Sudan'dan (Sahra bölgesinden),

Endelüs'e yakın Slav ülkesinden getirilen köleler, hizmetçiler vardır. Yine Mağrib-Endelüs civarında makbul atlar, katırlar, develer, koyunlar, sığırlar, bütün hayvaalar yetişir. Ülkeleri uzak olmasına rağmen (s. 68) yemek, gıda, içecek, et, yağ fiyatları son derece ucuzdur. Meyveleri, hurmaları, yaş hurmaları, diğer gıdaları kalitelidir. Yine bu ülkelerin kırlarında, sahralarında çok sayıda deve yetiştirilir. Arap develeri bunların yanında az kalır. Ayrıca hükümdarlarına kendilerini terbiye edenlere itaat ederler, ihmal edenlerden uzaklaşırlar. Ülkelerinde alenî günahlar işlenmez, ud, tanbur, mizef gibi çalgılar çalınmaz, yas tutanlar, şarkıcı cariyeler, efemine şarkıcılar, büyük günah yerleri yoktur. Yalnız bazı yerlerinde çok kan akıtılır, akla sığmaz şeyler yapılır, çok kişi öldürülür, taşkınlıklar görülür. Orada edebi ince, ameli güzel insanlar bulursun. Ayrıca günahkâr idareciler, söylediklerinde hatalı deliller ileri sürenler vardır. Onlar arasında kötü sifata sahip olmayan, şerefi yüksek, asaleti meşhur kişiler de vardır. Devamlı doğuya gelmek isterler. Bütün fazilet, asalet yollarında, zarafet, edep, soy-sop, kahramanlık, iyi amel konularında kendilerini yetiştirirler. Eskiden Mısır'a gelenlerden Muhammed b. Havâşe böyleydi. Hayr vasıtalarına sahip, herkesten uzakta bir kişiydi. Kahramanlığı, cesareti sebebiyle sultan onu korudu, görev verdi. Bütün iyilik, hayıryollarında öne geçti. Hayır yolunda bütün gayretini sarf etti. Sofraları kurulunca evinin kapıları açılır, perdeleri, korumaları kalkar, oraya giren istediğine kavuşur, onun iyiliklerini görürdü. Tehir b. Said ise İbn Havâşe'den, diğer hayır sevenlerden üstündü. Üç kişi olan (Benu Musab) bunlardan sonra geldi. Ben onların ihtişamlı günlerine şahit olanlara yetiştim. Zamanın ve sultanın değişmesiyle durumları kötüleşti. Fakat alışkanlıklarını terk etmediler, etraflarında korudukları kişileri bırakmadılar. İyiliklerinin sonunda halktan uzakta öldüler.

Ebü'l-Hasan el-Bilezmi, Mâderâî ailesinden bir emirdi. Dünyaya önem vermeyip vezirlik halinde tevazu yolunu seçti, makama önem vermedi. İhşid'in hizmetine girdi. O da ona

ihşanda bulundu, aşırı ikramda bulundu, ikta ve gelirini artırdı, Ebü'l-Hasan *“İyilik yolu ileri gelenlerin, halkın hayrınadır. Gerçek kadı (hakim) vicdanın sesini dinleyendir. İyilikler elde etmek öyle bir haldir ki, başkalarında aynı hali göremezsın.”* derdi.

Sicilmâse’â temiz hava, çöle komşuluk bakımından **Kaynavan**’a benzer. Buradan Sudan’a ve diğer yerlere devamlı ticaret kervanları gider. Bol kazanç, işlerinde asalet, ahlak ve hareketlerinde mükemmellik sahibidirler. Her ne kadar aralarında eskiden düşmanlıklar olsa da, onlar hayır işlerinde önde, cömertlik ve asalette birbirinin yardımcısı kişilerdir. İhtiyaç duyduklarında düşmanlıkları bırakırlar, çok seyahat yaptıkları, uzun müddet vatanlarından uzak kaldıkları için, reislik, cömertlik, üstünlük edeplilik onların karakteri olmuştur. Oraya 340/951 yılında vardım. Mağrib’te oradan daha fazla âlimleri doğru, halkı ilim ve ilim ehliyle kaynaşan, ruhları geniş ve yüksek bir yer görmedim. Mağrib’teki diğer şehirler zenginlik, rahatlık bakımından onlardan daha aşağıdadırlar. Birbirlerini tutarlar, vaziyetleri birbirlerine benzer. Odegust’lü bir tüccarın elinde, Sicilmâseli bir tüccardan 42.000 alacağı olduğuna dair bir çek gördüm. Doğuda bunun benzerini görmedim ve duymadım. Bunu Irak Fars, Horasan gibi yerlerde anlattım, enteresan buldular. Fatımî Halifesi el-Mutaz hükümdarlığı zamanında özel hazinesine, Kaynavan’dan Sudan ülkelerine giden kâfîlelerin öşür, haraç, rüsumlarından, alınıp satılan develerden, sığırlardan, bunlardan İfrikiye, Fas, Endelüs, Sus, Ağmat ve diğer yerlere ihraç edilen, oralardan ithal edilen mallardan, darphanede basılan parlardan yılda 400.000 dinar vergi alıyordu. Yukarı da bütün Mağrib diyarından toplanan verginin 800.000 dinar civarında olduğunu söylemiştim, Sicilmâse ve amilliklerinin vergisinin toplanması 3-5 gün sürüyordu.

Mağrib’te oturan berberi kabilelerinin sayısı tam bilinmez. Aşiretleri, oymakları, kabilelerinin çokluğu, sahraların içlerine kadar girmeleri dolayısıyla hepsini saymak mümkün

değildir. Pek azı dışında hepsi Calut soyundan gelirler. Orada ki kabilelerde hükümdarlar, reisler, kumandanlar vardır. Onlara itaat eder karşı gelmezler, emirlerine muhalefet etmezler. Çok miktarda sürü hayvanı beslerler. Sahranın içlerine kadar girenler arasında Odegust Sanhacelileri vardır. Ferağa Şuğluhû diye tanınan ve yukarıda bahsettiğim çekin sahibi Odegust'lü Ebû İshak İbrahim b. Abdullah'tan işittiğime göre, yirmi yıldan beri Sanhacelilerin hepsinin kralı olan devamlı onlardan adını duymamış, görmemiş olduğu çeşitli kabileler tarafından ziyaret edilen Tenberutan b. Esfişer'den şunları dinlemiş: Nevvâle ile Husa arasında yaşayan Berberiler 300.000 hane (aile) kadarmış. Eskiden beri Sanhacelilerin kralı bu aileden seçilirmiş.” Ebû İshak İbrahim b. Abdullah'ın bana anlattığına göre, berberi kabilelerinden biri Sanhacelilerin bir taşkınlığı sonucu, büyük bir kalabalık, uzun hazırlıkta Odegust'taki Tanburatan ailesine baskın yapmak istedi. Tanburatan bunu öğrenince önce bir şey demedi. Kızkardeşinin çocuklarını çağırdı. Bu aile Sanhacelilerin en zenginiydi. Çobanlara “*Falan, falan sulara gidin, falanlar şu gece sizin üzerinize yürüyecekler. Seher vakti olunca develerinizin hepsini falan yöne ürkütün, benim bunları söylediğimi kimseye söylemeyin. (s. 101) İnşallah iyi bir sonuç alacaksınız*” dedi. Bahsedilen berberiler gelip sularının yanına indiler çobanlar develeri o tarafa ürküttüler gelen düşmanları, silahlarını yanlarında olan develeri çiğnediler. Odegust ve oradan uzaklarda olan diğer düşmanları bunu öğrendiler. Bir şey yapamadılar, darma dağın oldular. Onların çocukları 100 kişiydi. Her çobanın emrinde 150 deve vardı. Çobanlar sabahleyin Tanburatan'ı tebrik ettiler.

Bu Odegust kralı **Gana** kralının arkadaşıdır. Gana kralı yeryüzünün en zengin kişisidir. Eskiden beri onun ve atalarının çok malı, hazinesinde çok altını vardır. Küğa sahibi ona hediye gönderir. Küğa sahibi zenginlik, hal, vaziyet bakımından Gana sahibine yaklaşılamaz, ona hediye gönderir. Her ikisi, İslâm diyarından ihraç edilen tuz sebebiyle Odegust hükümdarına

muhtaçtır. Zira bu tuz olmadan yaşayamazlar. Tuzun bir yükü Sudan (sahra) ve ötesinde bazan 200-300 dinara çıkar. Ode-gust ile Sicilmâse arasında berberilerden göçebe, asla yerleşik hayat görmemiş kabileler yaşar. Göçebelikten başka hayat bilmezler. Sanata, Şarta, Benu Mesufâ kabileleri bunlardandır. Karanın kalbinde az sular etrafında oturuflar, buğday, arpa, un bilmezler, onlar bunları darb-ı mesellerde duymuşlardır. Onlar ot, et yerler. Diğer insanlardan daha savaşçı, güçlü insanlardır. Onların Sanhaceliler, diğer yerliler tarafından saygı gören hükümdarları vardır. Buradaki yolun sahibidirler. Deve üzerinde iyi savaş yaparlar, hızlı koşarlar, çölü iyi tanırlar, orada iyi yol bulurlar, suları tanırlar. Onlarda kılavuzluk bakımından diğer insanlarla mukayese edilemeyecek bir his vardır. Fergana, Usraşene, (s. 102) İsbicab, Harezmi halklarının çok karanlık gecelerde yıldız olmadan, tozla kaplı, koyu bulutlu, karlı günlerde diğer insanların kabul edemedikleri derecede yol, yön buluşları olduğu nakledilir. Onlar böyle zamanlarda yürürler, yol alırlar, sanki karlı vadiler, sarp yerler, dağlar, vadiler onlara düz bir arazi gibi gelir. Gazaya çıktıkları zaman bu göçebeler *“Biz nerdeyiz, hangi vadideyiz, falan dağın hangi tarafındayız.”* Diye sorarlarsa cevap veren sorulan kişi, yerin mevkiinden hata etmez. Onlardan bir böyle bir soru sorana *“Biz şu yerde falan ağacın yanındayız.”* dedi. Soran kişi ağacı görmedi, onun kendi uydurması olduğunu zannetti. Mesele sana cevap verenin sözü gibi doğru çıktı. Buna benzer şeyler gördüm. Develer ürkmüştü. Bahsedilen adam yolun üzerinde oturmuştu. Kaçan devenin ayağından yakaladı, onunla koştu, durdurdu, yere yatırdı. Koyun, keçi keser gibi onu boğazladı. Onların kadınları, erkekleri böyle güçlü kuvvetli kişilerdir. Bu berberilerin yüzlerinden sadece gözleri görünür. Daha çocukken gözlerini örterler, böyle büyürler. *“Ağız bir çirkinliktir, avret yeri gibi örtülmesi gerekir.”* derler. Oradan çıkan, onlara göre, avret yerinden çıkandan daha kötü kokuludur. Onlar yanlarından ticaret malıyla geçen tüccarlardan, Sudan’dan

altın tozuyla dönenlerden vergi alırlar. Geçim kaynaklarının bir kısmını böyle temin ederler.

Mağrib-Sicilmâse taraflarındaki Berberiler buğday, arpa yerler. Bunlar hurma, helal, hoş gıdalar yetiştirirler. Onların karşısında Sus, Ağmat, Fas arasında bornos (havlu veya bir çeşit uzun külah) giyenler oturur. Onlar Fas'tan Sicilmâse'ye giden tüccarlardan vergi alırlar, onları korurlar. Bunların çoğu (s. 103) koyu dindar haricidir. Bir kısmı mütezile ve ilim sahibidir. Sus ile Der'a arasındaki halk şiidir. Anlatıldığına göre onlardan aşırı bir gurup yolda hayvanlarına binmiş giderken Zenate yakınında Vasil b. Ata mezhebine (mütezile) mensup bir guruba rastladılar. Onların yanına varıp *"Siz kimsiniz?"* dediler. Sordukları adam geveze biriydi. *"Müşrikleriz, Allah'ın kelamını dinlemeyi severiz"* dedi. Yanlarındaki mallardan vergi vermeleri gerekiyordu. Soru soran *"Rahat olun, şu suyun başına inin Kur'an dinleyin, Allah'ın dilediği gibi yurdunuza ulaşsınız."* dedi. Onları subaşına konaklattılar, misafir edip yedirdiler, içirdiler. Onları emniyette olacakları yere götürdüler. Onlardan vergi almadılar, Mağrib diyarının ortasına kadar onları geçirdiler. Bunlar develerini, sürülerini otlatmak için meralara, ekinlere, sulara salarlar. Çoğu güzel renkli, iyi yaradılışlı temiz bedenlidir. Güneye giderlerse derilerinin rengi değişir. Onlar sürü, at, katır sahibidirler. At, katır yetiştirirler. Sular çok uzakta olduğu için onlar sadece develerini, az miktarda koyunu sularlar.

Mağrib ile anlattığım yerler, Sudan ülkesi arasında çöller, yer yer suyu az yerler vardır. Buralarda hayvan otlatılmaz, buralara ancak kışın girilebilir. Girenler de devamlı girip çıkarlar, hareket halinde olurlar.

Habat, Tanca, Azili, Fas, Sus, Tamadittaraflarında yaşayan berberiler rahat hayat sürerler, iyi şeyler yerler. (s. 104) Bilhassa Habat bölgesinde Abdullah b. İdris idaresindeki yerler son derece verimli, ucuz, lezzetli, hoş gıdalı topraklardır. Eskiden buradakilerin hali daha da iyiydi. 330/941 küsur yılında gör-

düğüm refah hali bu gün biraz azalmıştır. Şimdi ise durumları tekrar iyileşmiş, işleri yoluna girmiştir. Endelüs Emevileri eski zamandan beri bu hanedanın (İdrisilerin) hukukunu gözetirler. Ebû'l-Mutarriif Abdurrahman (III.) b. Muhammed b. Abdullah el-Emevî bazan onlara yumuşak davranır. Ebû'l-Ayş'in sapıklığı, yolculara kötü davranması, kallesliği sebebiyle bazan sert davranır. Abdurrahman ve ailesi Endelüs'e hâkimdirler, bu ülkenin karşı tarafındadırlar. İki yaka arasında 12 mil genişliğindeki Cebel-i Tarık boğazı bulunmaktadır. Hatta bir yakadakiler diğer yakadakilerin koyunlarını, ağaçlarını görürler, ekinli arazi ile boş araziyi, sulanan araziyi ayırt ederler. Fatımî Halifeleri mendi, Kaim ve daha eski Mağrib hükümdarlarına itaat eden Tunca hakimleri (valileri) onları ziyaret ederler, hürmet ederler, vergi, hediye verirler, onların istediği şekilde hareket ederler⁴⁰.

Câlut'un soyundan gelen berberi kabilelerinin, aşiretlerinin çokluğundan kitabımın çeşitli yerlerinde bahsettim. Kitabıma göz gezdirenlerden biri bu konudaki düşüncelerimi yerinde bulmadı. Bu sayfada ve gelecek sayfalarda Sanhace kabilesinin aşiretlerinden, oymaklarından, soylarından tekrar bahsedeceğim. Onların aşiretleri, oymakları Enkifu, Benû Vâris, Benu Tûnek, Sanata, Satata, Terce, Medâse, Benu Lemutuna, Mağrese, Mumine, Feriye, Lemta, Milvâne, Enikâret'tir. Halis Sanhace kabileleri bunlardır. Tadumeke hükümdarları Benu Tanmak ve onlara bağlı kabilelerin aslının Sudanlı olduğu, Kukev arazisinden uzaklaşıp kuzeye yakın yerde oturdukları için renklerinin beyazlaştığı söylenir. Bunların anaları Ham sülalesinden gelirler. Hendeze, Mekite, Kalemâte, Engerevan, Karke, İllağmutan, Ketutâve, Sekre, Belagilağa, Endimen, Hakete, Anmeziren, İmazvağan, Kiltamuti, Kilmekzen, Kilfuruk, Fedale, Kilsandet, Kildefer, Benû Bezzar, İmekderen, İkufan,

⁴⁰ İbn Havkal Fâtımî halifelerine karşı saygı duyar. Bazıları, bu sebeple onun Fatimîlerin ajanı olduğunu iddia ederler. Fakat, bu konuda kesin delil yoktur. Hocaları arasında bulunan Ebû Ali el-Fârisî, Mutezile'den Ebû Hâşim'in talebesidir. Mutezileden olması daha muhtemeldir. Fakat, eserinin hiçbir yerinde mezhebini açık olarak ortaya koymaz.

Anakaklam, İsatafen, İfekren kaleleri de aslen Sudanların öz Sanhaceli olduğunu iddia ederler. Benu Tenmak kendilerinin Ham sülalesinden geldiğini, el-Kindî'nin *"Beyazlar yedi nesil Sudanlıların ülkesinde kalırsa onların şekline, rengine dönüşürler. Siyahlar yedi nesil beyazların ülkesinde kalırsa onların şekline, rengine dönüşürler."* sözünü delil getirirler. Fakat, nesepçiler böyle bir şeyden bahsetmezler.

Benu Tenmak, Mağrib sahibi Ubeydullah hanedanının, Mağrib naibi Yusuf b. Ziri ailesinin mensup olduğu, Masata ve Benu Temakizet'in kendilerinden olduğunu söyler. Öz sanhaceli kabileler: Benû Zirî'nin kabilesi Yessuh (İssida) kabilesi, İfrin, İmakiten, İtutin, İtarin, İvâzin, Esvâle, Benu Kesile, Benu Vertaf, İzkâren, Telekâte kabilelerinin bulunduğunu kabul eder, Tâde-meke hükümdarlarının reisi günümüzde Fesh b. el-Fârih, İnav b. Sebenzak'tır. Riyaset, ilim, fıkıh, siyaset, siret ilimleri, gelenek bilgisi onlardadır. Onlar da Benu Tenmak'ın koludur.

Zenate kabilesinden çıkan Berberi kabileleri Benu Mağrâve, Benu Vetacin, Benu Yeluma, Benu Yelelen, Benu Bezmerenta, Benu Zâvin, Benu Emenderin, Zavâve, Meklâte, Benu Melenetis, Benu Variten, Nezarate, Benu Senus, Benu Yenkanis, Vayseravsen, Benu Yükesen, Benu Yucin, Benu Yuclin, Benu Tikert, Meritâte, Benu Yağmeriten, Benu Yağlil, Benu Yelasyi keşan (yanı Kavmullah), Benu Nefurit, Mencece, Dâne, Zevâve, Nefze, Benu Varifen, Benu Yerniyan, Benû Emziyur, Benu Varunifen, Benu Sanderin, Benu Butvi, Benu Ğurmist, Kerentâye, Fetrâze, Benu Veryağel, Benu Matkûdasen, Benu Muminasen, Benu Mestizin, Benu Ğamarı, Benu Yesukin, Benu Tarık, Benu Muman, Benu Ahvab, Benu Müsteniten, Benu Vetizan, Benu Ğalyan, Benu Vamânu, Benu Verilites, Benu Vefa, Benu Yeleyan, Benu Lüve, Recme, Benu Viseruken, Benu Tedrec, Benu Vasin, Benu Musnam, Benu Bulit, Benu Seblin, Sıkrin, Benu Ğafâvesen, Sadîne, Benu Veklâden, Benu Vatuf, Benu Ğurzevat, Benu Sağmaz, Benu Yerzal, Benu Nezârit, Benu Zûrağ, Benu Şelkan, Benu Yurasen, Yağmure'dir. Bunlar Levate Mazate kabilelerinde nasıl Zenatelilerdir. Mezate hükümdarları Benu Hattab kendi

kabilelerinden gelir. Benu Yekdelin, Benu Yezderen, Benu Akâre, Ramate, Necâse de asıl Zenatelilerdir. Benu Hattab'ın seyyidi Ebû Abdullah Mübarek b. İsa b. Hattab günümüzde Zevileliler tarafından itaat edilir. Onun kabilesi Benu Mezeliyekeş'tir, idare onların elindedir. Al-i Hattab Mezâte'nin seçkinleridir. Belkâve, Esile, Fatnase, Semutse, Kible, Benu Deref, Benu Mendere, Benu Dusin, Bû-nîse kötü, pislik, şerir kişilerdir. Benu Acerfezan, Bâceye, Benu Sedvin, Benu Ğîlin, Benu Yermeziyan, Benü'l-Hekem, Zahâte, Benu (s. 107) Abdülmelik, Benu Yefukesen, Neside, Rezife, Kardâse, Rahave, Benu İkelan, Verziğa, Benu Seftelen, Benu Yetufe, Benu'l-Esvar, Benu Asım, Benu Yeztasen, Benu Meksen, Benu Viyan, Benu Za'rur, Benu İsmail, Belâce, Atrûre, Ekude, Mezure, Fartita, Malakata ve Benu Kemlan yine Zarate'dendir.

Zenate'ye mensup kabilelerden Yalâ b. Yahmud'un kabilesi Benu Yefren vardır. Bu zat ile iki oğlu zamanımızda Yusuf b. Ziri ile kanlı bıçaklıdır. Benu Vasin, Matâre, Benu Vâsıl, Benu Hamza, Benu Vâbut, Miknâse, Benu Tiğrin, Mesğune, Benu Yakrın de Zenate'dendir, zerate hükümdarları Benu Verzemar'dır. Muhammed b. el-Hayr b. Muhammed b. Hazer, Atıyye, Mukatıl, Loknan, Sicilmâse sahibi Ebû Abdullah b. el-Mutezz'in katili Hazrun b. Falfal yine Benu Verzemar'dandır. Ebû Abdullah b. el-Mutez on iki kişi olan kardeşi Muntasır ve ailesini öldürmüştü. Muhammed b. el-Hayr ise, Yusuf b. Ziri⁴¹ baskın yapınca esir düşmekten korkarak kendisini öldürdü. Muhammed kabilesinin en yakışıklısıydı. Ebû Abdullah Muhammed b. Hazer ve Atıyye Zenate'nin ünlü süvarileriydi. Kardeşleri Sus'ta hayattadır. Benu Setate, Benu Derkemun, Benu Mesken, Benu Lent, Kûrâye, Serderâte, Benu Zindac, Benu Sencasen de Zenate'nin kollarındandır.

Ben berberi kabilelerinin hepsinin adını öğrenemedim desem yerindedir. Onların ülkelerinin genişliği, uzunluğu birer aylık yoldur. Onların neseplerini, tarihlerini bilen âlimler öldüler. Onların bazılarından öğrendiklerimi burada zikrettim. Daha fazlasını öğrenemedim.

⁴¹ Bulikkın Yusuf b. Ziri, Fâtımî halifesi Muizz'in Kahire'ye taşınmasından sonra onun adına Mağrib'i idare etmiş, 984 yılında ölmüştür.

Endelüs

Endelüs en nefis yarımadalardandır, sahip olduğu şeylerle çok değerli bir yerdir. Bu yarımadağa 337/948 yılında vardım. Bu sırada hükümdarı Ebü'l-Mutarریف Abdurrahman (III) b. Muhammed b. Abdullah el-Emevi idi. Bu yarımadağın uzunluğu bir aylık, genişliği, 20 küsur günlük yoldur. Çoğu mamur ve meskûndur. Boş yerleri de bulunur. Yarımadağın birçok yerinde her zaman akarsular, ağaçler, meyveler, tatlı nehirler, ucuzluk, rahatlık vardır. Seçkinleri, halkı nimet içindedir. Mal sahibidir. Ülkeleri iyi, zengin olduğu için meslek sahipleri, sanatkarlar az bir çaba ile endişelenmeden, işsiz kalma korkusu taşımadan bu nimetlere nail olurlar. Zira, yarımadağlarında kendilerine rakip, ülkelerine saldıracak bir düşman korkusu yoktur. Ayrıca gelir kaynakları, vergileri, hazineleri, malları boldur. Bunun en önemli delili darphanesinin bastığı dinar, dirhem cinsi paraların yıllık iltizam vergisinin 200.000 dinar tutmasıdır. Bir dinar 17 dirhem ettiğine göre alınan verginin toplamı 3.400.000 dirhemdir. Ayrıca sadakalardan, vergilerden, haraçtan, öşürden, iltizamlardan, yollardan, cizyeden, gelip giden gemilerin mallarından, çarşıların rüsumlarında elde edilen gelirler vardır. Bundan da enteresan olan sakinlerinin hayalleri, gayeleri , (s. 109) akılları az, kahramanlıktan yoksun, az savaşçı olmasına, efendimiz Fatımilerin bütün bunları bilmesine rağmen yarımadağın kendi halkının elinde kalmasıdır.

Bu yarımada'nın batı sınırları Cebel-i Tarık Boğazı'nın Atlas Okyanusu ile birleştiği yerden başlar, Leble (Nieble) Cebel el-Uyun, (Gibraleon), Lebe, Şeleb, (Silves) boyunca devam eder, Şenterin (Cintra)'e ve Galiciahlrın (Kastilyahlrın) şehri Semura (Zamora)'dan çıkan nehrin Okyanus'a döküldüğü yerde sona erer. Kuzey sınırları Şentere (Cintra)'dan başlar, Semura, Leon, Yuna boyunca Galicia'nın sonuna kadar devam eder. Doğu hudutları Galicia'nın doğu hududundan başlar. Saragosa, Veşka (Huesca), Tartuşe (Tortosa), Fransa ülkesi boyunca uzanır. Güney sınırları Bûcâne (Pechina)'den başlar, Sicilya adası karşısındaki Valencia, Murçia, Almeria, Malaga, el-Cezire boyunca Okyanusa kadar uzanır. Akdeniz'e bitişen en batıdaki ilk mamur şehri İşbiliye (Sevilla)'dır. Sonra bu mamurluk Almeria boyunca Fransa'ya kadar devam eder. Sonra Galicia'ya doğru döner. Şentere (Cintra), Ahşenbe (Ocsanoba) boyunca Okyanus'a ulaşır. Şüdüne (Sidana) hududundan Mürcia ve ona komşu Valencia, Tartuş'a kadarki yerler Frenk ülkelerine bitişen deniz kıyısındadır. Bu hudut düşman sınıridir. Kara tarafından Galiçkes (Kastilya) ülkesine bitişir. Rumlara (Frenklere) karşı dârülharptir. Sonra hudut Beşkunes (Bask) ülkesine bitişir. Bunlar da Galicia hrıstıyanlarındandır. Buradan itibaren hudut darulküfr ve Okyanus'la sona erer. Bahsettiğim deniz kıyısındaki şehirlerin hepsi, büyük, mamur, gelir kaynaklarıyla doludur. Buralarda oturanlar şehirlerde, minberlerinde varlıklarıyla övünürler. Endelüs günümüze kadar Mervaniler (Emeviler) elinde bulunmaktadır.

Endelüs'ün eski meşhur şehirleri arasında Ceyyan (Jean) Toledo, Vâdi'l-Hicâra (Guadalajara) vardır. Almeria Bûcane'den başka şehirler İslâm öncesinden kalan eski şehirlerdir. Almeria yanındaki Bûcâne (Pechina) Elbira (Elvira) rustaki hududunda sonradan kurulmuştur. Okyanus kıyısındaki Şenterin de yenidir. Endelüs'te tırazdan ayrı güzel bir kumaş dokunur. Bu kumaş çoğu defa Horasanın en uzak noktasına, diğer yerlere kadar götürülür, satılır Endelüs'ün en meşhur ticaret malları

arsında Fransa, Galicia'dan getirilen güzel cariyeler, Slav köleleri vardır. Yeryüzündeki bütün hadım Slav hizmetçiler (köleler) Endelüs'ten getirilir. Zira, onlar Slavlara yakındır. Bu hizmetçiler hadım edilir. Bu işi Yahudi, Slav tüccarlar yapar. Slavlar (Sakalibe) Yafes'in soyundan bir kabiledir. Ülkeleri geniş, uzundur. Horasan gazileri Bulgarlar tarafından onlarla temasa gelirler. Doğuda esir edilenleri sağlam şekilde bırakırlar, hadım edilmezler. Slavların ülkesi uzun ve geniştir Ye'cüc ve Me'cüc tarafında (doğuda) Okyanus'tan çıkan uzantı (haliç) onların ülkesini ikiye ayırır. Ülkelerinin güney yarısında Horasanlılar kuzey yarısında Galicia, Fransa, Engiberte (Lombardia), Kalabriya taraflarında Endelüslüler onları esir alırlar. Bu diyarda onlardan olan çok sayıda köle mevcuttur. Mağrib'ten getirilen ticaret mallarından bahsederken oradan getirilen kölelerden, diğer şeylerden söz edeceğim.

Endelüs kûrelerinin (sancaklarının) en büyüklerinden biri Reyve (Raiya)'dır. Buranın şehri Ercedüniye (Archidona)'dır. Emevilere isyaneden Ömer b. Hafsun buradandır. Fahs el-Ballut (Los Pedraches) İbn Hafsun'un ülkesine bitişiktir. Reyve geniş, verimli bir kûredir. Uskufa güzel bir rustaktır. Şehri (s. 111) **Gafık**'tir. Endelüs'ün birçok yerinde insanlar medenileşmiş Hıristiyan Rumdur (Frenktir). Bazan isyan ederler, bir kısmı bir kaleye sığınır, uzun müddet savaşır. Zira, onlar son derece inatçı, düşman insanlardır. İsyan edince onları itaat altına almak ancak köklerini kazımakla mümkün olur. Bu da zor ve uzun iştir. Mâride, **Toledo** Endelüs'ün en büyük en mütahkem şehirlerindenir. Galicialıların hududundaki Mâride, Tafede, Nefze, Vâdi'l-Hicâra, Galicialıların Samura, Leon şehrinin yakınındadır. Leon onların hükümdarının oturduğu şehirdir. Samura, Obita (Orneda)'dan sonra en büyük, en müstahkem şehirdir. İslâm diyarından uzaktır. Endelüs'ten sonraki kafır ülkeleri içinde en kuvvetli ülke Fransa'dır.

Yalnız Endelüs'e yakın yerlerinin nüfusu, savaş hazırlığı zayıftır. Ele geçirilince itaatkar, söz dinler iyi kişilerdir. Endelüs halkı Galicialılardan çok onların çocuklarına değer verirler. Galicialılar doğru, güzel insanlardır. Yalnız az itatkar, çok düşman, çok savaşçı kişilerdir. Kalleştirler, Fransa yolu üzerindedirler.

Endelüs'ün en büyük şehri **Kurtuba**'dır. Mağrip diyarında, el-Cezire, Şam, Mısır'da onun gibi veya ona yaklaşan kalabalık, geniş çarşıları rahat, temiz, camileri mamur, hamamları, otelleri çok bir şehir yoktur. Oradan Bağdad'a gelenler Kurtuba'nın Bağda'nın iki yakasından biri gibi olduğunu söylerler. Kurtuba hükümdarı Abdurrahman b. Muhammed şehrin batısında, dağın eteğinde Batlaş denen düz, taşlık bir dağın eteğinde el-Zehra denen başka bir şehir inşa etti. Burada çarşılar, hamamlar, saraylar, parklar yaptırdı. Halkı orada oturmaya davet etti. Bütün Endelüs'te tellallar çağırarak, *"Sultanın civarında oturmak, ev yapmak isteyenlere 400 dirhem yardım yapılacaktır"* dedi. İnsanlar orada yerleşmeye başladılar, evler birbiriyle yarıştı, orada yerleşmeye rağbet arttı. Kurtuba ile el-Zahra şehirleri birbirine bitişecek hale geldi. III. Abdurrahman haznesini, divanları, (s. 112) vakıfları, kıymetli eşyalarını oraya taşıdı. Önemli kişilerin ölümü, çok hırsızlık olması dolayısıyla, uğursuzluk getirdiği düşüncesiyle sonra orayı terk etti, taşınan hazineleri, divanları vs. yi tekrar Kurtuba'ya getirdi.

Birçok vergi tahsildarından duyduğuma göre Abdurrahman III b. Muhammed için toplanan vergiler, gelirin 340/951 yılına kadar toplamı 20.000.000 dinardan biraz azdır. Hazinesinde toplanan eşyalar, mücevherler, gemi gelirleri, hükümdarlardan gelen kıymetli hediyeler bu miktarın dışındadır. Abdurrahman b. Muhammed 350/961 yılında ölünce hükümdarlık (Halifelik) oğlu Ebül-Asi el-Hakem (II) b. Abdurrahman'a geçti. Babasının adamlarının, hizmetçilerinin, vezirlerinin mallarını müsadere etti. Onlardan aldığı paranın toplamı 20. 000.000 dinardı. Onları iyi tanıyanlar bu miktarda ittifak ederler. O sırada bu miktara benzer para İslâm dünyasında sadece Ebû Tağlib Ga-

zanfer b. Hasan b. Abdullah b. Hamdan'ın⁴² elinde vardı. O, el-Cezire, Irak'taki haslarından daha fazla gelir elde ediyordu. Bazı kişiler 50.000.000 dinar geliri olduğunu söylerle. Allah onu perişan etti, mallarını elinden aldı, darmadağın oldu. Haramdan kazanılan, zulümle elde edilen her malda Allah'ın kuralı böyledir. Endelüs'te müsaderesini bahsettiğim parada şaki oğlu şakinin malıdır. Bu paraya da zamanımızda Endelüs'te adına para basılan Ebû Amir b. Ebî Amir⁴³ el koymuştur. Bu parayı dağıtarak eğleniyor. Böyle paraları toplayan zulmetmiş ve sadece günah kazanmış, ondan faydalanmamıştır.

Kurtuba, Bağdad'ın iki yakasından biri kadar olmasa da bu büyüklüğe yakındır. Taştan bir suru, güzel mahalleleri, geniş meydanları vardır. Eskiden beri sultanlarının mülkü, evleri, sarayı bu şehrin suru içindedir. Sarayının kapılarının çoğu şehrin içindedir. Şehrin surunun iki kapısı vardır. Rasafa vadisi yoluna açılırlar. (s. 113) Rusafe rabazın üst tarafındaki evlerin bulunduğu yerdir. Binaları aşağı rabaza bitişir. Rabaz bu kısmının evleri birbirine bitişik olup doğudan, kuzeyden, batıdan şehri kuşatır. Güneyi ise vadiye iner. Rasıf (döşeme) denen yol, çarşılar, hanlar, ticaret haneler, hamamlar, halkın evleri rabazdadır. Camisi büyük olup şehrin içindedir. Hapishane yakınındadır. Kurtuba rabazın evlerinden uzakta ayrı bir şehirdir. Asıl şehir orta büyüklüktedir. Surunun etrafını bir saat kadar zamanda dolaştım. Şehir dairevidir, suru müstahkem ve taştandır. el-Zehra şehrinin etrafında tam bir sur bulunmaz. Burada da şehrin içindekinden daha küçük bir Cuma mescidi (cami) vardır. Kurtuba surlarının 7 kapısı bulunur. Şehir geniş, güzel, zengindir. Halkı yumuşak keten, ipekli, yünlü güzel elbiseler giyerler. Bindikleri hayvanlar, yedikleri, içtikleri kalitelidir.

⁴² Babası Nasıreddin'in elinden Musul emirliğini almış, daha sonra Büveyhlerle mücadele etmiş, Musul'un elinden alınmasından sonraki mücadeleleri sırasında, 979 yılında öldürülmüştür.

⁴³ Endelüs hükümdarı II. Hakem'in hacibi ve veziri olup el-Mansur lakabını almıştır. 1002 yılındaki ölümü üzerine Endülüs Emevileri çöküş devrine girmiştir.

Endelüs halkı, her ne kadar kahraman, savaşa alışkın olsalar da, süvarilik kurallarını iyi bilmedikleri için askerleri göze hoş gelmezler. Savaşlarının çoğu hileye dayanır. Ben ve başkaları orada ayakları üzerinde, soy ve soy olmayan at süren bir süvari görmemiştir. Bunu yapamazlar. Anlattıklarına göre düşme korkusundan bunu yapmazlarmış. Çıplak atlara binerler. Ne Abdurrahman b. Muhammed'in ne babalarının divan defterine maaşlı 5.000 süvari yazılmıştır. Hududların halkı etrafındaki düşmanlara, Rumlara (Frenklere) karşı yeterlidir. Bu sebeple düşmanlara az önem verirler. Bazı zamanlarda Slavlardan, Bulgarlardan olan Rus (Viking), Peçenek gemileri ülkelerine hücum etmişler, tahribat yaptıktan sonra perişan bir şekilde dönmüşlerdir.

Endelüs'te cıva, demir, kurşun madenleri, değerli, pahalı Ermeni yünlülere, halıları gibi, güzel yünlü kumaşlar dokunur. Endelüs'e mahsus bitkilerle bu kumaşları, ipeklileri, keçeleri usta bir şekilde boyarlar, hiçbir yerde bunların benzeri yoktur. Çoğu defa sultanlar için kıymetli (Mağrib) keçeleri imal ederler, bunların tanesi 50 ila 60 dinar eder. Genişliği ise 5'er, 6'şar karıştır. En güzel mefruşattan sayılır. Orada sık dokunan ipek kumaşlar Irak'ta hükümdarlar için dokunan ipekli kumaştan daha güzeldir. Bunlardan mumlanmış olan çeşitler yağmuru geçirmez. Fiatlarına gelince, Endelüs'te fiatlar diğer ucuzluk, bolluk yerlerindeki gibidir. Meyveleri hem hoş hem çok boldur. Orada ketenden elbise için kumaşlar dokunur, birçok yere sevk edilir. Hatta, Mısır'a bol miktarda getirilir. Bicâne'de imal edilen paltolar (ridalar) Mısır, Mekke, Yemen vs. yerlere götürülür. Orada keten kumaştan halk ve sultanlar için elbiseler imal edilir. Bunlar debili kumaştan yapılan elbiselerden aşağı değildir. Bunların içinde ince, sık dokunan kumaşlar vardır. Ancak şerep (kırmızı) kumaştan elbise giyenler bu elbiseleri beğenirler

Oradaki pazarlara soy binek hayvanları getirilir. Sadece zenaat sahipleri, aşağı tabakalar yürür. Orada soy, hızlı yürü-

yüŖlü katırlar yetiŖir, bunları çok edinirler, bunlarla övünürler. Bunlar yle katırlardır ki, bu katırlar gibi Ermeniye, Erivan, Bab el-Ebvab, Tiflis, Ŗirvan bölgelerinde yetiŖmez. Bu katırlar büyük cüsseli, bol yavrulayan cinstendir. Oraya Mayorka adasından Ŗekil ve Ŗemaili iyi, cüsseli büyük, pahalı katırlar getirilir. Mayorka, Abdurrahman III b. Muhammed'e bağlı, Müslümanların oturduğu, Fransa tarafında, (s. 115) bolluk, meyvelik, çok ve ucuz hayvan üretilen, meraları çok afetleri az bir adadır. Orada hastalık, hayvanlara (sürülere) zarar veren vahŖi hayvan yoktur. Bahsettiğim katırlardan bazılarının 500 dinara satıldığını gördüm. Oranın hükümdarları bu katırlara binerler. Bu adada oturmayı tercih ederler. Bu katırların 100 veya 200 dinara satılanları pek çoktur. Zira, bunlar güzel ve hızlı yürümeleriyle diğer katırlardan üstündür. Cüsseleri büyük, görünüşleri güzel, sıhhatli, tüyleri saf ve altın rangindedir. Aynı zamanda zorluğa, meŖakkate sabırlıdırlar.

Mesafeleri: Kurtuba'dan Murad'a 1 konak, Murad'dan Ėarėıra'ya 1 konak, Ėarėıra'dan Sevilla (İŖbiliye)'ya 2 günlük yoldur. İŖbiliye büyük, nimeti, meyveleri, bilhassa üzümü, inciri bol bir Ŗehirdir. Kurtuba'dan akan vadi üzerindedir. İŖbiliye'den Leble'ye 2 gündür, Leble de eski, nimeti bol, büyüklüğü iyice, etrafında sur olan bir Ŗehirdir. Buradan Cebel el-Uyun Ŗehrine 2 gündür. Burası da çok eski, nimeti bol bir Ŗehirdir. Cebel el-Uyun'dan Leb'e de 3 gündür. Burası eski ve suru olan bir Ŗehirdir. Leb'den meŖhur, büyük, nimeti bol OkŖanaba (Silves) Ŗehrine 6 gündür. OkŖanaba'dan Ŗeleb Ŗehrine 6 gündür. Ŗeleb'ten Kasr-ı Benû Verdusin (Alcasar de Sal)'e 5 gündür. Burası da müstahkem bir Ŗehirdir. Buradan nehrin ağzındaki Maden (Almada)'e 3 gündür. Burası da büyükçe bir Ŗehirdir. Nehrin ağzından Lizbon'a 1 gündür. Lizbon'dan Ŗentere (Cintra)'ye 2, Ŗentere'den Ŗenterin(Ŗenteren)'e 2, buradan Bize (Aviz)'ye 4, buradan Celmania (Yunameha)'ya 2, buradan ElbeŖ(Elvas)'e 1, buradan nehri geçerek Batalyus'a 1, buradan Kantarat el-Sif'e 4, buradan Mârîde'ye 1, buradan Medellin'e 2, buradan (s. 116

Tercile (Trujillo)'ye 2, buradan Kaseraş'a 2, buradan Meknese'ye 2, buradan Mahazat el-Balat'a 1, buradan Talekera'ya 5, buradan Toledo'ya 3 günlük yoldur. Anayol (cadde)'dan Kurtuba-Batalyus arası 6 konak, Kurtuba'dan Valencia'ya 12 konak, Kurtuba'dan Almeria'daki Becane iskelesi 7 gün, Almeria'dan Murcia'ya 5 gündür.

Bütün bu şehirler mahsulleri, ticareti, üzümü, mamurluğu, çarşıları, alış-verişi, hamamları, hanları, güzel camileriyle meşhurdur. Camilerde bütün vakit, Cuma namazları kılınır. Bütün Endelüs'teki şehirler mevki, vergi, gelir, vali, kadı, görevliler bakımından birbirinden üstündür. Orada görevliye muhallef denir. Orada mamur, geniş rustakı (nahiyesi), kûresi olmayan bir şehir yoktur. Bu kûrelerde müteaddit çiftlikler, çok çiftçi, sürü hayvanı, diğer hayvanlar hazırlık vardır. Ziraatları iyi yağmura alan, çok mahsul veren veya sulanan son derece verimli topraklarda yapılır.

Kurtuba'dan minberi, çarşıları, hamamları, otelleri olan **Kerkûye** (Gordon) şehrine 4 günlük yoldur. Her gece mamur bir köyde gecelenir, Kerkûye'den taştan suru olan, büyük bir vadide yer alan Rabah kalesi'ne 1 konaktır. **Rabah** halkı bu vadiden su içerler, onun etrafında ziraat yaparlar. Bu şehirde çarşılar, hamamlar, ticarethaneler vardır. İki şehir arasındaki yol mamur köylerden geçer. Rabah kabilesinden nehrin kıyısında, toprak suru olan Malakan (Malagan)'a 1 konaktır. Malakan, Rabah kalesinden daha küçük olup aynı adla anılan bir nehri vardır, halkı buradan su içer. Buradan oteli, pınarı bulunan kalabalık Ebeneş köyüne 1 konaktır. Ebeneş (Yebenes) halkı bahsedilen pınarın suyunu içerler, Ebeneş'ten Toledo 1 konaktır. **Toledo** büyük, meşhur bir şehirdir. Bûcâne (Pechina)'den daha büyüktür. Tacu (ırmağı) üzerinde, müstahkem bir suru olan bir şehirdir. Bu vadi üzerinde 50 kulaç uzunluğunda büyük bir köprü vardır. Toledo ırmağı, Şentere'ye dökülen ırmağa karışır. (s. 117) Toledo'dan çırpıcı torağının bulunduğu büyük bir köy olan Muğam'a bir konaktır. Muğam'dan çarşıları, mahlleleri

bulunan ve **Vadiyaş** (Guadix)'a benzeyen büyük bir şehir olan **el-Ğarrâ**'ya 1 konaktır. Buradan meşhur büyük bir hudut şehri olan, taştan suru, çarşıları, otelleri, hamamları, valisi, naibi bulunan **Vâdi'l-Hicâra**'ya 1 konaktır. Vâdi'l-Hicara'da Ahmed b. Ya'la gibi düşman cephesinde görevli valiler oturur. Galicia'ya karşı yapılan cihadın çoğu buradan hareket eder. Buradan arkadaşların, kervanların başına indiği bir su bulunan Şarâ el-Kavârîr'e 1 konaktır. Buradan ordu kumandanı Galib b. Abdurrahman'ın şehri Medinet-i Salim (Medinaceli)'e 1 konaklatır. Bu şehrin büyük bir suru, rustaki (nahiyası) vardır. Çok sürü hayvanı yetiştiren geniş bir hinterlandı bulur. Her bakımdan müreffeh, bolluk bir yerdir. Endesüls'te en çok gaza savaş yapılan bir yerdir. Endelüs hakkındaki haberler özetle böyledir.

Sicilya

İslâm ülkeleri arsında durumu, vaziyetinin iyi olması bakımından Endelüs'e ilave edilebilecek ülke Sicilya'dır. Burası eşkenar üçgene benzer dik açısı adanın doğusundan başlar. Genişliği 7x4 günlük yoldur. Endelüs'ün doğusunda, denizin içinde, Mağrib diyarından İfrikiye, Bâce, Tabarka, Haraz (Barcuk) iskelesi'ne kadarki yelerin karşısında (kuzeyinde)dir. Batısında Korsika, güneyinde Kavsara, doğusunda İstanbul'un bulunduğu büyük kara parçasında Riyo (Reggio) şehri, Kalabriya yer alır. Çoğu dağlık, kalelik bir yerdir. Topraklarının çoğu meskûn ve ekilidir. Palermo'dan başka meşhur bir şehri yoktur. Palermo deniz kıyısında bulunup Sicilya'nın merkezidir. Birbirine yakın 5 mahalleden oluşur. Hudutları bellidir.

Palermo şehrinin taştan yüksek bir suru vardır. Tüccarların oturduğu, büyük Camisi bulunan bir şehirdir. Cami, ada fethedilmeden Rumlara ait bir kiliseymiş. Müslümanlar tarafından cami yapılmış. Eskiden yerinde büyük bir tapınak bulunuyormuş. Bazı mantıkçılar yunan filozofu Aristo'nun bu tapınakta bir ağaç sütünde gömülü olduğunu söylerler. Hristiyanlar onun kabrine saygı gösterirler, Yunanlılar onu ululadığı için mezarından şifa dilerler. Bu mezarın havada asılı olması sebebiyle, insanlar yağmur duası yaparken, şifa dilerken, Allah'a sığınacak (s. 119) felaketler, korkular olduğu, birbirlerinin saldırılarına uğradıkları zaman ondan yardım isterler. Bu mezarın olduğu söylenen ağaç sütunu gördüm.

Palermo'nun karşısında taştan suru bulunan Hâlisâ şehri bulunur. Suru Palermo'nun surundan daha zayıftır, burada sultan ve adamları oturur. Burada 2 hamam vardır. Çarşıları, otelleri yoktur. Orta büyüklükte bir camisi vardır. Burada ayrıca tersane, divanlar, sultanın askeleri bulunur. Önünde, arkasında, batısında 4 kapı yer alır. Doğusu denizdir. Buradaki surun kapısı bulunmaz. Bu şehirde Slavların Mahallesi denen bir semt vardır. Bu mahalle her iki şehirden daha mamurdur, daha büyüktür. Şehrin limanı bu mahallededir. Burada akarsular bulunur. Bu sular mahalle ile Palermo arsından akar, ikisi arsında sızar gibidir. Ayrıca, İbn Saklab (Slav oğlu) Mescidi mahallesi adında başka bir mahalle vardır. Bu mahalle de büyüktür. Yalnız akarsuları yoktur. Halkı kuyulardan su içerler. Buranın yan tarafında Vadi Abbas denen bir ırmak bulunur, üzerinde değirmenler, bahçeler, bostanlar vardır. Suyu kullanılmaz. Yeni Hara (Mahalle), Harat el-Mescid'e yakın büyüklüktedir. İkisi arsında boşluk, sınır yoktur. Bu mahallelerle Slavların mahallesinin etrafında sur bulunmaz. Zeytinciler, uncular, sarraflar, eczacılar, demirciler, cilacılar çarşıları, buğdaycılar, tırazcılar (kıymetli kumaş) balıkçılar, tohumcular sokakları, bakliyatçılar, meyveciler, çiçekçiler, testiciler, ekmekçiler, caddeleri, attarlar, kasaplar, ayakkabıcılar, dabbaglar, marangozlar, seramikçiler, oduncular şehrin dışında İbn Saklab Mescidi ile Yeni Hara (mahalle) arsındadır. Palermo'da kasaplar 200 dükkândan azdır, et satarlar. (s.120) Onlardan küçük bir gurup şehirde Ra's el-Simat denen yerde bulunur. Onların yanında pamukçular, hallaçlar, demirciler vardır. Çarşıları pek güzel değildir. Palermo'daki bu meslek sahiplerinin camisinin hali onların sayısının çokluğunu gösterir. Bir Cuma günü cami dolduğunda cemaati saydım. 7.000 küsur kişi vardı. Bu camide namaz için 36 saftan daha az cemaat bulunmaz. Her safta 200'den az insan olmaz.

Bilgi sahipleri Sicilya'da Palermo, Hâlisâ şehirlerinde, surun dışında, etrafındaki mahallelerde 300'den fazla mescit olduğunda ittfak ederler. Bu mescitlerin (camilerin) çoğu mamur,

duvarları, kapıları ayaktadır. Şehrin etrafını bahçeler, burçlar, Vadi Abbas üzerinde Muasker (kışla) denen yerde, birbirine çok yakın mahalleler kuşatır, Benu Abbas şehre bakan yerin yarım fersah uzaklığındaki el-Beyza Kayüne kadarki yerlerde şehirdeki çıkan karışıklıklar dolayısıyla halkının çoğu ölmüşlerdir. Bura-daki mescitlerin 200'den fazla olduğunda herkes müttefiktir. Bu şehir kadar yer kaplayan hiçbir yerde, hatta büyük şehirlerde bu kadar mescit (cami) görmedim, duymadım. Yalnız Kurtuba halkı kendi şehirlerinde 500 mescit (cami) olduğunu söylerler. Ben bu sayıyı incelemedim, şüphelenerek kaydettim. Sicilya'daki mescidlerin ise çoğunu gördüm, inceledim. Bir gün fakih Ebû Muhammed Abdulvahid b. Muhammed el-Kafsî el-Vesâikî'nin evi civarında durdum. Onun mescidinin bir ok atımlık civarında 10 mescit saydım. Bazıları birbirinin karşısındaydı, aralarını sadece yol ayırıyordu. Sebebini sordum. Çok kafaları şiştiği için herkesin kendine has mescit edinmek istediğini, yakın çevresinden başka kişilerin mescitte bulunmasını istemediğini söylediler. (s. 121) Bazan iki kardeşin evleri birbirine bitişik olur, her biri kendine has bir mescit yaptırır. Bahsettiğim 10 mescitten biri Ebû Muhammed b. el-Kafsî'nin mescidiydi. Onunla fakih olan oğlunun evi arsında 40 adımdan az mesafe vardı. O da evinin yanına bir mescit yaptırmıştı. Mescit yeni, kapısı daima kiliyliydi, mescide bitişen evinin girişinde oturuyordu, fakat mescidinde namaz kılmıyordu. Sanki mescidi "*fakihin oğlu fakihin mescidi var*" densin için yapmıştı. Bu mescidin kendi yanında büyük itibarı vardı. Bu sebeple böbürleniyor, iyi bineği ve kıyafetiyle kendisinin babasız veya babasının babası olduğu zannedilsin istiyordu. Ayrıca, babasının mescidi ile kendi mescidi arasında üçüncü bir mescit vardı. İmamı, mektebi bulunuyordu.

Palermo'da deniz kıyısında riya, nifak sahipleri, aylazlar, fasıklar, âzillerle dolu çok sayıda ribat (kışla ile kervansaray arası büyük yapı) var. Aralarında değersiz, rezil ihtiyarlar, gençler bulunuyor. Sadaka almak namuslu kadınlara iftira atmak

için seccadeler sermişler, başa belalar. Çoğu kavatlık yapıyor. Riyalarının şiddetinden bunun farkında değiller, abdestin farzı ile sünnetini fark etmeyen günahkârlar. Yeri yurdu olmayanlar onların yanına sığmıyor, az bir yiyeceğe kanaat getirerek onların günahlarına ortak oluyorlar. Bu kitapta anlatmamız münasip olmayan kötü şeyler yapıyorlar. Yukarıdaki mescitler gibi bu ribatlar da Allah rızası için yapılmamışlar. Sakinleri sultana isyan etikleri, fitne çıkardıkları için mahvolmuşlardır.

Ben Hâlisâ şehrinde, kapılarından söz ettim **Palermo**'dan söz etmedim, (s. 122) Palermo eski bir şehirdir. En meşhur kapıları deniz yanındaki deniz kapısı, ondan sonra Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. el-Hasan b. Ebi'l-Hüseyin'in halkın şikayeti üzerine yaptığı kapı gelir. Bu kapı nehre bakan bir tepecikte, şifa pınarı denen bir pınar yanında inşa edilmiştir. Bu pınarın adıyla anılır. Bu civardakiler bu pınardan faydalanırlar. Sonra, Şintiğâs (Sainte-Agathe) kapısı gelir. Bu kapı eskidir. Buradan Ruta kapısı da açılır. Ruta nehri bu kapıdan dökülür. Kaynağı kapının altındadır. Bu su tatlı, hoş, damlalar halindedir. Sonra Bahçeler kapısı gelir. Bu kapı da yenidir. Ebü'l-Hüseyin Ahmed el-Hasan tarafından yapılmıştır. Bu civarda, müstahkem olmayan bir kesimde İbn Kurhub kapısı yer alır. Eskiden bu kapıda savaş olmuş, halkı büyük zarara görmüş, bu sebeple Ebü'l-Hüseyin kapıyı kaldırıp yanına Bab el-Enbiya (Peygamberler kapısı)'yı kurmuştur. En eski kapı bu kapıdır, demirciler karşısındaki Bab el-Sudan da buraya açılır. Sonra Bab el-Hadid (demir kapı) gelir, buradan Yahudi mahallesine çıkılır. Bu mahalleye Ebü'l-Hüseyin tarafından açılan başka bir kapı da vardır. Adı olmayan bu kapıdan Ebû Cümeyn mahallesine çıkılır. Kapıların toplamı 9'dur.

Palermo dikdörtgen şekilde, doğudan batıya doğru uzanan taş döşeli çarşıları, olan bir şehirdir. Her tarafında envâ-i çeşit ticaret yerleri vardır. Batısından doğusuna doğru akarsularla çevrilidir. Her bir su seğirmen döndürür. Bu suların çıktığı yerden denize döküldüğü yere kadar çoğu bataklık, ormanlık arazidir.

Buralarda Fars (şeker) kamışı, salatalık, sebze tarlaları, bulunur. Adanın içinde papirüs sahaları vardır. Bunlardan tomar imal edilir. Yeryüzünde Sicilya'dan başka yerde Mısır papirüsü ile yarışan papirüs görmedim. (s. 123) Bu papirüslerin çoğundan gemiler için halat yapılır. Az miktarından sultanlar için tomar kağıtları yapılır. Artan olmaz. Bahçeler kapısından Şifa Pınarı kapısına kadar sur civarındaki şehir halkı pınarların suyundan içerler. Şehrin kalan halkı, Hâlisâ ve mahalleler halkı evlerindeki hafif tatsız kuyulardan su içerler. Çok soğan yedikleri için, çok ve tatlı akarsular olmasına rağmen, bu kuyuların suyu onlara tatlı gelir. Muasker halkı Girbal denen bol sulu kaynaktan su içerler. Suyu iyidir. Muasker'de Girbal kaynağından daha az sulu Ayn el-Tis' Ebû Said, Ebû Ali suları bulunur. Ebû Ali buranın valilerinden biriydi. Garbiyye denen yerin halkı Ayn el-Hadid suyundan içerler. Burada sultanın demir madeni bulunur, elde edilen demirin parası onun gemileri, tartı aletleri (korastiyat) için harcanır. Bu maden Ağlabilerindi. Çok fayda sağlardı. Bu maden Belhera denen bir köyün yanındadır. Burada yerden fışkıran pınarlar, ırmaklar vardır, Vadi Abbas'a akar onu besler. Bu civarda çok sayıda bostan, üzüm bağı, bulunur. Şehri meşhur olmayan başka pınarlar kuşatır. Kiple tarafından Kudus'te olduğu gibi, bunların suyundan faydalanılır. Burada dağın burnunda iki büyük kaynak bulunur. Bunlar suyun en bol kaynaklarıdır, bahçelerini sularlar. Beyzâ köyünde aynı adla anılan bir pınar daha vardır. **Girbal**, Garbiye'ye komşudur. Burc el-Battal denen yerin halkı Ebû Mâlik pınarından su içerler. Şehrin kuzeyindeki sularının çoğu bahçeleri sulamak için kullanılır. Onların çok verimli bahçeleri ve Şam'daki gibi sulama ihtiyacı olmayan bostanları vardır. Şehrin sularının çoğu kuyulardan sağlanır, ağırdır ve midevi değildir. Tatlı akarsuyu bırakıp da bu kalitesiz suyu içmelerinin sebebi asaletlerinin azlığı, çok soğan, çok çiğ et yemeleri, hislerinin anormalliği dolayısıyladır.

(s.124) Her gün bunları yerler, evlerinde bunlar sabah, akşam yenir. Hayal güçlerini bozan, beyinlerine zarar veren,

hislerini kötüleştiren, akıllarını, anlayışlarını değiştiren, onları ahmak kılan, yüzlerini çirkinleştiren, mizaçlarını değiştiren budur. Bu sebeple eşyanın çoğunu yanlış görürler. Benim bu sözümü doğrulayan Yusuf b. İbrahim el-Katib'in *Ahbar el-Etibbâ* adındaki eserinde Dimaşk'taki Hristiyan tabib İsa b. el-Hakem'i⁴⁴ ziyareti münasebetiyle anlattığı şu sözlerdir. O şöyle der: *"Onunla soğan konusunda konuştum. Devamlı soğanı kötülüyor, zararlı tarafını anlatıyordu. İsa ile Sel-mûye b. Beyan⁴⁵ rahiplik yolunda yürüyen kişilerdi, insanın cinsi gücünü artıran şeyleri sevmezlerdi. Böyle şeyler insana zararlıdır"* derlerdi. Onun soğanın cinsî gücü artırması hususundaki delilini beğenmedim. *"Bu yolculuklarımda soğanın faydasını gördüm."* dedim. Sebebini sordu. *"Bazı yerlerde su içiyor, beğenmiyordum. Soğan yedikten sonra tekrar içiyor, o suyun daha tatlandığını gördüm."* dedim. İsa az gülen biriydi. Benim sözümü duyunca güldü. Sonra beni tenkit etti. *"Senin gibi birinin böyle bir yanlışlığa düşmesi zoruma gidiyor. Soğan hakkında en kötü noktayı söyledin, onu övdün. Ey arkadaş dimağda bozukluk olunca hisler bozulur. Nihayet, tatma, koklama, işitme, görme hisleri azalır."* dedi. Ben *"Evet"* dedim o *"Soğanın özelliği dimağda bozukluk yapmaktır. Senin suyun tatlılığı, tatsızlığı hakkındaki duygunu azaltmış. Bu akla uygun bir husustur. Lakin, gerçekte ülkemizde bir ilim dalını iyi bilen, müriüvvet sahibi, dindar akıllı, faziletli kişi kalmadı. Ekseriyet düşük, rezil, akılsız tam dini olmayan, burkacâne (?), fethettikleri arazi halkının mevlası olduğunu iddia eden kişilerdir, zarardadırlar."* dedi.

Bana birçok insanın anlattığına göre Osman b. el-Harraz onların kadısı olmuş, dindar bir kişiydi. Adalet ve şahadet hu-

⁴⁴ İsa b. Hakem Emevilerin sonlarıyla Abbasilerin ilk devrinde yaşamış, 825 yılında ölmüş Dimaşk'lı bir tabiptir. Yusuf b. İbrahim el-Katib 878 yılında ölen İbn el Dâye olmuştur. Tabib, matamatikçi, kâtip, astronomdu.

⁴⁵ Abbasilerin ilk devirlerinde yaşayan ünlü tabiblerdendir. 840 yılında ölmüştür.

susunda içlerinden bir gurubu tuttu, diğer bir gurubu dışladı. (s. 125) Bir kadın haksız yere bir evin kendisine ait olduğuna dair ona şikayette bulundu. Bu konuda şahitleri olduğunu iddia etti. Onları çağırdı, başka şahitler getirdi. Kadı, muallim Ebû İbrahim İshak el-Mâcîlî'nin şهادetine itimat ediyordu. Ebû İbrahim de kadının durumunu iyi biliyordu. Kadın onun şahitliğine başvurdu. O da kabul etmedi. Nihayet kadın ona rüşvet vermeyi vadetti. Ebû İbrahim de şahitlik yaptı. Kâdî (hâkim) Osman b. el-Cezzar şهادeti kabul edip kadının lehine hükmetti, sicile hükmü tescil ettirdi. Kadının kendisine vermeyi vadettiği parayı istedi. Kadın ise şahitlik kabul olduğu için parayı vermedi. İshak'a ve başkasına ihtiyacının kalmadığını zannetti. Bunun üzerine kadı (hekim) Osman, İshak'a şهادetini yenilemesi için tekrar çağırdı. O da bazı tereddütlerinden dolayı şهادetinden döndüğünü söyledi. Kadı Osman ise onun ilk şهادetinden dönemeyeceğini şart koşmuştu. Meseleden şüphelendi, araştırdı, gerçeği öğrendi. Onların şahitlik yapmalarını düşürdü. Bundan sonra hükümlerinin çoğu sulh ve şek üzerine oldu. Ölünceye kadar bir istek veya korku onu yolundan çevirmedi. Ölürken "Şehirde kendisini tavsiye edeceğim adam yok" dedi. Kadılık divanını el-Gadâîrî (Seraimkçi) denen Kayravanlı, güvendiği bir adama teslim etti. Şehir halkı bunu öğrendiler. Bu olay, kendilerini kayırmasını umdukları İbn el-Mâcîlî'nin hakim, hatip tayin edilmesinde rol oynadı. Anlattıklarına göre o, ağırlığı olmayan, çok cahil, kendini beğenmiş, oturaksız, heybetsiz, kadılıkla ilgisi olmayan, seviyesiz bir muallim idi, onu kadı yaptılar.

Palermo'da oturan kişilerden biri olan Ebü'l-Hâris Fehl b. Felah el-Lüheysî el-Kütâmi'nin anlattığına göre, İshak bin el-Mâcîlî kadı olduktan bir gün sonra Fahl ile bir adam (s. 126) caminin mihrabında oturan kâdının huzuruna çıkmışlar, kâdî bu sırada bu iki kişiye ait bir mehir kâğıdını okuyormuş, her fasılda yazının manaları, şartları, belağatı hoşuma gidiyor diye okumaya devam ediyormuş. Onlar da susuyorlarmış. Sonunda

mihraptan ayağa kalkmış, orada kâdı gibi bir ileri gelenler varmış. Onların önünde oturmuş, evrakı okuyor, izah ediyormuş. “*Yeryüzünde benzerini kimsenin yazmadığı bu yazıyı dinlediğinizi görmüyorum.*” diye evrakı tamamen okuyup mihraptaki yerine dönmüş. Fahl “*Hasımları adamı dövmek için çoğu defa elini uzattı.*” demiş. Aralarından bazılarının anlattığına göre, bir adam hasmıyla onun yanına varmış, kâdı onunla münakaşa etmiş, yanında bulunan büyük bir makası alıp vurmak için adamın yüzüne tutmuş. Adam kadı İshak’ın ayakkabısını almak istemiş. O da “*Bana vurmak için ayakkabımı niçin almak istedin?*” demiş. Adam da “*Makasla güzüme vurmaya kalkıştığın için kendimi korumak istedim.*” demiş. Bunun gibi deli ve ahmak muallimlerin hareketlerine benzer çok hareketi vardır. Kendisi de büyük muallimlerden di.

Şehir muallimlerin elindedir, mektepler vardır. Bunlar muallimler de deliliği, ahmaklığı aşan bir mücadele, döğüş içindedirler. Hatta hareketlerinde, seçimlerinde sultanı dahi tenkit ederler, onu ayıplarlar, iyiliklerini kötülük sayarlar. Şehirde bu muallimlerden 300 civarında kişi vardır. Hiçbir yerde hiçbir ülkede böyle bir sayı yoktur. Gazadan, cihattan kaçtıkları için faydaları da pek yoktur. Üstelik Sicilya’nın fethinden beri ülkeleri Rum hudutlarından biridir, düşman hudutlarındadır, cihat ve sefer devamlıdır. Ülkenin idarecileri cihaddan geri kalmazlar. Bir sefere çıktıkları zaman kendi adına fidye verenler, sultanla yakınlığı olanlar geride kalır. Eskiden muallimler felaketlerden, cezalardan muaf tutulurlar, bir tazminat (s. 127) öderlerdi. Ahmakları eğitime sığınmıştı. Bu eğitimin faydası olmamasına rağmen, cahllikleri bu hareketlerini onlara güzel gösterirdi. Aralarından pek çoğu bir sene uğraşır, öğrencilerinden 10 dinar para kazanmaz. Allah’ın farzı olan cihadı, şerefini, gazayı, en itibarsız bir makama, mesleğe, sanata değişenden daha kötü bir durumda olan var mıdır? Üstelik bu ülkenin ileri gelenlerinde, yüksek tabakanın, imkân sahiplerinin çocuklarında bir perişanlık, mahrumiyet unsurudur. Onların hepsi muallimlerin

ahmak, eksik, cahil, hafif, akılsız olduğunda birleşirler. En büyük felaket, bela, hayalleri küçük, dirayetleri zayıf, anlayışları uzak olmasına rağmen Sicilya halkının bu kişileri ülkenin seçkin ileri gelen kişileri, fakihleri, akıllıları, müftileri, adaletli kişileri saymalarıdır. Onlar nazarında helal-haram, ahitler (anlaşmalar), şahadetlerin yerine getirilmesi muallimlerle olur, onlar edip ve hatiptirler. Bahsedilen İshak b. el-Mâcili'nin bir oğlunu gördüm. Bu kişi iki senedir onlara, başından sonuna kadar sıra ile isimleri cezm (harekesiz okuyarak) ederek, filleri mecrur yaparak vaz ve hutbe okuyor. Orada yerli bir hatiple konuştum, her hususta bilgili olduğunu iddia ediyordu. Naib-i faili mensub (nasbla), mensubu (üstünle okunan) merfu (ötre ile) okuyordu. Zannedirim merfu okuduğu meful-i bih'ti. Ona *"Hatibi dinlemedin mi? Onun nasıl söylediğini duymadım mı?"* dedim. Kelimeyi şimdi hatırlayamıyorum. O da *"Efendim, belki sizin söylediğiniz gibidir. Yalnız biz böyle şeylere önem vermeziz."* dedi.

Orada büyük sayılan, gerçekte ahmaklık, gibilikte en önde olan muallimlerden biri Simat denen yerdeki el-Zühri mescidinde (camisinde) muallimlik yapan Ebû Abdullah Muhammed b. İsa b. Matar'dır. Bu kişi doğuya gitmiş, hadis okumuştur. Diğer bir önemli muallim İbn Elf Savt denen Ebü'l-Hasan Ali b. Bâne'dir. İbn Matar'a eşit sayılır, bazıları ise onu İbn Marar'dan daha âlim, fakih, zarif sayarlar. Gerçekte ikisi de ahmak, kör, aşağı, içi-dışı felaket kişilerdir. el-Nâşi el-Karavî diye meşhur olan kelimci Ebû Abdullah Muhammed b. İsa (s. 128) Sicilya'da bana şöyle anlattı: *"İbn Matar'ın mektebinin yanında Simat denen yerde arkadaşlarla konuluyordum. O sırada İbn Matar geldi, ona selam verdiler. Bana selam verdi. Selamını aldım. Benim hakkımda çok kötü şeyler söyledi. Sözleri arasında "Senin gibi bir adamın haktan uzak olması ağırıma gidiyor."* dedi. Ben de *"Bizi haktan uzak sayana, ilmimizi küçümseyene Allah lanet etsin."* dedim. Benzi attı, rengi değişti. Oradakiler *"Sana insaflı davrandı. Haktan uzak olana lanet etti. Allah*

hakkında bilgisi az olanı kastetti.” Dediler. İbn Mâtar “Sen Irak mezhebinde değil misin?” dedi. Ben “Hayır, Irak halkı mürcieden olduklarını söylerler. Böyle isimlendirilmeleri büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemde kalmaları hususunda kesin hüküm vermemelerindendir.” dedim. Bizimle onlar arasındaki görüş ayrılığını anlattım. İbn Matar “Sizin düşünceniz bizimkine yakın.” dedi. Ben “Şunu da ilave edeyim ki, bize göre Irak halkının görüşü doğru değildir. Ben onların görüşüne karşıyım.” dedim. İbn Matar “Nasıl!” dedi. Ben “Biz büyük günah işleyenlerin ebedi cehennemde kalacağına inanırız.” dedim. O “Irak halkından başka kişilerin onların görüşünde olduğunu zannetmiyorum.” dedi. Cahilliğine bakmayıp sabah akşam her yerde her mescitte Irak halkını, Mutezileyi tekfir ediyordu. İki tarafın bu konuda farklı düşündüklerini bilmiyordu, iki tarafı da lanetliyor, Mürcie ile Ehl-i Vaîd (Mutezile) arasını ayıramıyordu. En ahmakça düşünüyordu. Allah ona meseleyi nakledene rahmet etsin. Haberleri nakledenler ona bu konuda cahilce kesin hüküm vermekle yanlış yapmışlardı.

20 Receb 362/26 Nisan 973 Cuma günü Palermo’nun Si-mat semtinde İbn el-Antaki’nin dükkânının önünde saat 6’da (öğlen vakti) oturuyorum. Yağmurlu bir gündü. İbn el-Antaki ile yakınımızdaki camiye gitmek üzereydik. İbn Elf Savt cami yakınındaki evinden çıktı. Ona “Nereye gidiyorsun?” dedik. O “İnsanlar namazı kıldı, ben Hatib’in cenazesinde bulunmak için gidiyorum.” dedi. Bugün Cuma gecesi Hatib İbn el-Mâcili ölmüştü. İbn Elf savt Deniz kapısı tarafına gitti, bir müddet sonra döndü. Biz namazdan ümidimizi kesmiştik. Ona “Nereye?” diye sorduk. O da “Duyduğuma göre henüz halk namaz kılmamış, onlara yetişeyim diye döndüm.” dedi, gitti. Hayrette kaldık, onun eğitiminin azlığına ve insanların şahadet işinin böyle bir adama teslim edilmesine şaşırdık. Sonra geri döndü. (s.129) Biz “Hah” dedik. O da “Namazı kılmışlar, mu-sallada kılmak için gidiyorum.” dedi. Bu adam onlar nezdinde en adaletli, faziletli bir kişidir. 10 bab halinde kaleme aldığım

bir kitabımda İbn Elf Savt, İbn Matar ve onlar gibi kimselerin anlayışsızlığından, cehaletinden, uyanıksızlığından ve bunun yanında gafletlerinden, eksikliklerinden, cahilliklerinden, hayal güçlerinin zayıflığını artıran kötü gıdalarından uzun uzadıya bahsettim. Orada şehirlerin, merkezlerin, kabilelerin, ülkelerin halklarının ögünçlerinden, bu sebeple küçüldüklerinden etraflıca bahsettim. Onların bütün muallimlerini, bana ulaşan haberlerini, ahmaklıklarını sultana itaatsizliklerini, hiçbir İslâm ülkesinde, hiç bir dinde görmediğim ayrılıklarını, hiçbir yerde olmayan bidatların, hiç bir dinde görülmeyen tarzlarını anlattım. Oradaki kalelerin, kırların, köylerin halkının çoğu müşa'mizdir. Hristiyan kadınlarla evlenirler. Erkek çocukları olursa babasına tabidir (Müslümandır), kız çocukları olursa anası gibi Hristiyan olur. Müşa'mizler namaz kılmazlar, taharet yapmazlar. Zekat vermezler, hacca gitmezler. Aralarından Ramazan orucu tutanlar, oruçluyken cenabetten yıkananlar vardır. Bu konuda onlara benzeyen kimse yoktur. Böylece cahillikte büyük derece almışlardır. Kitabımda bütün bunları saydım. Fakat, akıl fazilet sahipleri her şeyi bilmek ister. Kitap hazinelerinde konuya gereğince yer verilmemiştir.

Sicilya'da gördüğüm en cürümüş, en önemsiz şeylerden biri bir mektepte rastladığım (s.130) beş muallimdir. Bunlar Babü Ayn Şifa'daki mektepteki çocukları ortaklaşa okutuyorlardı. Reisleri Miltat denen fasik, habis, sarışın, mavi gözlü bir ihtiyar. Bu adam yalancı şahitlerin başı, iki oğlu var. Başka biri İbn el-Veddânî, diğer biri Ahî Recâ adlarını taşıyorlar. Müşriklikte dereceleri aynı, Sicilya'dan çıktığımda İbn el-Vaddânî ölmüştü. İnsanlar, o öldüğü sırada Sicilya halkının hüznünü, ağlayıp sızlamasını, inlemesini, ayılıp bayılmasını görseler onların çamura batmış cehaletine gülerler, hayret ederlerdi.

Zenginlerinin haline gelince, rızıklarının azlığına, masraflarının önemsizliğine, mahsullerinin bolluğuna rağmen onlar arasında bir kese parası olan yoktur. Bir kişi sultanın yanına girebilirse, onun yanından başka yerde böyle bir para görme-

miştir. Ülkelerin, şehirlerin, kûrelerin halklarının itibarı malları, akılları, faziletleriyle ölçülür. Hâlbuki zamanımızda Sicilya'nın geliri çok yüksektir. Humsü (beşte biri), mahsulleri, hediyeleri, cizyesi, deniz yoluyla elde edilen gümrükleri, Kalabriya halkından alınmış yıllık haraç, av iltizamı, diğer gelir kaynakları hepsi bu gelire dahildir. Ürünleri, verimi, yiyip içme kaynakları boldur. Ben geldikten sonra bu kayboldu. Kırlarının halkının ahlakı ilkel kabilelerin oturduğu adalar halkı gibidir, cahil kişilerdir. Seferler onları ıslah etmemiştir. Hayvanlıktan, hak tanımazlıktan çıkaramamıştır. Haktan uzak, yabancılara karşı zalim, birbirleriyle karışmayan kişilerdir. Tüccarlara, yabancılara kötü davranıyorlar. (s.131) Halbuki menfaatleri tüccarlara, yabancı misafirlere bağlı. Bu bulundukları ada diğer yerlere benzemez, sadece buğday, yün, kıl, şarap, bir miktar şeker, keten elbise üretilir. Hak uyulmaz en münasip şeydir. Adanın güzellik ve ucuzlukta benzeri yoktur. İki parça elbise kesilen kumaş 50 ila 60 rubâî (dörtlük) arasında paraya satılıyor. Mısır'da 50 ila 60 dinara satılan benzeri kumaşlardan iyidir. Bütün zaruri ihtiyaç malları adaya dışarıda getirilir. Halkının akılları bozuk olduğu gibi toprağı, buğdayı, hububatı da kötü. Bir yıl geçmeden bozulur. Çoğu defa anbarlara, çuvallara girmeden çeçte kurtlanır. Evlerinin pisliği Yahudilerin pisliğinden daha kötü, evlerinin karanlığı külhanların, fırınların karanlığından daha karanlık. En itibarlılarının oturduğu yerde tavuklar gezer, namaz kıldığı yere, yastığına kuşlar pisler. Mağrip ve oraya bağlı yerlerin haberleri özetle böyledir.

Mısır

Mısır sınırı İskendeiye'deki Akdeniz sahilinden, bazılarına göre Berka'dan başlar Vâhat'ın arkasından geçerek Nubya diyarına ulaşır. Sonra Nubya'nın kuzey sınırını takip ederek Asuvan'ın güneyinden Büca ülkesine, oradan Kızıldeniz'e uzanır. Sonra Kızıldeniz'in batı sahillerinden Kulzum (Süveyş)'u, Turu Sinâ'yı, Benu İsrail Tih çölünü geçip Ariş ve Rafah'ın arkasında Cifar'da Akdeniz'e varır, Akdeniz'in güney sahili boyunca uzanarak İskenderiye'nin batısında Berka civarında sona erer.

Mısır haritasını bir sayfada gösteremedim, iki sayfada gösterebildim. (s. 135) Birinci harita Asuvan'dan Fustat'a Nil'in Şatannuftan ayrıldığı yere kadar yukarı Mısır haritası. İkinci harita Şatannuf'un doğusundan Tinnis'e ve Dimyat amilliklerine akan Nil kolu ile Şatannuf'un batısından Reşid ve İskenderiye'ye akan Nil kolunun birbirinden ayrıldığı noktanın kuzeyinde kalan Aşağı Mısır toprakları haritasıdır.

Her ne kadar günümüzde önemi azalsa da, Mısır eski, büyük ve geçmiş zamanda zengin bir ülkenin adıdır. Bu önemin çeşitli sebepleri vardır. Eskiden burası hükümdarların, Musa'nın firavnu Musab b. Velid, onun babası ve Yusuf'un firavnu Velid b. Musab ve ikisinin zamanları arasında hüküm süren büyük firavunların oturdukları yerd. Ebü'l-Nemir el-Varrak tarafından yazılmış Ebü'l-Hüseyin el-Hasîbî'nin biyografisinde şöyle gördüm. Ebü'l-Hüseyin'in Ebü'l-Hâzîm el-Kâdî'den naklettiğine

göre, vezir Ebü'l-Hasan b. el-Müdebbir⁴⁶ “Mısır arazinin hepsi işlense ürünü dünyaya yeter. Mısır toprağının 18.000.000 feddanı işlenebilir. Zamanımızda ancak 2.000.000 feddanı işlenmektedir.” demiş. İbn el-Müdebbir, Ebû Hâzim el-Kâdi’ye “Irak’ta Mağrib, Meşrik divanının başındayken işim olduğunda işimi bırakıp bir gece uyumadım. Sabaha kadar çalışarak işimi tamamladım.” demiştir. Ebü'l-Hâzim ona “Amr b. el-As, Hz. Ömer için Mısır’dan 12. 000.000 dinar vergi topladı. Hz. Osman, Amir’in yerine Abdullah b. Ebî Serh’i tayin etti. O ise 14.000.000 dinar vergi topladı. Hz. Osman, Amr’a “Ey Ebû Abdullah görüyorsun deve sensen sonra daha çok süt verdi.” dedi o da “Evet! Fakat yavrularını aç bıraktı.” dedi. Ebû Hâzim “Amr ve Abdullah b. Ebî Serh’in topladıkları vergi cizye idi. Haraç ve başka gelirler bunun dışındaydı.” dedi. Bunu kaydettim, doğru olduğunu kabul etti.

Orada (Mısır’da) kafır ve Müslüman ülkelerinde asla benzeri bulunmayan iki piramit vardır. Benzerleri yapılmadı yapılamayacaktır. (s. 136) Abbasîlerden biri piramitlerin biri üzerinde “Bunları ben yaptım. Hükümdarlığımı güçlü olduğunu iddia eden varsa bunları yıksın, yıkmak yapmaktan çok kolaydır.” şeklinde bir ibare okudu. Piramitleri yıkmaya kalkıştı. Bu kişi ya Memun ya Mutasım’dı. Bu gün haracı Mısır’a yetmez. Mısır haracı (arazi vergisi) veya bütün vergiler Memun zamanında insafla, halka iyi davranarak, adaletle toplanırdı. Nil nehrinin suları 17 zira 10 parmağa yükselirse 4.257.000 dinar vergi alınırdı. Feddan başına iki dinar vergi düşerdi. Bundan vazgeçti, bu konuya tekrar dönmedi.

Firavunlar devrinden beri Mısır haracının, vergilerinin toplanmasının köklü bir geleneği vardır. [Kıpt aylarına göre vergi alınır.] Haraç vergisi ancak Nil taşıdığı, araziye kapladığı yılda alınır. Taşma Kıptça Tut (Eylül) ayında olur. Nil kabarıp taşıdığı zaman suları bütün Mısır topraklarına, kanallarına

⁴⁶ Ahmed b. Tolun zamanında Mısır mali idaresi başındaki vezirdi. 883 yılında ölmüştür.

salınır, sonra su artar, eksilir. Fecrin tepede doğmasına 8 baba'ya (Ekim'e) kadar devam eder. Suları çekilince yonca cinsi bitkiler, keten, hububat cinsi şeyler ekilir. Bâba ayının 8'inde toprağın sulanması tamamlanır. Bazan su istenen miktara yükselmez, bir kısım araziyi basmaz, bu arazilerden o yıl haraç alınmaz. Hatur (Kasım) ayında ekim yapılır, pirinç hasat edilir arazisinin çoğuna tohumlu bitkiler ekilir. Kihek (Aralık) ayının başından sonuna kadar geç ekilen bitkiler ekilir. Bundan sonra, susam, pamuk, hıyar, sebze dışında bir şey ekilmez. Tuba (Ocak) ayında haraç mevsimi açılır, mükelleflerin ellerindeki bütün akitli, akitsiz mahsullerin (s. 137) sekizde biri sicillerden hesaplanır, alınır. Emşir (Şubat) ayında sicillerdeki haracın dörtte biri alınır. Bermahat (Mart) ayında haracın ikinci dörtte biri ile sekizde biri tahsil edilir. Şeker kamışı, benzeri şeyler ekilir. Bermuda (Nisan) ayında amilliklerin kadastroları yapılır. Sicillerindeki haraç borcunun yarısı tahsil edilir, tohumlu şeyler hasat edilir. Bişniş (Mayıs) ayında kadastro kararlaştırılır, her bölgenin kadastro, eksperlik, mera, yonca, keten, rüsumları alınır, mesaha için dörtte birin kalan kısmı tahsil edilir. Bütün mükelleflere hasat müsaadesi verilir. Bûne (Haziran) ayında haracın yarısının kalanı alınır, kadastrodan sonra tartılmaz. Abib (Temmuz) ayında haracın dörtte üçü tahsil edilir. Bu sırada (Mesre ayında) Nil suları yükselir fakat zayıftır. Feyyum'da pirinç bu ayda ekilir. Hatur, Keyhak aylarında haraç mevsimi sona erer, Nil suları iyice kabarır. Bahsedilen iki ayda kalan vergi keten dövmeye tahsil edilir. Zira, keten Tut ayında sökölür, Bâba ayında dövölür. Nil suları salınıncı Farama'nın doğusuna kadar Tinnis kanalın (kolu)'dan Fâkus, Curcir tarafındakiler su içer. İskenderiye kanalı suyundan Nukaydiye, Ernebis tarafındakiler su içer. Buhayra, Batın halkları bu su (İskenderiye kamah) üzerindeki vadilerde, geçitlerde ekin ekerler. Bu ekinlerin geliri Zenâte, Ramcâne, kabilelerinden Mâsile, Benu Bazal berberi kabilelerinin olur. Onlardan haraç alınır. Bahsedilen iki yerle (onların oturduğu

yerle) Buhayra, Batın arası bir aylık mesafedir. Mamur muhlûl (serbest ekilen) ve anlaşmalı ekilen yerlerdir. Yeryüzünün diğer yerlerinde vergi işlemleri Mısır'dakinden ayrıdır. Zira, güneyde bir aylık uzaklıktaki Sudan ve diğer yerlere yağın yağmurlar sonucu, güneş ikizler, yengeç burçlarına gelince Mısır'da Nil nehri taşar. Mısır halkı bu sırada gemilerle birbirlerini ziyaret ederler. Zira, Nil bir çok şehir ve köyün arazisini kaplar, bu su yoluyla gemilerle birbirlerine giderler.

Fustat'tan Sahra tarafındaki çölden İskenderiye'ye giden bir yol vardır. Marğrib'ten, sahildeki konaklardan bahsederken bu yoldan söz ettim. Fustat'tan İskenderiye'ye sular çekildiği zaman şehirler, köyler arsından geçen ikinci bir yol daha vardır, büyük şehirlere uğrar. Şatannuf'tan minberi bulunan bir menzil olan Sübk el-Abid'e 12 sakstır⁴⁷. Buradan hamamları çarşıları olan Menuf şehrine 16 sakstır. Menuf'ta oturanlar zengin ve itibarlıdır. Cabir el-Menufi – Allah ondan razı olmasın – bu itibarlı kişilerdendir. Menuf büyük bir böge, büyük bir amilliktir. Menuf'tan Mahallet-i Surad'a 16 sakstır. Mahalle'de minber, hamam, oteller, iyice bir çarşı bulunur. Buradan hamamları, çarşısı bulunan büyük bir şehir olan Sehâ'ya 16 sakstır. Sehâ geniş bir amillik ve nihiyedir. Askerleri olan bir âmili, çok nüfusu vardır. Keten, turp, yap, buğday gibi bol ürünleri bulunur. Sehâ'dan, camisi, iyice çarşıları bulunan büyük bir şehir olan Şebrelene'ye 16 sakstır. Buradan camisi, çarşıları, çok buğdayı, mahsulleri bulunan büyük bir şehir olan Mesir'e 16 sakstır. Burada sulama işlerini idare eden bir âmil bulur. Mesir'den geniş hinterlandı, hamamları, çarşıları, büyük bir amilliği olan Senhur'a 16 sakstır. Burada, kâtiplere, dıhkanlara (köy ağalarına) ait keten, buğday, şeker kamışı vs.'den çok miktarda mahsul yetişir. Diğer şehirlerde olduğu gibi, zamanımızda bu nimetler azaldı. Senhur'dan, geniş bir bölge, büyük bir şehir olan, amili, askeri, camisi, hamamları, otelleri, geniş çarşıları

⁴⁷ Sadece Aşağı Mısır'daki mesafeler için kullanılan bir uzunluk birimidir. Mesafelerden, milden küçük bir birim olduğu anlaşılıyor.

bulunan Būcum'a 16 sakstır. Buradan Beşmur gölü kıyısında güzel bir şehir olan ve bol balığı bulunan Nesterâve şehrine 20 sakstır. (s.139) Bu şehir den sultan büyük miktarda iltizam vergisi elde eder. Buranın halkı zangindir, su kabarmınca bu şehre Muaddiyat'tan, su çekilince ise köprülerden ulaşılır. Nesterâve'den Burullūs'e 10 sakstır. Bu şehir halkı Beşmur gölünden çok av avlar, hamamları bulunan güzel bir yerdir. Burullūs'ten tuzlu göl kıyısında bir kale olan Ecnâ'ya 10 sakstır. Bu şehirde kalabalık halk, çarşılar, balık avcıları (salamura için), hamamı vardır. Ecnâ'dan Nil'in Akdeniz'e döküldüğü yere yakın kıyıdaki Reşid şehrine 30 sakstır. Nil'in denize döküldüğü ağzına Uştum denir. Bu şehirde güzel çarşılar, hamam, çok hurma bulunur. İskenderiye'den mal getiren ve oraya mal götüren ticaret gemilerinden çok miktarda gümrük vergisi alınır. Bazen Nil suları fazla taşıdığı için Şatannuftan Reşid'e giden yol kapanır. Bu sırada çölden Fustat, İskenderiye yolundan veya gemilerle Reşid'e gidilir.

Şatannuf'un batısından giden Nil kolu, Dimyat-Tinnis kolundan ayrıldıktan sonra Cüreysiyyat köyüne varır. Şatannuf ile aynı ovada bulunan bu köyde minber ve iyice bir çarşı bulunur. Şatannufa 6 saks uzaldıktadır. Cüreysiyyat'tan Nil'in kolunun ikiye ayrıldığı Ebû Yahnes köyüne 10 sakstır. Burada ikiye ayrılan Nil kolunun biri batıdan İskenderiye'ye doğru Tarnut'un ortasından geçer. Bu şehirde minber, kiliseler, keşişler, ruhaniler, mamur çarşılar, hamam, askerleriyle bir âmil, bol mahsul vardır. Ebû Yahnes ile Turnut arası 10 sakstır. Bu kol (s. 140), minberi, çarşıları, ovası, 2000'den fazla sakini, bol ürünü olan Bistame köyünden de geçer. Tarnut ile Bistame arası 12 sakstır. Sonra Nil kolu, köleleri, askerleri, ürünleri bol olan, hamamı, emrinde askerleri bulunan amili olan Şabur şehrine ulaşır, ikisin arası 16 sakstır. Sonra minberi, amili, hamamı, geniş arazisi, bol ürünü, çiftlikleri olan Muhallet-i Nüheyde'ye akar, ikisinin arası 16 sakstır. Mahallet-i Nüheyde, camisi, hamamı, çok üzüm bağları, çiftlikleri bulunan mamur

bir yer olan Danşal'a 16 sakstır. Danşal'dan hamamı minberi, nahiyesi bulunan zikredilen yerlerden daha çok sayıda, çiftliği, bağı, bol meyvesi olan Kartasa'ya 16 sakstır. Buradan etrafa meyve sevk edilir, Kartasa'dan camisi, kalabalık nüfusu, ovası, mezarları, bol ürünü olan büyük şehre Abû Minâ köyüne 12 sakstır. Buradan camisi, kalabalık nüfusu olan mamur Karanfil köyüne 12 sakstır. Buraya bağlı Câbiriyye çiftlikleri bulunur. Karanfil'den minberi, kilisesi, çarşıları, geniş kûresi olan Barsık köyüne 12 sakstır. Barsık'tan camisi, hamamı, otelleri, etrafa sevk edilen bol üzümü. kûreleri bulunan büyük, güzel bir şehir olan Keriyan'a 16 sakstır. Keriyan, İskenderiye kanalı üzerinde iki yakadan oluşan bir şehirdir. Yazın sular kabardığı zaman tüccarlar buradan gemiyle Mısır (Fustat)'a giderler. Buranın askeri bulunan bir amili vardır. Keriyan'dan salamura için balık avcılarının bulunduğu sulak Sîr köyüne 8 sakstır. Sîr'dan iskenderiye'ye 8 sakstır. Nil'in İskenderiye kolu üzerindeki mesafeler bunlardır.

Tarnut karşısından doğu tarafına ayrılan kola gelince, Ebû Yahnes'ten , (s. 141) üç büyük mahallesi, kalabalık nüfusu, hamamı, camisi, kadısı, amili, geniş kûresi olan Şebrualav'a 6 sakstır. Şebrualav'dan bol mahsulü, hayratı, keteni olan, valisi, hâkimi, hamamları, camisi, güzel çarşıları, çok sayıda geniş kûresi bulunan büyük bir şehir olan Menufa 16 sakstır. Menuftan kalabalık nüfusu, güzel camisi, hamamı çiftlikleri, askeri birlik sahibi amili, çarşıları olan, her Cuma günü Pazar kurulan Tanta köyüne 14 sakstır. Tanta'dan hamamı, çarşısı, camisi, kûresi bulunan Fişet-i Benû Süleym köyüne 12 sakstır. Buradan camisi, çarşıları, çiftlikleri, amili, güzel hamamı olan Bündâriye köyüne 10 sakstır. Buradan sultanı, şihnesi, kadısı, yaya-süvari askeri, camisi, hamamı, çarşıları olan Mahallat el-Mahrûm şehrine 10 sakstır. Buradan Nil kolunun batısında camisi, hamamı, geniş kûresi, çarşıları, hâkimi, sultanı olan Kuleyb el-Ummal şehrine 10 sakstır. Buradan camisi, kiliseleri, cizye veren ağları, hâkimi, sultanı, çok sayıda çiftliği bulunan

büyük bir şehir olan Babic'e 10 sakstır. Babic ile Muhallet-i Babic arasında Şabur ile Mahallet-i Nukayde arasından geçen Nil kolu (kamalı) vardır. Her iki yer nehrin iki tarafında yer alır. Kol burada tekrar ikiye ayrılır. Bir kol batıdan Babic ve Muhallet-i Babic tarafından Fernave'ye, doğuya ayrılan ikinci kol Sâ'ya varır. Sâ' camisi, kiliseleri, hâkimi, sultanı, çarşıları, hamamı olan bir şehirdir. Burada Ayn-ı Musa denen pınar bulunur, Musa peygamberin burada hapsedildiği rivayet edilir. Babic ile Sâ' arası 6 sakstır. Sâ'dan camisi, çiftlikleri, kûresi, (s. 142) amili, hâkimi, kiliseleri bulunan ve Sâ'ya benzeyen büyük bir köy olan Dayyay'a 10 sakstır. Buradan bol şeker kamışı yetiştirilen, şeker kamışı sırası çıkarılan sıkım haneleri, şeker imalathaneleri, camisi, kiliseleri, hakimi, amili, güzel çarşıları bulunan büyük bir köy olan Sâfiye'ye 10 sakstır. Buradan yine bol şeker kamışı yetişen, sıkım haneleri bulunan,, şeker imalatı yapılan, minberi, çarşısı, hakimi olan küçük Demû-Cemul köyüne 6 sakstır. Buradan kalabalık, bol ürünü, camisi kiliseleri, çarşısı, hakimi bulunan Sendiyun köyüne 8 veya biraz fazla sakstır. Sandiyun'dan Büleyhib'e 6 sakstır.

Babic ve Mahallet-i Babic'ten Fernave'ye akan kola gelince, Fernuva suyun (nehrin) batı kıyısında kalır, ovası geniştir. Camisi, sultanı, hakimi, kiliseleri, iyice şarşıları vardır. Babic ile Fernuva arası 12 sakstır. Fernave'den geniş bir kûresi olan, bol muz, meyveler yetişen, Fustat'a meyve sevkeden, camisi, hamamı, kiliseleri, hakimi, şihnesi olan Mahallat-i Mesruk şehrine 15 sakstır. Buradan geniş çarşıları, camisi, hamamı, hakimi, şihnesi, verimli kûresi bulunan Ebû Hıraşe şehrine 6 sakstır. Buradan minberi, ovası bulunan Fişe köyüne 12 sakstır. Buradan dihkanları (ağaları), kiliseleri, domuzları çok geliri iyi olan Sendebis köyüne 15 sakstır. Buradan Sünbaze köyüne 15 sakstır. Buradan Belhib'e 10 saks kadardır. Belhib'te Babic'ten ayrılan iki kol bitişir, biri Ferneve, diğeri Sa tarafından gelir. Belhib camisi olan ve İskenderiye sahilinde buluna bir büyük şehirdir. Hakimi, (s. 143) şihnesi (sahib el-meûnesi), camisi,

çarşıları olan, hamamı bulunmayan büyük bir şehirdir. Belhib'ten itibaren Reşid'e kadar Nil kıyısında bulunan bütün köylerin minberi yoktur.

Mısır ve amilliklerinin, köylerinin özellikleri, vergileri üzerine yazılmış birden fazla kitap vardır. Mağripliler (Fatımiler) geleliden beri ülke değişmiş, zenginlikleri gerilemiştir. Eski ihtişamını gösteren yıkıntıların izleri kalmıştır. Bunun için özelliklerini saydım, durumunu ayrıntılı anlattım.

Şatannuf'tan doğu yönde Dimyat ve Tinnis'e akan ana koldan bahsederken üzerindeki yerlerin özelliklerinden, aralarındaki mesafelerden bahsettim. Burada tekrarlamaya lüzum yok. Bütün kollar kanallar üzerindeki yerlerden bahsetmek mümkün olsa ne iyi. Bu mümkün olmayınca, bütün şeyleri yeniden anlatmadım. Her bölgenin şehirlerinden, ovalarından, yollarından etraflıca söz ettikten sonra, taşrasından kısaca bahsettim. İstedğim orta yol budur. Bütün ilim, bütün insan güçleriyle orantılı olduğuna göre, bir insan ilimin cüzziyatından (teferruatından) refah ve saadetine yetecek kadarını elde edebilir.

Mısır'ın tamamını çeviren sınırlardan defalarca söz ettik. Kulzum (Süveyş)'den Tih sahasına dönünce sahil sınırı 6 konaktır. Tih'in başlangıcından Akdeniz'e 8 konak kadardır. Sınır buradan İskenderiye'nin batısındaki Berka hududu başlangıcına kadar 12 konak devam eder. Remle'den Fustat'a 11 konkatır. (s. 144) Remle'den çıkınca Lübnâ'ya yarım konak. Buradan Yazdud şehrine 1 konak. Yazdud'dan bolluk güzel bir şehir olan Rabaz'ı bulunur. Gazze'ye 1 konak. Buradan güzelce bir şehir olan, güzel bir camisi olan Rafah'a 1 konak. Rafah'tan iki camisi bulunan, sahile yakın, çoğu kumluk ve güzel meyveleri olan el-Ariş şehrine 1 konak. Kitaplar yazan Abdullah b. Abdülhakem (ö. 882)'in anlattığına göre Musa'nın Firavun'u Musab b. el-Velid zamanında Cifar'ın tamamı sular, köyler, insanlarla meskun mamur bir yermiş Allah'ın *Kur'an'da* "Firavun ve kavminin yaptıkları, kurdukları yerleri mahvet-

tik.”⁴⁸ ayetinden Yemen’e kadarki yerlerin kesintisiz mamur olduğu anlaşıyor. El-Ariş ismini bundan almıştır. El-Ariş’ten Verrade’ye 1 konaktır. Buradan Bakkâra’ya 1 konağa yakındır. Buradan Akdeniz kıyısında iyice bir şehir olan, hurması, ratabı (yaş hurması), balığı bol olan, suyu acı olan Farama’ya 1 konak. Farama Fustat-Şam yolu üzerinde gece- gündüz denizden-karadan tüccarların yolcuların gelip-gittiği, yolcusu eksik olmayan bir şehirdir. Çoğu defa yolcusu Fâkus’tan Curcir’e gitmez, Farama’dan Hame’ye, oradan Bilbis’e gider. İkisi arası 1 konaktır. Bilbis’ten de Fustat’a 1 konaktır.

Asuva’dan Akdeniz’e Mısır ülkesinin uzunluğu 20 konak kadardır. Bu sebeple Asuva ile Etfu arası 4,5 konaktır (beriddir). Atfu’da, Esnâ’ya 2 berid, Esnâ’dan Ermenet’e 2 berid, Ermenetten Kus’a 1, 5 beridtir. (s. 145) Kus’tan Balyana’ya 4,5 berid, Balyana’dan İhmîm’e 1,5 berid, İhmim’den Kav’a 2 berid, buradan Asyut’a 1 berid, buradan Mensâre’ye 2 berid, Mensâre’den Eşmûneyn’e 2 beridtir. Eşmuneyn’den Tahâ’ya taşlık yerden 2 berid, Tahâ’dan Fustat’a 10 beridtir. Sonra istediğin yere gemiyle gidersin, bu yerlerin yolları suyollarıdır.

Nil’in mecrası üzerinde iki boğaz bulunur, birinci boğaz (dar geçit) Karyet el-Kuss (Keşiş köyü) yanında Esnâ ile Erment arasındadır. Şimdi haraptır. İkinci boğaza Hamas denir, Asuva’nın 3 berid kadar alt tarafındadır. Bu boğaz ile Edfû arasında 1,5 beridlik mesafe vardır. Yine Nil yatağı üzerinde Cenâdil adıyla anılan iki yer vardır. Birincisi Asuva’nın 3 mil üst tarafında İslâm diyarı hududunda, suyun geçmesi için bir dağda açılmıştır, gayet sarptır, su taşlar arsından aktığı için gemiler buraya giremez, gemiler buraya gelince yükleri karadan iki ok atımı kadar mesafeye taşınır, nehrin düzenli aktığı yere götürülür. Burasıyla İslâm diyarının son sınırı arasında 3 millik mesafe vardır. Öyle anlaşıyor ki, bu boğaz İslâm diyarına saldıracak düşmanlara engel olması içi bırakılmıştır.

⁴⁸ Araf suresi, âyet 137.

İkinci sarp su geçidi Dankula yakınındadır, buradan millerce uzaktan gece-gündüz Nil sularının sesi işitilir.

Mısır'ın büyük şehirlerine, bölgelerine gelince, en büyük şehri **Fustat** olup Nil nehrinin kuzeyinde (doğusunda) kalır. Nil burada doğu kuzey istikametinde akar. Fustat (s.146) güzel bir şehir olup burada Nil ikiye ayrılır. Fustat tarafından biraz uzakta Nil üzerinde el-Cezire (Ada) denen bir yer vardır. Burada, büyük, güzel evler bulunur, 30 kadar gemiyle yapılmış bir köprüden oraya geçilir. Bu adadan Nil'in batısına aynı şekildeki ikinci bir köprüden Cize'ye geçilir. Bu kıyıda büyük binalar, evler bulur. Fustat Bağdad'ın üçte biri kadar bir şehirdir. Uzunluğu 1 fersah (3 mil) kadar olup son derece mamur, verimlidir, hoş, geniş meydanları, çarşıları, ticarethaneleri, malikâneleri vardır. Temiz havası, hoş bostanları yemyeşil, gezinti yerleri devamlı yeşil bir şehirdir. Basra, Kûfe şehirlerinde olduğu gibi, Fustat'ta çeşitli Arap kabilelerine ait mahalleler vardır. Yalnız zamanımızda bu mahallelerin sahaları azalmış, Maâfir dışındakileri harap olmuştur. Buralar çorak ve toprağı iyi olmayan yerlerdir. Fustat'taki evler altışar, yedişer, beşer katlıdır. Bazan bir binada 200 kişi oturur. Şehirde Abdülaziz b. Mervan(ö.705)'in oturduğu söylenen bir ev bulunur, zamanımızda bu evde oturanlar için 400 tulum su harcanır. Evde 5 mescit, 2 hamam, birden fazla fırın bulunur. Fustat'ta binaların çoğu tuğladan inşa edilmiştir, alt katlarında kimse oturmaz. Fustat'ta iki Cuma mescidi vardır. Birini çarşıların ortasında Amr b. el-As yapmıştır, diğeri Mevkıf'ın yukarısında olup Ahmed b. Tolun tarafından yapılmıştır. Mısır'ın dışında askerlerinin oturması için yapılan binalar vardır. Buraya Kutâyî denir, yüzölçümü 1x1 mildir. Burası Kayravan dışında Ağlabilerin kurduğu Rakkâ'deye benzer. Her iki şehir zamanımızda haraptır. Rakkâde daha derli toplu bir şehirdir. Fustat dışında, Cevher el-Sıkılı'nın Mısır'a girdiği sırada, mağripliler tarafından ordunun ve devlet adamlarının oturması için yapılan **Kahire** şehri bulunur. Bu

şehirde mahalleler, çarşılar, hamamlar, oteller, sağlam yapılı (s.147) saraylar, çeşitli nimetler gibi medeni kurumlar bulunur. Bu yeni şehir etrafında müstahkem yüksek bir sur vardır. Sur şehrin üç misli bir sahayı kuşatır. Herhangi bir tehlike zamanında faydalanmak için etrafında boş yerler bırakılmıştır. Kahire’de Mısır divanı (hükümet daireleri), güzel, çok sayıda kayyum ve müezzini bulunun bir Cuma mescidi (el-Ezher Camii) vardır. Mağripli kadınlardan biri Fustat dışında Karafe denen yerde başka bir cami yaptırmıştır. Mısır’ın fethi sırasında bu yerde Yemenli kabileler oturmuşlardı. Karafa Camii geniş, güzel, tavanı süslemeli, manzarası hoş bir camidir. Bahsedilen adada, Cize’de de Karafe Camii’nden daha mütevazi iki cami bulur.

Mısır’da çok miktarda hurmalık, bostan, bahçe bulunur. Asuvan’dan İskenderiye’ye kadarki sahada Nil suyuyla ziraat yapılır. Yukarıda anlattığım gibi, Ağustos’tan güz ortasına kadar ekilecek araziye su kaplar sonra sular çekilir ziraat yapılır, ekinler bundan sonra sulamaya ve yağmura ihtiyaç duyulmaz. Mısır’a yağmur kar yağmaz. Feyyum’dan başka Mısır’da Nil sularına ihtiyaç duymayan yer yoktur. Feyyum bir şehir ve bölgenin adıdır, iki yakadan meydana gelen orta hacimde bir şehri vardır. Rivayete göre, Yusuf Peygamber Nil’den buraya devamlı su gelmesi için taş döşeli bir su mecrası (arkı) yapmış, bu arka Lâhum adını vermiştir.

Nil suyunun kaynağını kimse bilmez. Nehir zencilerin ülkesinin ötesinden kimsenin girmedığı çöllerden çıkar. Sonra zencilerin diyarına gelir. Nubya çölünü, devamlı meskûn yerleri aşarak Mısır’a ulaşır. Kitabı istinsah eden şunları söyler: [Kitabın yazarı Nil şehrinin kaynağını kimsenin bilmediğini, sularının zenci ülkesinin ötesinde çöllerden çıktığını söyler. (s. 148) Coğrafyaya dair bir risalede gördüğüme göre, Nil’in kaynağı iki yuvarlak kumluk su kaynağıdır. Her birine Cebel el-Kamer (Klimencero)’dan beş nehir dökülür. Bu iki kaynaktan dörder nehir çıkar birinci iklimde yuvarlak bir göle dökülür. Gölün çapı iki parçadır, merkezi ne meridyeninde, enlemi bl

enlemindedir. Sonra bu gölden Nil nehri çıkar. ntlâ meridyeni yanında Ekvator'dan çıkan başka bir nehir ona karışır sonra Nubya yakınına gelince ikiye ayrılır. Bir kolu nclâ meridyeni, yvlâ enleminde birinci iklimde Mısır Nil'ine karışır. İkinci kolunun döküldüğü yer ikinci iklimde nhlâ meridyeni yclâ enlemi yanındadır. Sonra kıvrıla kıvrıla uzanır, Asuvan'a gelir. Sonra ndlâ meridyenine ktlâ enlemine kadar Mısır arazisinde akar. Fustat yanında 7 kola ayrılır nâm meridyeni nclâ enlemi yanında Akdeniz'e ve İskenderiye'ye ulaşır. Haritada verdiğimiz gibi, üçüncü kol ncl dördüncü kol ncm beşinci kol ncne altıncı kol ndk yedinci kol ndl meridyeni yanından denize dökülür.]

Nil nehrinin suları Dicle, Fırat, nehirlerinin birleştiği yerdeki suyundan daha fazladır. Son derece tatlıdır, beyazdır. [Cinlerden korkulduğu için kimsenin girmediği bir bozkıra bitişir.] Batlamyus *Coğrafya* adlı eserinde Nil'den bahsederken, kaynağına temas etmez. Bu nehirde timsah, iskangur, (scing) raâde (torpil) denen bir çeşit balık yaşar. Kimse sağken bu balığı eliyle tutamaz, tutarsa eli titrer, balık yere düşer, balık ölürse diğer balıklara benzer. **Timsah** başı, kuyruğu dikdörtgen şeklinde bir su hayvanıdır. Başının uzunluğu kuyruğunun uzunluğunun yarısı kadardır. Bu hayvanın dişleri vardır. Bir vahşi hayvanı ve deveyi ısırsa onu suya götürür. Sadece mandaya bir şey yapmaz, mandanın büyüğüne kudreti yetmez. Sudan çıkar, karada yürür, bir gün bir gece kırdaki kalabilir. Karadaki hakimiyeti sudakine göre daha azdır. Bazılarına göre karada insana saldırır. Ona yaklaşan zarar görür. (s. 150). Hatta avlanır. Onun derisinin ancak koltuk, karın kısımlarından bir şey yapılır. İskangur bir çeşidi balıktan doğar. Bu hayvan balığa benzemez elleri ve ayakları vardır. Timsaha da benzemez, zira kuyruğu düz, kaygan ve pulsuzdur. Timsahın kuyruğu keskin ve zararlıdır. İskangurun eti cinsi gücü artırıcıdır. Timsah sadece Asuvan'dan itibaren Nil nehrinde ve İndüs nehrinde bulunur. Eskiden Asuvan şehri Nubya cephesiydi. Zamanımızda ise iki taraf arasında sulh vardır.

Yukarı Mısır'da Nil nehrinin güneyinde bir kırdaki zeberced madeni bulunur. Bu maden Benû Haddan adalarından Ayzab hududuna kadarki sahada görülür. Bu bölgede Bücâlar, Benu Rabia Araplarından bir gurup yaşar, yeryüzünde başka yerde zeberced madeni yoktur. Nil'in kuzeyinde (doğusunda) Fustat'a kadar uzanan bir dağ vardır, bu dağa Mukattam denilir. Bu dağ ve etrafında Hamâhım (hematit) ve billur madenleri bulunur. Zümrüt madenlerinin bulunduğu yere sınırdır. Mukattam dağı Suda'nın en uç noktalarına uzanır. Fustat yanında Mukattam dağı eteğinde çeşitli mezarların yanında Muhammed b. İdris el-Şafi'nin mezarı bulunur. Burada Ehnes kûresinde Yusuf, Yakub, Esbat, Musa ve Harun gibi peygamberlerin gömüldüğü, Hz. İsa'nın doğduğu rivayet edilir. Hz. Meryem'e nisbet edilen hurma ağacı Emevilerin sonlarına kadar mevcuttu.

Mısır'ın ünlü şehirlerinden, enteresan eserlerinden biri **İskenderiye** şehridir. Akdeniz kıyısında harabeleri ve eserleri görülür, mülkü (devleti), kudreti, kök salmayı, yüksekliği, gücü gösterir, ibret verir. Taşları, imarı büyüktür. Burada büyük sütunlar, enva-i çeşit mermer taşlar vardır ki, bunların birini ancak binlerce kişi taşıyabilir. Bu taşlar 100 m. yüksekliğe kaldırılmıştır. Bu taşlar sütunların başındaki kemerler üzerine (s. 151) birbiri üstüne yerleştirilmiştir. İçlerinde 10x20 zira genişliğinde, 10 zira yüksekliğinde çeşitli renkte, şekilde taşlar bulunur. Eserleri, bunları yapanların büyüklüğünü haber verir (gösterir) İskenderiye'de çeşitli mermerler, renkli taşlarla döşeli yollar, kiliselerinde cilalı, zümrüt boncuk gibi renkli sütunlar var. Evlerinin çoğu çivili sütunlu, bazı evler bakır direkler üzerine yapılmış, zaman aşındırmasın diye çeşitli karışımlarla korunmuş. Sütunların altında bakırdan üç-dört bakır yengeç var. Yükselen sütunlar üzerinde bilinen bilinmeyen resimler var. Bu şehirde kurşunla birbirine yapıştırılmış taşlarla yapılmış meşhur **Fener** var. Bu fenere (minareye) benzer onun şeklinde yeryüzünde başka bir fener yoktur. Bu fener büyük bir hükümdarın muhteşem saltanatını gösterir. Akıl, rey sahipleri, avam,

havas yeryüzünde herkes bu fenere dair haberleri bilir. Herkes bu fenerin astronomik gözleniler yapmak için inşa edildiğinde, yapının astronomiye dair bilgileri, feleğin haline dair haberleri öğrenmek için kullanıldığında birleşir. Fezasının, ufkunun genişliği, sahrasının az buharlı olması sayesinde bunu yapana, ondan sonra gelenlere bu bilgiler nasip olmuştur. Her sahanın serabı bulunur, bu sahanın serabı yoktur. Fenerin yüksekliği 300 ziradan fazlaydı (150 m. civarı). Zamanla tepesindeki kubbe çöktü muhal gören ahmakların, bazı yazılı kitapların iddiasının aksine bu fener Akdeniz'e girmek isteyen yük ve savaş gemilerini gözetlemek için yapılmıştır. Bazıları bu feneri ve iki piramidi yapanın aynı kişi olduğunu sanırlar. Diğerleri başka şeyler naklederler.

Fustat'tan itibaren Nil nehrinin batısında yukarı Mısır'a kadar yüksek yapılar bulunur. Bunlara piramit denir. Bu piramitler Fustat'ın karşısındaki (s. 152) iki fersah uzaklığındaki piramitler kadar büyük değildir. Bu iki piramitten her birinin yüksekliği 400 zira (200m.) civarındadır. Genişliği de yüksekliği kadardır. İhtiyaca göre, uzunluğu, genişliği 10 ila 8 zira veya daha büyük olan yumuşak taşlarla yapılmışlardır. Her ikisi de yükseldikçe daralır, nihayet tepesi bir deve çökecek genişliğe ulaşır. Duvarları Yunanca (hiyeroglif olmalı) yazılarla doldurulmuştur. Her birinin içinde insanların yaya tepesine çıkacağı birer yol bulunur. Bu iki piramit yer altından bir tünelle birbirine bağlıdır. Bazıları bunların mezar olduğunu söyleñler. Gerçek böyle değildir. Bunları yapmaya Tufan olayı ve tufanda, böyle müstahkem yerler dışında, yeryüzündeki her şeyin helak olacağı düşüncesi sevk etmiştir. Yapan kişi hazinelerini, mallarını burada saklamış, tufan olup sular çekildikten sonra, içindeki eşyalar, mallar Beysar b. Nuh'un eline geçmiştir. Son zamanlarda bir hükümdar zahirelerini bu piramitlerde saklamıştır.

Mısır'ın büyük önemli şehirleri arasında **Tinnis, Dimyat** vardır. Bunlar yılın çoğunda tatlı su ile tuzlu su arasında, Nil üzerinde ada gibi dururlar. Buralarda ziraat yapılmaz, hay-

van beslenmez, bu iki şehirde yeryüzünde kıymet, güzellik, yumuşaklık, incelik, lüks bakımından benzeri olmayan keten, nakışlı debikî kumaşı, boyalı elbiseler, kumaşlar imal edilir. Bazan bunların yaldızlı bir elbisesi 200 dinar eder. Altın (yaldız) olmayan ise 100 veya daha fazla dinara satılır. Ketenden yapılan bin miskal ağırlığındaki eğrilmiş iplik üç dinar eder. Şatâ, Dabık Demire, Tune ve adalara yakın yerlerde bu cins kıymetli elbiseler yapılırsa da, bunlar Tinnis, Dimyat, Şata'da yapılanlar gibi kıymetli değildir. Bunlardan zamanımızda Irak'a sevkedilen kumaş, elbiselerin yıllık toplam değeri 20.000 ila 30.000 dinara ulaşır. Bu kumaş sevki (s. 153) zamanımızda kesildi. Mağriplilerin, vezir Ebü'l-Ferec b. Killis'in⁴⁹ sanatkârlara devamlı bela olması, vergi için baskı yapması Tinnis'e girip çıkanlara cizye uygulaması sonucu bu sevkiyat, üretim kesildi. Mısır'da ayrıca kıymetli tıraz kumaşı da imal edilir, bundan bahsedeceğiz.

Nil nehrine gelince, bu nehir genellikle kuzeye akar, Ürdün (Şeria) nehri de böyledir. Bu nehir üzerindeki mamur yerlerin genişliği Nil etrafındaki meskun yerlerin genişliği Asuvan'dan Fustat'a kadar ki kısımda 1 veya 0,5 konak arasında değişir Fustat'tan itibaren mamurluk İskenderiye'den Süveyş'e bitişen Havfa kadarki geniş sahaya yayılır. Bu mesafe 8 günlük veya daha fazla yoldur. İslamdan önce Mısır'da Nil etrafında boş mamur olmayan bir yer yoktu. Şimdi buralar ıssız kaldı.

el-Vâhat'a gelince fetihten önce buralar sular, ağaçlar, köyler, Rumlarla mamur bir yerd. Eskiden Mısır'da Vâhatın arkasından Gana'ya giden yoldan, Sudan'a ve Mağribe gidilirdi. Zamanla bu yol kapandı. Bu yol üzerinde günümüze kadar kalan hurmalık adalar (vahalar), insanların izleri, bol meyve, koyun, deve vardı. Şimdi ıssız kalmış, bu izler, hurma vahaları kayboluyor. Yukarı Mısır'dan Nubya hududundan buralara çölden üç günlük yoldur. Yukarı Mısır ve Sudan ülkeleri halkı bu yoldan hala gelir, giderler. Ahmed b. Tolun devrine kadar

⁴⁹ İhşidiler ve Fâtımîler devrinde Mısır veziriydi. 991 yılında ölmüştür.

bu yollar işlekti. Onlar Fezzan ve Berka'ya giderlerdi. Çeşitli senelerde, rüzgarların yolcuların yollarını kapaması sonucu bu yol kapandı, kimse gidemez oldu.

el-Vâhat iç ve dış kısım olmak üzere iki kısma ayrılır. İç kısımla dış kısım arasında 3 konak mesafe vardır. İç kısım daha büyük ana kısım olup bu civarın hükümdarları Âl-i Abdun burada otururlar. Evleri askerleri, malları buradadır. İç kısım iki menzildir, bu menziller arasında yarım berid (konak) mesafe vardır. Her ili menzilde saray ve (s. 154) saraya bağlı kişilerin haremlerinin misafirlerinin oturduğu evler bulunur. İki menzilden birine Kalamun, diğerine Kasr denir. Dış el-Vâhat'a Biris ve Bikhit denir. Burası beş kısma ayrılır. Her birinde aynı derecede minber bulunur. Bu bölge İslâm fethinden beri Âl-i Abdun hükümdarları elindedir. Bunların aslı berberilerden Levâte kabilesine dayanır. Hükümdarları cömert, müsamahakâr, yolcuları, tüccarları seven, kazanç hususunda onların geleneklerini kabul eden kişilerdir. Bu geleneği en çok yaşatan, iyiliklere yönelen, iyi anılmayı, şükürü en çok hakeden Ebü'l-Hasan Mükebbir b. Abdussamed b. Abdun'du. Ruhunun büyüklüğü, kalbinin genişliği, iyiliklerinin cömertliğinin çokluğu bakımından kendisinden önceki hükümdarlardan üstündü. Bu konularda yapılmayacak şeyleri yapardı. Onun ölümü üzerine yerine Abdun b. Muhammed b. Abdun geçti. Onu destekleyen Mağrib asıllı kölesi Musabbih b. Meymun'du. el-Vâhat'ta doğmuş, zarif, cesur, yaşlı bir kişiydi. Âl-i Abdun'un hâkim olduğu yerler bol sulu, ağaçlık, ormanlık, tatlı akarsuyu olan yerlerdir. Bu sularla hurmalıklarını, ekinlerini, bahçelerini sularlar. Buğday, arpadan sonra en çok pirinç yetiştirirler. Ülkelerinde bol hunnab, kök boya bitkisi yetişir, her tarafa sevk edilir. Bırası Nil nehri sahasından uzakta bir nahiyedir. Merkezinden bütün sınırlarına uzaklığı 3 ila 4 konaktır. el-Vâhat'ın Bihit, biris denen dış kısmı Nil'e daha yakındır. Nubya, Yebrin taraflarından, amilliklerinden Ayn el-Nahle yoluyla gelenler yanlarında su taşırlar. Zira, Biris'e kadar su ve meskun yer

yoktur. Mısır'dan bu bölgeye Esna, Erment yoluyla gelenler Biris'e kadar Nil suyuyla yetinirler. Yukarı Mısır'ın kuzeyindeki Bulyana, İhmîm, Asyut, Eşmun'dan gelenler Bihit'e kadar Nil suyu içerler. (s. 155) Asuvan'dan ve Yukarı Mısır'ın güneyinden gelenler Dankal'dan Ahsâ' ya yanlarında su taşırlar. Ahsâ hurmalık, oturanı olmayan bir yerdir, elle kazılınca su çıkar, yolcular buradan aldıkları su ile Biris'e kadar gelirler. Yukarı Mısır'dan gelen bu yolların uzunluğu 3'er konaktır. Bu yolların çoğu yamaçlardan, vadilerden geçer. Bu dört nahiyeden gidenler Devay vadisini, Benu Fadale Ahsâ'sını katederler. Kays, Behnesa tarafından dahi Âl-i Abdun'un memleketi iç vahaya gidenler Behnesât el-Vâh'a varırlar. Ayrıca, Behnesa adında bir nahiye daha vardır. Burasıyla Farfarun arası 1 konaktır. Farfarun sarayları olan bir nahiyedir. Mısır Behnesa'sı ile Kays, Behnesat el-Vah arası 4 konaktır. Behnesa, iç Vah'tan sayılır. Bu yolda Mâ el-Nahle denen yerde su, hurma bulunur. Farfarun halkı genellikle hıristiyan Kıptlardan oluşur. Farfarun'da, Bahnsa'da Âl-i Abdun'un sarayları bulunur. Bu iki saray yanında Kalamon'da olduğu gibi evler vardır, harem ve zahire, eşya yoktur. Bu iki saray gezinti sırasında konaklanmak için yapılmıştır. Bunlardan sonra kûrelerin evleri gelir. Behnesa, Bihit, Biris'te, köylerinde sultana cizye, ihtiyaç maddeleri veren topluluklar yaşar. Hristiyanlardan alınan haraç ve cizye dışında, Âl-i Abdun vergilerden bir şey olmaz. Vâhat'ta Yahudi yoktur. Bu bölgede Benu Hilal'den kalabalık nüfus yaşar. Ürünlerin kaldırıldığı yaz mevsiminde burada bulunanların ürünlerini alırlar. el-Vâhat'ın hiçbir yerinde yolcuların faydalanması için hamam ve otel bulunmaz. Tüccarlar, ziyaretçiler Âl-i Abdun'un yanına gelince Âl-i Abdun onları indikleri yerde misafir ederler, ayrılınca kadar ziyafet çekerler. Bu bölgede deve ve sığırla işletilen değirmenler vardır. Az yağmur yağar, pınarlarının suyu sıcaktır. Hamam yapmak, yıkanmak için kullanılır. Bazen Mağrip'ten ve hurmalıklar bulunan Berberilerden bir gurubun oturduğu Senteriyeye adasından buraya gelenler olur. Buradan

Behnesa'ya geçerler. El-Vâhat'ın her tarafında çok eski mamur kiliseler bulunur. Eskiden buranın halkı Hristiyandı. Vergisi, malı boldu. Sultanın zulmü sebebiyle zayıfladı, bozuldu. (s.156) Müslümanlar bu bölgede 15 minber kurdular. Bu bölgede her köyde beş vakit namaz kılınan mamur mescitler (camiler) vardır. Buradaki bütün Kıptlar Âl-i Abdun tarafından azad edilmiş mevlalardır. İhtiyaçlarından çok ürün elde ederler. Burada çok miktarda iri taneli buğday, hurma, unnab, pamuk meyve, bakliyat üretilir, ihtiyaçlarından artar. Âl-i Abdun ile Nubya arasında eskiden uzun savaşlar, yağmalar olmuştu, şimdi sulh vardır. El-Vâhat'a dair haberler bunlardır.

El-Buhayra (Göl) mıntıkasına gelince, Buhayra Farama'nın kuzeyinde Akdeniz'e bitişir. Buhayrat-ı Tinnis (Tinnis Gölü) diye anılır. Bu gölün suları yazın Nil taşınca tatlılaşır. Kışın Nil suları çekilince deniz suyu artar, gölün suyu tuzludur. Bu bölgede adalarda şehirler bulunur, su ile çevrilidir, oralara gemiyle gidilir. En büyük ada şehirler Tinnis, Dimyat, Demire, Dabku, Şatâ, Tune'dir. Bu göl derin değildir, birçok yerinde murâdi denen kayıkla yolculuk yapılır. Bir rüzgarla gelip giden, aynı süratte, yelkenleri rüzgarla dolu kayıklar birbirine sürter. Bu gölde büyük küp gibi yunus balıkları bulunur. Bu balıklar Akdeniz'de tatlı suların karıştığı yerlerde bulunur. Bazı yazarlar eserlerinde bu balığın meşhur özelliği olduğunu iddia ederler. *“Denizde boğulanları iterek, kaldırarak sahile veya sığ yere çıkarır.”* derler. Bazıları, hayvanların düşünmediğini söyleyip bunu yalanlarlar. Bu müelliflerin ve başkalarının kitaplarında anlattıklarına göre İskenderiye'de gelin diye anılan, güzel nakışlı derili, tatlı bir balık vardır. İnsan bu balığın etini yerse, üzerine içki içmez, çok bol yemezse rüyasında ihtilam olurmuş, Sudanlıların çoğu bunu yaparlarmış. Bu balığı eğitim görmüş arkadaşlarımla yedim, bu iddianın yalan olduğunu gördüm.

Buhayra'dan Filistin, Şam hududuna kadarki yerler güzel renkli kumlarla kaplıdır, buralara **Cifar** denir. Bu bölgede devamlı hurmalıklar, menzil, sular vardır. Bu kumluk Mağrib'teki

Nefzâve, Sicilmâse'ye kadar uzanır, Odegust'e varır. Bu kumluk çöl Cifar'dan batıya. Mukattam dağına varır. Nil'in batısı, doğusu boyunca uzanır. Nil nehri tarafından çeşitli yerlerde kesilir sonra, Ahrit, Serûne, Beyaz, Sul, Bernil, Atfih, Eskür, Hay, Korides-Bûsir, Ehnas, Dilas, Samsuta, Kays, Tahâ, Eşmuneyn'i geçerek Feyyum'a, Akna gölüne, Tenhemet varır. Bu göl çölün ortasında, dağların eteğindedir. Çöl sonra Şenufa, iç yolu içine alarak Berka yokuşu'nun batısına, caddenin (anayolun) arkasından yukarı yola ve Berka denizi sahiline, oradan Ecdabya, Sirt şehirlerinin güneyine, buradan batıya doğru Nefûse dağları sahrasına, Nefzâve'ye varır. Lemta, Sicilmâse kumluklarını geçerek Okyanus'a bitişen Odegust kumluğunda sona erer.

Sina'daki **Cifar** çölü güneyden Eyle'ye, Kulzum kumluklarına varır, sahilde Mısır Hacyolu (caddesi) boyunca uzanarak Medine'ye, oradan Lahm, Cüzam, Cüheyne, Beli, Tebük yakınına (s. 158) varır. Vâdi'l-Kurâ'yı geçerek Semud kavmi arazisinin doğusundan Tay dağına, Hebir kumluğuna varır. Hebir kumluğu Bahreyn kumluğuna, Basra çölü kumluğuna, Oman, Şahr, Mehre'ye varır. Şahr, Mehre arazisi dağa kadar tamamiyle kumluktur. Sonra deniz ötesinde Şahr karşısındaki zenciler ülkesine, Ra'selcümcüme karşısındaki Hısn-i İbn Umara ve Hürmüz arazisine geçer, kuzeye doğru devam ederek Horasan'ın en uzak noktalarına Tabeseyn, Herat, Merv, Serahs kumluklarına ulaşır. Bir kolu doğuya devam eder. Sind, Debil, Subare, Sendan, Saymur'u geçerek Hind ovalarında, Tibet, Çin'de devam eder, Okyanus'a ulaşır. Yeryüzündeki kumluk yerler birbirine bitişir, bitişmeyen kumluklar nadirdir. Dağların durumu da aynıdır. Cifar'ın Akdeniz'e Tih sahrası, Filistin -Şam, Tinnis gölüyle Kulzum'a kadar Mısır Havf'ıyla hudutları vardır. Cifar'da kumlarda şibriye (karışık) yılanlar yaşar, yüklere, hayvan üzerindeki yolculara yapışır, onlara zarar verir.

Benu İsrail'in Tih sahrasına gelince, bu yerin uzunluğu 40 farsah kadardır. Genişliği de buna yakındır. Burası kumluk, bazı yerleri taşlık bir mıntıkadır. Şufırdaki burada pınarlar, hur-

malıklar vardır. Bir tarafında Kudüs ve diğer Filistin arazisi, bir tarafında Kulzüüm (Süveyş)'e kadar Mısır Havfı arazisi bulunur.

Eşmûneyn (Üşmuneyn) şehri küçük olmasına rağmen mamur, hurmalık, ziraat yapılan bir yerdir. Burada keten elbiseler üretilir, çoğu Mısır'a (Fustat'a), diğer yerlere sevk edilir. Buranın karşısında, Nil'in kuzeyinde Bûsır şehri yer alır. Emevi halifesi Mervan b. Muhammed el-Ca'di burada öldürülmüştür. Ayrıca firavunun Musa'ya karşı çıkardığı sihirbazların bu şehirden olduğu söylenir.

Asuvan şehri çok hurmalık, ürünleri bol, ziraati az bir yerdir. Yukarı Mısır'ın en büyük şehridir. Bulyanâ, İhmim mamurlukta birbirine yakın iki küçük şehirdir. Hurmalık ve ziraat yeridir. İhmimli olan Zünnun el-Mısırî son derece dindar ve sofuydu. Bu şehirde üretilen ketenden kumaşlar, mendiller Mısır'a, Hicaz'a sevk edilir. Burada en büyük, en güzel Mısır abideleri (berabi-mabedler) bulunur. Bu yerler Tufan'dan önce iki kıranla (yıldız yaklaşmasıyla) uyarılan mısırlıların zahirelerini, eşyalarını sakladıkları yerlerdir. Tufan hakkında insanlar ihtilafa düşmüşlerdir. Bir kısım onun yeryüzündeki her şeyi yakan bir yangın olduğunu, bir kısım ise su olduğunu söylerler. Bu abideleri Tufandan önce yapmışlardır. Bu abidelerden Mısır'da bilhassa Saîd (Yukarı Mısır)bölgesinde yeryüzünde benzeri görülmemiş taşlarla yapılmış, sağlam mühendislik ve yükseklik bakımından benzeri olmayanlar vardır. Üzerine, içlerine, sütunlarına yine benzeri olmayan resimler yapılmıştır. Feyyum'da sultan ve halkın malı olan büyük şehirler, kûreler vardır. Orada Behnesa gibi şehirlerde çeşitli yerlere sevk edilen renk renk ünlü perdeler, yaldızlı ipek kumaşlar, yelkenler, kilyün çadırlar, örtüler, halılar üretilir. Üzerlerinde envâ-i çeşit resimler bulunur, sultanın *Tirazhanesi*'indeki memurların orada halifeleri (kalfaları), emirleri vardır. Çeşitli yerlerden tüccarlar orada 30 ziraya kadar büyüklükte kıymetli perdeler imal ettiler. Bunlardan bir çiftinin kıymeti 300 dinara, hatta daha fazlaya satılır. **Tahâ**'da ise tirazdan ayrı bir kumaş üre-

tilir *İhtilâfû Fukahâ el-Emsâr* adlı kitabın yazarı Ebû Cafer el-Tahâvi (ö.933) buradadır. **Feyyum** Lâhun vadisi üzerinde iki yakalı güzel, meyveleri, hayratı bol, havası yabancılara (s. 160) yarayışlı olmayan bir şehirdir. Çeşitli ürünler yetiştirilse de en çok pirinç ekilir. Şehrin dışında güzel eski eserler vardır. Şehrin adı da bölgenin adıyla aynıdır. Eski zamanlarda bütün Feyyum bölgesinin etrafında bir sur vardı. Çöl tarafında kalan kısımların burçlarını gördüm, çoğunu kumlar örtmüş. İslâm hakimiyetiyle surlara ihtiyaç kalmamış. Bu sura “*İhtiyar kadın duvarı*” denir. Bu sur dadece Feyyum’a has değildi. Nubya’ya kadar bütün Nil havzasını kapsıyordu.

Farama Tinnis Gölü kıyısında mümbit bir şehirdir. Burada Yunanlı ünlü tabib Galinos’un mezarı bulur. Farama’dan Buhayra yoluyla Tinnis’e 3 fersahtır. Bol ve güzel yaş hurması, meyvesi vardır. **Tinnis**’te birbirine yaslanmış, ölümler için yapılmış iki tepelik bulunur. Bu tepelere Butûn denir. Öyle anlaşılıyor ki, Musa’dan ve onun Peygamber olmasından önce yapılmışlardır. Zira, Musa zamanında, daha sonra Hristiyanlık, İslamiyet zamanlarında Mısırlılar ölümlerini sert keten kumaşla kefenleyip gömerlerdi. Kemikleri, kafatasları hala serttir.

Fustat’ın kuzeyinde **Ayn-ı Şems** denen bir köy bulunur. **Menf** ise Fustat’ın güneyinde ve karşısındadır. Her iki yerin Firavunların ikametgahı olduğu söylenir. Ayn-ı Şems ve Menf’te insanların gezip gördüğü eski eserler yer alır. Mukattam dağının tepesinde Firavun tandırı denen bir yer vardır, 500 çuval buğday aldığı söylenir. Yine rivayete göre, Firavun iki gezinti yerinden birine çıkınca şahsı teredülü görünsün diye karşısındaki yere başka bir benzerini çıkarırmış. Nil’in Mısır, Fustat kıyıları gibi bazı kısımlarında (s. 161) timsah insanlara zarar vermez Ayn-i Şems’in Fustat tarafında belsam denen ve belsam yağı çıkarılan bir çeşit bitki yetiştirilir. Bu bitki başka yerde ekilmez. Bu bitkinin lifleri yenir, tadı güzel, hararetki, hardal tadı vardır. Şebru bir şehrin yanında bulunan bir köydür. Nil taşıdığı zaman burada bal şarabı yapılır. Bal ile suya

başka bir madde katılmaz bu içkinin lezzeti, neşvesi, kokusunu mahmurluğu her yerde meşhurdur. Şebru yanında Demenhur köyü bulunur. Burada aynı şeyler yapılır, burası sultana aittir. Fâkus, Circir, Hvf bölgesinde iki şehirdir. Havf Nil'in Fustat'ın altındaki, doğusundaki yerlere verilen addır. Nil'in güneyindeki (batısındaki) yerlere Rif denir. Mısır'ın rustaklarının, köylerinin büyük çoğunluğu Havf ile Rif'te (Aşağı Mısır'da)'dır.

Mısır'ın yerli halkı Hristiyan, Kıptlerdir. Çok sayıda zengin kiliseleri vardır. Çoğu harap olmuştur. Kıptların zararı azdır. Yalnız buradaki âmiller, buralarda göçüp konanlar zararlıdır. Onlar arasında zenginler, zahire, çok mal, sadaka, iyilik sahipleri vardır. Ben onların bazı zenginlerinin Müslümanlara iyiliklerine yetiştim. Bu konuda Mısır'la boy ölçüşen bir yer görmedim. Kıptların çocukları arasında şiilerden bir gurup olan Gaylâniye'nin reisi Ebû Mervan Gaylan, Hz. peygamberin oğlu İbrahim'in anası Mariye, Asiye binti Müzâhim, İsmail b. İbrahim'in anası Hâcer gibi kişiler vardır. Çoğu defa kıbt kadın bir batında iki, üç, dört çocuk doğurur. Böyle bir şey başka yerde görülmez. Böyle olaylar her sene defalarca görülür. Zira, söylediklerine göre onların suları yanı Nil suyu çok doğurtur, böyle bir özellik taşır. Buna benzeyen bir durum pek bilinmemesine rağmen, Türkistan koyunlarında görülür. Bir koyun (s. 162) yılda köpekler gibi 6 veya 7 yavru doğurur. Türkistan, Harezm halkının çoğu koyun yavrularından ikisi dışındakileri keser, derilerinden faydalanırlar. Derileri koyu kırmızı renkte olup, renginin kalitesine göre tanesi ¼ dinardan 2 dinara, daha fazlasına kadar satılır. İçlerinde siyah renkte olanları vardır. Parlaklığından, güzelliğinden dolayı çok miktarda altın eder. Yine bu kuzuların derileri arasında Beyaz olanlar bulunur, bunlardan eğer kaplamaları yapılır. Bunlar da iyi para eder. Bazıları önemsiz olup 10'u 1 dirheme satılır. Ebû İshak İbrahim b. Alptigin el-Hâcib'e sebebini sordum. *"Onların koyunları gündüz-gece otlar, daha güçlü olup otladıkları şeyler vücutlarına daha yarayışlıdır."* dedi. Horasanlılar ülkelerinin

havasının hayvanlara yaradığını, sağlam kıldığını, derilerini arı-duru yaptığını, sularının ise onlardan hastalıkları defettiğini söylerler. Bu konu gözlem ile sabittir, delile ihtiyacı yoktur.

Mısır'ın Bücâ sınırında, ikinci iklimde altın madenleri birinci, ikinci iklimde altın tozları bulunur. Altın tozu az miktarda Cüzcan'da da görülür. Bunun sebebini bilmiyorum. Habeş şehirlerinden Bücâ mıntıkasındaki Ayzab toprağında bol altın madeni vardır. Burada dağ bulunmaz, kumluk, çakıllık bir yerdir. Altın madeninde çalışanların toplandıkları yer Alâkî'dir. Bücâların köyleri, verimli yerleri yoktur, göçebedirler, deve yetiştirirler. Onların develerinden daha hızlı koşan deve yoktur. Oranın kölesi, devesi, diğer malları mısırlı tüccarlar, bazı yerliler tarafından Mısır'a getirilir.

Mısır'da yetişen katırlar, eşekler gibi hızlı yürüyen, güzel ve değerli katırlar eşekler ne İslâm ne küfür diyarında bulunur. (s. 163) Yalnız bu hayvanlar zayıf görünüşlü, kuru cisimli hayvanlardır. Başka yerlere götürülürlerse semizleşebilirler. Çok hızlı, güzel yürüyüşleri vardır. Yine Mısır'da Asuvan ötesinde büyük koçlar büyüklüğünde sığır cildi gibi parlayan parlak ciltli eşekler yetişir. Bazıları parlak sarı, parlak kırmızı renkte olup çok güzeldir. Ülkelerinden başka yere götürülünce yaşamazlar. Orada saklakiye cinsi denen başka bir eşek de taşar. Bu eşekler Mısır, Bücâ arazisinde yaşıyordu, şimdi azaldı. Dediklerine göre bu eşeklerin ana babasından biri vahşi, biri ehli imiş, bunlar en hızlı yürüyen eşek cinsidir.

Mısır'ın zamanımızdaki yıllık haraç (zirai) vergilerine gelince, bundan söz edeceğim. Eski zamandaki durumundan bahsettim. Şimdi ise en az vergi toplanan devirdir. Çeşitli kişilerin tamalarından, vergi memurlarının, iktalılarının kesintisinden son derece iyi korunur, Mağrib sahibinin (Fatımî Halifesi'nin) kumadanı Ebü'l-Hasan Cevher'in gelmesinin ikinci yılı olan 359/970 yılında 3.400.000 dinardan fazla vergi toplardı. Eskiden Mısır halkı feddan başına 3,5 dinar civarında vergi öderdi. Bahsedilen yılda ise feddan başına 7 dinar vergi alındı.

Bu sebeple vergi fazla oldu. Mısır vergileri kabâle (ortaklık) sistemine dayanır, her faddan ikta gibi kiralanır, çiftçiler buna göre her nahiyenin feddanını gösteren menşurlar, vesikalar alırlar. Yukarıda bahsettiğim gibi, bu vesikalara göre önce haracın $\frac{1}{8}$ 'ini, sonra $\frac{1}{4}$ inin geri kalanını, (s. 164) öderler. Yarısını tamamladıktan sonra üçüncü $\frac{1}{8}$ 'i Bermuda ayında öderler. Mükelleflere zarar gelmesin diye vergiler astronomik güneş yılına göre alınır. Bu usul İslâmî bir gelenek değildir. Firavunlar zamanında çiftçilerin buğday, arpa için pirinçten, şeker kamışı, keten için buğday, arpadan vergi ödeyebilmeleri için ortaya koydukları bir kuraldır.

Şam **(Rafah-Malatya Arası)**

Şam bölgesinin batısında Akdeniz (Rum Denizi) doğusunda Eyle'den Fırat'a, Fırat'tan Bizans (Rum) hududuna kadar çöl-bozkır uzanır. Kuzeyinde Bizans (Rum) ülkesi, güneyinde Benû İsrail Tih'i (Sina) ve Mısır vardır. Mısır tarafındaki son hududu Refah, kuzeydeki son hududu eskiden Bizans cephesi denen ve Malatya, Hades (Göynük), Maraş, Haruniye, Kilise (Kilis), Ayn-ı Zerb, Misis, Adana, Tarsus boyunca uzanan Süğür (Bizans cephesi) bölgesidir. [Bu hudut yazar zamanındaki Rum hududuydu. Zamanımızda ise kuzey hududu Trabzon'a dayanmıştır. Hazar Denizi'nin tamamı Müslümanlar elindedir. 580/1184 yılında fethedilmiştir.] Şam'ın batı, doğu ve diğer kısımlarındaki hudutlarını haritada gösterdim. Tekrarlamaya gerek yoktur.

Süğür bölgesini de haritada Şam'a kattım. Zira buranın bir kısmı Şam süğuru, bir kısmı el-Cezire süğuru adını alır. Hepsi Şam'dan sayılır. Zira, Fırat ötesi de Şam'ın bir kısmıdır. Malatya Maraş arasına el-Cezire süğuru denmesi el-Cezire bölgesi halkının buradaki ribatlardan Bizans'a gaza yapmalarındandır. Yoksa el-Cezire'ye dahil değildir. Şam kûreleri Filistin, Ürdün, Dimaşk, Hıms, Kınnesrin, Avâsım, Süğür cündleri (ordugahları)'dır. Şam süğuru ile el-Cezire süğuru arasında Rum diyarındaki Lükam dağları bulunur, bu dağlar Rum diyarındaki diğer dağlardan

ayrıdır. Bu dağların 200 fersah uzunluğunda olduğu söylenir. Lazkiye'yi geçince Hıms'a kadar Behrâ ve Tenuh dağları adını alır. Şam boyunca bir kolu Kızıldeniz'e, bir kolu Mukattam dağına uzanır.

Bu dağ doğuda Çin ülkesinde Okyanus kıyısından başlar Vahan, Humdan (Pekin), Tibet, Karluk ülkelerini geçerek Fergana'da İslâm diyarına girer. Fergana'dan bir kolu güneye Pamir'e, bir kolu kuzeye Tanrı, Altay dağlarına ayrılır. Dağ Fergana'yı geçerek Uşruşene'nin güneyine varır. Büttem dağları adını alır. Semerkand haklı bu dağdan gelen suyu içerler, kullanırlar. Sonra dağ Semerkand'ın güneyinden Nesef'e, Keş'e, Zem bölgesine (s. 169) geçer, Ceyhun bu dağın iki yakası arasından geçer, dağ sanki nehrin geçmesi için özel tasarlanmıştır. Dağ sonra Cüzcan ve Talkan'a, oradan Merveruz, Tus', Nişabur'a uğrar. Nişabur dağın eteğinde batıdadır. Buraya Cürcan, Taberistan dağları bitişir. Dağ Horasan-Rey yolunun sağını takip ederek Rey'e gelir. Rey dağın batısında, eteğindedir. Burada dağ silsilesi Cibâl, Deylem, Azerbaycan, Kafkas, Alan, Rum diyarı dağlarına bitişir. Güneyine ise İsfahan, Şiraz dağları bitişir, sonra Fars denizine ulaşır. Rey'den Irak'a gidenler bu dağın sağından (kuzeyinden) Hulvan, Hemedan, Karmisin (Kırmanşah)'e varırlar. Hulvan Irak hududunun başlangıcıdır. Bu dağ Hulvan'ın 1 fersah kuzey batısına doğru kıvrılır Suhraverd, Şehrazur tarafına gider, Tekrit yakınında Dicle'nin doğusundaki, batısındaki Bârimma dağına varır. Barimmâ'dan yukarıda Musul'a bağlı el-Hadise'nin güneyinde Zibâ, Zâmir dağlarına ayrılır. Sonra Dicle'nin doğusunu takip ederek bazan yaklaşır, bazan uzaklaşır. Fişabur'deki Semanın ve Cûdî dağlarına varır. Oradan Amid (Diyarbakir)'e uzanır, sonra Dâsin, İç Ermeniyeye, Dış Ermeniyeye dağlarına ayrılır. Hazar Denizi'nin batısında Bab el-Ebvab'ta Kafkas dağlarına, Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine bitişir. Amid'den batıya doğru Fırat tarafına uzanan kolu Samsat'tan geçerek Maraş'a gelir. (s. 170) Bu kısmın başında bahsettiğim Lükam dağına ve güneye uzanan koluna bitişir. Lübnan dağıyla Kudüs'e, oradan

Mısır'a giden yolun solunu takib ederek Fustat'a Mukattam dağına ulaşır. Güneye doğru devam ederek Nil'in sağından, solundan Nubya'ya dağlarına, Nil'in doğusundan Kalâib'e ve batısından Kamer (Klimencero) dağına ulaşır. Feyyum yakındaki uzantısı Nil'i geçer. Yukarı Mısır'ın güneyinde Aknâ, Tenhemet gölü karşısında Nil üzerinde bulunduğunu söylediğiniz boğazı geçer. Dağın batı (güney) kanadı (Butin ile Şenuf) arasından geçerek Berka dağına bitişir. Rammâde'nin batısındaki Berku yokuşunu meydana getirir. Berkanın güneyinden geçen yolun güneyini takib ederek çölün içinden Ecdabya, Sirt yanından geçer, Nefûse dağlarına varır. Nefzâve'ye varınca yüksek kum dağlarını oluşturur. Bu dağlar çok sarptır, geçilmesi zordur. Berka'dan başka bir damar güneye yönelir. Çölden geçerek Fezzan'a, Zavile'ye uzanır. Bu dağ taşlık, kumluk ve kumsuz yerleri aşarak Sicilmâse'ye varır. Bu düzlüklerin içinde devam ederek, yolcuların anlattıklarına göre Odegust ve Okyanus'a ulaşır. Zannederim söyledikleri doğrudur, fakat hepsini görmedim, bir kısmını gördüm. Yerlilerin, kılavuzların anlattığı gibi buldum.

Filistin Cündü (ordugahı) Şam cündelerinin en batısında olanıdır. Rafah'tan Lecun'a uzunluğu Yafa'dan Eviha'ya genişliği 2'şer gündür. Zügar, Lut kavmi diyarı, Şerat, Cibal bölgeleri Eyle'ye kadarki yerler bu cünde dahildir. Lut kavmi diyarı, Ölü Deniz, Zügar'dan Baysan, Taberiye'ye kadarki yerlere el-Gavr denir. Burası iki dağ arasındadır, Şam diyarının sularının bir kısmı buraya dökülür. Gavr'ın bir kısmı Filistin'e, bir kısmı Ürdün'e dahildir. (s. 171) Asıl Filistin zikrettiğim yerlerdir. Suları yağmurlar ve cisilemeden oluşur. Ağaçları, ziraatı, yağmur suyuyla yetişir. Sulama sadece Nablus'ta yapılır, burada akarsu bulunur. Filistin, Şam diyarının en temiz yeridir. Merkezi **Remle**'dir, onu Kudüs takibedir.

Kudüs Filistin'in en yüksek noktasındadır. Her taraftan buraya tırmanılarak gelir. Kudüs'te İslâm dünyasının en büyük camisi bulunur. Bu caminin kıple tarafı tavanlı olup bu

tavanlı kısım mescidin yarısını örter, geri kalan kısmının üstü boştur, bina yoktur. Yalnız **Kubbet el-Sahra** kısmında bina vardır. Zira, Kubbet el-Sahra'nın içinde bir kürsü gibi muntazam olmayan bir kaya bulunur. Üzerinde kalın kurşun levhalarla kaplı yüksek bir kubbe vardır. Bahsedilen kaya Musa kayası diye anılır, yüksekliği ayakta duran insanın göğsü hizasına kadar gelir. Genişliği uzunluğu birbirine yakındır. Üzerinde uzun levhalarla kaplı yarım adam boyu bir duvar bulunur. Taşın kapladığı alan 10x10 ziradan fazladır. Bu kubbenin altında bulunan 5x5 zira genişliğinde, bir adam boyundan yüksek yuvarlak, kare olmayan bir odaya, tünele benzeyen bir merdivenden inilir. Kudüs'te bazı pınarlar dışında akarsu yoktur. Bu pınarlardan sulamada faydalanılmaz. Küçük ağaçlar görülür. Kudüs eskiden beri Filistin'in en verimli yeridir. Surunda **Davud Mihrabı** denen bir yer vardır. Burası taştan yapılmış olup tahmini 50 zira yüksekliğinde, 30 zira genişliğinde bir yapıdır. Tepesinde **Mihrab** denen bir oda vardır. Kur'an-ı Kerim'de "*Düşmanların Mihrab'a tırmandığı haberi sana ulaştı mı?*"⁵⁰ ifadesinde kastedilen mihrap burasıdır (Davud kulesi). Remle'den Kudüs'e varınca karşına ilk çıkan Davud Kulesi'dir. **Mescid-i Aksâ**'nın haremünde bütün peygamberlere ait eserler, mihraplar bulunur. Kudüs'ün 6 mil kadar güneyinde Hz. İsa'nın doğduğu **Beyt-i Lahm** köyü yer alır. (s. 173) Rivayete göre buradaki bir kilise de bulunan hurma ağacından Hz. Meryem hurma yemiştir, bu ağaca hürmet gösterir, korurlar. Beyt-i Lahm'ın güneyinde bir köy kadar **Mescid-i İbrahim (el-Halil)** adında küçük bir şehir bulunur. Burada Cuma namazı kılınır. Hz. İbrahim, İshak, Yakub'un mezarları yer alır. Bu mezarların karşısında eşlerinin mezarları da vardır. el-Halil ve civarı gür ağaçlı dağların arasında bir çukurdadır. Bu dağlardaki ve Filistin dağlarının çoğundaki ağaçlar zeytin, incir, erkek incir vs. meyve ağaçlarıdır. Mısır halkı buraların kendi ülkelerinden sayıldığını iddia ederler. **Nablus** Sâmirilerin şehridir. Kudüs-

⁵⁰ Sad suresi, âyet 21.

lüler yeryüzündeki bütün Samirilerin köklerinin bu şehirden olduğunu iddia ederler. Ramle’de Sâmirilerden 500 kadar cizye veren kişi oturur. Mısır civarına yakın son Filistin şehri **Gazze**’dir. Burada bütün Kureyş’in seyyidi Ebû Nadle Hâşim b. Abdümenafın mezarı bulunur. Büyük fakih Ebû Abdullah Muhammed b. İdris el-Şâfi de burada doğmuştur. Mezarı Fustat’tadır. Hz. Ömer de buraya yaptığı ticaretten zengin olmuştur. Burası Hicaz halkının ticaret için geldikleri bir yerdi. Hz. Ömer burada yük hayvanı kiralardı. Sahası küçük olmasına rağmen Filistin’de 20 civarında minber bulunur, hepsini bilmiyorum. Filistin dünyanın en verimli yerlerindendir. Allah Kur’an’ı Kerim’de bu yerin bereketine işaret eder, “*Kulun’u Mescid-i Haram’dan etrafı mübarek (bereketli) olan Mescid-i Aksâ’ya gece yürüten Allah’a tesbih ederiz.*”⁵¹ der. Ebü’l-Misk Kâfur el-İhşidî zamanında Filistin ve Ürdün’ün 337-338 /948-949 yıllarından 348-349/959-960 yıllarına kadar mahlül-mâkud (tasarrufsuz-tasarruflu) vergisi havale edilen Ebû Mansur (s.173) Ahmed b. el- Abbas b. Ahmed, Ebû Abdullah b. Mukatil, Ebû İshak İbrahim b. İshak zamanlarına yetiştim. Bir ara makud (tasarruflu) olarak 500.000 dinara havale edildi. Aynı şekilde Hazrun ve Dimaşk Cündü de havale edildi. Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Câni ile Ali b. Mâlik’ten her birine de yıllarca 500.000 dinara havale edildi. Kafur el-İhşidî’nin süvarilikte öyle bir yeri vardı ki, bundan fazlası olamazdı. Amillerinden birine bir yeri verirse alacağı verginin bir kısmını zamanından önce borç olarak isterdi. Onlara iyi davrandığı için her biri zengin mal sahibiydi. Ellerindeki yerler buna göre hesaplanır, vergileri ona göre alınır. Zamanında Mısır’da yakın adamlarından kime vergi havale edilmişse normal yoldan bir mislini kazanmıştır. Kafur “*Dostlara görev verilmezse, istemiyerek düşmanlara verilir. Bu dostlar benim yetiştirdiğim evlatlarımdır.*” derdi.

⁵¹ İsra suresi, âyet 1.

Cibal, Şerat özellikleri olan iki nahiyedir. Şerat'ın şehri Ezruh'tur. Cibal'in şehri Ruvas'tır. Bu iki nahiyeye çok verimli, geniş yerlerdir. Sakinleri buralara el koymuş Araplardır.

Ürdün'e gelince en büyük şehri **Taberiye**'dir. Taberiye tatlı sulu bir gölyanında olup gölün uzunluğu 12, genişliği 2-3 fersaktır. Burada akan sıcak sular bulunur, bu sular şehre 2 fersah uzaklıktan çıkar. Sular şehre ulaşınca kadar sıcaklığı azalır, içine deri atılırsa sıcaklığından kılları dökülür, ancak işleminden geçirildikten sonra bu deriler kullanılır. Bu su şehrin hamamlarına, evlerine dağılır. Ğavr bu gölden başlar güneye doğru Beysan'a uzanır, Zügar'da sona erer, Ölü Deniz'e varır. Ğavr iki dağ arasında çok çukur bir yerdir. Orada ot, ağaç, hurma, pınarlar, nehirler vardır. Kar yağmaz. Ğavr'ın Baysan'a kadarki kısmı Ürdün'den, Baysan'dan sonraki kısmı Filistin'den sayılır. Bu çukurluğu (Ğavr'ı) güneye doğru takip eden kişi **Eyle**'ye varır. Sanki Ğavr güzelliği, hurmasının bolluğu, (s. 174) hoşluğu bakımından Irak'ın bir parçasıdır.

Dimaşk cündüne gelince, buranın merkezi düz ovada kurulan Şam diyarının en büyük şehri Dimaşk'tır. Etrafı dağlarla çevrilidir. Etrafında bol sular, ağaçlar, tarlalar, ekinler bulunur. Ovasına Guta denir. Ovanın genişliği 1x2 konaktır. Şam diyarında buradan daha nezih bir yer yoktur. Suyu Fice denen bir kilisenin altından çıkar. Ayrıca Senir dağından Beradâ ırmağı gelir, Berada ilk kaynağında 1x1 zira miktarında bir ırmaktır. Sonra sular fişkran bir dar vadiye varır, Yezid b. Muâviye tarafından inşa edilen nehre (kanala) girer, derinliği insanın yüzeceği derece bir nehir halini alır. Mizze ve Katât kollarına ayrılır, sonra Neyreb denen yerde nehir dar bir vadiden çıkar. Burası Kur'an'ı Kerim'de "*Onları düz, sulak bir tepeciğe sığındırdık.*"⁵² denilen yerdir. Sonra bu sudan Beradâ'nın ana kolu uzanır. Dimaşk'ın içinde Beradâ üzerine kurulu bir köprü vardır. Zira, suyunun çokluğundan hayvana binmiş bir kişi nehri geçemez. Nehir sonra Gûta'daki köylere ulaşır. Dimaşk'ın bütün evlerinde, caddelerinde, hamamlarında su akar.

⁵² Müminin suresi, âyet 50.

Dimaşk'ta İslâm dünyasında daha güzeli, daha süslüsü olmayan bir cami (Emeviye Camii) vardır. Maksuresinin yanındaki mihrabın üzerindeki kubbe, duvarları Sabiiler tarafından yapılmıştır. Önce onların mabedi idi. Sonra Yunanlıların eline geçmiştir, orada ayinler yapmışlardır. Sonra Yahudilerin, sonra putperest hükümdarlarının eline geçmiştir. (s.175) Yahya Peygamber bu sırada öldürülmüş, başı caminin Cirun kapısı üzerine asılmıştır. Sonra burayı Hristiyanlar almışlar, onlar kiliseye çevirmişlerdir. Sonra İslâm gelince Müslümanlar ele geçirip cami yapmışlardır. Hz. Hüseyin'in kafası, Yahya peygamberin kafasının yerine konmuştur. Halife Velid b. Abdülmelik bu camiyi tamir edip, zeminini mermerle, duvarlarını mozaikle sütunlarını renkli mermerle, sütun başlarını, mihrabını kıymetli taşlarla süslenmiş altınla kaplanmıştır. Tavanının etrafı duvarların dört tarafı yaldızlı yazıyla süslenmiştir. Rivayete göre, Velid Şam haracının gelirini yıllarca bu cami için harcamıştır. Caminin üstü kurşunla kaplıdır. Yıkamak isterlerse kubbesinin üstüne su sularlar, su caminin her tarafını dolaşır. Su fişkıncı kubbesinin her tarafına aynı seviyede yayılır. Mervâniler zamanında Şam haracının yıllık geliri 1.800.000 dinar idi.

Dimaşk sınırına yakın **Balebek** şehri vardır, bütün evleri taştandır, burada taştan inşa edilmiş saraylar bulunur. Bu saraylar çok yüksek sütunlar üzerine yapılmıştır. Şam'da bunlardan büyük, enteresan bina yoktur. Balebek hayrı, ürünleri, güzel meyveleri çok, münbit ucuz bir şehirdir. [**Trablus** hububatı, meyvesi, kaynakları bol bir şahirdir. Mümbit ve bolluktur. Beyrut'a yakın bir şehir olup Akdeniz sahilinde kurulmuştur. Dimaşk'ın limanıdır. Dimaşk halkının sağrıdır]⁵³. Akdeniz kıyısındaki **Beyrut** şehrine yakındır. Beyrut bu bölgenin limanı ve sahilidir. Dimaşk ordusu burada savaş için toplanır, ihtiyaç anında savaşa giderler. Beyrut halkı Dimaşk halkı gibi bozuk ahlaklı, kaba tabiatlı değildir. Hayır işine çağrılınca koşarlar, uyandırılınca boyun eğerler. Köyü talihleri dolayısıyla Dimaşk

⁵³ Fransızca tercümesinden alınmıştır. Metinde yoktur.

halkının ayrılığa itaat etmemeye meyli vardır. Abdullah b. Muhammed el-Kalem “*Şerefine rağmen arslan burcunun bir derecesinde sapıklık, fesad (s. 176) vardır. Bu dereceye kare veya karşı halde yıldızı olan her beldeşi uğursuzdar, itaati, doğruluğu az olur.*” dedi. Abdullah, Semerkand, Erdebil, Mekke, Dimaşk, Sicilya hakkında da benzeri şeyler söyledi. “*Bunlar kılıç olmadan hükümdarlarına karşı doğru davranmazlar. Bu şehirlerin halkının çoğu kalleş, kötüdürler.*” dedi. İmam Evzâi Beyrut’ta otururdu. Bu şehirde hurma, şeker kamışı, bol ürün yetiştirilir. Gelen-giden ticaret gemilerinden bol vergi alınır. Ayrıca müstahkem suru, kalesi, düşmana karşı cesur ve iyi halkı vardır. Bütün işleri doğrudur.

Hıms Cündü’ne gelince, buranın merkezi yine verimli bir ovada bulunan Hıms şehridir. Mamur olduğu zamanlarda havası ve torağı en mükemmel İslâm topraklarından. Halkı zengin ve mizacı bozuk kişilerdi. Rumlar (Bizanslılar) defalarca bu şehre girdiler, fakirleştirdiler. Burada akrep yılan bulunmaz, şehre girerlerse ölürler. Suları, ağaçları, ziraati, hayvanı boldur. Rustaklarının çoğunda kuru tarım yapılır. Burada yarısı cami, yarısı kilise olan eski bir kilise bulunur. Her iki taraf için de ibadet ederler. Bu kilise Şam diyarının en büyük kilisesidir. Bizanslılar zamanımızda burayı istila edip şehri, ovasını tahrip ettiler. Hıms’ın bütün çarşıları, sokakları taş ve mermerle döşelidir. Rumların istilasından sonra şehrin düzeni bozuldu. Sonra Rumlardan kurtulan bazı Müslümanlar şehre, etrafına, banliyösüne yerleştiler. Rumların orada hayat izi bıraktıklarını zannetmiyorum.

Antartus (s.177) deniz kıyısında bir kule olup Hıms halkının sağrı (cephesi) dir. Burada Hz. Osman’ın mushafı bulunur. Etrafında şehri göçebelerden koruyan taştan bir sur vardır. Rumlar defalarca buraya da hücum ettiler. Şehir halkı fakirleştiği için Nikephoros Phakos kuşatmada fazla ısrar etmedi, böylece istiladan kurtuldular. Şeyzer, Hama bol sulu,

ağaçlı, ekinli, meyveli, sebzeli iki nezih küçük şehirdir. İkisi de müstahkemdir.

Kınnesnin Cündü'nün merkezi **Halep** şehridir. Burası eskiden Şam-Irak-Süğur yollarının bitiştği yerde bulunan mamur, çok kalabalık, zengin bir şehirdi. 370/980 küsur yılında Rumlar burayı geçici olarak fethettiler. Seyfeddevle'nin kötü idaresi hastalık dolayısıyla taştan yapılmış müstahkem suru fayda vermedi. Rumlar şehrin camisini tahrip ettiler, halkını esir ettiler, şehri yaktılar. Şehrin fazla müstahkem olmayan bir kalesi vardı, buraya sığınanlar kurtuldu. Sonra kale yeniden tahkim edildi. Rumların fethi sırasında Halep'te yerli yabancı halkın çok malı, eşyası telef oldu etrafındaki halkı öldürüldü, esir edildi ki, İslâm ve Müslümanlar bu zararı asla telafi edemezler. Şehrin güzel çarşıları, hamamları, çok sayıda oteli, mahallesi, geniş meydanları, alimleri, değerli insanları vardı, hepsi gitti.

[Zamanımızda yani 570/1174 küsur tarihinde (Nureddin zamanında) şehir eskisinden daha güzel, daha mamur, daha kalabalık, alimleri, reisleri daha çoktur. Kalesi ise hiç bir kimsenin alamayacağı kadar müstahkemdir.]

Bugün (İbn Havkal zamanında) Halep emirinin önemsizliği, alçaklığı dolayısıyla şehir iki tarafın mülkü durumundadır. Bir taraftan Rumların elinde olup her şahsı, evi, dükkanı cizye veriyor. Diğer taraftan şehre kıymetli, kıymetsiz ticaret malı getirilirse emîri (valisi) onu getirenden satın alıyor, şehrin halkına en pahalı, haksız şekilde satıyor. Sirke, sabun ticaretini de tekelinde tutuyor, bunları alıp satandan (s. 178) çok kâr payı alıyor. Halkı şehirden akan, Ebü'l-Hasan Kuveyk'in adıyla anılan nehirden su içer. Nehir suyu biraz kirlidir. Eskiden beri burada bütün yiyecek, içecekler bol ve ucuzdur. Bu gün Halep halkı her sene Rumlara her ev, köy için haraç ve cizye öderler. Rumlarla yaptıkları sulh anlaşması mahlul-makud (tasarruflu-tasarrufsuz) bir mahiyet taşır. Şehrin tasarruflu, tasarrufsuz işlerine Rumlar bakar. Her ne kadar şehrin durumu yerinde, rahat görünüyorsa da eskisinin yirmide biri kadar iyi değildir.

Kinnesrin aynı adla anılan kûrenin şehri (merkezi) dir. Burası her ne kadar nezih, dışı iyi, ucuz, hayrı, suyu bol bir yer olsa da sahası dar bir şehirdir. Rumlar burayı da yağmaladılar, yıktılar, şehrin sadece izleri kaldı. Bu izlere canım feda olsun! **Maarrat el-Numan** ve etrafındaki köylerde yağmur suyuyla tarım yapılır, akarsu, pınar bulunmaz, Kinnesrin Cündü'nün her tarafının durumu aynıdır, yağmur suyu içe'ler. Maarrat el-Numan hayrı, inciri, fıstığı, üzümü, kuru üzümü bol bir şehirdir. Burasıyla Akdeniz kıyısındaki **Cebek** şehri arasında [2] konak mesafe vardır. Buranın reisleri Benû Vezir'di, Nikephoros Phokas bu şehri de ele geçirdi. 35.000 kadın, çocuk ve savaşılan adamı esir aldı.

Berzûye kalesi taştan yapılmış müstahkem bir kaledir. Rumlar defalarca burayı kuşatmışlar, hücum etmeye cesaret edememişlerdir. (s. 179) *İslâm diyarına arız olan zaf, sultanın helak olması, az iman olması dolayısıyla kalenin halkı onlarla sulh yapmışlardır. Durum hal-i hazırda gibi kalırsa iyi, beklenen felaket korkunç ve büyüktür. İnsanlar sanki günümüzde sultanlarının, dinlerinin başına gelenle, vatanlarının harap olması, hallerinin perişanlığı sebebiyle Berzûye ve kalesinin başına gelenle ilgisizdirler. Rumlar orayı, belki Amidi de aldılar, halkının şehri onlara teslim ettikleri söylenir.*

Kıprıs, Cebele karşısında akdenizin ortasında bir adadır. Cebele ile arasında deniz yolculuğuyla bir günlük mesafe vardır. Bu ada Rumlarla, Müslümanların ortak mülküydü. Müslümanların kötü hareketleri dolayısıyla Rumlar bu adayı aldılar. **Hunâsıra** çöl tarafında Kinnesrin hizasında bir kaledir. Ömer b. Abdülaziz bu kalenin yanında otururdu. Kale iyi ve yolcular için zamanımızda sığınaktı. Zira, Şam içindeki ticaret yolu sultanın engel olması, Rumların başıboş dolaşmaları sebebiyle defalarca kapanmıştı. Yolcular, tüccarlar sultanın zulmü, bedevilerin istilasını sebebiyle çöl (kır) yolundan muhafızlar, kılavuzlarla gitmişlerdir. Buradaki bedevilerin fakir olmaları,

emniyet olmaması dolayısıyla yakın zamanda yollar kapanmış, yolcular gitmez olmuştur.

Avâsım bir şehrin değil bir bölgenin adıdır. Merkezi **Antakya**'dır. Burası Şam diyarında Dimaşk'tan sonra en nezih şehirdir. Etrafında halâ şehri ve üstündeki dağı kuşatan taştan inşa edilmiş bir sur bulunur. Bu sur içinde mezarlar, meralar, ağaçlar, gezecek yerler, şehir halkının ihtiyacını karşılayacak şeyler vardır. Surun uzunluğunun hayvanla bir günlük mesafe olduğu söylenir. Antakya'nın çarşılarında, evlerinde, sokaklarında, camisinde sular akar. Verimli çiftlikleri, köyleri, nahiyeleri (s. 180) bulunur. Düşman (Bizanslılar) burayı eller geçirdiler. Daha onlar tarafından alınmadan biraz önce şehrin durumu kötüleşmeye başlamıştı. Şimdi çok kötü ve geridir. Rumlar Antakya'yı 359/970 yılı başında ele geçirdiler. Rumların kılına kimse dokunmadı, etraflarındaki hükümdarlardan, göçebelerden, büyüklerden kimse yardımına koşmadı. *Hükümdarlar yarınlarını, Allah'ın farz kıldığı şeyleri düşünmüyorlar. Haram, çalıp çorpmaya, siyaset, reislikle meşgul oluyorlar. Ülkelerindeki tüccarların, halkın mallarını hile, hud'a ile nasıl gasbedeceklerini düşünmüyorlar. Aldıkları mal fayda vermiyor, başkası tarafından gasbediliyor.* [Bugün 498/1104 yılında Müslümanlar Antakya'nın etrafındaki birçok yeri almışlardır.]⁵⁴

Bâlis Fırat'ın batısında küçük bir şehirdir. Irak tarafından gelince Şam'ın ilk şehridir. Eskiden burası Şam'ın Fırat üzerindeki limanıydı. Yolları mamurdu. Buraya yolcular, tüccarlar gelir. Mısır'a ve diğer yerlere giderlerdi. Seyfüddevle'den sonra izleri silindi, kafileler, tüccarlar kesildi. Bu şehrin etrafında çok eski bir sur, şehir ile Fırat arasında bostanlar vardır. Burada çok miktarda buğday, arpa, sabun üretilir. Buraya ait meşhur haberlerden biri şudur: Seyfüddevle Ali b. Hamdan Mısır hükümdarıyla savaşında ordusunun tamamını kaybetti. Bunun üzerine Kadı Ebû Husayn'ı Bâlis'e gönderdi. Burada seferden

⁵⁴ Müstensihin haçlı seferinden haberi yok. Bu sırada Antakya haçlılar elindeydi.

alı konan tüccarlardan birkaç ay içinde, iki defa develerini, zeytinyağlarını, diğer ticaret mallarını müsadere etti. Kısa zamanda 1.000.000 dinar elde etti. Bâlis yakınında Menbiç şehri bulunur. Burası müstahkem, verimli, eski çarşıları, Romalılara ait eski eserleri olan bir şehirdir. Burada zeytinyağı, ceviz, fıstık üretilir. Susamdan, pekmezden, ceviz ve fıstıktan bir tatlı imal edilir. Yeryüzünde Buhara'dan başka yerde böyle bir tatlı görmedim. (s. 151) Buharalılar buna güzel koku ilave ederler, tatlılığı daha da artar. Menbiç'te yağmur suyuyla yetişen çok miktarda üzüm üretilir, bunların kurutulmuşu Haleb'e, diğer yelere götürülür. Burası bir kır şehridir, toprağı verimli, kırmızı, tarlalarının çoğu yağmur suyuyla ziraat yapılan bir yerdir. Etrafında çok eski bir sur vardır. Yakınında **Sence** 36 şehri yer alır. Sence küçük bir şehir olup yakınında Sence köprüsü denen kemerli bir köprü vardır. İslâm diyarında bundan büyük, enteresan bir köprü yoktur. Bu köprü darb-ı mesel olarak kullanılır⁵⁵ "*Urfa kilisesi, Sence köprüsü dünyanın harikalarındandır.*" denir. **Samsat** şehri de Fırat üzerindedir. Bahsedilen köprüye yakındır. Her ikisi de müstahkem iki küçük şehirdir. Her ikisinde de Fırat'tan bol sulama yapılır. Ekinleri ise yağmur suyuyla yetişir.

Malatya en büyük, en silahlı, adamları en mücadeleci süğür (cephe) şehirlerindendi. Lükam dağının el-Cezire tarafında yer alır. Etrafında büyük dağlar vardır. Burada ceviz, badem, üzüm, nar ve diğer yazlık-kışlık meyveler sebildir, sahipsizdir. Bu şehir Rum (Bizans) şehirlerinin en güçlülerindendir. Ermeniler otururlar. 319/931 yılında Rumlar tarafından alındı. Buranın kaybı İslâm'ın süğür bölgesinde ilk felaketi oldu. Sonra süğür bölgesinin diğer yerlerinde Müslümanların malları, canları, sultanları üzerine felaketler yağdı, bu gün bunlar unutuldu.

Adıyaman (Hısn-ı Mansur) şehri küçük ve müstahkem bir şehirdi. Minberi, rustaki (taşrası), yağmur suyuyla sulanan köyleri vardı. Hamdaniler, Rumlar burayı mahvettiler. **El-Hades** (Göynük) ve **Maraş** iki küçük şehirdi. Rumlar

⁵⁵ Birecik köprüsü olabilir.

daha önce buraları aldılar, sonra Seyfüddevle Ali b. Abdullah b. Hamdan (s. 182) buraları geri aldı. Sonra Rumlar dönüp tekrar geri aldılar. [Sonra Müslümanlar tekrar aldılar. Bu son fetih 545/1150 yılında Selçuklu sultanı Mesud b. Kılıç Arslan tarafından yapıldı. Şimdi şehir Müslümanların elindedir]. Her ikisinde de Müslüman kuvvetler cihad için oturuyorlardı, cihad yapıyorlardı. Niyetler kötüleşti, amillikler zaptedildi, bereket kalktı, hükümdarlar mal toplama hırsına, halk günahlara daldı, insanlar mahvoldu. Ülkeler dağıldı, cihad kesildi. Kur'an-ı Kerim'de bu konuda "*Biz bir ülkeyi (köyü) mahvetmek istersek zenginlerine... emrederiz*"⁵⁶ denir.

Haruniye Lükam dağının batı vadilerinden birinde Harun el-Reşid tarafından kurulmuş küçük bir kaledir. Burayı gayet mamur iken gördüm. Halkı cihada çok önem veriyorlardı, çok cesurdular. Rum diyarından ganimet alıyorlar, haydutluk yapıyorlar, sonra dönüyorlardı. Şimdi, Rumlar burayı aldılar.

İskenderun da Akdeniz kıyısında hurmalık, bol ziraatı, ürünü olan münbit bir kaleydi. Düşman buraya girip ele geçirdi, mahvetti. **Tinat** da deniz kıyısında bir kaledir. Burada çam kerestesi kesilir, Şam, Mısır, Süğur şehirlerine sevk edilir. Burada savaşçı, cesur, Rum ülkesine zarar vermeyi iyi bilen gaziler vardı. Rumları, ülkelerini iyi tanırlardı. **Kilise** denen yer de bir kaleydi. Burası **Musakkab** kalesi yakınında sahilden uzakça bir yerdi, minberi vardı. Burayı Ömer b. Abdülaziz kurmuştu. Minberi vardı ve kendi eliyle yazdığı muhsaf buradaydı. Sakinleri Abdü Şems oğullarının azizleriydi. Dünyayı terk edip kazanç yollarını bıraktılar. Burada kendilerine yetecek mübah mal vardı. Hepsini mahvoldular.

Ayn-ı Zerb, Ğavr mıntakası şehirleri gibi hurmalık, verimli, meyveleri, ziraatı bol bir yerdi. Aynı zamanda Vasif el-Hâdim'in Rum diyarına kaçmak istediği şehirdi. Halife Mutazıd onu burada yakaladı. Geliri, gideri iyi, surunun içi nezih, her bakımdan önemli bir yerdi.

⁵⁶ İsra suresi, âyet 16.

Misis Ceyhan nehrinin iki tarafında iki kısımdan oluşur. Birine Misis diğetine Kefr-Beya denir. Şehir bir yüksek yerdedir, iki yaka arasında taş bir köprü vardır. İki tarafı da de müstahkemdir. Camisinde oturup deniz tarafına bakan 4 fersahlık yemyeşil saha görür. Halkı önemli, değeri yüksek, çarşıları çok, vaziyeti iyi bir şehirdir. Ceyhan nehri Rum ülkesinden çıkar Misis'e, sonra Melevan rustakına ulaşır, Akdeniz'e dökülür. Bu nehir üzerinde bol sürü hayvanı, diğet hayvanlar olan çiftlikler, köyler vardır. Bunlardan şimdi ateş yakan kalmadı (ocakları södü).

Adana, Seyhan nehrinin batı kıyısında Misis'in bir yakası büyüklüğünde bir şehirdir. Seyhan nehri Ceyhan'dan daha küçüktür. Üzerinde çok uzun enteresan bir köprü vardır. Bu nehir de Rum ülkesinden çıkar. Her zaman hali önemli, her mevsim Tarsus yolu üzerinde önemli büyük bir şehirdir.

Tarsus şehrine gelince, büyük, meşhur, tarif edilmeye ihtiyacı olmayan bir şehirdir. Burayı Halife el-Me'mun yeniletmiş, genişletmiş, etrafını taştan iki surla çevirmişti. Bu şehir her zaman kafir-müslüman hududunda büyük bir cepheydi, hiçbir şehrin sahip olmadığı kadar ata, askere, silaha, hazırlığa, hayvana, mamurluğa, verimliliğe, zahireye, mala, zenginliğe, şerefe sahipti. İdarecisini daima zafere ulaştırırdı. Kim buradan deniz ve kara yoluyla gaza yapmışsa zafere nail olmuştur. Bunu haberler, rivayetler doğrular. Burasıyla Rum hududu arasında Lükam dağlarından ayrılan sarp dağlar vardır, iki taraf arasında engel teşkil eder. Bir çok akıllı, ileri gelen, dirayetli, uyanık, ilim sahibi, siyasetçi, reis kişiyle tanıştım. Hepsi burada ve amilliklerinde eskiden 100.000 süvari bulunduğunu söyledi. Bu şeyler (s. 184) benim yetiştiğim, gördüğüm yakın zamanda söylendi. Bunun sebebi. Sicistan, Kirman, Fars, Huzistan, Rey, Isfahan, Cibal, Taberistan, el-Cezire, Azerbaycan, Irak, Hicaz, Yemen, Şam, Mısır, Mağrib'te bulunan büyük şehirlerin hepsinden Tarsus'ta gazileri için bir ribat, büyük ev bulunmasıydı. Bu yerlerden gelen gaziler bu ribatlarda, evlerde kahlırlardı. Sultanlara, zenginlere kadar herkes onlara maaşlar, yardımlar,

bol miktarda zahire gönderirlerdi. Bahsettiğim yerlerdeki bütün sultanların, reislerin buradaki gaziler için vakfedilmiş çiftlikleri, vakıfları, çiftçileri, zahireleri, otel, ev, hamam, han gibi yapıları vardı. Ayrıca, bol para, mal, hayvan gibi ortak kullanılan hayırları bulunuyordu. Bütün bu mallar, insanlar şimdi yok oldular. Sanki yaşamamışlar, var olmamışlar, silinip gitmişler! Kur'an-ı Kerim'de *"Onlardan kimseyi hissediyor musun? Fısıldamasını duyuyormusun?"*⁵⁷ dediği gibi oldular. **Avlas** deniz kıyısında müstahkem bir kaleydi, burada kendini ibadete adanmış, Allah yolunda kanaatkar insanlar vardı. Akdeniz kıyısında son mamur yerd. Düşman önce burayı aldı. **Bağras**, Süğur yolu üzerinde müstahkem bir kaleydi. Harun el-Reşid'in eşi Zübeyde Hanım burada bir Dârüzzıyafe inşa ettirmişti. Şam'da Müslümanların başka bir dârüzzıyafesi yoktu.

Ölü Deniz'e gelince, bu göl Zügar yakınında Şam'ın başlangıcında Gavr mıntıkasındadır. İçinde canlı yaşamadığı için bu ismi almıştır. Sadece kırmızı soda (humriye) dışarı atar. Hurma ağacının erkek tomurcukla aşılandığı, Mağrip halkının inciri erkeğiyle aşıladıkları gibi, Zügar halkı kendi bağlarını aşılırlar. Zuğar çok sıcak, çöle bitişen, bolluk bir şehirdir. Burada nil (mavi) boya üretilir ve ticareti yapılır. Buradaki nil boyası üreten ustalar, iççiler Kâbul'dekilerden aşağı kalmazlar. Yalnız, (s. 158) Kabul nilinin boyası daha iyidir. Zügar'da imkilâ denen taze bir hurma (büsr) yetişir. Ne Irmak'ta ne başka yerde bundan daha tatlı, güzel renkli hurma yetişmez. Rengi safran gibidir. Hepsi yenir, 4 tanesi 1 rıtl gelir. Lut kavmi diyarına melun arazi denir, burada ekin, hayvan, ot yetişmez, siyah renkli, aynı ovada birbirine yakın siyah taşları olan bir yerdir. Bunlar Lut kavminin taşlandığı işaretli taşlardır. Her taşın üzerinde mühür gibi bir şekil bulunur. Bu taşlar peynir kalıbı gibi yuvarlak şekilli olup hepsi birbirine benzer.

Maan çöl kıyısında küçük bir şehirdir. Sakinleri Emevilerdendir, misafirlere iyi davranır, yardım ederler. **Havran**,

⁵⁷ Meryem suresi, âyet 98

Beseniye Dimaşk hududunda iki büyük rustaktır. Ekinleri yağmur suyuyla yetişir. Amillikleri **Belkâ** ile **Amman** arsındaki Bin nehrine bitişir. Haberlerde bu nehrin bir havzın yatağı olduğu, Busra ile Amman arasında bulunduğu söylenir.

Şam diyarındaki mesafelere gelince, Malatya'dan Rafah'a uzunluğu şöyledir: Malatya'dan Menbic'e 4 günlük, Menbic'ten Haleb'e 2 günlük, Halep'ten Hıms'a 5 günlük, Hıms'tan Dimaşk'a 4 günlük, Dimaşk'tan Teberiye'ye 4 günlük, Teberiye'den Remle'ye 3 günlük, Remle'den Rafah'a 2 günlük yoldur. Tamamı 25 günlük yol eder, genişliği ise bazı yerlerde fazla, bazı yerlerde azdır. En geniş yerleri iki ucudur. Kuzey ucu Fırat üzerindeki Menbic köprüsünden başlar, Kınnesrin hududundaki Kurus'a, oradan Antakya hududundaki Avâsım'a ulaşır. Sonra Lükam (Amanos) dağını aşarak Payas'a sonra Tinât'a, (s. 186) sonra Musakkab, Misis, Adana yoluyla Tarsus'a ulaşır. Bütün bu mesafe (Membic köprüsünden Tarsus'a) 10 konak kadardır. Eğer Bâlis'ten Haleb'e, sonra Antakya'ya, sonra İskenderun'a, sonra Payas'a, sonra Tarsusa gidersen mesafe yine 10 konak civarındadır. Yalnız, doğru yol birincisidir. Güney tarafındaki mesafeye gelince Filistin'de Akdeniz kıyısındaki Yafa'dan başlar, sonra Remle'ye, sonra Kudüs'e, sonra Eriha'ya, sonra Zügar'a, sonra Şerat dağlarına varır. Maan'da sona erer. Bu mesafenin toplamı 6 konaktır. Bu iki yaka dışındaki Şam topraklarının genişliği daha kısadır. Ürdün, Dimaşk, Hıms bölgelerinin genişliği 3 konağı geçmez. Zira, Dimaşk'tan Beyrut'a batı yönünde yol 2 günlüktür. Yine Dimaşk'tan doğuya Guta ovasının sonuna yani çöle 1 günlüktür. Hıms'tan Akdeniz kıyısındaki Antartus'a batı yönünde 2 günlük yoldur. Hıms'tan doğuya çöl kıyısındaki Selemiye'ye 1 günlük yoldur, Taberiye'den batıya Sur şehrine 1 günlük yol, doğuya Benû Fezâre diyarındaki Fik ötesine bir konaktan azdır. Şam'ın uzunluğu ve genişliğinin mesafeleri bunlardır.

Bölge arasındaki mesafelere gelince, Şam cündlerinin (ordugahlarının) batı tarafındaki başlangıcı Filistin'in merkezi

Remle'dir. Remle'den Yafa'ya yarım (0,5) konak, Askalan'a 1 konak, Gazze'ye 2 konaktan azdır. Remle'den Kudüs'e 1 gün, Kudüs'ten el-Halil'e 1 gün, Eriha'ya 1 konaktır. Kudüs'ten el-Belkâ'ya 2 konaktır. Remle'den Kaysâriye'ye 1 konak, Nablus'a 1 konak, Eriha'dan Zügar'a 2 konak. Zügar'dan Şerat dağlarına 1 konak, Şerat dağlarından Şerat'ın doğu sınırına 1 konaktır.

Ürdün'ün merkezi **Taberiye**'dir. Taberiye'den Sur'a 1 gün, (s. 187) Fık yakasına 1 konak, Beysan'a 2 hafif konak, Akka'ya 1 gündür. Ürdün Şam cündlerinin en küçüğü en kısasıdır. Uzun seneler makud-mahlul (tasarruflu-tasarrufsuz) 200.000 dinara Ebû Mansur Ahmed b. el-Abbas'ın idaresine verilmişti. Dimaşk cündü (ordugahı) nün merkezi Dimaşk şehridir. Buradan Balebek'e 2 gün, Beyrut'a 2 gün, Trablus'a 2 gündür. Beyrut'tan Sayda'ya 2 gündür. Dimaşk'tan Ezruât'a 4 gün, Guta ovasının sonuna 1 gün, Havran ve Beseniye'ye 2 gündür. Kinnesrin cündünün şehri Kinnesrin'dir. Yalnız zamanımızda idaresi, çarşıları, insanları, diğer mamurlukları Halep'e göçmüştür. Halep'ten Bâlis'e 2 gün, Kinnesrin'e 1 gün, Esârib'e 1 gün, Kurus'a 1 gün, Menbic'e 2 gün, Hunâsıra'ya 2 gündür.

Yukarıda Avâsım'dan bahsederken Rum (Bizans) imparatorunun bu bölgeye yaptığı tahribattan söz ettik, tekrarlama-yacağız. Avâsım'ın merkezi Antakya'dır. Buradan Adana'ya 3 konak, Bağras'a 1 gün, Esârib'e 2 gün, Hıms'a 4 konak, Maraş'a 2 gün, Göynük (Hades)'e 3 konaktır. Süğur bölgesinin merkezi yoktur. Her şehir müstakildir. Menbic, Süğur'a yakındır. Buradan Fırat'a 1 hafif konak, Kurus'a 2 konak, Malatya'ya 4 gün, Sümeysat (Samsat)'a 2 gün, Hades'e 2 gündür. Samsat'tan Şimşat'a 2 konak, Şimşat'tan Hısn-ı Mansur (Adıyaman)'a 1 gün, buradan Malatya'ya 2 gündür, Hısn-ı Mansur'dan Zibatra'ya (s. 188) 1 gün, Hades'e (Göynük) 1 gündür. Malatya'dan Maraş'a 3 büyük konak, Maraş'tan Göynük'e 1 gündür. Bunlar el-Cezire Süğuru'nun mesafeleridir.

Şam Süğuru'nun mesafelerine gelince İskenderiye'den Payas'a 1 hafif konak, Payas'tan Misis'e 2 konak, Misis'ten Ayn-ı

Zerb'e 1 konak, Adana'ya 1 konak, Adana'dan Tarsus'a 1 konak, Tarsus'tan Akdeniz kıyısındaki Avlas'a 2 gün, Cevzât'a 2 konak, Akdeniz kıyısındaki Payas'a 2 fersah, Kilise ve Hârûniye'ye 1 günden az, el-Cezire Süğuru'ndan Maraş'a 1 konaktır. Süğurun mesafeleri bunlardır.

Mağrip, Mısır, Şam gibi Akdeniz kıyısındaki geniş bölgelerden bahsettikten sonra Şam hakkındaki sözlerim sona erdi. Bahsi geniş şekilde anlattım. Şam'ın elden çıkan ve Müslümanların idaresinde kalan kısımlarının vergilerinden tekrar bahsetmeye lüzum yok. Şimdi Akdeniz sahilinde Müslümanların elinde kalan kısmı, Trablus'tan Yafa ve Askalan'a kadarki sahil bölgesidir. Lazkiye ve onun hizasındaki yerler Rumlara cizye, haraç vermektedir. Kuzeyi, geri kalan yerleri Rumların idaresindedir. Buraları istila etmişlerdir. Halkının çoğu cizye vermeye razı olup yerlerinde kalmışlardır. Sonunda cizye vermek istemeyip, rahat yaşamak isteyip Hristiyan olacaklarını zannediyorum. Müslümanların elinde kalan toprakların ne kadar vergi verdiğini kesin söyleyemeyeceğim. Uzun yıllardan beri düzenli, kurallı vergi alınmamıştır. Kırk yıldan beri bu topraklar (s. 189) birbiriyle kavga eden idareciler elindedir. Çoğunun maksadı ülkeyi imar değil, elden geldiği kadar sağlamak, mal elde etmektir. Eskiden, sultanın, askerlerin, katiplerin, âmillerin vs. memurların ücretlerinden artan yıllık vergisi 39.500.000 dirhemdi. Şam ve ona bağlı cündlerin, amilliklerin, vezir Ali b. İsa, Muhammed b. Süleyman zamanlarında 296/909, 306/918 yıllarındaki toplam vergi tutarını gördüm, 39.000.000 dirhemdi.

Rum Denizi (Akdeniz ve Kolları)

(s. 190) Bahsettiğim yerlere Akdeniz bahsini ve haritasını ilave edeceğim. Bu deniz Okyanus'tan çıkmış bir kol (haliç) dur. Bahsettiğim ülkelerin çoğu bu deniz kıyısındadır. Ben bu yerlerin takribi olarak haritasını verdim, bazıları daire şeklinde olduğu için tam şeklini veremedim. Akdeniz, Endelüs ile Tanca-Septe arasındaki boğazdan çıkar. Bu boğaz Endelüs'teki Cebel-i Tarık adasıyla, İşbiliyye karşısında kalır. Bu yerin Afrika tarafında yüksek ve güneye Selâ'ya doğru uzanan İspirtal (Spartal) dağları yer alır. Bu dağların karşısında Endelüs'te Ağar dağları bulunur. Kuzeydeki Leble'ye doğru 12 mil uzanır. Sonra İsbirtal dağları devamlı genişleyerek, uzanarak bu denizin doğu (orta) sahilindeki Mağrib dağlarına, Mısır'a, Şam'a uzanır. Tarsus'a varır. Rum diyarına dönerek İklimiye (Toros) dağlarıyla Antalya'ya varır. Oradan İstanbul Halici'ne (Marmara Denizine'ne), Atina, Kalabriya, Engiberte (Lombardia), Roma, Fransa sahillerinden Galicia'ya uzanır, Endelüs'teki Tartuş'a bitişir. Endelüs'te bahsettiğim yerlerden Almeria'yı geçer, el-Cezire ve İşbiliyye (Sevilla) amilliklerinden sonra Okyanus kıyısındaki Şenterin'e varır. Endelüs, Rum diyarı tarafındadır. İslâm diyarı burada sona erer. Bir kişi Septe, Tanca'dan Endelüs'teki karşı araziye geçmek için sahil boyunca karadan yürürse (s. 191) Akdeniz'e akan nehirlerden ve İstanbul boğazından başka bir engel olmadan Akdenizi dolaşır. Septe, Tanca karşısındaki Endelüs

arazisine varır. Zira, Okyanus'tan denizin bir kolu kuzeye ayrılır, Slavların ülkesinin arkasından, Rum diyarının bir kısmından geçer, buraya küçük (Avrupa) arazi denir. Bahsettiğimiz Kalabaria, Cillikiye (Galicia), Fransa, Endelüs bu yerdedir. Bu bölge bir ada gibidir. Büyük kıtadan değildir, ondan ayrıdır. Kendi kendine müstakil bir arazidir, burada yolculuk yapan herhangi bir kılavuza muhtaç değildir. Bu sayfada (s.163'te) Rum (Ak) Denizi'nin haritası üzerindeki yerler verilmiştir. Mağrib haritasının devamı sayarsak şu şekilde yuvarlaktır:

Rum (Ak) Denizi'nin ve doğusundaki meşhur şehirlerin Trabzon yakınlarından itibaren Rum ülkesi boyunca İstanbul'a uzanan halicin, Makedonya'ya, Akdenz'in Avrupa tarafındaki Endelüs'e kadarki yerlerin haritası böyledir. Bu yerler Benu'l-Asfar (Beyazlar)'a aittir. Ebü'l-Hüseyn Muhammed b. Abdulvahhab el-Tell-mevzeni'den duydum. Bu zat yüz yaşına yaklaşmış, akli, edebi yerinde bir kişiydi. Şöyle dedi. 186/802 yılında hükümdarın postacısı olarak Rumlara ait ortaca bir şehir olan Kemah yoluyla İstanbul'a gönderildim. İstanbul'dan dönerken harap büyük bir şehir olan Ankara'ya uğradım, Malatya'ya geldim. Katettiğim yol 128 konaktı (beriddi). Kemah'tan Sâruha'ya 2 gün, buradan Harşene'ye 2 günlük yoldu. Mamur ve küçük bir şehirden geçerek Abusa nehri üzerindeki Sâğıra'ya vardık. Sonra gemiyle bu nehri, 6 fersahlık bir gölü geçtik. Sonra 1 gün hayvanla gittik. Nikomedia şehrine vardık. Buradan deniz yoluyla 2 günde Halkadonya şehrine vardık. Burada geceledik, seher vaktinde yola koyulduk, gemiyle halici (boğazı) geçip sabahleyin İstanbul (Kostantiniye)'a vardık. İmparatorun sarayının etrafındaki rustaklarda esir hükümdarların hapsedildiği 4 hapishane olduğunu duyardım. Bu hapishanelerden birine Traksis (Thraceion) diğerine Obsik (Obsikion), üçüncüsüne Bulklar (Bucellair), dördüncüsüne Numero denirdi. Traksis ile Obsik en rahatlarıdır. Bu iki hapishanede ayaklar bağlanmaz. Bulklar, Numero ise dar, kasvetli, elem vericidir. Ebü'l-Hüseyn şöyle der: *"Biz her gün 20 ile 15 berid arasında yol katettik,*

Kemah'tan İstanbul'a 10 gün kadarlık zamanda gittik." Bil-
diğime göre, Kemah ile Malatya arası 10 konak, Malatya ile
Ankara arası 20 konak, Ankara'dan İstanbul'a 10 konaktır.
Yolun tamamı 40 konak eder. Orada imparatorndan sonra ve-
zir olan Logot (Logathet) sonra Ferku (Epargue) gelir. Ferhu
(s. 196) biri kırmızı biri siyah ayakkabı giyer. Asla başkası bu
kiyafeti giyemez. Zira, danışmadan hüküm vermek, el-ayak
kesmek, dövmek, kısas, tedip etmek Ferhu'nun hakkıdır. Sonra
Domestikos (kumandan), sonra patrikler, sonra 12 kişi gelir.
Bu 12 kişi eksilmez, artmaz. Biri ölünce yerine layık olan biri
getirilir. Sonra, Zerverler gelir. Bunların sayısı çoktur emirlerin
yardımcısı kumandanlar bunlardandır. Sonra Turmahalar (Tur-
marklar) gelir, sonra İstanbul halkının ileri gelenleri, zenginleri
gelir. Zervere ve patrikliğe yükseltilecek kişi bunlar arasından
seçilir. İstanbul'da doğan herkes Turmaha sayılır, imparatorndan
ölünceye kadar maaş alır. Buluğa erdiği, olgunlaştığı sıralardaki
derecelerine, cesaretine göre maaşı yükseltilir, indirilir. Eğer
başarısız, liyakatsiz olursa maaş almaktan istifa eder, rahip olur.

Hatırladığıma göre, Meyyafarikın'dan Rum ülkesine ga-
zaya çıktığımız sırada 6 fersah yanı 1 konak uzaklıktaki Hattah
kalesi'ne vardık, oradan 1 konak kadar uzaklıktaki müstahkem
Zülkarneyn kalesine, sonra Ardis şehrine ulaştık. Zülkarneyn
ile Ardis arası 7 fersahtı. Sonra 3 fersah uzaklıktaki keşiş çiftli-
ğine, sonra 5 fersah uzaklıktaki Hubab şehrine, sonra 6 fersah
uzaklıkta Ankilis köyüne, sonra 3 fersah uzaklıktaki Kelkes kö-
yüne, sonra 4 fersah uzaklıktaki Hısn-ı Ziyad (Harput)'a vardık.
Hısn-ı Ziyad'dan 3 fersah uzaklıktaki Ersenas Tepesi'ne geçtik.
Burada Fırat'ın batısına geçip 4 fersah uzaklıktaki Hammam'a,
buradan 4 fersah uzaklıktaki Malatya'ya vardık. Askerlerin bir
kısmı Malatya'dan Kabâk'ı'a (s. 197), sonra 4 fersah uzaklıktaki
mamur bir şehir olan Arbâ'ya, buradan Vâdi'l-Hicâra ve Vâdi'l-
Bakar'da bulunan bir köye vardık. Bu üç köy 6 fersah uzaklıktaki
olup İslâm diyarının sonuydu. Bu köyden Rummana kalesine 6
fersahtır. Rummana'dan Semendu'ya 10 fersah bu arada ben,

Diyar-ı Rabia haydutlarından, Rum'da esir edilenlerden, ülkeyi iyi bilen ve Müslüman ve Hristiyan esir almak isteyenlerden bilgi toplamayı ihmal etmedim. Rum ülkesinde her yıl toplanan vergiler, kanunlarına göre hükümdarlara verilen şeylerin toplamı Mağrip vergilerinin toplamının yarısından çok azdır. Nüfusa göre çeşitli nahiyelerin verdiği hediyeler, vergiler artar veya eksilir. En büyük vergi **Trabzon ve Antalya**'dan alınan vergilerdir. Bunun sebebi Şam sahillerindeki Müslümanlardan alınan vergiler, cizyeler, gemi vergileri, esir alının savaş ve yük gemilerinden, ticaret mallarından hükümdar (imparator) adına alının vergilerdir. Vergi toplayan yetkililer ise imparator adına ticaret mallarından, gemilerden, Müslümanlardan toplanan vergilerden daha fazlasını alırlar.

Rum ülkesinde oturan ve oranın durumunu iyi bilen birden çok kişi İsâ b. Habib el-Naccar'ın sözüne uygun olarak şunu söylediler: İslâm topraklarına akınlar yapan Antalya limanı donanma kumandanı tarafından Antalya'dan alının vergiler kaldırıldı. Daha önceki Bizanslıların üstün olmaya başladıkları zamanda, 320/932 yılından sonra bu vergi 3 kıntar (1 kıntar 10 000 dinar) altına ulaşıyordu. Bu miktar ilave vergiler, hediyelerle 30.000 dinar, 100 esir tutuyordu. Sonra isyanlar, sultanların zulmüyle süğür zayıfladı. Vergiler iltizam usulüyle doğrudan alınmaya başlandı. Antalya'daki idareciler kendi kumandanlarını, dinlerini hakim kılmayı, cihad etmeyi, Müslümanlara karşı inatla mücadele etmeyi araştırdılar. Ticaret için gemilerini İslam diyarına gönderdiler. Gönderilenler İslam ülkelerini inceliyorlar, casusluk yapıp haber topluyorlar, sonra ülkelerine dönüp İslam üleşerine nasıl zarar veririz, içlerine nasıl gireriz, sultanların gözleri önünde yerli halkın silahını ve malını nasıl alırız az bir kâr getiren ticaret karşılığı nasıl onların desteğini sağlarız diye düşünüyorlardı. Bunun altında bela kuru tutuşuyor, hazırlıklarını yapıyorlardı. Müslümanların gafletine gülüyorlardı. Müslümanların şairlerinden, ediplerinden *"Külün arasında korun tutuştuğunu görüyorum. Yakında alev*

alacak.” dediklerini duyuyorduk. Trabzon’a ulaşan, araya girip çıkan ticaret mallarından alının öşür, vergi, duyduğuma göre, çok defa hediye şeklinde memurlara gidiyordu. Hükümdarın aldığı azdı. Malatya, Samsat, Hısn-ı Ziyad [Harput] düşeli bu vergilerden toplam 10 kantar (100.000) vergi alınmadı, Rumlar ise Müslümanlara karşı giriştikleri gazalarda savaş, yük gemileriyle denizden sahillerdeki köylere geliyorlar, her evden 2 dinar alıyorlardı. Bu paralar toplanıyor, deniz savaşçılarından her birine (s. 199) 12’şer dinar veriliyor, savaşçı asker bu parayı yiyor, bunun dışında kendi ele geçirdiği Müslüman ganimetlerinden, eşyalarından faydalanmıyordu. Bütün elde edilen ganimet imparatora aitti.

Bu zat sözüne şöyle devam etti. Denizciler maaşlarını alınca istenilen gemiyi, aletleri yapıyorlar, tersanelerindeki eski gemileri tamir ediyorlardı. Bu harcamalar dışındaki malı mütevellî seferden döndükten denizcilikte sonra istediği yere harcıyordu.

Rumların karadan seferlerine gelince, imparatorları Nikephor, hizmetçisi, sığırı, koyunu, orta halde mezrası olan her evden, daha fazla geliri olandan 10’ar dinar topladı. Her ev için silahlı, ath, erzaklı bir adam seçti. Ona 30 dinar harçlık verdi. Kendi hazinesinden, mülkünden bir şey harcamadı. Artan para ile İslâm diyarına karşı sefere çıktı. Dönünce topladığı mallara el koydu. Bu şekilde mal topladığı için Hristiyanlar ona kızdılar. Aynı şekilde mal toplayıp tekrar İslâm diyarına karşı sefere çıkmasından korktukları için onu öldürdüler.

Rum ülkesinin hudutlarına gelince, onların ülkesinin doğusunda Şam el-Cezire, Ermeniye (doğu Anadolu) ülkeleri kuzeyinde, Peçenek Başgırd, bir kısım Slav ülkeleri, batısında Atlas Okyanusu, Endelüs adasından Galicia, Fransa, Mağrip denizi (Batı Akdeniz)’nin bir kısmı, (s. 200) güneylerinde Ak Deniz’in kalan kısmı bazı Mısır, Şam sahilleri bulunur.

Genişliğine rağmen Rumların ülkesinde güzel şehir azdır. Çok büyük kısmı dağlar, kaleler, yer altına oyulmuş delhizler, köylerdir. Çoğunu İstanbul'dan Trabzon'a uzanan haliç (Karadanız) kaplar bu bölgede sadece anlattığım şehirler vardır. Suları bol ve çoktur. Yeryüzünde düz akmazlar, dağlar arasında kıvrılarak akarlar. Onların denizden uzak süğür tarafındaki nehirlerini anlattım. Bu nehirler haritada gösterdiğim gibi akar. Ben kaynağından denize döküldükleri yere kadar araştırıp ona göre gösterdim. Müslümanların okumuşlarının, yazarlarının çoğunun zannettiğimin aksine Rum diyarı saha, önem, gelir, zenginlik, durum bakımından o kadar önemli değildir. Az aklı, bilgisi, araştırması olana, ülkeler, sakinleri ve vergileriyle ilgilenenlere göre dahi Rum diyarı Mağrip'le mukayese edilemez, asla ona yaklaşamaz. Zira ben, Mağrip sahralarında dağınık yaşayan Berberilerin ellerindeki güç, kuvvet, kudretin Rumların elindekinin birkaç misli olduğunu söyledim. Zira, Mağrip'ten Rum diyarına bir ordu girerse orasını mahveder, sonunu getirir. Az bir güç dahi çeşitli bölgelerine sızar, mahveder⁵⁸. Mağrip halkı her yıl Kalabriya halkından binlerce dinar cizye alırlar. Eskiden cizye iki katıydı. Mağrip sahibi Ubeydullah el-Fatımî, haremi Rum ülkesinden İstanbul yoluyla (s. 201) Mağrip'e geçtiği için cizyenin yarısını kaldırdı. Mısır sahibinin haremine zarar vermesinden korkuyordu. Haremi imparatora şükranlarını ifade ederek yerlerine ulaştılar. Yalnız, Müslümanların kalplerinin dağınıklığı, fesatlıkları, inatları, ihtilafları, Rumları bırakıp da birbirleriyle meşgul olmaları Rumların İslâm ülkesine girmelerine, el uzatmalarına, tama etmelerine sebep olmuştur.

Bu deniz (Akdeniz) kıyısında Tanca'dan Mısır'a, Şam'ın Süğür bölgesinin sonundaki Ulas'a kadarki şehirlerinden, bölgelerinden bahsettim. Rum diyarının etrafına, Halic'e ve sonraki küçük karaya kadar, İstanbul, Peleponez, Venedik körfezi, Kalabriya, Engiberte (Lombardia), Fransa, Roma, Galicia ve Endelüs'e sınır bölgeleri gösterdim.

⁵⁸ Müellif Bizans Devleti'nin gücünü iyi bilmiyor, onu küçümsüyor.

Bu denizde Rum diyarında çok sayıda dağ bulunur. İklimiye (Toros) dağları bunlardandır. İklimiye (Kilikya) Rumlara ait eski bir şehirdi, Müslümanlar tarafından alındı. Toroslar'ın kapılarından biri İklimiye kapısı adını alır. Bu dağlar sağlı sollu Rum ülkesinde uzanır. Deniz kıyısından bir konak uzakta bulunan İklimiye'yi geçince deniz kıyısındaki **Lamis** köyüne varırsın. Eskiden Müslümanlarla Rumlar arasında esir değişimi burada yapıldı. Rumlar gemilerle, Müslümanlar kara yoluyla gelirler, esirleri değiştirirler, fidyelerini öderlerdi. Bu yere karada, denizde her tarafa sevk edilen günlük zamk madeninin bulunduğu **Acıye** nahiyesi bitişir. Deniz Antalya'ya doğru uzanır. Acıye ile Antalya arasında denizden, karadan 4 günlük bir yol vardır. **Antalya** müstahkem bir kaledir. Geniş bir rustaki vardır. İmparatorlar buradaki büyüklerden küçüklerden vergi almaz. Burada imparator tarafından karada görevlendirilmiş çıkırıkçılar, postacılar, katırlar, atlar, denizde eşya taşımak, yiyecek taşımak için görevlendirilmiş memurlar vardır. (s. 203) Acıye'den deniz yoluyla Mısır'a 4 gündür. Antalya ile İstanbul arası posta şeklinde karadan 8 gün, denizden gemiyle 15 gündür. Bu iki şehir arasındaki yerler mamur ve meskündür. Yolcusu eksik olmaz. Antalya'dan İstanbul'a kadar zengin, verimli, yerlerdir. İstanbul Haliç'i'nin ağzında bir zincir bulunur. Başında nöbetçiler vardır. İzinsiz Haliç'e girilemez. Bu haliç anlattığım gibi Akdeniz'e ve Okyanus'a bağlıdır. Kuzeyden kara tarafından da soğuktan buraya gelinemez. Ancak Ye'cüc ve Me'cüc'e ait bir sahadan geçilir, sonra Slavların ülkesi katedilir. Rum ülkesinin ortasına varılır.

İstanbul'dan sonra batı tarafta **Atina**, **Roma** yer alır. Her ikisinin amillikleri, rustakları, şehirleri, köyleri, mezraları, sarayları, kaleleri, hükümdarları bulunur. Roma, Atina deniz kıyısında Hristiyanların oturduğu iki şehirdir. Atina Yunanlıların Dârulhikme (Felsefe yeri)'sidir. İlimlerine, felsefelerine dair eserler orada korunur. Roma Hristiyanların hükümdarlığının temel taşıdır. Antakya, İskenderiye, Havarilerden sonra ihdas

edilen Kudüs patrikliği gibi, Roma'da Hristiyanların patrikliği bulunur. Sonra Kalabriya, Engiberte (Lombardia) toprakları gelir. Bu toprakların ilki Şaluri toprağı ikincisi Amalfi bölgesidir. Amalfi Engiberte bölgesinin en verimli, en temiz, en önemli, en zengin şehridir. **Amalfi** bölgesine **Nâbil** (Napoli) bitişir. Nâbil şehri Amalfi kadar olmasa da önemlice bir şehirdir. Nâbil halkının mallarının çoğı keten kumaşı ve elbisedir. Orada ketenden, hiçbir yerde imal (s. 203) edilmeyen güzel elbiseler imal edilir. Uzunluğu 100 zira büyüklüğünde kumaş imal ederler. Bir elbiseni 150 rubâiye, daha az veya fazlaya satarlar. Nâbil arazisine Gaete arazisi bitişir. Sonra deniz kıyısından Fransa'ya, Sicilya hizasına varılır. Burası Endelüs arazisinden Tartuş (Toroza)'a bitişir.

Akdeniz'de Rumlara, Müslümanlara ait mamur ada **Sicilya**'dır. Bu ada en büyük, Mağripten gelenlerle savaşçısı en çok adadır. Eskiden bu denizde **Kıprıs** ve **Girit** adaları gibi Müslümanlara ait, değerli başka büyük adalar vardı, bu adaları düşman istila etti. Her ikisi hayrı, geliri, ticareti, gelip-gideni çok adalardı. Bunların düşmesi Rumların tamalarını artıran sebeplerden biridir. Her ikisinde bol asker, silah, hazırlık vardı. Rumlara yakınlıkları sebebiyle sabah akşam Hristiyan topraklarına devamlı akınlar yapıyorlar, büyük zarar veriyorlardı. Hristiyanlar bu adalar halkını tedip etmeye cezalandırmaya karar verdiler. İkisini de ele geçirdiler. Kıprıs'ın durumu Girit gibi değildi, halkının tamamı Müslümanlar tarafını tutmuyordu. Yarısı Rumlara, yarısı Müslümanlara aitti. Müslümanların başında emîr (hakim) vardı. Etraflarındaki Hristiyanlara üstündüler, ada halkı ikiye ayrılmıştı. Girit ise fethedileli bağımsız bir adaydı. (s. 204) Hristiyanların ada ile ilgisi kalmamıştı. Halkı son derece mücahitti. Sulh zamanında rahat ve emniyettedir.

Mayorka Endelüs'e bağı önemli bir adadır. Fülal dağı da bu adaya bağıydı. Mayorka verimli, ucuz, sürü hayvanı, hayrı bol bir ada olmasına rağmen, Sicilya kadar askeri, silahı, gücü, ticareti, mamurluğı, bulunan bir ada değildir. Bu denizdeki

mamur olmayan meşhur adalardan biri **Malta**'dır⁵⁹. Bu ada Sicilya ile Girit arasında olup hala adada vahşi eşekler, çok sayıda koyun, bal bulunur. İnsanlar bal toplamak, eşek ve koyun avlamak için bu adaya giderler. Şimdi koyun kalmadı. Az sayıda eşek var, bunlar etrafa götürülüp satılıyor. Her iki ada (Mayorka, Malta) halkları düşman hücumundan sonra Süğur halkı gibi eşkıyalık, fesat, gadr, kalleslik, inat yapmaya, birbirleriyle itişmeye başladılar. Âleme ibret oldular. “Şüpesiz Allah fesatçıların yaptıklarının cezasını, iyilerin mükafatını verir.”

Yukarıda Cebele'den Kıprıs'a 2 günlük mesafe olduğunu söyledim. Kıprıs'tan Anadolu kıyısına da 2 gündür. Kıprıs'ta makbul mastika, gülük, ipek, keten, buğday, arpa, hububat üretilir. Son derce mümbittir. Fransa tarafında İslâm mücahitlerinin elindeki Fülal dağı mamur, ziraatı, suları olan bir yerdir. Oradaki halka yeter. Müslümanlar burayı ele geçirince imar ettiler, Fransızlar karşısında durdular, yolu girişi bulunmayan bu dağda rahat oturuyorlar. Bu dağın uzunluğu 2 günlük yol kadardır.

Yeryüzündeki denizler arasında Akdeniz gibi etrafı mamur bir deniz yoktur. Zira bu denizin iki yakasında mamur yerler kesintisiz uzar gider. Diğer denizlerin kıyısında çöller, mamur olmayan yerler bulunur. *Rumlar azmanımızda Şam ve Mısır sahillerini devamlı yağmalıyorlar, her yerde Müslümanların gemilerine el koyuyorlar, alıyorlar, yardım eden yok. Müslümanlara kim imdat edecek? Devlet sahipsiz, müdafaasız, hükümdar mal toplayıcı, âlim hırsız, doymuyor, yalan fetva veriyor, ahiretten korkmuyor. Fakih ise zırhlı kurt, bütün kötülüklere koşuyor, haramdan, mal toplamaktan sakınmıyor. Ülkeler, öşürler düşmanlara teslim edilmiş, malları gasbedilmiş, koparılmış. Yer (ülke) halkı sahiplerinden Allah'a şikayet ediyor.* Akdeniz ve adalarının hali hakkında bilinmesi gereken hususlar bunlardır.

⁵⁹ Malta adası Sicilya ile Trablusgarp arasındadır. Sicilya ile Girit arasında değildir.

El-Cezire **(Yukarı Mezopotamya)**

Dicle-Fırat nehirleri arasında kalan el-Cezire bölgesi Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar'ı içine alır. Haritada gösterildiği gibi, Fırat Rum diyarından çıkar. Eskiden Müslümanlara ait olan Malatya'ya 2 günlük mesafeden, bu şehirle Şimşat arasından akar. Sonra, Samsat, Cisir-i Menbic (Birecik) Bâlis, Rakka, Karkısıye, Rahba, Hit, Enbar şehirlerine uğrar. Enbar'ın kuzeyinde el-Cezire toprağı sona erer. Sınır buradan (s. 209) kuzeye dönerek Tekrit'e varır, el-Cezire sınırı buradan Dicle boyunca kuzeye Sinn'e, ordan Hadise, Musul boyunca Ceziret-i İbn Ömer (Cizre)'e varır. Oradan Amid'e uzanır. Amid'den batıya döner, Ermeniye (Doğu Anadolu)'nın güneyinden Samsat'a varır. Sonra Fırat nehrinin kaynağına doğru kıvrılır. İslam hududundan ilk başladığı yere varır. Dicle'nin kaynağı her ne kadar bu gün Rum toprağı olsa da uzun müddet Müslümanların elinde kalmış, İslâm birkaç konak daha içeriye nüfuz etmiştir. Fırat'ın doğusuyla, Dicle'nin batısında el-Cezire şehirleri, köyleri bulunur. İçlerinde bu bölgenin dışında olanlar da vardır, bunlardan bahsedeceğiz.

Coğrafyacılar, astronomiyi iyi bilen matematikçiler yeryüzünün şeklinin bir kuşa benzediğinde birleşirler. “Basra, Mısır kanatlar, Şam baş, el-Cezire göğüs Yemen kuyruk gibidir” derler. Ben bunu asla doğru bulmadım. O zaman Fars, Sicis-

tan, Kirman, Taberistan, Azerbaycan, Horasan yeryüzünden, yerin ana kısmından sayılmaz. Bu sözün doğrusu eğrisinden ayırdedilmeye muhtaçtır. Şam baş olursa, el-Cezire'nin yeri dediklerine yakındır. Zannederim bu sözü söyleyen onların anlattıklarından başka şey kastetmiştir. Eğer yeryüzüyle Arap diyarı kasedildiyse bu tarif doğrudur.

el-Cezire geniş, değerli bir iklim (bölge)dir. Verimli olması dolayısıyla sakinleri refah içindeydi. Mallarının gelirinin çok olması, durumun iyi olması dolayısıyla sultanına çok vergi toplanıyordu. (s. 210) Şimdi durumu bozuldu, değişti. Malları başkasına geçti, adamları mahvoldu, kahramanları hıristiyan oldu. Bağdad âlimlerinin reislerinden birinin el-Cezire için *"Kahramanlar ocağı, adam, at, silah, hile, şiddet kaynağıydı."* dediğini duydum.

El-Cezire'nin mesafelerine gelince, Malatya sınırındaki Fırat nehrinin kaynağından (kaynak Erzurum civarında) Samsat'a 2 gün, Samsat'tan Cisir-i Menbic (Menbic köprüsü)'e 4 gün, buradan Bâlis'e 4 gün, buradan Rakka'ya 2 gün, buradan Enbar'a 10 gün, buradan Tekrit'e 2 gün, buradan Musul'a 5 gün, buradan Amid'e 14 gün, Amid'den Samsat'a 3 gün, Samsat'tan Malatya'ya 3 gündür. Musul'dan Beled'e 1 konak, buradan Nusaybin'e 5 gündür. Nusaybin'den Sincar'a 3 gün, Sincar'dan Nusaybin'e 5 gündür. Nusaybin'den Ra'sülayn'e 3 konak, buradan Rakka'ya 4 gündür. Ra'sülayn'den Harran'a 3 gün, Harran'dan Menbic köprüsü'ne (Birecik'e) 2 gündür. Harran'dan Urfaya 1 gün, Urfa'dan Samsat'a bir gündür. Harran'dan Rakka'ya 3 gün, Rakka'dan Karkısiye'ye 4 gündür. Hânuka bu yolun ortasındadır. Hânuka'dan Araban'a 4 konak, Araban'dan Hıyal'a 2 konak, Sincar'a 0,5 konaktır. Sincar'dan Mâkisin'e 2 konak, buradan Münharık'a 1 gün, Münharık'tan Fırat'a 1 gündür. Münharık, Mâkisin'le Fırat arasında bir göldür, etrafının mesafesi 1 cerib (399 m.) veya biraz fazladır. Bu gölde mavi cam renginde tatlı su bulunur, derinliği suyunun miktarı bilinmez. Ucuna eğri cisim bağlanmış iple (s. 211) suyunun derinliği (kesin olarak

ölçülmeye çalışılmış, tesbit edilememiştir. Eskilerden de bu konuda bilgi gelmemiştir. Habur'un arkasında 1 konak mesafede Araban yakınlarında Ubeydiye, Düneynir, Cahşiye, Talaban gibi çok sayıda şehir vardır, buraları göçebeler ele geçirmiştir. Halkından çok bu göçebeler hakimdir, mahsullerini de onlar alırlar. Etraflarındaki surlar halkı korumaz, sakinleri kendilerini kim korur idare, sevk ederse ona boyun eğler. Fırat bölgesine güçlü bir hükümdar hakim olursa emniyette olurlar, hükümdar zayıfsa mahvolurlar, ganimet olurlar.

El-Cezire'nin en büyük, en güzel, en sulu, en çok meyveli, en güzel gezinti yerlerine sahip, kaliteli buğday, arpa, üzüm üreten bol mahsullü şehirlerinden biri **Nusaybin**'dir. Nusaybin düz bir arazide kurulmuş büyük bir şehirdir. Suyu Bâluse denen bir dağın vadisinden çıkar. Bu yer Nusaybin'in en güzel yeridir. Su buradan çıktıktan sonra şehrin bostanlarına, tarlalarına yayılır, birçok eve su girer, köşklerdeki havuzları doldurur. Bundan başka, şehir halkının yağmurla sulanan büyük çiftlikleri, bol sürüleri, hayvanları, mahsülleri vardır. Kahramanları ünlüdür. Manastırları, kiliseleri, gezinti ve rahatlamak için gidilen piknik yerleri vardır.

Anlattığım şekilde Nusaybin İslâm fethinden beri bol meyveleri, ucuzluğuyla tanınan bir yerdir. 330/942 yılına kadar yılda 100.000 dinar vergi verirdi. *Hamadaniler en vâ-i çeşit zulüm, vergi, mükellefiyetleriyle şehrin başına çöktüler. Bunun sonucu şehrin büyük ailelerinden Benû Habib, komşuları, ortakları; malları, varlıkları gasbedildiği için, çocukları, köleleri, hayvanları, taşınabilen mallarıyla şehirden gittiler. Bunlar makbul atlara, silahlara, zırhlara, altın miğferlere, benzeri nadir olan kılıçlara, (s. 212) mızraklara, aletlere, hazırlığa sahiptiler. 10.000 kişilik süvari ile Rum ülkesine seferler yapıyorlar, onları mahvediyorlar, çoluk çocuklarını esir ediyorlar, kalelerini tahrip ediyorlar, ülkenin içlerine dağılıyorlardı. Yanlarında soy atlar, katırlar, hizmetçiler, mevlalar bulunuyordu. Rum imparatoru onları karşıladı.*

Değerli çiftlikler, eşyalar, paralar verdi. Hepsi Hristiyan olup imparatora itimad ettiler. İmparator onlara, en iyi köyleri, evleri, bölgeleri verdi. (s. 212) Onlar sonra İslâm topraklarına zarar vermek için döndüler. Zira, ülkeyi iyi tanıyorlardı. Ayrıca tanıdıklarına, akrabalarına mektuplar yazıp imparatorun iyiliklerini anlattılar. Mektuplaştıkları kişilerin çiftlikleri, malları gasbedilmiş, üzerlerine ağır vergiler konmuştu. Bizans ülkesine gidip hristiyan olanlar bu kişileri tamaha düşürdüler, nail oldukları nimetleri anlattılar, İslâm diyarını yağmaya geldiklerini, imparatorun kendilerini desteklediğini söylediler. Geride kalanlardan çok kişi onlara katıldı. Hepsi birden İslâm topraklarını yağma ve talana başladılar. Hısn-ı Mansur (Adıyaman) Hısn-ı Ziyad (Harput)'ı fethedip Kefr-tûsâ ve Dârâ'ya kadar geldiler. Buralardaki insanları öldürdüler, esir ettiler, şehirlerin surlarını yıktılar. Bunu adet haline getirdiler. Her sene ekinler erdiği sırada İslâm diyarına karşı sefere çıkıp Nusaybin'in rabazına (varoşuna), batısındaki çiftliklere, hatta Cizre'ye kadar geliyorlar, buraları mahvediyorlardı. Ayrıca, Ra'sülayn'ı yerle bir edip Rakka, Bâlis'e kadar geldiler. Sonra Meyyâfârikân, Erzen üzerine yürüdüler. Köyleri, çiftlikleri tamtakır yaptılar, ağaçları, ekinleri kestiler hiçbir şey kalmadı. İmparatorun, Rumların onlara güveni arttı, onlara maaşlar bağladılar. İmparatorun hassa kuvveti oldular. Cesur, atılgan oldukları için Arapların fikirleri, (s. 213) Rumların fikirlerine üstün geldi. Onlara geçitleri açtılar, öncü kuvvet oldular. Zamanla imparatora Halife'yi mahvetmeye heves ettirdiler. İmparatorun yakınları ordusu Antakya, Misis, Halep, Tarsus gibi yerlere geldiler. Yukarıda anlattığımız gibi Allah'ın takdiri bu yerlerin başına geldi.

Sonra, Hasan b. Abdullah b. Hamdan Nusaybin üzerine yürüdü. Ağaçlarını söktü meyvelerini dağıttı, nehirlerini köreltti, Rum ülkesine girenlerden temizledi. Bazılarından satın alıp bazılarından gasbederek mallarının çoğuna sahip oldu. Meyvelerin yerine hububat, susam, pamuk, pirinç ekti. Gelirleri birkaç kat arttı, evleri çoğaldı. Hasan b. Hamdan bu toprakları

Nusaybin'in kalan halkına teslim etti. Halk şehri terk etmediler, Müslüman olarak kaldılar, yerlerini sevdiler. Yetiştirdikleri ürünlerin hepsini hükümdarla yarı yarıya paylaştılar, yaşayıp gidiyorlar. Emir para olsun, mal olsun gelirin beşte ikisini 2/5 çiftçilere, sanatkarlara veriyordu. Onun zamanında, oğlu Gazanfer zamanında durum böyle devam etti. *Sonunda bu ikisi de deccal seleflerine (dedelerine) kavuştular (öldüler). Yer, gök onlara ağlamadı, onları özleyen de olmadı.* Nusaybin halkı şimdi en kötü vaziyetler. Başlarındaki hakim onlara çoban muamelesi yapıyor, ürünlerin çoğuna el koyuyor, çiftçiye 1/8 ini verip kalanını mahzenlerine, ambarlarına götürüyor. Çiftçiye ekebileceği, kendisini kıt kanaat geçindirebileceği kadarını bırakıyor.

(s. 214) Nusaybin âmillikleri dört eşit paçaya ayrılır. Her rabun (dörtte birin) bir âmili (vergi mamuru) vardır. 358/969 yılında, tahmini vergisinin Musul'da bulunan hükümdar Ebû Tağlib Gazanfer'e arzında hazır bulundu. Buğday, pirinç, arpa, hububat cinsinden vergisinin miktarı 10.000 büyük çuvaldı. Her çuval 500 dirhem ettiğine göre ortalama 5.000.000 dirhem değerindeydi. Cemâcim âmilliğinin cizye ve diğer gelirleri 5000 dinardı. İçki vergilerinin geliri 500 dinar, arsalarından, koyunlarından, sığırlarından, bakliyat, meyveden elde edilen gelir 5000 dinardı. Merkez ve köylerdeki değirmenlerden, han, hamam, dükkan, ev gibi akarsulardan elde edilen gelir 16,000 dinardı. Dârâ ve Tur Abdin amillikleri kuzeydeydi, en büyük âmilliklerdi. Tur Abdin'e komşu olan, mülkiyeti Seyfüddevle'ye ait olan Ebenin rustaki (amilliği)nın tahmini geliri 2000 büyük çuval hububattı, 1.000.000 dirhem ediyordu. Böylece, ülke harap, halkı helak oldu. Zulümleri sebebiyle mâlikleri mahvoldular.

Nusaybin'de zehri öldürücü meşhur akrepler vardır. Yakınında, 2 fersah uzaklıkta **Mardin** dağı bulunur. Tepesinde Bâzi'l-Eşheb (Kır Kartal) adıyla Hamdan b. el-Hasan b. Hamdan'a 57 ait müstahkem bir kale bulunur. Savaşla fethedilmez. Buranın etrafında çok zehirli yılanlar yaşar, zehirleri hemen

öldürür. Mardin dağında makbul cam madeni bulunur. Bu maden el-Cezire'nin diğer yerlerine, Irak'a, Rum'a sevk edilir. Diğer cam madenlerinden üstündür.

Musul ise Dicle nehrinin batısında, torağı, havası sağlam bir şehirdir. Halkı Dicle'den su içerler. Şehirde Emeviler tarafından yapılmış bir kanal bulunur. Bu kanalın ortası 60 zira civarında derinliğe sahiptir. Musul'da bostan, ağaç azdı. Hamdaniler buraya sahip olunca çok ağaç, bağ diktiler, meyve, hurma, sebze çoğaldı. El-Cezire bölgesinin sultanı buralarda oturur, evleri, divanları buradadır. Vergileri burada toplanır. Musul'un çeşitli bölgeleri, rustakları, bağlı şehirleri vardır. Vergileri eskisine göre çok artmıştır. Zira melun Hasan b. Hamdan ve oğlu Gazanfer halkın mallarını vergi karşılığı çok ucuza almış, gelirine, giderine, arsalarına el koymuş, Nusaybin'de olduğu gibi, hoşuna giden kişileri amil tayin etmiştir. Parası çok artmış, israfta ileri gitmiştir. Zira, Musul'un amillikleri Nusaybin'in amilliklerinin birkaç katıdır, çiftlikleri çok, şehri büyük, sakileri, çarşıları kalabalıktır. Çarşıları geniş, şerefi, büyüklüğü meşhurdur. Binaları taştan, kireçten yapılmış, eğlenceli bir şehirdir. Halkı Arap olup çeşitli kabilelere ait mahalleler vardır. Halkının çoğu Kûfe ve Basra'dan göçmüşlerdir. Büyük şehirlerden sayılır. Her çeşit çarşıdan ikişer, üçer, dörder tane bulunur. Bir çarşıda 100 veya daha fazla dükkan yer alır. Şehirde o kadar çok otel, mahalle, hamam, meydan, saha, imaret bulunur ki, uzak yerlerden oraya gelirler, bolluğu, ucuzluğu, rahatlığıyla insanları cezbeder. Aynı zamanda Musul, Azerbaycan, Doğu Anadolu (Ermeniye), Irak, Şam bölgelerinin limanıdır. Göçebeleri, çok sayıda kışlık yazlık yerleri vardır. Buralarda Rabia, Mudar, Yemenli Arap kabileleri, Hezbaniye, Humeydiye, Lâriye gibi Kürd kabileleri otururlar. Orada (s. 215) Benu Fehd, Benû Imran, Benû Şahac, Benû Eved,, Benû Zübeyd, Benû Cârud, , Benû Ebi Hıdaş, Benû Haşim, Saddamlar, Ömeriler vs. gibi Yemenli, Mudarlı zengin, cömert aileler, güzel binalar vardı. Hamdaniler onların ellerindeki mülkleri,

malları alarak onları paramparça ettiler. Zengin, veren el iken fakir, muhtaç hale geldiler, etrafa dağıldılar. Kimi çölde helak oldu, kimi baskı altında kalıp öldü telef oldu. [Zamanımızda 560/1165 yılında Musul tarihinde hiç olmadığı kadar mamurdur. Şehirde boş yer kalmamış, evler sur dışına taşmış, sur dışında çarşılar, hamamlar, oteller vs. kurumlar oluşmuştur.] Şehir hakkında anlattıklarımızdan buranın ne kadar nüfusa, silaha, gelire sahip olduğu, önemi, yeri, şerefi nalaşılır. Sultana verilen vergiler halkının, şehrin durumunu gösterir. *Yukarıda anlattığımız gibi, dünya ve üzerindeki insanlar mal ve para ile ayakta durur. Kendilerine verdikleri değer, yaşayışları, cömertlikleri, her hususta tasarrufları malik olduklarına göredir. Bu, bütün insanlara ders, anlayanlara aynadır. Bir kavim genel olarak böyle olmazsa hesaba katılmaz, onların hareket tarzına, siyasetine bakan olmaz.*

Musul'un halkı kalabalık, köyleri, sarayları, sürüleri, hayvan vs.'si boldur. Büyük- geniş rustakları, nahiyeleri, kûreleri vardır. **Ninova** rustakı bunlardandır. Bu rustakta Musul'un karşısında, Dicle'nin doğusunda eskiden Ninova şehri vardı. Bu şehrin izleri, halkı, suru meydandadır. (s. 217) Burası Yunus b. Metta peygamberin gönderildiği şehirdir. Bu rustak büyük önemli bir rustak olan Merc rustakına bitişir. **Merc** rustakı da geniş, çiftliği, hayvanı, sürüsü çok olan bir yerdir. Burada **Suk el-Ahad** (Pazar günü çarşısı) denen bir çarşı bulunur. Bu şehirde çarşılar, belli zamanlarda kurulan Pazar vardır. Burası dağ kıyısından akan bir nehir üzerinde münbit, bolluk bir yer olup her taraftan eşya, ticaret malı, çiftçiler, Kürdler buraya gelirler. Bu nehir büyük Zab'a karışır. Bu rustaka **Hazza** arazisi ve rustakları komşudur. Bu rustakla Büyük Zab akar. Suk el-Ahmed arasında. Bu rustakta Kefr-i Uzzâ denen bir şehir bulunup sakinleri. Şahârice Hristiyanlarından zengin kişilerdir. Orta büyüklükte bir şehir olup çarşıları, çiftlikleri, bol nimetleri olan ucuzluk bir yerdir. Bedeviler buradan erzak alırlar, etrafına Kürdler konarlar. **Kurâdâ, Bâzebdâ** birbirine yanaşık iki

büyük rustaktır. Buralarda büyük çiftlikler yer alır. Bir çiftlik yılda 1.000 büyük çuval buğday, arpa veya pamuk çekirdeği (kozası) verir. Buranın cizye, sadaka geliri de diğer çiftliklerin gelirine yakındır. **Bâhadra** rustakı da büyüktür, çiftlikleri, geliri, kaynakları çoktur. **Habur** rustakında çok şehir, geniş amillik bulunur. Bu rustak **Sincar** rustakına, Hıyal nahiyesine komşudur. Her birinin zahire, kuru-yaş meyve bol geliri vardır. Ma'lasâyâ, Fişabur'lar da önemli iki rustaktır. Zahire, gelir, ticaret bolluğu bakımından değerli, güzel yerlerden sayılır.

358/969 yılında son defa Musul'a vardım. Çiftçilerin hissesi taksim edilmeden Ninova, Hazza rustaklarının vergisini gördüm 6.000 çuval buğday, arpa tutuyordu. Değeri 3.000.000 dirhemdi. Pamuk, bakliyat vs. cinsinden geliri ise 300 çuvaldı. Para olarak değeri 10.000 dinardı.[...] cizye, iltizam, diğer hususlardan geliri 10.000 dinardı. Bu üç rustakta bulunan çiftçilere ait çiftliklerden kâtiplerin tesbit ettiği gelir 4.000 çuval arpaydı. Bu 4.000 çuvalın değeri 2.000.000 dirhemdi. Vergiyi takdim edenin dediğine göre Musul'a bağlı yerlerin hazineye ödedikleri mevacib vergisi 2.000 dinardı. Bu 2.000 dinar 30.000 dirhem ediyordu. Arsalardan, adalardan, bostanlardan, sahiplerinden satın alınan zahirelerden, sadaka ve cizyeden geliri 2,000.000 dirhemdi.

Musul'a bağlı **Bâarbâyâ** rustakına gelince burası Bâay-nâsâ'dan Azreme yanındaki Serya nehrine kadar, Sincar'a doğru uzunluğuna genişliğine 1'er fersah kadar tutar. Sincar tarafından ise Bâzebdâ'ya komşu olur. Çiftçilerin, kiracıların hakkı dışındaki vergisi 8.000 çuval buğday ve arpaydı. Bu miktarın depo tutma parası dışında ki vergisi 4.000.000 dirhemdi. Cizye ve hurma Alınan vergi bu miktara dahildi. Barkaid arsasının vergisi 2.000 dinardı. Bu miktar 30.000 dirhem ediyordu. Bâzebdâ rustakı hududları Mukbile köyünden başlayan Ahmedî, Bâûsû, Beyzâ boyunca el- Cezire'nin sonuna kadar uzanıyordu. Buğday, arpa cinsinden vergisi 2.000 çuvaldı, 1.000.000 dirhem ediyordu. Ayrıca diğer vergilerden 30.000

dirhem elde ediyordu. Bâhedrâ rustakı Muğise hududundan Habur'a Ma'lasâyâ'dan Fişabur'a uzanıyordu. Çiftçilerin hakkı dışındaki arpa, buğday cinsinden vergisi (s. 219) 3.000 çuvaldı, 1000.000 dinar ediyordu.

Kardâ rustakına gelince, burası Cizre, Cebel-i Bâsûrin, Bâaynâsâ, Tanza, Şâtan gibi yerleri kapsar çiftçilerin hakkı dışındaki buğday, arpa cinsinden vergisi 3.000 çuvaldı, 100.000 dinar ediyordu. Ayrıca değirmenlerden, cizyeden ve benzeri şeylerden 30.000 dinar vergi alınıyordu. Takribi olarak Musul vergisinin toplamı 16. 290.000 dirhemdi.

Musul'un aşağı taraflarında 9 fersah uzakta **Hadise** şehri vardı. Av hayvanı çok, hayrı bol bir yerdir. Bu amillik Musul'a dahildir. Musul şehrinin ayrı bir âmili vardır, vergilerini bazen emanet, bazen iltizam şeklinde toplar. Geliri bazan artar, bazan eksilir.

Musul'da Dicle nehri üzerinde *urûb* denen, benzeri nadir bulunan değirmenler vardır. Hızlı akan suyun ortasında kurulmuştur. Birbirlerine zincirle bağlanmıştır. Her urbta 4 değirmen taşı bulunur. İki taş günde 50 yük zahire öğütür. Bu değirmenlerin taşları ağaç ve taştandır. Bazen ağaca saç ağcı ilave edilir. Eskiden 7 fersah uzaklıktaki **Beled** şehrinde çok sayıda değirmen vardı, öğüttüğü un Irak'a sevk edilirdi. Hamdanilerin uğursuzluğu bunlardan, sahiplerinden bir şey bırakmadı. **Hadise**'de Dicle'nin ortasında kurulmuş bu değirmenlerden epeyce vardı. Yukarıda anlattığım şekilde Hamdaniler bunlara el koydular, gelirleri yılda 50.000 dinardı. Rakka, Caber kalesinde de bu tarzda Fırat üzerinde çok değirmen vardı. (s.220) Tiflis'te Kür nehri üzerinde daha az sayıda bu şekilde değirmen vardı. Halk unlarını buralarda öğütüyordu. Tekrit, Ukberâ, Beredan'da bu değirmenlerden ayakta kalanlar vardır. Hamdanilerin bereketi (uğursuzluğu) Musul'da bu değirmenlerden 6 veya 7 sini bıraktı. Bağdad'da da yoktur.

Beled Irak'ta mahsulü, malları, eşyası, âlimleri çok, zengin rahat bir şehirdi. Nihayet, Nâsiredevle İbn Hamdan oraya el koydu, onların elindeki her şeyi aldı, bir şey kalmadı. Onları darmadağın etti, keçileri, koyunları kalmadı. Sıkıntılar, felaketler onları yedi. Huzâa kabilesinin Mekke'den çıkarıldığı sırada şairlerinden birinin söylediği şu beyit gibi oldular: *“Sanki Hacun ile Safa arsında kimse yok. Mekke’de gece sohbet eden kalmamış.”*

Sincar, Beled'den 9 fersah uzaklıkta, bir dağın eteğinde, ovada bulunur. Akarsuları, pınarları, sulanan, sulanmayan yeleri vardır. Çiftlikleri iyicedir. Şehrin etrafında halkı koruyan taştan müstahkem bir sur bulunur. Burasını da uğursuzluk rüzgarları, zamanın felaketleri zarar verdi. Fiatları ucuz, hayratı bol, soğuk ülkelerdeki gibi yazlık-kışlık somak, ceviz, badem, zeytin, turunç, susam, nar gibi yaş kuru meyveleri bol bir yerdir. Irak'a, çeşitli yerlere gönderilir. Şehrin kuzey batısında Hıyal vadisi bulunur. Burası Diyar-ı Rabîa vadilerinden biri olup ağaçlık, bağlık, verimli, çiftlikleri, otları bol bir yerdir. Burada Benu Kuşeyr, Benû Nümyer, Benû Akîl, Benû Kîlab'a mensup (s. 221) Araplar oturur, kervanlara muhafızlık yaparlar. Zamanımızda el-Cezire'de, Hit, Enbar bölgesi dışında Sincar'dan daha çok hurmalık yer yoktur.

Beled ile Nusaybin arasında **Berkaid**, **Azerme** şehirleri bulunur. Berkaid buğday, arpa ziraati bol bir yerdir. Burada Benu Tağlib kabilesinden Benû Habib oturur. Yolcular için misafirhanesi vardır. Yalnız, Benu Hamdan soyundan geldikleri için bir dereceye kadar kötü kişilerdir. Berkaid halkı kuyulardan su içerler. Buradan Azerme'ye 6 fersahtır. Azerme güzel, ürünleri bol bir yerdir. Rumlar Nusaybin üzerine yürüdüklerinde burayı istila ettiler, Hristiyan olan Nusaybinliler burada sadece birkaç kimse bıraktılar, buranın yolu, izi kalmadı. Azerme'den Nusaybin'e 9 fersahtır. Nusaybin'den Rumlara ait çok eski, güzel ürünleri, hayratı bol, verimli, yiyecek ve içecek bedava gibi bir şehir olan **Dârâ**'ya geçilir. Bu durum yani bolluk bu

diyardaki yerlerin hepsinde mevcut ise de Dârâ bu konuda meşhurdur. Burayı eski halinden şimdiki haline getiren yukarıda anlattığım Hamdanilerin, Bizanslıların zulmüdür. **Kefertûsâ**, Dârâ ile Ra'sûlayn arasında ovada bir şehirdir. Her şeyin bol olduğu güzel bir şehirdi. Düz ovada ağaçlık meyvelik, ziraati, çiftlikleri olan bir yerdi. Rumlar Ra'sûlayn'î fethettikleri yıl burayı da aldılar. [Müellif zamanında durum böyleydi. Şimdi ise Müslümanların elindedir].

Ra'sûlayn taştan suru olan değerli bir şehirdir. Şehir sur içindeydi. Mezraları, değirmenleri, bostanları kendisine yetiyordu. Fakat Allah'ın kahrettiği, bir saç teli bırakmadığı, âleme ibret yaptığı zalim kişilerin zulmüne uğradılar. Burada Araplar, Musul'dan göçenler oturuyordu, mahalleleri, hiçbir İslâm diyarında olmayan 300 den fazla pınarları (s. 222) vardı. Hapsi dibi görünen saf sulardı. Çoğu akarsuydu, etraflarında demir ve ağaçla çevrili kuyular vardı. Bu kuyuların suyla dolu olduğu, içine bir şey düşmesin diye suyun üzerinin kapalı olduğu rivayet edilir. Yine rivayete göre birçok kuyuya ip sarkıtarak yüzlerce zira derinliğine inmişler, dibini bulamamışlardı. Bu sular toplanıp nehir olur, yer üstünde akarak Habur ırmağını meydana getirirdi. Karkısiye tarafına akardı. Etrafında Ra'sûlayn halkının 20 fersah boyunca uzanan köyleri, mezraları, ırmak üzerinde çok sayıda çiftliği, ağacı, bağı olan rustaklar nahiye-ler vardı. Ayrıca yağmur suyuyla sulanan çiftlikleri, mezraları bulunuyordu. Bütün bunlardan bu gün Arapların, Rumların hücumlarından korkan az sayıda insan kaldı. Saraylarından birini kale haline getirdiler, tehlike anında buraya sığınıyorlar. Habur ırmağı üzerinde yerlerini gösterdiğim, tarifini yaptığım şehirler bulunur. Bunlardan biri **Araban** olup hoş, pamuğu bol bir yerdir. Buradan Şam'a diğer yerlere pamuk sevk edilir. Etrafında müstahkem bir sur bulunur. Surun arkasından adamlar şehri korur. Sükeyr el-Abbas da hoş ürünleri, adamları olan bir yerdir. Talaban, Cahşiye, Tüneynir, Ubeydiye de aynı şekilde birbirine benzeyen şehirlerdir. Buralarda da geniş bir

rustakta, geniş bir iklimde, amillikte olan bütün şeyler, ağaçlar, bağlar, makbul ayvalar vardır.

Amid şehri Dicle'nin batısında nehre bakan ve 50 adam boyu yükseklikte bir tepe üzerindedir. Etrafında siyah değirmen (granit) taşından inşa edilmiş bir sur bulur. Taşları çok siyah olduğu için bu sur uğurlu sayılır. Zira, el-Cezire'deki siyah değirmen taşı buradandır. Yeryüzünde bu taşın benzeri yoktur. Irak'ta bu taştan yapılmış değirmen taşları 50 dinara, biraz aza, fazlaya satılır. **Ahlat**'ın suru, camii, binalarının çoğu bu taştandır. (s. 223) Amid camii de bu taştandır. Yalnız Ahlat camiinden daha küçüktür. Amid surunun içinde pınarların önünde tarlalar, sular, değirmenler vardır. Şehrin çiftlikleri, rustakları, sarayları, mezarları vardır. Yardıma gelen olmadığı için düşman tarafından tahrip edildi. Bu şehrin surundan başka Müslümanların büyük ve müstahkem hududu (sağrı) kalmamıştır. *Savaşçı olmadan silah, sur fayda vermez. Eğer bu halde kalırsa başlarına felaket kalmasından korkulur. Zira, sultanları sadece minberlerde kendi adlarının anılmasını, kendileri için dua edilmesini isterler. Hudutların silah, mal, hayvan, asker ve hazırlıkla takviye edilmesiyle ilgilenmezler. Sadece temenni, minberlerde künye, lakap söylenmesiyle hudut korunmaz, düşmana zarar verilmez. Zira onlar adam toplamak, müdafaa etmekle, halkın salahıyla uğraşmıyorlar. Zannederim duyduğuma göre Amid halkı şehirlerini düşmana teslim edip cizye vermeyi kabul ettiler. Şehri Allah koruyor.* [Ben 534/1139-1140 yılında Amid'e vardım, şehirde pek az şey kalmıştı. Hala önemli kişilerden, ulema ve fuzaladan, ilim, hikmet, fıkıh, edep sahiplerinden zenginlerden, cömert ve yabancılara ikram edenlerden bir grup vardı. Nisan Oğulları onlara zulm ediyorlar, mallarını müsadere ediyorlar, koydukları vergilerle baskı yapıyorlardı. Bu hal bu kişileri vatanlarından, ailelerinden uzaklaştırdı, dağıttı. Evleri harap oldu, çarşılarında sağlam, meskûn dükkan kalmadı. Ayrıca onlara öyle bir damga vurdu ki, içlerinden biri bir yere giderse canını, malını korumak için

adını değiştiriyordu. Nihayet Selâhaddin'in eliyle Nureddin Muhammed (s. 224) b. Kara Arslan 579 (Mayıs 1183) yılı başında Amid'i fethetti. Kapılarını açtı, mukus vergilerini, kötü gelenekleri kaldırdı. İyi, cömert kişiler gibi davrandı. şimdi şehrin halkının durumlarında canlılık belirdi, adalet yerini buldu.]

Meyyafarikın büyük, önemli bir şehirdir. Etrafında taştan sur, müdafaa engelleri, derin bir hendek vardır. Evleri birbirine bitişik, sokakları dardır. Büyükçe bir camii vardır, etrafında ağaçlar, sular bulunur, havası biraz rahatsız edicidir. **Mardin** bir dağın tepesinde kurulmuş müstahkem bir kaledir. Alınması mümkün değildir. Kale etrafındaki dağlara, ovalara bakar. Diğer dağların tepeleri ona yetişemez. Kalede bol miktarda erzak, savaşçı, silah bulunur, kuşatmak mümkün değildir. Kalenin alt tarafında güneyde mamur, oturanlarla dolu, çarşıları, dar bir rabzası vardır. Mardin kalesi Ra'sülayn, Habur, Sincar ovalarına bakar. Suyu arklarla gelir. şimdileri şehir büyüklüğü, halkı çoğaldığı için yağmur sularını toplamak maksadıyla sarnıçlar yapıldı. Mardin'in çok lezzetli meyveleri, geniş bağları, temiz havası vardır, ucuzluk yeridir. Buradan 4 fersah güneyde, ovada **Düneysir** pazarı denen köy bulunur. Eskiden insanlar her Pazar günü burada alış-veriş için Pazar (panayır) kurarlardı. Buraya her taraftan mal getirirlerdi. şimdi burası büyüdü, mamur oldu. Hanlar, oteller, çarşılar yapıldı. Her yerden insanlar gelip yerleştiler, geliri, vergileri arttı. **Hısn-ı Keyfa** ise çeşitli kolları olan müstahkem bir kaledir. Batı taraftan Dicle'ye bakar, dağlar arasındadır. Burada sarp dağlar, vadiler bulunur. Önünde Dicle üzerinde güzel yüksek bir köprü vardır. Bu köprüyü 515/1121 yılında Fahreddin Kara Arslan b. Davud yaptırmıştır. Kalenin alt tarafında bir rabazı vardır. Burada çarşılar, hamamlar, oteller, taş ve kerpiçten yapılmış güzel evler yer alır. Hısn-ı Keyfâ'nın mamur rustakları, çiftlikleri bulunur. Havası bilhassa yazın hastalığa müsaittir.] **Ceziret-i İbn Ömer (Cizre)** ağaçlık, meyvelik, suları, gelir kaynakları çok verimli küçük bir şehirdir, etrafı surla çevrilidir.

Rumlar gelince burada eğlenmemişlerdir. Burasıyla Musul arası 30 fersahtır. (s. 225) Burası devamlı tehdit altındadır. Sultan müsaade ederse devamlı ticaret yapılan şehirdir, Haricilerin, şeytanların hükmü geçmese kazanç yeridir. Burası doğu Anadolu, Rum diyarı, Meyyafarikun ve Erzen taraflarının iskelesidir. Buradan Musul'a bal, yağ, men (kudret helvası), peynir, ceviz, badem, fındık, kuru üzüm, incir vs. ile yüklü gemiler kalkar. Halkın çokluğu, verimliliğinin bolluğu bakımından bu bölgenin en mamur etrafı rahat şehridir. **Erzen**, Meyyâfârikun gibi, evleri hoş, kiracıları, çiftlik sakinleri yok, sürüsü hayvanı az değildir.

El-Cezire bölgesi Semâri, Bâsûrin, Fişabur dağlarına bitişir. Hepsi Cûdî dağının bulunduğu dağların bir parçasıdır. Süğur (Rum hududu) tarafından yukarıdan Amid'e, aşağı taraftan Maraş, Lükam dağlarına bitişir. Bu dağlar Bârimâ hududunda Diclenin doğusundaki Sinn şehrine kadar Dicle nehrinden uzaklaşmaz, burada Şehrazur dağlarına bitişir. **Sinn** hoş bir şehir olup Tekrit'ten 10 küsur fersah uzaklıktadır, etrafı çoğu harap olmuş bir surla çevrilidir. Halkı kötü ve şerirdir. Aralarında düşmanlık, kan davaları vardır. Harap olması uzak değildir. Burasıyla **Bevâzic** arasında 4 fersah mesafe vardır. Bevâzic, Küçük Zap ırmağının batı kıyısında bir şehir olup Haricilerden bir gurup burada oturur. Hırsızları korurlar, hırsızlık kötü işler yaparlar. Benû Şeyban ise yol keserler. Sinn şehri yakınında küçük Zap, Dicle'ye karışır. Sinn, Cizre âmilliğine bağlıdır. Bevâzic Cizre'den değildir. Oldum olası kim ele geçirirse ona bağlıdır.

Diyar-ı Mudar, el-Cezire'den olup hudutları bellidir. Buraya komşu olan Diyarbekir, Diyar-ı Rabia da aynı şekilde vasıfları, hudutları, şehirleri, belli nahiyeleri olan bir bölgedir. Diyar-ı Mudar'ın en büyük şehri **Rakka**'dır. Rakka ile **Râfika** Fırat'ın doğusunda birbirine bitişik gibi iki şehirdir. Aralarında çok az mesafe vardır. Her birinde Cuma namazı kılınan bir mescid (cami) bulunur. Eskiden ikisi de mamur, amillikleri, rustakları iyi şehirlerdi. Seyfûddevenin (s. 226) birbiri peşine vergiler yüklemesi, müsadereler yapması sonucu zayıf düşütüler.

Verimli, çarşıları ucuz, güzel şehirlerdi. Halkı Emevileri çok seviyorlardı. Fırat'ın batısında, Rakka-Bâlis arasında **Sıffin** arazisi bulunur. Burada Ammar b. Yasir'in, Hz. Ali taraflarının çok sayıda mezarı vardır. Sıffin, Fırat nehrine bakan yüksek bir arazidedir. Fırat'tan geçenler orada enteresan şeyler gördüklerini söylerler. Buna göre iki yerinde, biri diğerinden yüksek iki mezar kümesi görülür. Birinde 20'den az, diğerinde 20 civarında mezar görülür. Fakat, yanına varınca herhangi bir şey görülmez. Ben bu hikayeyi anlatmak istemiyordum, yalanlıyordum. Sonra kendim şahit oldum, eski fikrimden vazgeçerek inanmak zorunda kaldım. Burada Hz. Ali'nin arkadaşlarından öldürülenlerin mezarları malumdur. Bir kişi bana burada Hz. Ali'nin hazinesi olan bir ev gördüğünü söyledi.

Harran, Rakka'dan daha büyük olup Sâbiilerin şehri diye bilinir. Burada onların mabedi, Belh tapınağı gibi büyük tapınakları vardır. Bu tapınakta ibadet ederler, bunu ulularlar, tapınağın Hz. İbrahim'e ait olduğunu söylerler. Harran'da ağaç, su azdır, yağmur suyuyla ziraat yapılır. Büyük rustakları, kûreleri vardı. Şimdi Rumlar çoğunu aldılar. Benû Akıl, Benû Nümeyr Arapları buraya musallat oldular. Şimdi şehirde, rustaklarında bir şey kalmadı. Harran iki günlük uzaklıktan dağların çevirdiği bir ovada bulunur.

Urfa bu ovanın kuzey batısında yer alır. Orta derece, halkının çoğu Hristiyan bir şehirdir. Şehirde 300'den fazla kilise, manastır vardır. Rahipleri bulunur. Burada Hristiyanların en büyük, en güzel kilisesi yer alır. Şehrin çok sayıda bostanı, (s. 227) tarlası vardır. Şehir Kefertûsâ'dan daha küçüktür. Ayrıca, burada Hz. İsa'nın mendili vardı. Nikephoros Phokas seferlerinden birinde Urfa'yı kuşattı, amanla teslim aldı. [580/1184 yılında bahsedilen büyük kiliseden ancak büyük kemer ayaktaydı, diğer kısımları yıkılmıştı]. Cisir-i Menbic (Bilecik köprüsü), Samsat suları, bostanları, ağaçları bulunan ve Fırat'ın batısında yer alan iki nezih şehirdir. Şimdi gerilemişlerdir.

Karkisiya Habur ırmağı kıyısında bostanları, bol ağaçları, meyveleri olan nezih bir şehirdir. Vaziyeti kötüleşmiş olmasına rağmen kışın buradan ve Habur'dan Irak'a meyve götürülür. Burasıyla hoş bir şehir olan Hânuka arasında 2 günlük mesafe vardır. Hânuka'yı Rahka sahibi Mâlik b. Tavk kurmuştur. Makik b. Tavk'un şehri **Rahba**, Fırat'ın doğusunda Hanuka'dan büyük, ağacı, suyu bol bir şehirdir. Güzel bir suru, hurması, meyvesi, sulanan tarımı vardır. Burası da gerilemiştir. **Hit**, Fırat'ın batısında orta bir şehir olup kalesi vardır. Bahsettiğimiz şehirlerin en mamurudur. Irak'ın batı hududunda Tekrit'in karşısındadır. Tekrit ise Irak'ın kuzeyinde kalır. Hit şehrinde ünlü zahid Abdullah b. el-Mübarek'in kabri bulunur. **Enbar** Ebü'l-Abbas el-Saffah'ın devlet merkeziydi. Fırat'ın doğusunda mamur, kalabalık, hurması, ziraati, meyvesi bol, çarşıları güzel bir şehirdi, şimdi haraptır. Ünlü kıraat âlimi Ebû Bekr b. Mücahid bu şehirdedir. Kimse kıraat ilmi konusunda ona erişememiştir. Bu şehirden kâtiplik, fıkıh, ilim konularında çok sayıda reis (imam) yetişmiştir.

El-Cezire bölgesinde geniş ovalar, çöller, çorak-bataklık yerler bulunur. Buralar tuz, (s. 228) çoğan, şarat elde edilen yataklardır. Buralarda Rabia, Mudar kabilelerine mensup, az sayıda at, koyun, deve yetiştiren, yarı göçebe ve köylerle temasta olan kabileler otururlarmış. Şimdi buralara, Benû Kuşeyr, Benû Ukayl, Benû Nümejr, Benû Kılâb gibi Kays-i Aylan kabilelerine mensup çok sayıda Arap geldi. Rabia, Mudar Araplarının çoğunu yerlerinden attılar. Harran, Cîsr-Menbic, Habur, Hânuka, Araban, Karkisiye, Rahba gibi yerleri ele geçirdiler. Buraların emniyetine, gelirlerine hakim oldular.

Zab nehirleri Dicle'nin doğusunda iki büyük ırmaktır. İkisi birleşince Dicle'nin yarısı kadar olur. Bu nehirler Azerbaycan (Doğu Anadolu)'ın güneyinden çıkarlar. İki Zab arasında geniş meralar, çeşitli beldeler yer alır. Bu yerlerdeki çiftlikler, oturanlar yakın zamana kadar rahat ve iyi bir haldeydi. Bu yerlere göçebeler musallat oldu, aralarında kargaşa çıktı. Şimdi harap oldu,

halkı başka yerlere gitti. Buralar kışın Hezbaniye Kürdlerinin kışlığı, yazın Benû Şeyban Araplarının yaylağı durumundadır.

Tekrit şehri Dicle'nin batısında olup yüksek bir dağa bakar, halkının çoğu Hristiyan'dır. Yanındaki dağın sırtında Kale denen bir yer vardır. Burası evleri, mahalleleri olan surla çevrili eski bir kaleydi. Hristiyan guruplar burada toplanırlardı. Hz. İsa ve Havariler zamanından kalma kiliseler, manastırlar bulunuyordu. Çok sağlam yapıldıkları için bozulmamışlardı. İçlerinde en büyük, en eski olanı **el-Hadrâ** kilisesiydi. Binaları kireç, taş, tuğla, çakılla yapılmıştı. Tekrit'in alt tarafında Dicle'den çıkan Düceyl kanalı bulunur, şehrin bazı evlerine, Samarra, Bağdad'a kadar Irak avasına suyu ulaşır, buraları mamur eder.

Âne, Fırat'ın ortasında, nehir ve ondan çıkan bir kanal tarafından çevrili olan küçük bir şehirdir. (s. 229) Fırat üzerinde suyla çevrili, ağaçları, evleri, camisi bulunan ada gibi birçok güzel şehir ve köy vardır. Kağnebi, Abdeliye, Nehiye gibi küçük şehire benzeyen yerler böyledir. Ağaçlık olanları hurmalık bağlarla kaplıdır. **Hadise** şehrinin camisi, çarşıları, kalabalık halkı vardır. **Âlus** daha küçük olup camisi, çarşısı, bulunur. **Hizâne**, Âlus'e yakın bir şehirdir. Bu şehirler suyla çevrili olmakla beraber, Fırat'ın iki tarafında mezraları, köyleri, akarları, sarayları bulunur. Hayratı çok, halkı refah içindedir. **Dâliye** Fırat nehrinin batı kıyısında küçük bir şehirdir. Şam'da Abbasilere karşı isyan eden Sahib el-Hâl (benli) burada yakalanmıştır.

Cûdi dağı el-Cezire (Cizre)'ye yakındır. Burada Semanın denen bir köy vardır. Kur'an-ı Kerim'de ifade edildiği gibi Nuh'un gemisi bu dağ üzerine inmiştir. Bu dağ Süğur bahsinde anlattığım Lükam dağına bitişir. Rivayete göre, Nuh'un gemisindeki adamların hepsi 80 kişiydi, Semanın köyünü bunlar kurmuştur. Bunların adıyla isim almıştır.

Hısn-ı Mesleme (Mesleme Kalesi)'ni Mesleme b. Abdül-melik kurmuştur. Burada Emevilerden bir grup oturuyordu.

Burası Fırat kıyısında yüksekçe bir yerdedir. Halkı yağmur suyu içerler, kuru tarım yaparlar. Tell Benî Seyyar küçük bir şehir olup çoğu Abbas b. Amr el-Ğanavi'ye, adamlarına aitti. Zamanımızda harap oldu, sonra imar edildi. Tekrar harap hale geldi. Burası Ra'sülayn'dan 1 konak uzaklıktadır. Tell Benî Seyyar harabeleri Bâcerevan harabelerine bitişir. **Bâceravan**, Harran-Rakka yolu üzerinde verimli, nezih, geniş bir konaktır (s. 240) **Seruc** verimli, şehri bulunan bir rustaktır. Şehrine de Seruc denir. Harran'ın kuzeyinde Menbic köprüsü tarafında müstahkem suru, bol üzümü, meyvesi, kuru üzümü olan bir yerdir. Kuru üzümlerden pestil, reçel yapılır, Harran'dan 1 gün uzaklıktadır. El-Cezire'ye dair haberler özetle bunlardır. Şimdi durumu değişmiş, gerilemiştir.

Irak

Irak uzunlamasına Tekrit'ten Abadan'a, genişliğine Kûfe yakınındaki Kâdisiye'den Bağdad'a, Hulvan'a kadarki sahayı kapşar. Abadan Fars denizi kıyısında küçük bir şehirdir. Irak'ın genişliği Vasıt tarafında, Vasıt ovasından Tîb yakınına, Basra tarafında Basra'dan Cübbâ'ya uzanır. Doğu sınırları Tekrit'ten Suhraverd, Şehrazur'a, buradan Hulvan'a, Sirevan ve Saymara, Tîp, Sus'u takip ederek Cübbâ'da sona erer, sonra denize ulaşır. Tekrit'ten denize kadar uzanan hudut bir kavis (yay) teşkil eder. Sonra batıya döner. Basra'nın arkasındaki çölden Basra ovasını, Batâih (bataklıklar), Vasıt'ı, sonra Kûfe ovasını, bataklıklarını dolaşarak Kûfe'ye ulaşır. Sonra Fırat'ın batısından Enbar'a, sonra Enbar'dan Dicle-Fırat arasında Tekrit'e ulaşır. Denizden Enbar, Tekrit'e kadarki batı hududu da bir kavis (yay) çizer. Irak sınırları bunlardır. Tafsilatı gelecektir.

Irak iklimi (bölgesi) eskiden beri yeryüzündeki iklimlerin en üstünü, en değerlisi, en çok vergi vereni, en çok geliri olanı, halkı en güzel, malları, meziyetleri en çok, sanatları en üstün, halkı en akıllı, en anlayışlı, kavrayışlı olanıdır. Böyle bir halkla ümmetin işleri yürür, fazilet ve itaat ehli onların icraatını kabul eder. Akıl ve haslet (meziyet) sahipleri bu hususta şüphe etmez. Eski vesikalardan birinde sadece Irak Sevad'ından Kubad için 100.050 miskal (1 miskal 4.25 gr) vergi toplandığını gördüm. Hz. Ömer bu bölgenin ölçülmesini (kadaströsunu) emretmiş, Âlus'tan itibaren Dicle mecrası boyunca Abadan'a

kadar uzunluğu 125 fersah, Hulvan Eşiğ'in'den Uzeyb'e kadar genişliği 80 fersah bulunmuştur. Bu sahanın her tarafı mamur ve ekilidir. Arada boş toprak yoktur. Sevad (Irak ovası) bölgesinin yüzölçümü 35. 000.000 ceribe (hektara benzer yüz ölçümü) ulaşır. Buğdayın her ceribine 4 dirhem, arpanın her ceribine 2 dirhem, hurmanın her ceribine 8, üzüm bağı, sebze meyvenin her ceribine 6 dirhem vergi koymuştur. Ayrıca, çeşitli tabakalardan 500. 000 kişiye cizye vergisi koymuştur. Sevad bölgesinden toplam 100.028.000 dirhem vergi toplamıştır. Ömer b. Abdülaziz ise 100.020.000 dirhem vergi toplamıştır. Haccac ise 18.000.000 dirhem toplamış, 2.000.000 dirhemini çiftçilere bırakmış, 16.000.000 dirhemini hazineye almıştır. Sevad halkının sığır kesmesini yasaklamıştır. Şair şöyle der:

“Ona Sevad bölgesinin harap olmasını şikayet ettik. Bize sığır etini yasakladı.”

Kisra Pervize ülkesinin her tarafından hükümdarlığının on yedinci yılında 400.020.000 miskal vergi toplandı. Sonra bu miktar 600.000.000 miskale ulaştı [Zamanımızda 550/1155 yılında toplanan vergi kat kat fazladır. Miktarını ise bilmiyorum].

Irak'ın mesafelerine gelince Tekrit'in doğusundan denize kadarki doğu hududunun kavsi 1 aylık yoldur. Denizden Terit'e kadarki batı hududu (kavsi) de aynı miktar kadardır. Bağdad'dan Samarra'ya 3 konaktır. Samarra'dan Tekrit'e 2 konaktır. Bağdad'dan Vâsit'a 8 konak, Hulvan'a 6 konaktır. Basra'dan denize 2 konaktır. Irak'ın Bağdad bölgesinde Kâdisiye'den Hulvan'a genişliği 11 konak, Samarra'da Dicle'den Sehrazar'a, Cebel'e genişliği 5 konaktır. Bu son mesafenin mamur kısmı 1 konaktan azdır. Vâsit'tan Huzistan'a genişliği 4 konak, Basra'dan Ebû Ali el-Cübbâî'nin şehri Cübbâ'ya 1 konaktır.

Irak'ın şehirlerine gelince, **Basra** büyük bir şehirdir. Bu şehir Sasaniler zamanında yoktu. Burasını Hz. Ömer zamanında Utbet b. Gazvan kurdu. Kabilelere ait mahallelere ayrılır. Batısından kavisli olarak çöl doğusundan nehrin suları şehri kuşatır. Tarihçilerden birinin anlattığına göre, Bilal b. Ebi Bürde'nin

valiliği zamanında Basra'daki arklar, kanallar sayılmış, sayısı 120.000'den fazla bulunmuş, çoğunda kayıklar yüzüyormuş, ben bunu çok buluyordum. (s. 236) Hatta bu yerlerde bir ok atımlık mesafede çok sayıda küçük kanal gördüm, hepsinde sümeyriyat cinsi kayıklar yüzüyordu. Her kanal onu kazan kişiye veya döküldüğü yere, buna benzer şeylere nisbet ediliyordu. Bunun üzerine, bahsedilen rivayeti uygun buldum.

Basra Irak şehirleri arasında öşüre tabi olanıdır. Burada Abdâsi'den Abadan'a kadarki 50 kûsur fersahlık olan saha kesintisiz hurmalıktır. Bu saha içinde insan ya kanal ve hurmalıklarda olur veya bunları görür. Basra dağ bulunmayan bir düzlükte bulunur, göz hiçbir zaman dağa ilişmez. Burada Cemel vakasından beri Hz. Ali'nin hatıraları vardır. Şehrin içinde Hz. Talha'nın mezarı, şehrin dışında Mirbed denen yerde çölde Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî, İbn Sirin gibi meşhur âlimlerin, zahidlerin mezarları bulunur. Basra'daki meşhur kanallardan biri 4 fersah uzunluğundaki Übülle kanalı olup iki yanında kesintisiz saraylar, bostanlar yer alır. Sanki ipe dizilmiş gibi güzel meclisler, manzaralar, binalar, çardaklar, meyve ağaçları, lezzetli meyveler, taze reyhanlar, hayvanlar, geniş havuzlarla kaplı bir alandır, gezinti yapan, gelen, giden insanlarla doludur.

Basra'nın üst ve alt tarafında Şatt el-Arab'tan ayrılan çok sayıda kanal vardır. Hiçbiri Übülle kanalı kadar büyük ve etrafı mamur, güzel değildir. Bu kanalın etrafındaki hurma ağaçlarının hepsi aynı günde dikilmiş gibidir. Bu civardaki kanalların hepsi birbirine bitişir. Basra kanallarının çoğunda da durum aynıdır. (s. 237) Denizde med (yükselme) olduğu zaman su bütün kanallara, hurmalıklara, evlere girer. Cezir (alçalma) zamanında su bostanlardan, hurmalıklardan, kamallardan çekilir. Basra'nın suları tuzludur, su çekilmek üzereyken içmek için su alırlar. Zira bu kanalın suyu tatlıdır, deniz suyu onu bozmaz. Bu kanal üzerinde de yğksek, güzel evler, saraylar, geniş bostanlar, çiftlikler bulunur. Dicle'nin Übülle önündeki kısmında büyük tehlikeli bir girdap vardır. Diğer denizlerde bir şey olmayan

birçok gemi buraya gelince günlerce denizde döner ve sonra batar. Buraya Übülle girdabı, çukuru denir. Abbasîlerden bir kadın çok sayıda gemi satın alıp bunlara büyük taşlar bağladı, bu girdapta batırdı. Batırılan gemilerin seviyesi belli derinliğe gelince bu girdap kapandı, zamanımızda zarar vermez oldu.

Basra'nın evlerinin çoğu tuğladan yapılmıştır. Büyük, verimli mamur, halkı kalabalık, düzenli bir şehirdir. Hatta bir insan Ma'kıl kanalından kıpleye doğru düz bir çizgide yürürse 1 fersah sonra sur ile nehir arasına varır. Bu satırları yazan der ki: "537/1142 yılında Basra'ya vardım. Şehrin büyük kısmı harap olmuş, sadece Nahhâsin (köle tüccarları), Kasâmil, Hüzeyl, Mirbed mahalleleriyle, Hz. Talha'nın kabri kalmıştı. Bir mahallede birkaç ev vardı, diğerleri harap, boştu. Camisi harabelerin ortasında dalgalı denizdeki gemi gibiydi. Eski suru da haraptı. Sur ile kalan evler arası uzaktı. 516/1122 yılında Kadı Abdusselam el-Cîlî şehrin kalan kısmının etrafını bir surla çevirmişti. Bu surla eski sur arasında yarım fersahtan az mesafe vardı. Şehrin harap olmasının sebebi idarecilerin zulmü, çoğu Benû Hafâce Araplarından olan bedevilerin her sene bir-iki defa şehri yağmalamasıydı. Şehrin harap olması zenci el-Burkuî'nin isyanı, Halife el-Mütevekkil'in oğlu el-Muvaffak'ın onu kuşatmasıyla başladı. el-Berkuî kendisinin Hz. Ali taraftarı olduğunu iddia etmiş, el-Hasib kanalına sığınmıştı. Basra halkından birçoğundan duyduğuma göre, Harun el-Reşid devrinde şehirde 4.000 kanal vardı. Her kanaldan günde 1 miskal altın, 1 dirhem gümüş 1 kavsara (sepet) hurma vergi toplanıyordu. Basra'daki ünlü vaizlerden Vehb b. el-Abbas'ın babasından duyduğuna göre, babasının oturduğu mahallede çarşıdan uzakta bir bakkal varmış, bu bakkal Abbas'a fakirlikten şikayet etmiş, dükkanından diğer ihtiyaç maddeleri dışında her sene 10 mekuk hardal sattığını, son iki senede 2 mekuk hardal satamadığını söylemiş. [Basra'nın diğer yerlerde yaptığı ticaretin, alıp-sattığı malların ne kadar meşhur olduğunu tekrarlamaya lüzum yoktur. Buranın Dicle yatağı üzerindeki

küçük şehirleri Abadan, Übülle, Müfettah, Mizar şehirleri olup hepsi birbirine yakın büyüklükte mamur yerlerdir. Übülle bu şehirlerin en büyüğü, alanı en geniş olanıdır. Nehir tarafından Basra'nın hududunu oluşturur. Mamur ve çarşıları iyidir. Basra'nın, Dicle'nin esas yatağı tarafındaki hududu Übülle kanalının Dicle'den ayrıldığı yerdir. Dicle, Übülle kanalının karşısında Abadan'da denize dökülür. Basra'nın köyleri arasında çok sayıda koruluk, sığ sulu yerler vardır. Buraları derin olmadığı için gemiler buralarda kılavuzla yol alır. Sanki eski zamanda buralar meskûnmuş. Basra kurulduğu, kanalları açıldığı zaman, birbirine bağlanıp sular geri dönmüş, alçak yerler su basmış, sığ sular, koruluklar oluşmuştur.

Ömer b. Şebbe (ö. 876), Basra hakkında *Kitab el-Basra* adlı eserini, sonra Mekke, Kûfe hakkındaki kitaplarını yazmıştır. Bu eserlerde bahsedilen şehirlerin özelliklerini anlatmıştır. Bu kitap her yerde bulur. Basra'nın zamanımızda 358/969 yılındaki vergileri, diğer gelirleri, öşür, (s. 239) cizye gelirleri, gemilerden alınan vergiler Ebü'l-Fazl el-Şirâzî'nin⁶⁰ idaresindeydi. Bunların tesliminde bulundum, hepsi 6.000.000 dirhemdi.

Vâsıt, Dicle nehrinin iki tarafında kurulmuştur. Nehir ortasından geçer. İki yakası arasında gemilerden bir köprü bulunur, insanlar bir taraftan diğer tarafa bu köprüden geçerler. Her iki yakasında Cuma kılınan cami vardır. Bu şehir Haccac tarafından kurulmuştur, Şehirde Hicazlılar oturur. Şehrin batısında bir miktar mezradan sonra çöl başlar. Vasıt verimli, bol ağaçlı, hurmalı, ekinli bir şehirdir. Havası Basra'dan daha sıhhiştir. Burada sığ sulak yerler(bataklıklar)yoktur. Sahası geniş, imareti kesintisizdir. Bağdad etrafında kuraklık, afet olursa oranın yiyeceği bu şehirden sağlanır. Vasıt Irak'ın en büyük amillîği olup itibarlı bir amilin idaresindedir. 358/969 yılında Ebü'l-Fazl el-Şirâzî'nin idaresine verildiğinde hazır bulundum, vergilerinin tamamı 6.000.000 dirhemdi.

⁶⁰ Bûveyhilerin vezirlerindendi.

Kûfe şehri Basra'ya benzer. Fırat kıyısında kurulmuş olup havası Basra'dan daha sağlam, suyu daha tatlıdır. Basra gibi, Kûfe 17/638 yılında Sa'd b. Ebi Vakkas tarafından kurulmuştur. Arap kabilelerine ait mahallelere ayrılır. Yalnız Basra'nın aksine vergileri haraca tabidir. Zira, Kûfe'nin çiftlikleri çok eskidir. Basra'nın çiftlikleri ise şehir kurulduktan sonra İslâm devrinde meydana getirilmiştir. Kâdisiye, Hire, Havarnak Kûfe'nin btısında çöl kıyısındadır. Doğusunda ise nehirler, hurmalıklar, mezralar yer alır. Basra ile Kûfe arası 2 konaktan azdır.

Hire çok eski, toprağı güzel, evleri geniş alana yayılmış bir şehirdir. Kûfe'nin kurulması üzerine halkının çoğı oraya göçmüştür. Kûfe ile Hire'nin arasındaki mesafe 1 fersahtan azdır. (s. 240) Kûfe'de Hz. Ali'nin mezarı bulunur. Mezarın şehrin camisinin köşesi yanında olduğı söylenir. Emevilerden çekinildiğı için yeri gizlenmiştir. Yerinde bir yemcinin dükkanı bulunur. Hz. Ali ailesinden gelenler onun kabrinin Kûfe'den 2 fersah uzaklıkta bu gün kabrinin bulunduğı Kazımiye'de olduğunu iddia ederler Ebü'l Heycâ Abdullah b. Hamdan⁶¹ bu yeri meşhur etmiş, mezarın üzerine büyük kubbeli sağlam bir bina yaptırmıştır. Her taraftan kapılar açtırmış, kıymetli örtüler örtmüş içine samâri hasırları yaymıştır. Hz. Ali soyundan gelenlerin, seyyidlerin çoğı burada kubbeli makamın, hisarın dışında gömülmüştür. Kûfe ve amilliklerinin divanı (vergi da-iresi) günümüzde Bağdad divanlarına bağlanmıştır. 358/969 yılında Sevad bölgesinin gelirinin hesaplanmasında hazır bulundum. Ebü'l-Fazl el-Şirazî sanac ilavesi (tartma masrafı) ve hazinenin hakkı olan parayı çıkarıp Sevad bölgesine diğer Irak nahiyelerini de katmıştı. Vergilerin toplam geliri 30.000.000 dirhem tutmuştur. **Kâdisiye** çöl kıyısında küçük, hurmalık, sulak bir yer olup burada turfanda şeyler ekilir. Burada develer, diğer hayvanlar için yonca yetiştirilir. Buradan sonra Arap yarımadası tarafı ağaç, akarsu bulunmayan çöldür.

⁶¹ Nâsireddevle Hasan b. Abdullah b. Hamdan'ın oğludur.

Bağdad (Medînet el-Selam) şehrini Halife Ebû Cafer el-Mansur Dicle nehrinin bti kıyısında kurdu. Adamlarına, mevlalarına, askerlerine şehrin etrafında Rabî, Harbiye vs. gibi ayrı kesimleri tahsis etti. Sonra şehrin imarı arttı, büyüdü. Mehdi Halife olunca ordugâhını nehrin doğusunda kurdu. Burası **Asker-i Mehdi** adını aldı. Sonra burada çok sayıda insan yerleşti. Binalar yapıldı, imareti arttı. Halifenin sarayı buraya taşındı. Devlet görevlilerinin divanları (bakanlıkları) da bu doğu kısmına taşındı, buranın alt tarafına sultanın (halifenin) sarayı inşa edildi. Buranın arkasında (güneyinde) halkın evleri yoktu. Halifenin sarayları, bostanları iki fersah boyunca Nehrebin'e kadar suyla çevriliydi. (s. 241) Sonra, Nehrebin'den Dicle kıyısına varıyordu. 5 mil boyunca Hilafet sarayından Şemasiye'ye kadar Dicle boyunca şehir halkının evleri uzanıyor, batı kesimindeki Harbiye'nin hizasına varıyordu. Batı kesimde Harbiye'den **Kerh**'in sonuna kadar binalar vardı. Diğer tarafına Bab el-Tak, **Rusafe**, Asker el-Mehdi gibi adalar veriliyordu. Asker el-Mehdi batı taraftaki Ebû Cafer el-Mansur'un kurduğu şehrin karşısındaydı. [Burada güzel bir Cuma mescidi (cami) de inşa edildi, zamanımızda 560/1165 yılında, cami, Kureyş mezarlığı, Ebû Hanife türbesi mahallesi dışında bu kısım harap olmuş, imar Muallâ kanalı tarafına geçmiş, etrafı müstahkem bir surla çevrilmiştir. Surun etrafında Dicle suyunun aktığı derin bir hendek vardır.]. Şehrin batı kısmına Kerh tarafı denir. Bağdad'da dört yerde Cuma Camii vardır. Bunlardan biri Ebû Cafer el-Mansur'un kurduğu şehirdedir, diğer biri Rusafe'de Bab el-Tak halkının Cuma namazı kıldığı camidir. Barâsâ mescidi batı kesimde olup Hz. Ali tarafından yapılmıştır. Doğu tarafın evleri Dârülhilafe'nin güneyinde **Kelvâze**'ye kadar uzanır. Kelvâzi orta hacimde bir şehir olup Cuma mescidine sahiptir. Burası Bağdad'dan sayılsa yeridir. Zira, Bağdad halkından çok kişi burada Cuma namazı kılar. Bağdad'ın iki yakası arsında Bâb el-Tak yakınında gemilerden bir köprü bulunur. Eskiden iki köprü bulunuyordu. Şehir küçülünce biri iptal edildi. Şehrin

birçok mahallesi mahvoldu. Eskiden batı tarafındaki mamur yerler Horasan kapısından köprüye, yâsiriye Kapısı'na kadar uzanıyordu. Genişliği de [aynı miktara yakındı]. Şimdi her iki yakadan 5 mil kadar azaldı. Şehrin çoğu mahvoldu. Bu gün şehrin en mamur yeri Kerh semtidir. Tarihçilerden birinin anlattığına göre, Halife naibi el-Muvaffak şehrin sahasının ölçülmesini emretmiş, doğu kısmının uzunluğu 250 urgan (1 habl yani urgan 54.04 m), genişliği 100 urgan çıkmıştır. Bu miktar saha 26.250 cerib eder. Bu hesap tarzını bilmiyorum. Batı kısmının uzunluğu 250 urgan, genişliği 70 urgan bulunmuştur. Bu miktar 17.500 cerip eder. Toplam sahası 40.750 ceriptir. Mısır feddanına göre, 2,5 cerib 1 feddan eder. Buna göre şehrin alanı 17.500 feddandır.

Doğu kısmındaki ve Darülhilafe'deki ağaçlara, kanallara gelince, Nehravan suyundan Tâmerâ'ya kadaki saha, Dicle'den yüksekte değildir. Mamur olmayan pek az yeri dışında, Dicle'den su alır. Batı kıyısına gelince, buraya Enbar yolunda Dimimma köprüsünün alt tarafında Fırat'tan çıkan İsa kanalı kateder. Bu kanaldan sızan sulardan Serat kanalı oluşur, bu kanalda Bab el-Basra Mahallesi yanından Bağdad'a girer. Batı yakasında bu kanal üzerinde çok sayıda mamur yerler vardır. Bunlardan çıkan kanallar batı yakasının binalarına su verir. Küçük büyük Serat kanallarının artan suyu İsa kanalı civarında şehrin yarısına su verir. Bağdad'ın batısının evlerinin, saraylarının, bostanlarının çoğu bu kanallar üzerindedir. İsa kanalında Fırat'tan Dicle'ye gemiler işler. Serat kanalında ise gemilerin geçmesini engelleyen manialar, dolaplar bulunur. Gemiler bu kanalda köprüye kadar gelir, içindeki mallar köprü'nün diğer yerindeki gemilere aktarılır.

Bağdad ile Kûfe arasındaki ova bir birinin devamıdır. (s. 243) Fırat'tan ayrılan kanallar bu ovayı (Sevadı) baştanbaşa geçer. Bunların Bağdad'a en yakın olanı Sarsar kanalıdır. Bu kanalda gemiler yüzer. Üzerinde gemilerden bir köprü bulunur. Sarsar kanalı Bağdad'dan 3 fersah uzaklıkta küçük bir şehir

olup hurmalık, ziraatı ve diğer meyveleri bol bir yerdir. Sana 2 fersah uzakta, bu kanalın birkaç katı suyu olan Melik kanalına bitişir. Üzerinde gemilerden bir köprü bulunur, bu köprüden geçilir. Nehr el-Melik, Sarsar'dan büyük olup mamur, halkı kalabalık, hurması, ziraatı, meyvesi, ağacı bol bir şehirdir. Sonra İbn Hübeyre kasrında şehir sona erer. Bağdad'la Kûfe arasında Melik kanalı şehirden büyük şehir yoktur. Bu şehir Fırat mecrasına yakın yeredir, burada sağdan, soldan nehre küçük kanallar akar. Şehir halkının ihtiyaçlarını karşılar, burası Sevad bölgesinin en mamur yerlerindendir. Sonra Sûrâ kanalı gelir. Sûrâ orta büyüklükte bir şehir olup kanalının suyu çoktur. Fırat'tan çıkan en büyük koldur. Bu kanalın artan suyu Kûfe ovasının kalan kısmına varır, artan suyu Kûfe bataklıklarına dökülür. Sûrâ bu civarda en çok üzümü, meşrubatı olan şehirdir. Kerbelâ Fırat'ın batısında İbn Hübeyre kasrının hizasındadır. Burada Hz. Hüseyin'in muhteşem bir türbesi bulunur. Senenin belli zamanlarında insanlar burayı ziyaret ederler.

Samarra şehri zamanımızda ihmal edikmiş, amillikleri, çiftlikleri harap olmuştur. Her nahiyesinin halkı bir yerde toplanmıştır. Her birinin Cuma Camisi, hâkimi, mali nazırı, şihnesi vardır. Samarra'yı Halife Ebû İshak el-Mutasım b. el-Reşid inşa etmiştir. Dicle'nin doğusunda bulunur. Uzunluğu 7 fersaktır. Halkı Dicle'nin sununu içerlerdi. Bu civarda **Kâtul** kanalından başka akarsu yoktur. Bu kanal Samarra'dan uzaktaki Bağdad ovasını sular. Şehrin etrafında kırlar bulunur. Mamurluğu, suları, ağaçları şehrin hizasında Dicle'nin batısındadır. Batı kısmındaki yerlerde de (s. 244) Dûr el-Arabânî, Kerh, Dûr el-Harib, bu şehirlerin ortasındadır. Başından Dûr el-Harib, siniye gibi şehirler bulunur. Samarra yanındaki nihayetine kadarki mesafe 1 konak civarındadır. Evler burada devam eder, yapıların izleri görünür. Şehir İslâm şehridir. Mutasım yapmaya başlamış, Mütevekkil inşasını tamamlamıştır. Havası, meyveleri Bağdad'dan daha sıhhidir. Buradan Bağdad'a hurma, üzüm, zahire sevk edilir. Bu gün şehrin çoğu haraptır.

Nehravan, Nehravan nehrinin ortasından geçtiği bir şehirdir. Bağdad'dan 4 fersah uzaklıkta olup küçük, mamur, zahiresi, hayratı, hurması, üzümü, bilhassa susamı bol bir şehirdir. Buranın nehri Hilafet sarayının alt tarafından İskafa kadarki Bağdad ovasını, buradaki şehirleri, köyleri sular. Nehravan'ı geçince, **Deskere**, sonra **Hulvan** hududuna kadar su, hurma azdır. Deskere'den Hulvan'a kadarki saha ova olup Tamarra nehrine, Şehrazur, Tekrit'e kadar mamure yoktur, şurada, burada evler, köyler vardır.

Medâin çok eski ve kisralar zamanına ait küçük bir şehirdir. İzleri kalıntıları muazzamdır. Halkının büyük çoğunluğu 1 konak uzaklıktaki Bağdad'a göçmüştür. Burası kisraların başşehri olup satih hadisinde ve başka rivayetlerde geçen Kısra'nın Eyvanı bu şehirdedir. Bu bina tuğla, kireçten inşa edilmiş büyük, muazzam bir eyvandır. İran kisralarının başka böyle muazzam eseri yoktur. Bu bölgeye Babil arazisi denir, eskiden Babil nemrutların, firavunların⁶² başşehri, hazinelerini sakladıkları yerdirdi. Şimdi ise küçük bir köydür. Buradı Irak'ta en eski yerleşim yeri idi. Kenânî hükümdarları, sonra gelenler burayı inşa etmişler, burada oturmuşlardır. Buranın eskiden büyük bir merkez olduğunu gösteren bina kalıntıları bulunur. Bazıları ise burayı kuran kişinin Dahhak olduğunu, Yemen hükümdarları tübbaların (s. 245) burada oturduklarını söylerler. Hz. İbrahim de bu şehirde bulunmuştur. [Buranın karşısında, Mansur b. Mezyed el-Esedî tarafından Fırat'ın batısında 490/1097 tarihinde **Hille** şehri kurulmuştur. Çok kalabalık, çarşıları çok, devamlı alış-veriş yapılan, büyük güzel camisi olan bir şehirdir. Vergisi 1000 dinardan fazladır.]. Kûsâ ve Rabbâ şehirlerinin eskiden Babil'den daha büyük olduğu, Hz. İbrahim'in bu şehirde ateşe atıldığı söylenir. Kûsâ iki nahiye ve beldenin adıdır. Birine Kûsâ el-Tarik, birine Kûsâ Rabbâ denir. Burada büyük kül tepeleri bulunur. Bu küllerin Nemrut'un Hz. İbrahim'i attığı ateşin külleri olduğu söylenir.

⁶² Firavunların Babil'le ilgisi yoktur.

Câmiân şehri küçük bir minberi, etrafında mamur, çok verimli bir rustakı olan, Medâin karşısında bir yerdir. Medâin, Dicle nehrinin doğusunda, Bağdad'dan 1 konak uzaklıkta bir şehirdir. Dediklerine göre, Farslar zamanında burada Dicle üzerinde tuğladan köprü varmış. Şimdi izi kalmamıştır. Aynı şeyi **Tekrit** hakkında da duydum. Haytallar (Heftalitler) zamanında burada Dicle üzerinde tuğladan bir köprü varmış, 320/932 küsur tarihinde bu köprünün kalıntılarını gördüm.

Dicle üzerinde olan **Ukberâ, Beredan, Numâniye**, Deyr el-Âkul, Cübbel, Cercerâyâ, Fem el-Sulh, Nehr-i Sâbis ve diğer şehirler birbirine yakın büyüklüktedir. Burada büyük şehir bulunmaz. Bahsettiğim şehirler birbirine çok yakın yerlerdir. Her birinin kûresi vardır [**Bevâzic**, Tekrit'in doğusunda, Derbend ve Sahrazur bölgelerinden (s. 246) gelen küçük bir nehir üzerindedir. Yukarısında 4 mil uzaklıkta Zab'tan ayrılan bir kanal olup, tuğladan inşa edilmiş bir taksim ile ikiye ayrılır, biri şehrin doğusundan, diğeri batsından geçer. Bostanlarını, tarlalarını sular. Sinn adıyla üçüncü bir kanal olup surun kable tarafından şehre girer, ortasondan, çarşılardan akar, üzerinde tuğladan evler bulunur. Bazen insan dükkanındaki tâktan su alır, su buradan sonra şehrin kuzeyindeki, doğusundaki bostanları, sular, nehrin suyu bodur. Bu şehirde küçük bir nehir (kanal) daha vardır. Şehrin ortasından akar, batsına gider, pamukları, evleri sular. Buradaki bostanlarda çoğu nar, yaş hurma olmak üzere hoş meyveler yetişir. Halkı yabancıları severler, yumuşak huylu kişilerdir. Bazen buradan Musul'a meyve götürülür, Bevâzic meyvesi diye satılır. Şöhretinden dolayı, bazen başka yerlerin meyvesi de bu ada altında pazarlanır.

Tekrit'in reisleri Becile kabilesinin Benû Ya'rub kolundan Cerir b. Abdullah'ın oğullarıdır. Diğer yarısının reisleri ise Benû Hûd b. Kahtan'dandır. Şehrin iki yakasının reisleri aynı mezheplere mensuptur. Benû Yarub şii, Benû Hud sünnidir. Her iki tarafın çok sayıda tarafları bulunur. Bazen aralarında çatışma olur. Bununla beraber, birbirleriyle evlenirler, yaban-

cılarla evlenmezler. Eskiden Hz. Ali'nin askerlerindendiler. Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehit düşmesinden sonra Tekrit'te yerleştiler. Tekrit binaları kerpiç ve kireçle inşa edilmiştir. Evleri çok yüksektir, Erbil'den güzeldir.].

Hulvan bir şehir olup, Irak'ta Basra, Kûfe, Vasıt'tan sonra bu şehirden daha mamur, verimli yer yoktur. Meyvelerinin çoğu incirdir. Şehir dağa yakındır. Irakta buradan başka dağa yakın yer yoktur. Bazan buraya kar yağar. Dağının başına ise kar devamlı yağar. **Deskere** hurması, ziraarı bol bir yerdir. Dışında topraktan bir kale vardır, içi boştur. Bir mezra sayılır. Rivâyete göre, hükümdarı yılın bazı mevsimlerinde bu kalardae otururmuş. Bu sebeple şehre Deskeret el-Melik denir.

Tekrit'ten Âlus yakınındaki Dicle'ye kadar Irak'ın doğu sınırlarının bir yay çizdiğini söylemişim (s. 247) Tekrit'ten Deskere'ye kadar bu yay genişler, sonra Vasıt'a doğru varır, sonra dağ sınırına dayanır. Bu hudud üzerinde mamurluk azdır, şurada, burada köyler vardır. Buralarda Kürdler, göçebe Araplar hayvanlarını otlatırlar. Yine Tekrit'ten Enbar'a kadar Dicle-Fırat arasında kalan batı hududundaki yerler az mamurdur. Mamurluk ancak Sâmarrâ'nın birkaç mîl batısında bulunur, diğer yerler çöldür.

İnsanlar Irak'ı çok anlattıkları, tavsif ettikleri, onun hakkında söylenenler meşhur olduğu için ben ayrıntılı anlatmadım. Genel bir değerlendirme yaptım. Zira gayem Irak'ın ve diğer yerlerin haritasını vermek, yerlerini göstermektir. Günümüzde Irak'ın gelirleri (vergileri), Basra ve Vâsıt dışında hesaplanır. Eskiden ve yeni zamanda birçok yerde bundan bahsettim. 358/969 yılında Tekrit'ten Vâsıt'a kadar bütün Irak rustaklarının, Kûfe amilliklerinin Ebü'l-Fazl el-Şirâzî'ye iltizam verildiğinde hazır bulundum. Sanca (ölçme) ve hazine payları dışında vergi miktarı 30.000.000 dirhemdi. Daha önce Basra ile Vâsıt'ın vergilerinden bahsettim. Bu iki şehir ve amillikleri aynı yıl 12.000.000 dirheme iltizama verilmişti.

Huzistan (Acem Irak'ı)

Huzistan'ın komşu ve ilave bölgeleriyle hududu şu şekildedir. Doğusunda Fars ve Isfahan bulunur. Huzistan ile arasında Isfahan'dan itibaren Mehruban yakınına kadar Tab nehri huduttur. Bu nehrin büyük bir rustakı, geniş bir nahiyesi vardır. Derin bir nehir olup üzerinde asma ahşap bir köprü bulunur. Köprü ile nehrin suyu arasında 10 zira kadar mesafe vardır. Bu civardaki insanlar bu köprüden karşı tarafa geçerler. Sonra hudut, Devrak ve Mahruban arkasından geçerek denize ulaşır. Huzistan'ın batısında Vasıt rustakı, amillikleri, Dur el-Râsibî bulunur. Kuzeyin'de hudut Saymara, Kerec, Lur bölgeleri boyunca Cibal, Isfahan'a ulaşır. Rivayete göre eskiden Lur ve amillikleri Huzistan'a bağlıymış, sonra Cibal bölgesine bağlanmış. Huzistan'ın Fars, Isfahan, Cibal, Vasıt hudutları kare şeklinde düz bir çizgi oluşturur. Abadan'dan Vasıt rustakına kadarki hududu ucu daralan daire şeklindedir. Abadan'dan Fars'a kadarki hududu ise az yaylıdır. Bu hudut batıya doğru Dicle'ye varır. Beyan ötesine ulaşır. Meftah ile Mezar arasında kıvrılır. Vasat'a başladığı yer varır.

Huzistan'ın çeşitli yerleri ve kûrelerindeki şehirleri şunlardır. **Ahvaz** Hürmüz-şehir denen şehir olup büyük bir kûresi, nahiyesi vardır. Buraya başka kûreler, nahiyeler bağlıdır. [Şimdi Ahvaz'ın çoğu harap olmuş, halkının büyük kısmı **Asker-i**

Mükrem'e göçmüştür. Bu şehir daha mamurdur]. Asker-i Mükrem, Tüster, Cündey-Sâbur, Sus, Ramehürmüz hem kûre, hem şehir adlarıdır. Sürrak kûresinin şehri ise **Devrak**'tır. Bu şehre Devrak el-Fürs de denir. İzec, Nehr-i Tirâ, Havmet el-Zut, Câyzan, Havmet el-Seyyinan, Suk-ı Senbil, Menazır el-Kübra, Menazır el-Suğra, Cübbâ, Tîb, Kelivan hepsi şehir adlarıdır. Havmet el-Zut ile Câyzan tek bir kûredir. Her şehrin bir kûresi bulunur. Her yerde tanınan, dünyanın her yerinde perdeleriyle meşhur olan şehri **Besinnâ**'dır. Ezen, Suk el-Erbîâ, Hısn-ı Mehdi, Busiyan, Beyan, Süleymânan, Kurkub, Mettus, Birzevn, Kerçe şehirlerinin minberi bulunur.

Huzistan'ın her tarafı ovalık, akarsulu yerlerdir. En büyük nehri Tüster nehridir. Şâbur bu nehrin Tüster kapısındaki girişi üzerindeki şadırvan denen kemeri yapmış, suyunu Tüster'in içine ulaştırmıştır. Zira, Tüster yüksek bir yerededir. Bu nehir Asker-i Mükrem'in arkasından Ahvaz'a akar, Sidre nehriyle birleşir, Hısn-ı Mehdi'ye varır, denize dökülür. Tüster nahiyesinden Mesrukan nehri de akar, Asker-i Mükrem'e varıp şehrin ortasından geçer, Ahvaz'a ulaşır. Nehir Asker-i Mükrem'e varınca üzerinde 20 gemiden meydana gelen büyük bir köprü bulunur. [Mesrukan nehrinin Asker-i Mükrem'in ortasındaki yerinde çok geniş, tuğla ve kireçle bina edilmiş güzel bir mescit yer alır.]. Büyük gemiler bu nehirde işler. Asker-i Mükrem'den Ahvaz'a giderken 6 fersah yürüdük. İki şehir arası ise 10 fersah kadardır. Zira, yolculuğumuz ayın sonundaydı. Ay küçülmekteydi, med ve cezir dolayısıyla su nehirde azalmıştı. Bu nehrin sularından hiç bir şey boşa gitmez, suyuyla şeker kamışı tarlaları, bu tarlalar arasındaki hurmalıklar, ekinler vs. sulanır. Huzistan çok mamur olmakla beraber bu bölgede Mesrukan'dan daha mamur şehir yoktur. Ahvaz, Devrak, Tüster, diğer yerlerden gelen Huzistan suları Hısn-ı Mehdi yanında toplanır, yatağından taşar, bir fersah kadar genişler, denize ulaşır. Huzistan sınırlarında Mehruban hududundan, Abadan hizasındaki Süleymanan'a kadarki yerler dışında denize sahil olan bölge yoktur.

Huzistan'da, Tüster, Cündey-Sabur, İzec, Isfahan hudutlarındaki az yer dışında dağ, çöl bulunmaz. Diğer yerleri Irak arazisi gibidir. Havasına, toprağına, halkının sıhhatine gelince, suları tatlı akarsudur. Toprağının Dicle'ye uzak kuzey tarafı daha kuru, daha sıhhidir. Dicle'ye yakın kısımları Basra arazisi cinsinden bataklıktır. Halkını Dicle'den uzakta yaşayanları daha sıhhatli, tenleri daha temiz ve güzeldir.

Mesrukan'a gelince, (s. 254) burada ratab el-tan denen bir çeşit yaş hurma yetişir. Bir insan bunu yiyip üzerine su içerse eski bir şarap kokusu alır. Huzistan'da suyun donduğu, karın yağdığı, hurmanın bulunmadığı bir yer yoktur. Burada hastalıklar çoktur bilhassa buraya gelen yabancılar çok hastalanırlar. Buğday, arpa, ful (bakla) vs. hububat yetişmekle beraber en çok hurma yetişir. Pirinç de çok yetişir. Hatta pirinci öğütüp ekmek yaparlar ve yerler, esas gıdaları pirinçtir. [Onlar bütün sene pirinç ekmeği yemeye alışmışlardır. Buğday ekmeği yerlerse karınları ağrır, bazen ölürlər.]. Irak rustaklarında da durum aynıdır. Anlattığımız bütün kûrelerde şeker kamışı yetişir. Bilhassa Mesrukan'da çok yetişir. Çoğu Asker-i Mükrem'e götürülür. Asker-i Mükrem'in merkezinde ve Tüster'de çok şeker üretilmez. Bilhassa Sus, diğer yerlerde üretilen şeker kamışı yenir, artar. Buralarda her çeşit meyve bulunur. Sadece ceviz, soğuk ülke meyveleri bulunmaz.

Huzistanlıların hepsi Farsça, Arapça konuşurlar. Kendilerine has ayrıca Hûz dili vardır. Kıyafetleri Irak halkı gibi gömlek, taylasan, sarıktır. Aralarında peştamal giyenler de vardır. Genellikle huysuz birbirini kıskanan, birbirlerine sert davranan, sarı benizli, zatıf, az sakallı, az kıllı kişilerdir. Sıcak ülkelerin halkı genellikle böyledir. Dinlerine, mezheplerine gelince çoğu Mutezile'dendirler. Va'd ve vaîd hakkında çok konuşurlar. Yeryüzünde habbenin 4'e bölündüğü yer sadece Asker-i Mükrem şehridir. (s. 255) Habbenin dörtte birine tümene derler. Buranın avamı (halkı), diğer bölgelerin okumuşları, âlimleri kadar kelim ilmini bilirler [Başının veya sırtının üzerinde ağır

bir yük bulunan bir hammal gördüm. Aynı kendisi gibi yük taşıyan başka bir hammalla te'vil, kalam üzerine konuşuyorlar, üzerlerindeki yüke aldırış etmiyorlardı].

Huzistan'ın özellikleri arasında Sabur tarafından inşa edilen bahsettiğimiz Şâdırvan vardır. Bu yapı çok enteresan, muhkem olup zanluğu 1 mil kadardır. Taşları birbiri üzerine konarak yapılmış, içinde su dönerek, Tüster kapsı seviyesine ulaşıyor. **Sus** nehrinde Danyal peygamberin tabutu bulunur. Bana ulaşına göre, ehl-i kitap bu tabutu toplantılarında yanlarında dolaştırıyorlar, onu uğurlu sayıyorlar, kuraklık zamanında onunla yağmur duasına çıkıyorlarmış. Ebû Musa el-Eşarî bu tabutu alıp Sus kapısında nehri ikiye ayırarak bir kanala yapmış, buraya tuğla içinde üç mezar yaptırmış, mezarlardan birinin içine Danyal peygamberin tabutunu koymuş, iyice su geçirme-yecek şekle getirip tekrar suyu bu mezarların üzerinden akıtmış, mezarların üzerine toprak dökmüş. Günümüzde bu mezarların üzerinden nehir akar. Nehrin dibine varan kişinin mezarlara rastladığı söylenir. Fars bölgesine komşu Âsak nahiyesinde, Sicilya yanında denizin ortasındaki adada; Sicilya'da Tabermin karşısında ki dağda (Etna), Kalabriya karşısındaki Sirencülü adasında bulunan yanar dağlar gibi, devamlı gündüz dumanı tüten, gece ateş çıkaran, hiç sönmeyen bir yanardağ vardır. Bu yanardağın ateşi, Tabermin karşısındaki yanar dağdan sonra en çok ateş saçıyan dağdır. (s. 256) Haritaya bkz. Rivayte göre, bir kükürt veya naft (petrol) kaynağı eskiden burada varmış, bu kaynak ne kadar kükürt veya naft varsa ateş ona göre yanarmış. Ben Sicilya'da bulunan yanardağların hepsini uzaktan gördüm, yakından incelemedim. Söylediklerim ise tahminden ibarettir. Asker-i Mükrem'de baldırgan otu yaprağı gibi küçük, sarı renkte akrepler bulunur, bunlara **cerrare** denir. Soktukları insan nadir yaşar, zehirleri öldürücü yılan zehrinden daha etkilidir.

Tüster'de çok makbul diba (ipek) kumaşlar üretilir, her tarafa sevk edilir. Eskiden bu ipeklilerden Kâbe örtüsü imal edilirdi. Halife fakir düşünce bu örtü görevi üzerinden düştü.

Tüster'de Irak hükümdarları ve adamları için tıraz adı verilen kumaşlar dokunur. Sus'ta ise ağır ipekliler dokunur, etrafa sevk edilir. Sus'ta bir cins turunç, keskin kokulu el parmakları şeklinde bir cins kavun yetişir. Bu kavundan bir miktar Mısır'da da bulunur. **Kurkub**'da etrafa sevk edilen süsen çiçekleri, Sus'ta yine sultan (Halife) için tıraz kumaşı üretilir. Besinnâ'da, her tarafta Besinnâ perdesi diye meşhur olan perdeler dokunur. Bazan Birzevn, Kelivan ve diğer şehirlerde dokunan perdeler üzerine Besinnâ kelimesi yazılır, insanlar aldatılır. Ramehür-müz'de üretilen ibrişim (ipek) kumaştan elbiseler çeşitli yerlere sevk edilir. Rivayete göre, Mâni burada öldürülmüş ve çarmıha gerilmiştir. Yine onun Bahram tarafından hapsedildiği, burnu, başı kesilerek öldürüldüğü söylenir. Cündey-Şabur verimli, hayratı bol, bol hurması, ziraatı, suyu olan bir şehirdir. Verimli olduğu, bol üretim yaptığı için Yakub b. el-Leys burada oturmuş, burada ölmüştür. Mezarı, bu şehirdedir. **Nehr-i Tîrî**'de Bağdad'da üretilen elbiseler gibi elbiseler imal edilir. (s. 257) Bağdad'a götürülüp bu şehrin elbisesi diye satılır. Kassarlanır, her tarafa sevk edilir. Kimse şüphelenmez, güzel elbisedir. **Cübbâ** geniş rustakı olan hurmalık, şeker kamışı vs. şeyleri olan bir şehrdir. Devrinde kelimcilerin şeyhi (hocası), Mutezile'nin imamı olan Ebû Ali el-Cübbâî (ö.916) buradandır.

Huzistan'dan bir nahiye denize bitişir. Bu yerde girdap bulunur. Gemiler buraya gelince batmasından korkulur. Bunun sebebi Huzistan'ın Hısn-ı Mehdi'de toplanan suları geniş alana yayılır, deniz gibi olur. Rüzgar esince buraya toprak doldurur, su 1 fersahtan daha geniş alana yayılır. **Tîb**'te Ermeni kemerlerine, uçkurlarına benzer kemerler, uçkurlardan yapılır. Doğu Anadolu'dan başka yerde benzeri az bulunur. Sicilmâse'de buna benzer kemerler, uçkurlar yapılırsa da aynı derecede sağlam, güzel değildir. Tîb orta derecede güzel bir şehir olup burada elbiseler, yünlü abalar imal edilir. **Lur** müstakil, verimli yerdir, havası genellikle dağ havasıdır. Eskiden Huzistan'dan sayılırdı. Sonra Cibal amilliklerine bağlandı. Çölü, rustakları vardır. Hal-

kının çoğunu Kürdler oluşturur, verimli, rutubetli, bir yerdir. **Senbil**, Fars bögesine komşu bir kûredir. Muhammed b. Vasil zamanından Sicziler zamanına kadar Fars'a bağlıydı, sonra Huzistan'a bağlandı. **Zut** ile **Ceyzan** geliri çok iki kûredir. Seyyinan, Fars ve Isfahan hududlarında Serden'e komşu bir yerdir. Havası soğuktur. Seyyinan'dan başka Huzistan'da soğuk rustak yoktur. **Asek** minberi olmayan bir köydür, etrafında çok sayıda hurmalık vardır. Burada Ezrakilerle (Hariciler) ilk savaş olmuş, (s. 258) 40 harici Basra'dan beri kendilerini takibeden 2000 kadar askeri öldürmüşlerdir, Âsek'in bal şurubu meşhurdur, Irak'a sevk edilir, Errecan ve diğer yerlerin hurma pekmezi tercih edilir. Menâzir el-Kübrâ, Menazır el-Suğrâ da hurmalık, ziraat yapılan mamur iki kûredir. Bu iki kûrenin çok miktarda geliri, halkın divanda (hazinede) müstesnâ bir yeri bardır, onlarla kimse boy ölçüşemez.

Mesafelere gelince, Huzistan'dan Irak'a iki büyük yol vardır. Birinci Basra ile Bağdad'a gider, diğeri ise Vasıt ile Bağdad'a gider. Basra t-yoluna gelince Errecan'dan Âsek köyüne 2 hafif konak, sonra Deyrâ köyüne 1 konak, buradan Devrak'a 1 konaktır. **Devrak** kalabalık bir şehir olup Sürrak rustakının merkezidir. Sonra yol Devrak'tan Han-ı Mezdûye'ye, sonra mamur orta bir şehir olan Bâsyan'a 1 konaktır. Bâsyum'un ortasından nejir akar. Sonra Hısn-ı Mehdi'ye 2 konaktır. Burada minber bulunur. Devrak'tan Hısn-ı Mehdi'ye kadar su yoluyla gidilir. Suyolu karayolundan kolydır. Hısn-ı Mehdi'den hayvan sırtında Beyan'a 1 konaktır, Beyan Dicle üzerinde, Huzistan'ın sonundadır, minberi vardır. Buradan yolcular nehir yoluyla Übülle'ye, hayvan sırtında Übülle hizasına giderler, nehri geçip oraya varırlar. Vasıt-Bağdad'a giden yola gelince Errecan'dan Suk-ı Senbil'e 1 konak, buradan Remehürmüz'e 2 konak. Ramehürmüze'den Asker-i Mükrem'e 3 konak, Asker-i Mekrem'den Tüster'e 1 konak, Tüster'den Cündey-Sabur'a 1 konak, buradan Sus'a 1 konak, Sus'tan Kurkub'a 1 konak, Kurkub'tan Tîb'e 1 konaktır. Tîb, Vasıt amilliğine bitişir. (s.

259) Asker-i Mükrem'den Vasat'a daha kısa bir yol bulunur, bu yol Tüster'e uğramaz. Bu mesafelerden bahsetmemizin sebebi şehirler arasındaki mesafeleri göstermektir. Bağdad'a giden yoldan söz etmek değildir. Bu kadarı yeterlidir. Asker-i Mükrem'den İzec'e 4 konak, Ahvaz'a 1 konaktır. Ahvaz'dan Ezem'e 1 konak, Devrak'a 4 konaktır. Ramahümmüz'e 3 konaktır. Zira Ahvaz'la Asker-i Mükrem doğru bir çizgi üzerinde, Ramahümmüz ise üçgenin üçüncü köşesindedir. Asker-i Mükrem'den Suk el-Arbia'ya 1 konak, Suk el-Arabiâ'dan Hısn-ı Mehdi'ye 1 konaktır. Ahvaz'dan Nehr-i Tiri'ye 1 gün, Sus'tan Besinnâ'ya 1 konaktan az, Birzevn'e hafif bir konaktır. Sus'tan Mettus'a 1 konaktır. Bütün mesafeler bunlardır.

Huzistan idaresi Ebû'l-Fazl el-Şirazi'nin elindeyken 358/969 yılındaki vergisini gördüm. Sanca (ölçme) ve hazine hakkı dışındaki gelirinin toplamı 30.000.000 dirhemdi.

Fars **(Şiraz-İstahr Bölgesi)**

Fars bölgesine gelince, doğusunda Kirman, batısında Huzistan, kuzeyinde Fars ve Horasan arasındaki çöl, Isfahan sınırının bir kısmı, güneyinde Fars denizi bulunur. Kirman be çöl tarafına düşen kısım bir uzantı (zemdir)⁶³. Deniz tarafındaki sınırı kavislidir. Isfahan tarafında dar bir uzantı vardır. Bahsedilen iki uzantı birer açısı gibidir. Fars'ın ortası olan Şiraz'dan bu açılara olan uzaklık Huzistan-Şiraz ve sıcak bir bölgesi olan Kirmam arasındaki uzaklığın yarısı kadardır.

Fars bölgesinin hudutlarını verdim, sayıları çok olduğu için dağlarını rustaklarını vermedim. Zira Fars bölgesinin her beldesinde dağ bulunur veya dağ oradan görülür. (s. 264) Ben sadece meşhur, minberi bulunan şehirleri gösterdim. Okuyucuya her kûresinin, rustaklarının, şehirlerinin yerlerini göstermeye çalıştım.

Fars bölgesindeki şehirlere, zemler (uzantılara), köylere, kalelere, ateşgedelere, nehirlere, göllere, kûrelere gelince kûrelerin sayısı 5 tanedir. En geniş en çok şehri ve nahiyesi olan İstahr kûresidir. Buranın merkezi İstahr şehridir. Ondan sonra Erdeşir-i Hurra kûresi gelir, şehri Cûr'dur. Bu kûreye Kubad-ı Hurra da dahildir. Erdeşir-i Hurra kûresinde Cûr'dan daha büyük Şiraz, Siraf gibi şehirler bulunur. Cûr'un en önemli

⁶³ Zemm adı verilen bu girintiler Kürd reislerin idaresindeydi.

merkez olması Edeşir tarafından kurulmuş ve başkent edilmiş olması dolayısıyladır. Şiraz Fars gölgesinin merkezi, divanların bulunduğu yer olup İslâm devrinde kurulmuştur. Burayı Darubcerd kûresi takibeder, şehri Darabcerd'dir. **Fesâ** Darabcerd'den büyük ve mamurdur. Bu kûre hükümdar Dârâ'ya nisbet edilir, şehir onun tarafından kurulmuştur. Bundan sonra **Errecan** kûresi, ondan sonra Sâbur kûresi gelir. Sâbur kûresi en küçük olanıdır. Bu kûrenin merkezi Sabur şehridir. Bu kûrenin Nevbendecan, Kâzarun gibi daha büyük şehirleri vardır. Fakat Sabur tarafından kurulan ve elbiseleriyle ünlü Sabur şehrine nisbet edilir.

Fars bögesinin zemlerine (uzantılarına) gelince, bunların sayısı 5'tir. En büyüğü Cîlûye olup Remincan uzantısı adıyla anılır. Sonra Ahmed b. el-Leys uzantısı Levalican, sonra Divan uzantısı denen Hüseyin b. Salih zemi, sonra Mâzincan zemi denen Şehriyar uzantısı gelir. (s. 365) Mâzincan, Isfahan hududunda bir Kürd kabilesinin adıdır da. Buradan oraya göçmüştür. Ahmed b. el-Hasan zemmine Edeşir, Karban zemleri (uzantıları) adı da verilir.

Kürd aşiretlerine gelince bunların sayısı pek çoktur. Yalnız Fars bölgesinde oturan bütün Kürd aşiretler, divanlarda çalışanların, ileri gelen âlimlerin söylediklerine göre, 500.000 çadırlıktan daha fazla nüfusa sahiptirler. Yaz-kış Araplar gibi otlaklarda dolaşırlar. Her bir çadırdan 1 ile 10 arasında ücretli, efendi, çoban, köle çıkar. İleride aşiretlerinden bildiklerimin adlarını vereceğim, fakat onların kesin sayısı ancak Divan el-Sadakat'tan tesbit edilebilir.

Fars bölgesinin gemi yüzen nehirlerine gelince, bunlar Tab, Şirin, Şazkan, Derhid, Hûbedan, Ras, Sekkân, Cerşik, Kür, Fervab, Bureze nehirleridir. Denizlerine gelince, en büyük denizi Fars denizi adını alır. Basra'dan Hindistana kadar uzanır. Göller ise Behtegan, Deşt-i Erzen, Mûre, Cabanan, Cengan gölleridir. Bu göllerden etraflarındaki insanlar faydalanır. Ateşkedelere gelince, Fars bölgesinde ateşkede ve Mecusi olmayan şehir az-

dır. Mecusilerin çoğu burada oturur. Ateşkedelere büyük saygı gösterilir. Fars bölgesinin her tarafında kale bulunur, (s.266) bazıları bazılarında müstahkemdir. Çoğu Saffariler tarafındaki sahildedir. Şimdi bunları ayrıntılı anlatacağım. Köyleri olan ve divanı, müstakil amilliği, rustakları olan her yeri çiftlikleriyle beraber anlatacağım. Bu yerlerden bazılarında minber vardır, bazılarında yoktur. Birçok kûre şehriden, nahiyesinden daha büyük, daha geniştir. Bunları ayrıntılı anlatacağım.

İstahr kûresinde **Yezd** nahiyesi en büyük nahiyedir. Buranın en büyük şehri Kесе'dir. Burası nahiyenin merkezidir. Ayrıca, Meybud, Nâyin, Fehreç şehirlerinde minber bulunur. Başka nahiyede bu kadar minber bulunmaz. **Rûdan** nahiyesi Kirman'a bağlıydı. Sonra Fars'a bağlandı. Bu nahiyenin uzunluğu 60 fersaktır. Eberkuh şehrin adıdır, burada İklid şehri de bulunur. Surmak bir şehrin ve rustakın adıdır. Cûberkan'ın şehri Meşkan'dır. Ercümanın şehri aynı adı taşır. Müreyzican bir şehir ve rustakın adıdır. Bürm iki şehirden oluşur: Abdurrahman'ın köyü Ebze, Mihr-i Zencan. Büyük Sâhek rustakı bulunur. Şehir-i Fabek şehir ve rustaktan oluşur. Herâ'da minber bulunur. Rudan hem şehrin hem rustakın adıdır. Burada Enar, Kebes, Habr minberleri bulunur. Azerganda'da minber bulunur. Beyzâ şehrinin bölgesi, rustakı, etrafında suru vardır. Hezar ve Nâyin'de minber bulunur. Ebrec'in rustakı vardır. Hurreme şehrinin rustakına Tassuc denir. (s. 267) Hîra, Sirdab, Kemin şehirlerinin de minberi bardır. Bece'nin rustakına Urd denir, Kürd'de minber vardır. Lurican'ın rustakına Serden denir.

Erdeşîr-i Hurra'daki şehirler: Cûr'un rustakı bulunur. Nabend'in rustakına kendi adı verilir. Simekan'ın rustakı Habr'ın minberi vardır. Huristanın rustakı kendi adını alır. Fuşcan, Keran rustakları da aynı şekildedir. Sırafta Necirem, Cem adında 2 minber bulunur. Ğundican rustakına Deşt-i Bârin denir, burada Fehlu'da minber bulunur. Saffara'nın rustakı Rustekan'dur. Tevvec kendi adını taşıyan bölgenin merkezidir. Cermek, Ahristan'ın merkezidir. Kir kendi adıyla anılan nahiyenin

merkezidir. Karzin rustakı bulunur. Ebzer kendi adıyla anılan nahiyenin merkezidir. Semiran'ın rustakı vardır. Güvar'ın büyük bir rustakı bulunur. Deniz'de Erdeşir-i Hurra'ye bağlı adalar vardır. Bunlardan Berkâvan adası kıvrıktır. Bu adada şehir cami, epeyce insan vardır. Uval adasında şehir, güzel çarşılar, Hark'ta minber, sakin insanlar, gelip-giden tüccarlar bulunur.

Derabcerd kûresi nahiyesi: Ebâde, Kernabcerd bölgeleri sıcaktır. Mas'ta aynı adı taşıyan rustak ve minber bulunur. Fesâ büyük, halkı kalabalık, tüccarları çok ve zengin bir şehirdir. Zamanımızda çoğu harap olmuş, halkı dağılmıştır. Hocamız nahivci, kelamcı Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed b. Abdlğaffar (ö.987) bu şehirdendir. Mutezile'den Ebû Haşim'in ileri gelen talebelerindendir. Tamistan'da, Kerdeban'da minber bulunur. (s. 268) Cehren zenginleriyle meşhur, rustakı olan ve Cehremî halılarının imal edildiği bir yerdir. Tüccarlar burada tıraz dışında önemli kumaşlar imal ettirirler, sultanın (halifenin) burada bu kumaşları imal ettiren memuru vardı. Füstecan, Derâkan şehirlerinin minberi bulunur. Ezbere'nin, Sinan'ın kendi adlarını taşıyan rustakları vardır. İc'te İstahbânat'ta minber vardır. Cüneyn'in geniş bölgesi olan bir yerdir. Fars reislerinin büyüklerinden ve Irak'ta meşhur olan Ebû Ahmed el-Cüveyni buradadır. Hayyar'ın rustakı Neyriz'dir. Mereyzican'da Mâdevan'da minber bulunur. Rubenc'in rustakı Hasu'dur. Rustak el-Rustak, Tarum, Mâşkânat'ta minber bulunur. Zemin'in rustakı Zem-i Şehriyar'dır.

Sabur kûresi, nahiyesi: Yukarıda zikredilen Sabur şehri bu kûrededir, Cencan'ın rustakı Kâzarun'dur. Zamcan şehrinin rustakı aynı adı taşır. Hubedan'ın rustakı da aynı şekildedir. Nûbendecan'ın büyük rustakı, geniş amilliği bulunur.

(s. 269) **Errecan**'ın nahiyesi: Errecan son derece hoş, temiz, suyu, ekini, hurması, üzümü, zeytini, zetinyağı, cevizi, turuncusu bol bir şehirdir. Burada soğuk ve sıcak yerlerin meyveleri yetişir. Fakih, hesapçı, mühendis Ebû Bekir b. Şâhûye buradandır. Halkı çok zengindi. Fakat, suyu tatlı ve hoş değildir.

[Buraya yakın Nûbendecan nahiyesinde Bevvan vadisi vardır. Benzersiz, son derece güzel, nezih bir yeredir. Mütenebbî bu vadi hakkında şöyle der:

“Bevvan vadisinde beni taşıladı diyor.

Yani bu, mızrakla döğüşmeye gitti diyor.

Babanız Adem günahları adet edindi.

Cennetlerden kaçmayı size öğretti.”

Sâbur, Rîşehr şehirlerinde minber bulunur. Mihriban sahilde çok sıcak bir yeredir, minberi vardır. Cennâbe’de minber bulunur, Bahreyn sahibi Deccal Ebû Saîd Hasan b. Behram buradandır. Bu şehirde sultan, tüccarlar için enva-i çeşit keten, tıraz imal edilirdi. Siniz’de minber bulunur. Burada herkes tarafından kakunun en iyi işlediği kabul edilen Sînîziye keten kumaşları imal edilir. Yumuşak lüks oldukları için parfümler bu kumaşlara işler. Bazıları bu özelliğin elbisenin keteninden geldiğini söylerler.

Fars bölgesinin zemleri (uzantıları) ve özellikleri: Buradaki her zemmin köyleri, şehirleri bulunur. Her birinin haracı bir Kürd reisine verilmiştir, emniyeti onun tarafından sağlanır, kabileleri, yolları, korur. Sultanın görevlerini üstlenir, emirlerini yerine getirir. Sanki oranın sahibi gibidir. Remîcan denen Ciliye zemni Isfahan yakınında olup Istahr, Sabur, Errecan kûreleri arasındadır. Bir sınırı Beyzâ’ya bir sınırı Isfahana, (s. 270) bir sınırı Huzistan’a, bir sınırı Sâbur’a bitişir. Buradaki şehirler, köyler sanki Isfahan amilliğinden sayılır. Isfahan amilliğinden sınır olan Mâzincan’dır. Buraklar Şehriyar zemininden sayılırlar. Bunların Fars bölgesinde oturanlarının mutlaka çiftlikleri, zengin köyleri vardır. Hüseyin b. Salih’e ait Zemm el-Divan ise Sabur kûresindendir. Bir hududu Erdeşir-i Hurra’ya, üç hududu Sabur kûresine bitişir. Burada bulunan şehirler köyler Sabur kûresi içindedir. Ahmed b. Leys’in zemmi Levâlican da Erdeşir-i Hurra kûresindedir. Bir sınırı denize dayanır. Üç sınırı Erdeşir-i Hurra’ya dayanır. Buradaki köyler, şehirler Erdeşir-i

Hurra'dan sayılır. Karbar zemminin bir sınırı Mazincan'a, bir sınırı Kirman'a, bir sınırı Erdeşir-i Hurra'ya bitişir. Tamamı Erdeşir-i Hurra'dan sayılır.

Fars'taki Kürd aşiretlerine gelince, Kirmanîlar, Râmâniler, Muhammed b. Bişr'in aşireti Medin, Bakîliyye, Bendadmehriye, Muhammed b. İshak'ın aşireti Sabbahiye, İshakiyye, Ezerkâniye, Sehrekiye, Temâdehmiye, Ziyadiye, Şehraviye, Bündadikiyye, Hüsreviye, Zemciye, Sâfeniye, (s.271) Şehyâriye, Mihrekiye, Mübarekiye, Estânheriye, Şâheviye, Furâtiye, Selmuniye, Siriye, Azâdduhtiye, Mutallebiye, Memâliye, Lâriye, Berazduhtiye, Şahkâniye, Celiliye'dir.

Bunlar meşhur Kürd aşiretleri olup ancak divan el-Sadakat'tan sayıları tesbit edilebilir. 500.000 çadırdan fazladır. Bir aşiretten 1000 civarında süvari çıkar. Yaz-kış meralarda hayvanlarını otlatırlar. Pek azı soğuk iklim hududunda bulunur. Sıcak yerlerde otururlar, yerlerinde ayrılmazlar, kendilerine aiti topraklara gelip gidereler. Sultan onlara baskın yapmak isterse mümkün olmaz. Çok miktarda silah, asker, hayvan, sürüye sahiptirler. İbn Düreyd bu Kürdlerin aslen Arap yani Kürd b. Mürd b. Amr b. Amr'ın torunları, onun gibi cesur olduklarını söylerler. Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan b. Düreyd Araplara dair bilgileri, haberleri iyi bilen, bu konuda, diğer hususlarda sözü, iddiası delil olan biridir. Onlar koyun, at yetiştirirler, develeri azdır. İsfahan hududunda Mazincan'da oturanlardan başkalarında soy at bulunmaz. Atları birzevn (Türk atı), şeharî cinsidir. Zengin ve halleri iyidir, kazanç ve hayvan yetiştirme tarzları Araplara benzer. Bu Kürdlerin 200 aşiretten fazla oldukları söylenir. Ben sadece 30 küsurunu saydım.

Fars bölgesindeki kalelere gelince, buradaki şehirlerin çoğu müstahkem, yüksek kaleler ve surlarla tahkim edilmiştir. Bir kısım kaleler şehir içinde kuhendizi (eski kale) şeklindedir. Etrafında rabaz vardır. Bir kısmı dağlarda, evlerden uzaktır. (s. 272) Müstahkem şehirlerden biri **İstahr**'dır. Kalesinin etrafında rabazı bulunur. Küse şehrinin de kalesi, rabazu vardır. Şiraz'ın

kalesine (kühendizine) Şehmubed kalesi denir. Cûr'un kalesi var, rabazı yoktur. Kârzin'in suru içinde kalesi (kühendizine) ve rabazı vardır. Gir'in kalesi (kühendizi), geniş rabazı bulunur. Derabcerd'in kalesi, rabazı vardır. Rubenc'in durumu da aynı şekildedir. Semîran'ın kalesi rabazı bulunur. Fesâ da aynı şekildedir. Sabur ile Cenican'ın sadece kalesi vardır. Cefte'nin kalesi var, rabazı yoktur. Vergi tahsildarı çok sayıda kâtipten, büyük reisten duyduğuma göre Fars bölgesinde dağlarda şehirlerden uzakta 500 kale bulunur. Şehirlerdeki kalelerin, müstahkem şehirlerin sayısı ancak divan defterlerinden öğrenilebilir. Hepsini tam saymadım. Sadece duyduklarımı, bildiklerimi özetledim. Bu kalelerde öyle zorbalılar vardır ki, kalelerini zorla ele geçirmişlerdir. Dâkbeyan kalesi denen İbn Umara kalesi bunlardandır. Bu kale bir tencere gibi, üçayaklı bir temel üzerine oturur. İbn Umara kalesini Cülendâ b. Kenan'ın kurduğu söylenir. Kimse bu kaleye ip gibi bir vasıta olmadan tırmanamaz. Burası Umara oğullarının gemileri gözetlemek için yaptıkları bir kaledir. Denizde gelen bir gemi görülürse kaleden çıkıp gemidekilerden taşıdıkları malların vergisini alırlardı. Kariyan kalesi toprak bir tepe üzerindedir. Ahmed b. el-Hüseyn el-Ezdi bu kaleye girince Muhammed b. Vasil ordusuyla kuşatmış, bir şey yapamamıştır. Istahr kûresinin Darabcerd şehrindeki Sâdâbad kalesi 1 fersah uzaklıkta yüksek bir dağın tepesinde bulunur. İslâm'dan önce İsfendiyad diye bilinirdi. (s. 273) İslâm devrinde Hz. Ali zamanlarında Ziyad b. Ebihi (ö.673) bu kaleye sığındığı için kale ona nisbet edilir. Sonra, Emevilerin sonunda Fars velisi Mansur b. Cafer de buraya sığınmış, kale ona nisbet edilmiştir. Sonra kale boşalınca Fars emiri Muhammed b. Vâsıl kaleyi yıkıp yeniden inşa etmiştir. Muhammed bu sırada Fars bölgesinin savaş, vergi bakımından yetkili emiriydi. Yakub b. el-Leys ancak Muhammed'in emri sayesinde bu kaleyi fethetti. Yakub sonra kaleyi tahrib etti. Ardından ihtiyaç duyunca tekrar inşa edip hapishane yaptı. Mâyin rustakındaki Eşkenevan kalesi de çok müstahkemdır. Oraya çıkmak zordur. İçinde akan su pınarı

vardır. Keyhüsrev'in arkadaşı Cudrez'in kalesi Kam-ı Fîruz'da Süveyka denilen yerdedir. Çok müstahkemdir. Errecan nahyesindeki Kalet el-Cis'ta Mecusiler oturur. Yanlarında Farsların yadigârları vardır, orada tarihlerini, ilimlerini tahsil ederler. Çok müstahkem bir kaledir. Ancak hile ile fethedilebilir. Devlet divanından başka kimse oradan para tahsil edemez.

Fars bölgesindeki ateşkedelerin sayısı çoktur, divandan başkası onların sayısını bilmez. Her kalede ve rustakta çok sayıda ateşkede bulunur. Fakat, en çok saygı gösterdikleri Kâriyan ateşkedesi olup Ferra Ateşkedesi adıyla tanınır. Cirre ateşkedesi Dârâ b. Dârâ'ya nisbet edilir. Farslar koyu yeminlerini bu ateşkede üzerine yaparlar. Cûr gölü yanındaki ateşkede Bârin denir. Pehlevce bilen bir kişi bu ateşkede 30.000.000 dirhem harcadığını söyledi. Sabur şehri kapısındaki ateşkede Seyûhaşin denir. Yine Sâbur şehrinin (s. 274) Bab-ı Sâsan hizasındaki ateşkede Günbed-i Gavsên denir. Kâzarun'da Çefte adlı başka bir ateşkede bulunur. Aynı şehirde Gavâzen adlı ateşkede de vardır. Şiraz'da KârNiyan ve Hürmüzed adlı ateşkedeler bulunur. Şiraz kapısı yakınındaki Sûkan köyünde Menseriyan ateşkedesi vardır. Bu ateşkede Şiraz'dan görülür. Bu köy Şiraz'ın kuzeyinde Yezd-Horasan yolunun solundadır. Şiraz'a 1 mil kadar uzaklıktadır. Mecusi dinine göre gebe veya hayızlı iken bir kadın zina yaparsa bu ateşkede gelir, Mecusi rahiplerinden (herbezlerden) birinin onu sığır sidiğiyle temizlemesi için soyunur.

Fars bölgesindeki nehirlerin suları tatlıdır. En büyük nehir İsfahan hududundaki dağlardan çıkan Tab nehridir. Ebrec bölgesini geçtikten ve Mesin nehrine karıştıktan sonra Serdan nahiyesinde ortaya çıkar. Mesin nehri İsfahan'ın alt tarafından çıkar. Serdan nahiyesine varır. Mesin köyü yanında Tab'la birleşir. Artan su Segân köprüsü altından Errecan kapısına akar. Bu köprü Fars ile Huzistan sınırında bulunup benzeri azdır. Bana göre, Endelüs'teki Kurtuba köprüsünden büyüktür. Fars

büyüklerinden biri inşa ettirmiştir. Rîşehr rustakını suladıktan sonra Siniz tarafında nehre dökülür.

Şirin nehri ((s. 275) Bâzerencc nahiyesindeki Dinan dağından çıkar, Furzuk ve Celâdcan'ı suladıktan sonra Cennâbe tarafında denize dökülür. Şâdegan nehri Bazerenc ve dağlarından çıkar, Tenbûk-i Mûristan'a, Hân-ı Hammad'a varır, Zîrâbad, Nâbend, Keherkan rustakını sular. Sonra rustakın çölüne, sonra denize varır. Derhiz nehri Cüyhan dağlarından çıkar, Derhiz gölüne dökülür. Hûbedan nehri Hûbedan'dan çıkar, nahiye, Enbûran'ı sular, Celadcan'da dağınık halde denize dökülür. Ras nehri yukarı Hamaycan'dan çıkar, Ziziyan'a varır, Sabur nehrine dökülür. Sonra Sabur'dan inerek Tevvec'e varır. Kapısından geçerek denize dökülür. İhşin nehri Dâzin dağlarından çıkar, Cengan'da Tevvec nehrine karışır. Sekkan nehri Ruycan rustakında Şadferi köyünden çıkar, tarlalarını sular, sonra Siyah rustakına varır sular, sonra Gevar rustakını sular, sonra Habr rustakını sular, sonra Saymekan'ı, sonra Karzin'i, sonra Sek köyünü sular. Bu vadiye Sek vadisi denir. Sonra denize dökülür. Fars nehirleri arasında bu nehrin havzasından daha mamur yer yoktur. (s. 276) Cerşik nehri Mâsarem rustakından çıkar, Müscan rustakını geçer, Sivak köprüsü denen eski taş köprüünün altından akar, Cirre rustakını, sonra Dazin dustakını sular, İhşin nehrine dökülür. Kür nehri Urd hududundaki Kurvan'dan çıkar, buranın adını alır, sonra Bevvân Vadisini, Kâm-ı Fîruz'u sular. Ramcird köyüne akar, orayı Kasekan, Tassuc'u sular Bahferz-Neyriz gölüne dökülür. Bu göle Bahtikan gölü de denir. Bazıları bu nehrin Dârabcerd kûrelerinden çıkıp denize dökülen başka bir menbası olduğunu söylerler. Fervab nehri Cubarkan'da Ferrab adlı bir köyden çıkar, Horasan köprüsünün altından İstahir kapısına akar, Kür nehrine dökülür. Büreze nehri Derâcân-ı Siyah nahiyesinden çıkar Huneyfğan ve Cur rustakını sular, Erdeşir-i Hurra rustaklarını geçtikten sonra denize dökülür. Fars bölgesinde daha başka nehirler bulunur. Biz bu kadarıyla yetineceğiz.

Yukarıda defalarca söz ettiğimiz gibi Fars denizi Çin ve Vak (Japonya) tarafındaki Okyanus'un bir uzantısıdır. Bu deniz Sind, Kirman tarafından Fars bölgesine uzanır. Bu sebeple bu denizin etrafındaki ülkeler Fars'a nisbet edilir. Zira, bu deniz kıyısında Fars bölgesinden daha mamur yer yoktur. Fars hükümdarları eskiden beri en kuvvetli hükümdardır, (s. 277) Eskiden beri bu denizin yakın-uzak kıyılarına hakimdirler. Zira, bu denizde sadece Fars gemileri ülkelerinin hudutları dışına çıktıktan sonra rahat ve zarar görmeden dolaşıp geri dönerler. Fars bölgesinin köyler ve mamurelerle kuşatılmış göllerinden biri Bahtegan gölüdür. Kür nehri bu göle dökülür. Bu göl Hafraz nahiyesinde Sahik-i Kirman yanındadır, uzunluğu 20 fersah kadardır, suyu tuzludur, tuz bağlar. Etrafında çorak yerler bulunur. Istahr kûresinde olan bu gölün etrafında rustaklar, köyler vardır. Sabur kûresinin Deşt-i Erzen denen çölünde başka bir göl bulunur, uzunluğu 10 fersah, suyu tatlıdır. Bazen kurur, yatağında az su kalır, bazen dolar 10 fersah kadar taşar, etrafında köyler, mamureler bulunur. Şiraz'da balık genellikle bu gölden avlanır. Mur gölü Kâzarun denen Sâbur kûresindedir, uzunluğu yine 10 fersah kadardır. Bu göl Murak'a kadar uzanır, suyu tuzlu, avı ve faydası boldur. Cengan gölü tuzludur, uzunluğu 12 fersah kadardır. Etrafında tuzlar toplanır. Etrafında Kehercan köyleri bulunur, Erdeşir-i Hurra'dan sayılır. Göl Şiraz'dan 2 fersah uzaklıkta başlar, Huzistan'a kadar uzanır. Basafuriye manastırının yanındaki Basafuriye gölünün uzunluğu 8 fersah kadardır, suyu tuzlu, avı boldur, etrafında çok sayıda koruluk vardır. Burdaki ağaçlar arasında kamış, papirüs, alfa bitkisi vs. bulunur. Şiraz halkı bundan faydalanırlar. Bburası Istahr kûresinde, Hezar rustakından Merzukan yanındadır.

Fars bölgesinin şehirlerine gelince, **Istahr** zamamızda orta büyüklükte bir şehirdir. Genişliği 1 mil kadardır. Burası Fars bögesinin en eski en meşhur şehridir. Eskiden Fars hükümdarları burada otururlardı. Nihayet, Erdeşir başkenti Cûr'a taşındı. [Şimdi İstahr'ın çoğu harabedir.] (s. 278) Rivayete göre

Hız. Süleyman Taberiye'den buraya sabahdan akşama kadar katedermiş. Burada Süleyman mescidi adında bir cami vardır. Farsların halk kesiminden tahsil görmemiş kişiler Dahhak'tan önce hüküm süren Cem'in Süleyman olduğunu iddia ederler. Eskiden İstahr'ın etrafında bir sur vardı. Şimdi yıkılmıştır. İstahr halkı mali durumlarına göre evlerini kerpiçten, taştan, kireçten inşa ederler. Horasan köprüsü şehrin bu kapısının dışındadır. Köprüden sonra yeni inşa edilmiş bazı evler vardır.

Sâbur şehrini Sâbur kurmuştur. Genişliği İstahr kadar olmakla beraber daha mamur, derli toplu, halkı daha zengindir. Binaları İstahr gibidir. Yalnız İstahr'ın havası daha hastalığa elverişlidir. Şehrin dışının havası daha temiz ve toprağı mamur değildir. Dârabcerd Dârâ ve oğlu tarafından kurulmuştur. Manası Dârâ'nın eseri demektir. Cûr suru gibi mamur suru bulunur. Surun etrafında yerden sızan sudan ve yanındaki pınarlardan su akan bir hendeğı bulunur. Bu suda haşereler bulunur, bir insan içine girerse üzerine yapışır, hendeğı geçemez, bu haşerelerden güç bela kurtulur. Sabur surunun 4 kapısı vardır. Şehrin ortasında kayadan bir tepe bulunur, kubbe gibidir, herhangi bir dağa bitişmez. Binaları taştandır, zamanımızda bu şehirlerde pek Acemîlerin izi görülmez. Cûr şehrini Erdeşir kurmuştur. Rivâyete göre eskiden yerinde bir gölcük varmış, Erdeşir göletin olduğu yerde ve ötesinde bir şehir ve ateşkede inşa etmeye yemin etmiş, kanal açarak suyu boşaltmış, şehri kurmuştur. Cûr genişlik bakımından İstahr, Sabur, Dârabcerd'e yakındır. Etrafında toprak bir sur, hendek bulunur. Surun 4 kapısı vardır. Doğu kapısına Bab-ı Mihr, batı kapısına Bab-ı Behram, kuzey kapısına Bab-ı Hürmüz, güney kapısına Bab-ı Erdeşir denir. Şehrin ortasında kürsü gibi bir yapı vardır, bu yapıya Tırbal (mabed) denir. (s.279) Farsça'da buna Eyvan-ı Kena- harre denir, bunu Erdeşir kurmuş. Anlattıklarına göre üzerine çıkan kişi bütün şehri, rustaklarını görürmüş, tepesinde bir ateşkede yapılmış, hizasındaki bir dağdan su çıkarılarak fışkiye gibi bu binanın tepesine su verilmiştir. Sonra su taş ve

kireçten inşa edilen bir arkdan aşağı inermiş. Sonra insanlar bu binayı bozmuşlar, zamanımıza az bir kısmı kalmış. Bu mabed Belh şehrinin rabazsında, suru yakınında bulunan mabed gibidir. Tepesi çok yüksek, bir ceribten geniş olup tuğla ile inşa edilmiştir. Birinci mabed gibi haraptır. Şehirde akarsular bulunur, çok nezih bir yerdir. Kapılarından çıktıktan sonra 1 fersah boyunca son derece güzel bostanlar, saraylar, parklar, yerleşik insanların çok hoşuna giden güzel manzara vardır [Bu bostanlardaki sarayların, evlerinin çoğu bu gün haraptır].

Şiraz Müslümanlar tarafından kurulmuştur. Kurucusu Haccac'ın amca oğlu Muhammed b. el-Kâsım b. Ebî Akıl'dır. Arslan yatağına benzetilerek Şiraz adı verilmiştir. Zira bu civardaki mallar Şiraz'a gider, Şiraz'dan başka yere mal gitmez. Burası Istahr'ın fethi sırasında Müslümanların ordugâhıydı. Muhammed b. el-Kasım Istahr'ı fethedince uğuruna inandığı için ordugahı şehir haline getirdi. Şehir bir fersah kadar geniştir. Etrafında sur yoktur. Binaları sık, halkı kala balalık olup Fars bölgesinin ordusunun şihnesi, amili, valisi, divanları devamlı burada bulunur. **Karzin**, Istahr'ın üçte biri kadar bir şehirdir, kalesi vardır. Kuvvet ve büyüklük bakımından önemli değildir. Yalnız, Kubad-ı Hurra'mın merkezidir. Istahr'ın Horasan (s.280) tarafındaki en büyük şehri Kese'dir, burası Yezd'in büyük şehridir. Sonra Eberkûh, Kirman tarafında Rûdan, Hiriye, Isfahan nahiyelerinde Kürd, Serden gelir. Kese, Yezd'in merkezi olup çölün kıyısında havası hoş, dağlık, şehirlerin en verimli bir yerdir. Zengin rustakı vardır. Evleri uzun ve topraktır. Burada kalesi olan müstahkem bir şehir bulunur. Kalenin demir iki kapısı vardır. Birine Endur kapısı, diğerine camiye yakın olduğu için Mescid kapısı denir. Camisi rabazda, suları ise arklardan gelir. Yalnız kale yanında kurşun madeni bulunan köyden çıkan nehir kanaldan akmaz. **Kese** çok temiz, geniş, verimli, rustakları olan bol meyveli bir şehirdir. Meyveleri çok fazla olduğu için yaş-kuru Isfahan'a, diğer yerlere sevk edilir. Dağları çok ağaçlı, çok otludur. Şehrin dışındaki rabazda memur binalar,

çarşılar yer alır. Halkı edip, kâtiptir. Güzel bir Cuma mescitleri vardır. **Eberkuh** verimli, çok kalabalık, Istahr'ın üçte biri kadar binaları sıkışık bir şehirdir. Buranın ve Yezd'in binalarının çoğu tuğladandır. Yalnız ağaçsız, çıplak bir yerdir. Etrafında ağaçlar yoktur. Verimli, ucuz bir şehirdir. **Rûdan** Eberkuh'a benzer. **Hiriye**, Eberkuh'dan büyüktür. Binaları diğer özellikleri Eberkuh'a yakındır. Yalnız suları, meyveleri boldur. Meyveleri halkından artar, etrafa sevk edilir. Çoğu kesilip kurutulur. **Kürd**, Eberkuh'den büyük, daha verimli, binaları kerpiç, sarayları çok bir şehirdir. **Serden** daha verimli, daha ucuz, suları, ağaçları bol bir yerdir. **Beyzâ** (s. 281) ise Istahr kûresinin en büyük şehridir. Beyzâ denmesinin sebebi beyaz, uzaktan parlayan bir kalesinin bulunması dolayısıyladır. Müslümanlar Istahr'i fethetmek isteyince burayı ordugah edinmişlerdir. İnsanlar birbirlerine "Beyzâ'yı gördün mü?" deyince muhatabı "Evet, göz kamaştırır." der. Farsça adı ise Nisâyek'tir. Büyüklüğü Istahr'a yakındır. Halkının evleri kerpiçtendir. Mamur, verimli, hoş, Şiraz halkının mallarıyla faydalandığı bir şehirdir.

Sâbur kûresinde Nûbendecan, Kâzaran gibi büyük şehirler bulunur. Dârabcerd kûresinin en büyük şehri **Fesâ**'dır. Burasının binaları dağınık, caddeleri geniştir. Şiraz'a yakın büyüklüktedir. Şiraz'dan daha sağlam havalı, binaları daha geniştir. Binaları kerpiçtendir. Kullanılan ağaçların çoğu servi ağacıdır. Fesâ eski bir şehirdir. Kalesi, hendeği, rabazı vardır. Çarşıları rabarzdadır. [Şimdi çoğu harap olmuştur.]. Bu şehirde soğuk, sıcak ülke mahsulleri yetişir. Kar, hurma, ceviz, turunc ve saire bulunur. Dârabcerd'den başka diğer şehirlerin mamurluğu, verimliliği birbirine yakındır.

Erdeşîr-i Hurra şehirlerinden söz ettim. Bu kûrede Şiraz'dan sonra en büyük şehir **Siraf**tır Büyüklüğü Şiraz'a yakındır. Buranın halkının evleri zencilerin ülkesinden getirilen sac ağacından, diğer kıymetli ağaçlardandır. Binaları Mısır'daki binalar gibi çok katlıdır. Sıraf deniz kıyısında evleri bitişik, halkı kalabalık bir şehirdir. Halkı binaları için çok para harcarlar.

Hatta, tüccarlarından biri evi için 30.000 dinar (altın) harcar, bu parayı harcaması israf sayılmaz, tenkit edilmez. Şehrin etrafında bostan, ağaç bulunmaz. Zenginlikleri, iyi yaşayışları şehrin üstündeki yüksek Cem dağından akan sularındır. Bu dağ soğuk iklime benzer bir havaya sahiptir. (s.282) Şehir bu havalinin en sıcak, kışın en az soğuk yeridir. Bu şehirde çok sayıda zengin vardır. Buranın halkından büyük tüccarlar gördüm. [Siraf halkı çok zengindir. Rivayete göre bu zenginlerden biri hastalandı, vasiyette bulundu. Tüccarların yanındaki malları (hisseler) dışında, elindeki paranın üçte biri 1.000 000 dinar tutuyordu. Râmîst'in oğlu Musa ile Aden'de 539/1144 yılında görüştim. Kullandığı gümüş kaplar ve paraların tartıldığını, 1200 menn (1 men 130 dirhem) geldiğini söyledi. Râmîst'in 4 oğlu vardı, en küçüğü ve en az zengin olanı Musa idi. Râmîst'in kâtibini gördüm. Yirmi yıl önce Çin'den ayrıldığı sırada servetinin 500.000 dinar tuttuğunu söyledi. Bu kâtip Hille'den Ali el-Nili idi. Katibi bu kadar zengin olduğuna göre kendisinin malı kim bilir ne kadardır? Bu zat gümüş olan Kâbe oluğunu alıp onun yerine altın oluk koydu. Kabeyi kıymeti tahmin edilemez Çin ipeğiyle örttü. Hülâsa zamanımızda Ramist kadar zengin, itibarlı başka bir tüccara rastlamadım.]. Yukarıda Errecan'ın, denizi, karı, dağ-ovası olan şehir olduğunu, denize 1 konak uzaklıkta bulunduğunu söyledim. **Tevvec** çok sıcak çukurda bir şehirdir. Binaları kerpiçten, hurması, bostanları çok genellikle Nevbendecan'a benzeyen bir yerdir. Nevbendecan yakınında **Bevvan Vadisi** bulunur. İki fersah boyunca köyler, sularla kaplı bir yerdir. Ağaçlar köyleri kaplamıştır. Ancak insan bu ağaçların içine girerse köyleri görür. Fars bölgesinin en nezih vadisidir. Cennâbe, Siniz, Mehruban deniz kıyısında çok sıcak hurmalık, sıcak ülke meyveleinin bulunduğu şehirlerdir.

Fars bölgesindeki mesafeler: Şiraz-Siraf yoluna gelince, Şiraz'dan Kefre köyüne 5 fersah, Kefre'den Nahad köyüne 5 fersah, Nahad'dan Güvar sularının taksim edildiği yere bir ok atımlık, Nahad'dan Bimcan köyüne 4 fersah, Bimcan'dan Cûr'a

6 fersah, (s. 283) Cûr'dan Deşt-i Şurab'a 5 fersah, buradan Han-ı Azadmerd'e 6 fersaktır. Bu ovanın genişliği 3 fersah kadar olup her yanında katmerli nergis yetişir. Hân-ı Azadamerd'den Girend köyüne 6 fersah, buradan Mey köyüne 6 fersah, buradan Ra'sülakabe' deki Bazergan menziline 6 fersah buradan Cennâbe'ye 12 fersaktır. Toplam 44 fersah eder.

Şiraz'dan Sirecan'a ve Istahr'a 12'şer fersahlık yoldur. Istahr'dab Hafrez rustakının Ziyadâbad köyüne 8 fersah, buradan Keluder'e 8 fersah, buradan yanında göl olan Cûbanan köyüne 6 fersah, buradan Abdurrahman köyüne 6 fersaktır. Bu köye Ebâze şehri denir. Buradan Büzercan şehri denenen Âs köyüne 6 fersah, buradan Sâhek şehrine 8 fersah, buradan har gibi bir ribat olan Sermekan'a 8 fersah, buradan Büşt-i Ham ribatına 9 fersah, buradan Kirman'daki Sircan şehrine 9 fersaktır. Sermekan ribatı Fars hududunun sonundadır. Buradan sonra Kirman bölgesi başlar. Buna göre Şiraz'dan Sermekan'a toplam 62 fersaktır. Sermekan'dan Sircan'a 18 fersaktır. Şiraz'dan Kirman'ın sıcak bölgesine ve Gühergan rustakındaki Han-ı Mîm köyüne 7 fersaktır. Buradan Hûristan şehrine 7 fersah, buradan Ribat menziline 4 fersah, buradan Germ şehrine 4 fersah, buradan Fesâ'ya 5 (s. 285) fersah, buradan Tamistan şehrine 4 fersah, buradan Füstücan şehrine 6 fersah, buradan Müreyzican şehrine 4 fersah, buradan Sinan şehrine 4 fersah, buradan Dâraberd'e 1 fersah, buradan Zem el-Mehdi'ye 5 fersah, buradan Rustak-ı Rustak şehrine 5 fersah, buradan Fûrc şehrine 8 fersah, buradan Târuın şehrine 14 fersaktır. Şiraz'dan Tarum'a toplam 82 fersah eder. Şiraz'dan Isfahan yoluna gelince Şiraz'dan Hezar şehrine 6 fersah, buradan Mâyın şehrine 6 fersah, buradan Kesna gözetleme yerine 6 fersah, buradan Kunar köyüne 4 fersah, buradan Kasr-ı İbn A'yen köyüne 7 fersah, buradan İstahran köyüne 7 fersah, buradan Hân-ı Ruşen köyüne 7 fersah, buradan Kürd köyüne 7 fersah, buradan Gize'ye 8 fersah, buradan Lencan Hanı'na 7 fersah, buradan Isfahan'a 7 fersaktır. Fars hududu Han-ı Ruşen'de

sona erer, buraya kadar 43 fersahdır. Isfahana kadar toplam 73 fersah eder.

Siraz'dan Huzistan'a giden yola gelince, Şiraz'dan Cüveym şehrine 5 fersah, buradan Hullar köyüne 4 fersah, buradan suyu az büyük köy olan Harâra'ya 5 fersah, buradan Gürğan köyüne, sonra büyük şehir olan Nevbendecan'a 6 fersah, buradan Cübecan şehrine 4 fersah, buradan Derhid köyüne 4 fersah, buradan Hân-ı Hammad köyüne 4 fersah, buradan Beydek köyüne 3 fersah, Beher diye tanınan Akârib köyüne 4 fersah, buradan Raşten'e 4 fersah, buradan Errecan'a 7 fersah, buradan Sûk-ı Senbil'e 6 fersahdır. Fars hududu Errecan'dan bir ok atımlık mesafede bulunan Sekan köprüsünde sona erer. Şiraz'dan Errecan'a toplam 61 fersah yol tutar.

Büyük şehirler arasındaki mesafelere gelince Fesâ'dan Karzin'e 18 fersah, buradan Cehrem'e 10 fersah, Karzin'e 8 fersahdır. Yukarıda Şiraz'dan Istahr'a 12 fersah olduğunu söyledik. Şiraz'dan Güvar'a 10 fersah, Şiraz-Cur-Güvar arası 20 fersahdır. Siraz'dan Fesâ'ya 26 fersah, Beyzâ'ya 8 fersah, Darabcerd'e 50 fersahdır. Yukarıda Şiraz'dan Siraf'a 60 fersah olduğunu söyledik. Şiraz'dan Nevbendecan'a 25 fersah, Yezd'e 74 fersah, Tevvec'e 32 fersah, Cennâbe'ye 44 fersah, Errecan'a 60 fersahdır. Şiraz'dan Sâbur'a 25 fersah, Hurme'ye 14 fersah, Cehrem'e 30 fersahdır. (s. 287) Cûr'dan Kâzarun'a 16 fersah, Siraf'tan Necirem'e 12 fersahdır. Mehruban'dan deniz sahili yoluyla Hısn-ı İbn Umare'ye 160 fersahdır. Burası Fars bölgesinin en uzun mesafesidir. Kirman hududundan Isfahan hududuna çölü dolaşarak gidilirse Rûdan'dan Enar'a 18 fersah, buradan Fehrec'e 25 fersah, buradan Kese'ye 5 fersah, buradan Meybûd'e 10 fersah, buradan Ukde'ye 10 fersah, buradan Nâyin'e 15 fersah, buradan Isfahan'a 25 fersahdır. Rûdan'dan Nâyin'e 83 fersahdır. Hsn-ı İbn Umâra'dan Kirman boyunca Tarum'a, sonra Rudan'a, sonra Şiraz hududu boyunca Horasan çölüne 120 fersahdır. Fars ve Mehruban'ın Huzistan sınırından Errecan-Sâbur-Serden yoluyla Isfahan hududuna 60 fersah kadardır.

Fars bölgesinin suları, havası, toprağı: Fars hududları Errecan'dan boylayıp Nevbendecan, Kâzarun, Cirre, Sahil boyunca Karzin'e, Zem, Dârabcerd, Füre, Târum'a kadar uzanır. Güneydeki toprakları sıcak iklime, kuzeydeki toprakları soğuk iklime girer. Sıcak iklimde olan toprakları Errecan, Nevbendecan, Mehruban, Siniz, Cebbane, Tevvec, Deşt el-Rustakun, (s. 288) Cirre, Dâzin, Mur, Kârzin, Deşt-i Bârn, Cinzir, Deşt-i Buşkan, Levâlican zemi, Gir, Gabrin, Ebzer, Semîran, Hamâycan, Kuran, Siraf, Necirem, Hısn-ı İbn Umare şehirleri ve aralarında kalan yerlerdir. Serin iklime giren toprakları İstahr, Beyzâ, Mâyin, Ebrec, Kâm-ı Firuz, Kürd, Hullar, Servistan, Usbenican, Urd, Run, Sıram, Bazerenc, Serden, Harreme, Hayra, Neyriz, Mâşrikânan, İc, Istahbânat, Burm, Rehnan, Bevvân, Tarhişan, Cuberkan, İklid, Sarmak, Eberkuh, Yezd, Carin, Nayin ve bu şehirler arasında kalan beldeler ve dağlardır. Her iki kısımda sıcak-soğuk iklim arsında kalan Fesâ, Cûr, Şiraz, Sabur, Nevbendecan, Kâzarun gibi şehirler bulunur. Buralarda hurma, ceviz gibi sıcak- soğuk iklim meyveleri yetişir. Soğuk iklimde kalan Alard, Run, Kürd, İstahr rustakları, Rehnan gibi yerlerde soğğun şiddetinden ekin (buğday-arpa vs.) dışında meyve ve bakliyat gibi şeyler yetişmez. Sıcak iklimde kalan yerler çok sıcak olur, Ağristan rustakı gibi yerlerden sıcağın şiddetinden kuşlar kaçır. Burada bir adam, bir hükümdara (s. 289) ateşte taşın çatladığı gibi, güneş altında taşın çatladığını gördüğünü söylemiş. Serin yerlerin hepsinin havası güzeldir. Sıcak yerlerin havası ise iyi değildir, insanların rengini esmerleştirir. En kötü, hastalıklı havası olan Dârabcerd, Tevvec şehirleridir. En sağlam havası olanlar ise Errecan, Siraf, Cennâbe, Siniz şehirleridir. En mutedil havası olan şehirler ise iki iklimin sınırında bulunan Şiraz, Fesâ, Kâzarun, Cûr vs. şehirleridir. Bütün Fars diyarında en sağlam havası olan şehir Kâzarun'dur. Buranın halkı çok sıhhatli, güzel tenli insanlardır. En sağlam suyu olan Kürd, en kötü suyu olan Dârabcerd şehirleridir.

Fars halkının kıyafetleri, elbiseleri, halleri: Fars halkı genellikle zayıf, az kıllı, esmer tenli insanlardır. Serin kısımların halkı daha şişman, daha kıllı, daha beyazdır. Fars halkının üç dili vardır. Farsça konuşurlar, hepsi bu dili anlar, cahiller dahi anlamakta zorlanmaz. Kitaplarında, tarihlerinde kullandıkları, Mecusilerin yazıştıkları dil Pehlevi'dir. Bu dili anlamaları için izaha muhtaçtırlar. Sultanın yazışmalarında, divanlarda, halkın yazışmalarında kullanılan dil Arapça'dır. Kıyafetlerine gelince sultan genellikle kaba (aba) giyer. Bazı sultanlar ise önu açık cübbe giyer. Eğer Fars'ta bir sultan cübbe giyiyorsa, altına önu yakası daha açık yenleri kâtiplerin yenleri gibi geniş dürrâa (elbise) giyer. Kalansüvenin (kalahun) üstünde sarık bulunur. Kılıçlarını kuşakla ve kınla takınurlar, ayakkabıları Horasan halkınınkinden daha küçüktür. Zamanımızda Fars sultanlarının kıyafetleri değişti. Şimdi genellikle Deylemeler gibi giyinirler. Kadıları taylasan, gömlek, cübbe, başlarına düneyye denen, kulaktan yukarısını örten bir şapka ve benzeri şeyler giyerler. Külahları kulaklarını örtmez, ayakkabıları katlanmaz. Kâtipleri Irak'taki kâtipler gibi giyinirler, taylasan (pelerin), kaba kullanmazlar. Reisleri, tüccarlarla kâtiplerin kıyafetleri arasında taylasan (s. 290) rida, Kumis kumaşından veya ipekten elbise, kesiksiz mes ve sarık, gömlek, içlik giyerler. Elbiselerinin güzel olması için yarışır. Kıyafetleri Irak halkının kıyafetlerine benzer. Hükümdarları, hizmetçileri, reisleri, sultanla irtibatta bulunan divan âmilleri (tahsildarları), hükümdarların etrafındaki diğer kişiler cömert, mutfağı, ikramı olan, sofraları güzel yemeklerle, tatlılarla, meyvelerle donatılan, iyi ahlaklı, açıktan kötü şey işlemeyen, evlerini elbiselerini, sofralarını temiz tutan, bu konularda fazla titiz davranan, edeb, ilim sahibi kimselerdir. Tüccarları ise mal toplamayı seven, diğer şehirlerin tüccarlarından daha çok kazanmak isteyen kişilerdir.

Sıraf ve Sahil bölgeleri halkına gelince, bunlardan kimi ömrünün büyük kısmını ülkesinden uzakta, denizde geçirir. *Öğrendiğime göre, Sıraf halkından biri denize almış, kırk*

yıl kadar gemiden dışarı çıkmamıştır. Karaya yaklaşınca ihtiyaçlarını alması için arkadaşını şehre gönderir, gemisi parçalanınca, tamir edilince başka bir gemiye gerermiş. Onlar yolculuğa çok alışkın, gurbete sabırlı, nerede olurlarsa zengin kişilerdir. 350/ 961 yılında bu tüccarlardan Ebû Bekir Ahmed b. Ömer el-Sirâfî'yi gördüm. Önemli bir iş için, değer verdiği bir kişiden işleriyle ilgili ona bir mektup getirmiştım. Yüzüme bakmadan mektubu aldı. Okudu, elinden masaya koydu. Yüzüme bile bakmadı. Aracı ve muhatabım olan kişi aralarındaki meseleyi benim şahit olarak dinlemem için, ona mektubun muhteviyatını (içeriğini) sordu. Mektubu ve benim mektubu yazan kişiyle ilgimi anlattı. Tüccar sonra adamlarından birine döndü, gemilerinden durumlarından bahsetti. (s. 291) Öfkemden yerimden zıpladım, oradan ayrıldım. Gördüğüm kötü muameleden önümdeki şeyi göremiyordum. Bana değer vermediğini sanıyordum. Sonra bana baktı. “Bu adam neden böyle yapıyor?” dedi. Kim olduğumu ona söylediler, “Falan kişinin arkadaşına soğuk davrandın. Öfkesinden önündekini görmüyor.” dediler. Tüccar Ebû Bekir “Onu bana getirin.” dedi. Kâtibini, adamlarını yolda beni aramaya gönderdi. Kâtibini buldu. “Efendimiz, iznini almadan yanından ayrılmana üzüldü. Sana olan davranışımızı ona söyledik. Seni getirmemiz için bizi gönderdi.” dedi. Ben “Vallahi yeryüzündeki hükümdarların, onların yanlarındaki kişilerin çoğunu gördüm. Onlar kibrin kutuplarıdır. Bu adamdan daha kibirli, kendini beğenmiş birini görmedim” dedim. Kâtibini “O adam buna layık. 348/959 yılında ağır bir hastalığa yakalandı. Ölmesinden korktuk. Mirasçısı olmadığı için malının üçte birinden biraz fazlasını vasiyet etti. Gemileri, başka kişilerin elindeki eşyaları hariç malının vasiyet ettiği miktarı 900.000 dinara ulaştı. Ayrıca, birçok hayrı, çeşitli yerlerden Berbahar’a gelen parası, mücevheratı ambarlarda mahzenlerde kıymetli ıtır (parfümleri) vardır. Hind, Zenci, Çin ülkelerinde bir gemi korsanlar tarafından ele geçirilirse mutlaka onun gemide ortaklığı, payı vardır,

ücret karşılık olmadan ona verilir.” dedi. Sözü beni hapsetti. Dönüp tüccardan özür diledim, üçte birden fazla olduğuna göre, malının yarısına yakınını vasiyet etmişti. Hiçbir tüccarın bu kadar mala sahip olduğunu, tasarruf ettiğini duymadım. Bir sultanda bu kadar hediye olduğunu görmedim. Malının tamamı söylenince insan irkilir.

Doğuda karada, denizde farsların yaşadığı hiçbir şehir yoktur ki, onlar en temiz, en iyi sınıf olmasınlar. Onlar ilim sahibidir. Çoğu Basralıların inancında, Mutezile’ye meyillidirler. (s. 292) Sıcak iklimde oturan seçkinleri Ebû Ali b. Abdullah el -Cübbâî’yi diğer imamlara tercih edereler. Onu imama tanırırlar. Şiraz, Istahr gibi serin yerlerin halkı genellikle hoşviye (ehl-i sünnet) dendir. Hadisçilerin mezheplerine göre fetva verirler. Fars bölgesinde Yahudiler, Hristiyanlar, Mecusiler bulunur. Sabiiler, Samiriler bulunmaz. En çok Mecusiler, Yahudiler vardır, Hristiyanlar azdır. Mecusiler en çok Fars bölgesinde bulunur. Merkezleri, dinleri, kitapları, ateşkedeleri buradadır. Günümüze kadar bunları babadan oğula miras alırlar.

Fars halkının gelenekleri, adetleri güzeldir. Eski önemli aileleri sayarlar, onlara iyi davranırlar. Aralarında eskiden beri divanların işlerinde çalışan, bu işleri miras alan büyük aileler vardır. Şeyhleri Müdrik, Ahmed, Fadl olan Benû Habib bu ailelerdendir. Kam-Firuz menşeli olup Şiraz’da oturanlar, önemli devlet görevlerinde çalışırlar. Memun hesap vs. gibi önemli işlerde çalıştırmak için Müdrik b. Habib’i Bağdad’a çağırdı. Müdrik onun katında itibar kazandı, ondan okudu. Mutasım zamanında Bağdad’da öldü. Yahya b. Eksem’le ilişkisi olmakla itham edildi. Yine Bahile kabilesinin Mevlalarından Âl-i Ebi Safiye bu büyük ailelerdendir. Muhammed b. İsmail’in oğulları Yahya, Abdurrahman, Abdullah bu aileden olup Fars’ta yerleşmişlerdir. Merzüban b. Zâdbeh ailesi de amillik yaptılar. Hasan b. el-Merzüban Muhammed b. Vâsıl’ın sonra Yakub b. el-Leys’in bündarıydı (maliye nazırı). Ali b. el- Merzüban, Amr b. el-Leys’e Divan el-İstidrak’ta hizmet etti. Akıllı, usta

olduğu için onun nezdinde itibarı arttı. Ayrıca kardeşleri Hasan, Sehl, Fazl, Muhammed, Mansur da ona hizmet ettiler. Onun çocuklarından olan hocamız Ebû Mansur Ahmed b. Ubeydullah da divan kâtiplerindendir. Günümüze kadar divanları bunlar bakarlar. Ebü'l-Hâris b. Âferiğün'un kâtibi Ebû Cafer b. Sehl b. el-Merzüban'la konuştum. Hala sağ olup ne ondan önce ne ondan sonra, (s. 293) insanların onun kadar fazile-tini, cömertliğini öğdüğü bir kişi görmedim. Zira, kitaplarda okunan, zamanımızda gördüğümüz cömert, iyi kişileri bazıları över, bazıları kötüler. Onu kötüleyen, ondan daha fazla iyiliği beklenen bir kişi asla görmedim. Yanına gitmemesine, dilekçe vermemesine rağmen elli yıldır onun iyiliğini görmemiş bir kişi Horasan'a girmemiştir. Köylerinde ribatlar (kervansaraylar) yapmış, bu ribatlar için sağmal inekler vakfetmiştir. Bu ribat-lardaki görevliler misafirlerden başka, gelip geçenin sayısına göre yemek götürürler, ineklerin sütünü içirir, yoğurtlarını yedirirler. Ona ait her köy ve ribatta oranın işlerinde kullanı-lan hayvanlardan başka 100 veya daha fazla inek bu maksatla bulundurulur. Horasan ve Mâverâünnehir'de hayır işlerinde ona yaklaşan bir kişi yoktur. Ailesi Merzüban b. Ferrâbündad Oğulları İran'da (Acem'de) bu konuda en eski, en kalabalık sülalelerdendir. Sayılarını sayamayacağım bu kişiler arasında Ebû Said Hasan b. Abdullah, Nasr b. Mansur b. el-Merzüban, Abdurrahman b. el-Hasan b. Merzüban, Ferrâbündad vardır. Ali b. Hurreşad (s. 294) ve çocukları Hasan, Hüseyin, Ahmed, diğer eski ailelerle beraber günümüze kadar Fars bölgesindeki divanları idare ederler.

Fars halkından bazı kişiler meşhur mezheplerden, dinler-den ayrılıp bazı mezhepler edinmişler, bu mezheplere halkı davet etmişlerdir. Bunlardan bahsetmemek dinî bir taassup olmasa, burada söz etmezdim. Şimdi bunlardan kısaca bah-sedelim. Bu kitabı okuyanların bunları kısaca bilmesi gerekir. Zira bu konularda çeşitli haberler vardır. İnsanlar bu kişileri kötü görüp, bunların insanları yanılttığını İslâm'a iftira attığını,

ondan uzaklaştırıldığını söylediler. Bazı şeyler yazdıktan sonra insanların kalplerini cezbettiler, halkı ve havastan ilimde tecrübesi olmayan kişileri yazdıkları şeyleri kabul etmeye çağırdılar. Gerçeği yanlış göstermek istediler.

Bu kişiler arasında en çok tanınanı, adı her tarafa yayılan Beyzâ halkından Hüseyin b. Mansur el-Hallac (ö 922)'tır. Dindar sofî bir hallaçtı. Tabaka tabaka makamları aşarak öyle bir dereceye geldi ki; "Cismîni ibadetle terbiye eden, kalbi iyi amellerle meşgul olan, lezzetlerden uzaklaşmaya katlanan, bu yolla nefsini arzulardan uzaklaştıran kişinin mukarrablar (Allah'a yakın olanlar) mertebesine, kiramen kâtibin melekleri seviyesine ulaşacağını, sonra kendini temizleme, saflaştırma yoluyla tabiatının insan seviyesinden sıyrılacağını, insanlık izi kalmayınca Hz. İsa gibi Allah'ın ruhunun ona gireceğini, bundan sonra insanların ona itaat edeceğini, o ne isterse Allah'ın yerine getireceğini, bundan sonra her fiilinin Allah'ın fiili, her emrinin Allah'ın emri olacağını iddia etti." Böyle söylüyor, kendisinde bu hususların hepsinin tahakkuk ettiğini iddia ediyordu. Nihayet, vezirlerden, halifenin, sultanın yanındaki kişilerden, şehirlerin valilerinden, Irak el-Cezire, Cibal, ötesi meliklerinden büyük bir gurubu kendi tarafına çekti. Öldürülmekten korktuğu için Fars'a dönmüyor, onların kendisini kabul etmelerini beklemiyordu. Fars halkı onu yakalasalar hapse atacaklardı. Devamlı Bağdad'da sultanın (halifenin) sarayında bulunuyordu. Nihayet, saraydaki hacipleri, haremdekileri ve diğer kişileri kandırmasından korkuldu. (s.295) Sağken çarmıha gerildi, öldü.

Bu kişilerden diğer biri Cannâbe halkından Ebû Saîd el-Hasan b. Behram'dır. Önce uncuymuştu. Karmat diye tanınan Hamdan b. el-Eş'as'ın damadı Abdan el-Kâtib vasıtasıyla Karmatilerin mezhebiyle tanıştı. Hamdan onu birçok bölgeye halife tayin etti. Cannâbe, Siniz, Tevvec, Mehruban gibi Fars bölgesinin sıcak kesimleri halkını Karmatiliğe davet etti. Onlardan çok mal topladı. Hareketlerinde tutarsızlık olunca onu şikayet ettiler, tutuklandı, topladığı mallara, paralara el kondu. Canını

zor kurtarıp gizlendi. Nihayet, Karmat Hamdan b. el-Eş'as, ei-Kelvâzî ona mektup yazdı, yanına gelmesini emretti. Daha önce onu görmemişti. Yanına gelince onun görevine layık bir adam olduğunu, başına gelen felaketlerin kötü siyaseti sonucu olmadığını, olayların gelişmesi, muhaliflerinin aleyhindeki gayretleri sonucu meydana geldiğini gördü. Tekrar damadı Abdun'la onu Bahreyn'e gönderdi. Orada mezhebe davet etmesini emretti. Ona mal, kitap vs. ile destek verdi. Ebû Saîd el-Cennâbî Bahreyn'e varınca Senber ailesiyle sıhriyet kurdu. Bu civardaki Arapları mezhebine davet etti. Onlar da onun davetini kabul ettiler. [Bu diyar onun eliyle fethedildi]. Hecer'i kuşatıp türlü çabalar, hilelerle burasını kılıçla fethettikten, adamlarını öldürdükten, kadınlarına tecavüz ettikten, çocuklarını esir aldıktan sonra bölgedeki kabileler, aşiretler isteyerek-istemeyerek onun davetini kabul ettiler. Bu sırada Mağrib bölgesindeki Fatımîlere bağlı görünüyordu. Arkadaşı Abdan öldürülünce bu bağlılıktan vazgeçti. Bahreyn'deki Mağrip dâisi Ebû Zekeriya el-Tamâmî'yi öldürdü. Kudreti arttı, bağımsız hareket etmeye başladı. Burada anlatması uzun sürecek maceralar geçirdi. Bu sebeple ayrıntıya girmeyeceğim. (s.296) Hizmetçilerinden birini bir gurup ileri gelen adamıyla Ahsâ'da hamamda boğazladı. Büyük çocuklarına ve taraftarlarına, kendisinden sonra mezhebin birliğini küçük oğluna teslim etmelerini, onun emir ve nehiylerini yerine getirmelerini emretmişti. Bunun oğlu Ebû Tahir Süleyman Basra, Kûfe şehirlerini savaşıla ele geçirdi. Mekke'ye giden hac kabilelerine saldırdı. Ebû Talib ailesi ve Benû Haşim sülalesi mensuplarını öldürdü. Onların kanını akıttı, ırzlarına, mallarına tecavüz etti. Mekke'yi tahrip edip, Hacer el-Esved'i Kâbe'deki yerinden aldı. Akla gelecek her türlü büyük günahı işledi. Nihayet, Allah onu, ailesini, çocuklarını mahvetti, ihtilafa düştüler, birbirlerini öldürdüler. Onun Müslümanlara yaptıkları, hacılara saldırıları, Kâbe'nin hazinelerine el koyması, oranın civarındaki insanları öldürmesi, Müslüman ülkeleri yağma ve halkını katilleri, işlediği başka

büyük günahları herkes tarafından bilinir, burada tekrarlamak gerekmez. Nihayet, Ebû Tahir kendi mezhebinde olmayan, doğru yolda olan amcası Ebû Saîd'i ve yakınlarını yakalayıp bir müddet Şiraz'da hapsedti. Karamatiler onun suçsuz olduğunu söyleyince onu ve yakınlarını serbest bıraktı.

Fars bölgesinde ayrılıkçı mezhep kuranlardan biri de Ebû Cafer Muhammed b. Ali el-Şelmeğûni(ö.935) dir. Bu da ilim iddiasında bulunarak fıkıh, zühd yoluna insanları çağırdı, dindar, namuslu kisvesine büründü, helal-haram konularında güzel eserler yazdı. Bununla beraber gizliden gizliye isyan etmeyi, Müslümanların kafir olduklarını, İslâm diyarının küfür diyarı olduğunu, halkının mallarının helal, nikahlarının, hocalarının, gazalarının fasit olduğunu, onlara cihat yapmak gerektiğini düşünüyordu. Bir defasında halkı Mağrip sahibi Fatımiler tarafına başka bir defa kendi tarafına çağırdı. Allah konusundaki inancında tereddütlere düştü. Nihayet, çarmıha gerilerek öldürüldü. [Allah İslâm'ı ve mensuplarını korur. İslam garip başladığı gibi garip hale döndü.].

Fars bölgesinin özellikleri, oradan başka yerlere ihraç edilen ürünler: Istahr nahiyesinde bir çeşit elma yetişir. Bir kısmı son derece tatlı, bir kısmı son derece ekşidir. Bunu bir hikayede okudum. Bu hikayeyi Mirdas b. Amr, Hasan b. Recâ'ya anlatmış. Yüzünde bunu kabul etmeme hissi görmüş, elmayı getirtip göstermiş. Eberkuh yakınlarında büyük dağlar gibi kum tepeleri bulunur. İniş-çıkışı 1 mil tutar. Bazıları bunların Nemrud'un ateşinin külleri olduğunu söyler. Bu yanlıştır. Zira Nemrud, Kenanlıdır, onların oturdukları yer Babil'dir. Bu kum dağları gibi, hatta daha büyük, yüksek, çok kum dağlarını Ermeniye'den akan büyük Zap nehri kıyılarında, Muhammed b. Hasan el-Kürdi tarafından Dâsin'de Muhammediye köyü dışında yapılanları gördüm. Bundan daha küçüklerini veya benzerlerini Sudan'da gördüm Sâbur Kûresinde Hinducan rustakında iki dağ arsında duman çıkan bir kuyu bulunur. Bu duman gündüzleyn çok yükselir, kimse yaklaşılamaz. Üzerinden

bir kuş uçarsa içine düşer, düşerken yandığı görülür. Errecan kûresinde Sâhek nahiyesinde birden fazla derin olmayan duman tüten kuyu bulunur. Kam-ı Firuz nahiyesinde Murican köyünde, yüksek dağlar arasında içi oyulmuş bir mağara bulunur. Bu oyuga (kaklığa) mağaranın tavanından su damlar. Bazı kişiler bu mağarada tılsım olduğunu, bir kişi girerse ona yetecek, bin kişi girerse onlara yetecek su çıktığını söylerler. (s. 298) Bu kaklık büyük bir seramik tabak veya küçük ağaç çanak büyüklüğündedir. Errecan kapısının Huzistan tarafında Tab nehri üzerinde Haccac b. Yusuf'un tabibi el-Deylemî'ye nisbet edilen kemerili bir köprü vardır. Tek bir kemer olup iki sütunu arası 80 adımdır. Yüksekliği uzun bayrak taşıyan deve üzerine binmiş bir adamın geçeceği kadardır. Şiraz'daki Erdeşîr-i Hurre kûresinde tatlı bir su kaynağı vardır. İnsanlar içlerini temizlemek için bu suyu içerler. Bir kadeh içen tuvalete gider. Dâzın nahiyesinde İhşın nehri diye bir nehir vardır. Suyu içilir, tarlalar sulanır. Suyuyla elbise yıkanınca mavi olur. Güvâr nahiyesinde ebegümece gibi yeşil veya daha parlak bir toprak vardır. Yenir, benzeri yoktur. Şiraz'da yaprağı süsen yaprağı gibi bir nergis yetişir. İçinde nergis gözü gibi sarı gözler bulunur.

Fars'tan diğer yerlere sevk edilen şeylere gelince, bunların en makbûlü Güvâr ve Cûr'de çıkarılan gül sularıdır (yağlarıdır). Mağrib'e, Rum'a, Endelûse, Roma'ya, Fransa'ya, Mısır'a, Hind'e, Çin'e varıncaya kadar çeşitli ülkelere gönderilir. Başka bütün gül sularından üstündür. Fars bölgesindeki diğer kûrelerden de çok miktarda gül suyu (yağı) elde edilir. Yalnız, Cûr'da elde edilen çok miktardadır. [Cûr'un keskin kokulu gülü bulunur.]. Cûr'da Palmiye tomurcuğu suyu, keysun (birincasif) suyu da çıkarılır, başka yerde bulunmaz. Ayrıca, safran, hilaf otu suyu çıkarılır. Buradaki hilaf otu suyu, Merağa dışında imal edilen hilaf sularından daha makbuldür. Ben Merağa hilafı yağını gördüm, yeryüzünde hiç bir (s. 299) parfüm ona yaklaşılamaz. 1 menni 10 dinara satılır. Benim yanımda daha iyisi de vardı. Sâbur'da çeşitli yağlar çıkarılır, Kûfe'de çıkarılan menekşe,

sarı *mensur* yağı dışında, diğer bütün cinslerinden üstündür. Siniz'de bu şehre nisbet edilen elbiseler, Cennâbe'de buraya nisbet edilen mendiller, Tevvec'te buraya nisbet edilen elbiseler üretilir. Yeryüzündeki diğer benzerlerinden üstündür. Eğer daha pahalısı varsa bir sebebi bulunur. Sultanın (Halifenin) bu elbiseler için her şehirde tıraz atölyesi vardı. Fesâ'da etrafa sevk edilen enva-i çeşit elbiseler imal edilir. Burada pahalı nakışlı, renkli tırazlar imal edilir. Başka yerde benzeri yoktur. Altın yaldızlıdır, sade olursa Cehrem ve diğer yerlerdekine benzer. Yünlülere gelince, sultan ve tüccarlar için çok pahalı örtüler ipeklilerden cibinlik ve hevdec (mahfe) örtüleri imal edilir. Ayrıca Sultan için ipekli, resimli perdeler imal edilir. Kıymetli yünlü, ipekli elbiseler üretilip çeşitli merkezlere gönderilir. Burada imal edilen düğümlü halı Kurkub, Tevvec, Tarum halılarından daha üstündür. Yine bu şehirde ipekli elbiseler imal edilir. 100 dinar gibi yüksek fiyata satılır. Cehrem'de renkli kıymetli elbiseler yapılır. Yeryüzünün her tarafında Cehremî (Cehrem'de üretilmiş) denen namazlıklar, kilim ve halıların asla benzeri yoktur. Yezd ve Eberkuh'da pamuklu elbiseler yapılır, etrafa gönderilir, kassarlanıca Bağdad elbiseleri gibi güzel olur. Gundican'daki Deşt-i Bârin kasabasında Ermeniye (doğu Anadolu) halıları, perdeleri, minderleri vs. eşyasına eşit güzel halılar, perdeler, minderler imal edilir. Çok miktarda etrafa sevk edilir. Fesâ düğümlü halısı Kurkul düğümlü halısından üstündür. Zira, Fesâ'da üretilen halı yünden, Kurkub'ta üretilen ibrişimdendir. Yünlü halı daha sağlamdır. Daha uzun yaşar.

Dârabcerd'in etrafındaki hendekte kılçıksız kemiksiz pullu bir balık yetişir, en lezzetli balıklardandır. Yere sermek için kullanılan Taberistan cinsi güzel kumaşlar, elbiseler bu şehirde imal edilir. Dârebcerd'in köylerinden birinde mumya madeni bulunur, etrafa sevk edilir. Sultanın mülkü olan bu madenin benzeri yoktur. Bu maden bulunduğu dağa bir mağaradan çıkılır, muhafızları vardır. Kapısı kapalı, kilitli ve mühürlüdür. Her sene belli bir zamanda sultanın iltimad ettiği kişiler tara-

findan kapısı açılır, taş kaklıklarda toplanan maden toplanıp orada hazır olanlar az bir kısmını alır, kalanı bir nar gibi yapılır. Sultanın adamları, hâkimler, uduller tarafından damgalanır. Bu, gerçek mumyadır, diğerleri sahtedir. Bu maden yanında Ayiyi adında bir köy vardır. Bu sebeple mum gibi olan bu madene mûmiyay denmiştir. Dârabcerd yakınında beyaz, siyah, sarı, kırmızı, yeşil, başka renklerde tuz dağları bulunur. Bu dağlardan alınan parçalarla sofralar, tabaklar, güzel kaplar yapılır, diğer Fars şehirlerine, başka yerlere sevk edilir. Fars bölgesinde gümüş, demir, kalay, kükürt, naft gibi başlıca madenler bulunur. Bu madenler bölgenin halkım başka yerlere muhtaç bırakmaz. Yalnız, gümüş azdır. Bu bölgede Serden'de altın, sarı madeni bulunur. Basra'ya diğer yerlere götürülür. Demir İstahr dağlarında bulunur, bu şehre yakın Dârabcerd köyünde cıva madeni vardır. Fars bölgesinde kâtiplerin divitlerinde kullanmaları, boyamada kullanmak için siyah mürekkep imal edilir. Çin mürekkebi dışında bütün mürekkeplerden daha iyi kalitelidir. Her iki mürekkep eskiden beri mevcut olan mecusî ateşkedelerinin kurumlarından, dumanlarından yapılır. Şiraz'da her yerde Şiraziye diye tanınan bürde kumaşından yapılan hırkalar, paltolar imal edilir.

Fars halkının alış-veriş yaptıkları paralarına, ölçü-tartılarına gelince, bütün Fars halkı dirhemle (gümüş parayla) alış-veriş yaparlar, altın nadir kullanılır. Tartı-ölçü aletleri dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi 10'ar dirhem, 7'şer miskal şeklindedir. Yemen ve Endelüs'te olduğu gibi ayrı ölçüleri yoktur. Menneleriyle eşya tartarlar. Büyük, küçük olmak üzere iki türlü mennleri bulunur. Büyük menn Erdebil rıtlı gibi 1040 dirhemdir. [Endelüs'te etin rıtlı fülfuli rıtlıyla 9,5 rıtlıdır. Fülfuli rıtlı Bağdad rıtlıyla 15 okiye yapar. Et rıtlı dışında, Kayravan'da kullanılan rıtlılar fülfuli rıtlıdır. Et rıtlı ise 12 okiyedir.(2 okiye yarım rıtlın altıda biridir). Farsta kullanılan küçük menn Irak menni gibi 260 dirhemdir. Her ne kadar başka mennler varsa da Fars'ta, bütün İslâm ülkelerinde yaygın olarak kullanılan bu

menndir. Beyzâ menni 800 dirhem, Istahr menni 400 dirhem, Cirre menni 280 dirhem, Sabur menni 300 dirhem, Erdeşir-i Hurra'nın bazı nahiyelerinin menni 240 dirhemdir. Şiraz'da ölçü birimi cerib olup 10 kafız miktarıdır. Kafız ise 16 rıtl civarında bir ölçü birimidir. Buğday ölçüsünde 16 rıtlı miktarıdır. Fars halkının rıtlı Bağdad rıtlı gibi 12 okiyedir. 1 okiye 10,3 (10 tam 0,3) dirhemdir. Tam kafızdan başka burada yarım üçte bir, dörtte bir kafız de kullanılır. Her birinin parçaları bulunur. Buranın menni herkes tarafından tanınır, dükkânlarında kullanılır. Kafızın yirmi dörtte biri ağırlığında küçük bir ölçüleri de vardır. Istahr ceribi, kafızı Şiraz'ınkilerin yarısı kadardır. Beyzâdaki ölçü birimleri Istahr'ın ölçü birimlerinden dörtte bir fazla, Şiraz'ınkilerden daha küçüktür. Errecan, Kâzarun ölçü birimlerinden onda altı (0,6) daha fazladır. Fesâ'nın ölçü birimleri Şiraz'ındakinden küçüktür. Bilinmesi gereken, insanların bir birine sordukları şeylerin hülasası bunlardır.

Vergilerine (insanların hazineye ödedikleri mallara) gelince, bunlar iltizam, divanların aldıkları haraç, sadakalar, gemilerin öşürleri, madenlerin, meraların beşte biri, cizye, darphane, çiftlikler, ekinlerin koruma ve su parası, tuzlalar, koruluklar vergileri gibi şeylerdir. Çiftçilerden alınan haraç vergisi üç çeşittir. Mesahaya (kadastroya), ortaklığa, kanunlara göre belli oranlarda vergiler alınır. Artmaz, eksilmez. Eksilse de, ekilmese de vergi takdir edilir. Mesaha üzerinden alınan vergi ortaklık üzerinden alnandan azdır. Çiftçi ekin yaparsa ceribe göre mesaha üzerinden vergi istenir, ekmezse istenmez. Zemler dışında Fars bölgesinin her tarafından mesaha terzı vergi alınır. Zemlerden ise tahmini ikta (dirlik), az miktarda ortaklık üzerinden vergi alınır. Mesaha üzere alınan vergiler çeşitli yerlerde ayırdır. Her çeşit ekine göre en ağır alınan Şiraz'da alınan vergidir. Mesela, sulanan büyük 1 ceribe buğday, arpa ekilirse 170 dirhem vergi alınır. Eğer sulanan büyük 1 ceribte ağaç-meyve varsa 192 dirhem vergi alınır. Sebze, yaş şeyler, hıyar yetiştirilirse 237 dirhem, pamuk ekilirse 257 + 2/3 dir-

hem vergi alınır. Eğer üzüm bağıysa 1425 dirhem vergi alınır. Büyük 1 cerib 3+ 2/3 küçük cerib eder. 1 küçük cerib resmi zira ile 60x60 ziralık alandır. Resmi ziranın uzunluğu 7 kabza (ok yayının elle tutulan kısmı 1 kabzadır). Küvar'ın haracı mahsulün 2/3 miktarıydı. Cafer b. Ebi Züheyr el-Sâmi bu konuyu Harun el-Reşid'le konuştu. Dörtte birin iki üçte birine indirildi. İstahr'ın haracının oranı Şiraz'ın haracından bira azdır. Karpuz, hıyar ekilirse sulanmayan arazinin haracı 1/3'tür. Sulanan arazi bir defa sularsa sultan haracının 1/4'ini mutlaka alır. İki defa sulanırsa haracın tamamını alır. Dârabcerd, Errecan, Sabur, kûrelerinin ekinlerinin haracının miktarı ayrı şekildedir. Çiftçi mülküne ve aldığı ürüne göre artırır, eksiltir. (s. 303) Mukâseme (ortaklık) usulü iki şekildedir. Bazı çiftlikler zemlerde ve diğer yerlerde oturanların elindedir. Hz. Ali, Hz. Ömer ve diğer halifeler onlarla anlaşma yapmışlardır. Üçte bir (1/3) veya başka miktarda haraç vermek üzerine anlaşmışlardır. İkinci bir mukâseme şekli vardır: Sahipleri anlaşmaya uymadıkları için ve başka sebeplerden dolayı ellerinden alınan çiftliklerdeki çiftçilerden 2/5 veya anlaşma ile vergi alınır. Çiftliklerin vergilerine gelince, sultanın çiftlikleri (hasları) kadaastro dışındadır, vergi alınmaz. Mukâseme, kira usulü işletilen çiftliklerdeki çiftçiler sultana dirhem (nakit) vergi öderler. Sadakalar, gemilerden alınan öşür, madenlerden alınan 1/5, cizye, darphane, yol, tuzla, koru, vergileri, su ve meralardan alınan 1/8 gibi vergiler diğer yerlerdeki vergilere yakındır. Fars bölgesinde, Şiraz'dan başka yerde darphane yoktur. Kiralanan arsalara gelince, bunların yeri sultanındır. Tüccarlar bu arazilerin üzerine çarşılar, başka şeyler kurmuşlardır. Binası onlarındır. Arsa, değirmen, gül suyu imal edilen işyeri kiralarnı sultana öderler. Eskiden Fars bölgesinde merkezlerdeki üzüm bağlarından, ağaçlardan vergi alınmazdı. 303/914 yılında Ali b. İsâ b. el-Cerrah (ö.946) vezir olunca bunlara vergi koydu. Yine Fars bölgesinde Irak'ta oturan halifenin yakınlarına verilmiş çiftlikler bulunur. Bu çiftliklerden

¼ miktarı mahsul vergi alınır. Sahipleri bu arazileri satabilir, kiraya verebilir, miracı olabilir.

İslam'dan önce eski zamanda Fars bölgesi arazisi ortaklık (mukâseme) üzere işletiliyordu. Anuşirvan'ın babası Kubad bir gün bir avı takibederken arkadaşlarından ayrıldı, sıcağın ölecek hale geldi. Dinlenmek için bir bostana indi. Burada ihtiyar bir kadınla, küçük bir kız çocuğu gördü. Kadın onu ağırladı. Bu sırada kız çocuğu elini nar koparmak için ağaca uzatıyordu, kadın ona engel oluyordu. Çocuk ısrar edip bir nar kopardı. Kadın ona ağır bir dayak attı. Kubad kadına *“Böyle (s. 304) önemsiz bir nar için çocuğu neden böyle dövüyorsun?”* dedi. Kadın *“Efendim bu bağda bizim başka bir iyi ortağımız var. O yokken onun gibi adil, iyi bir insana hıyanet etmem doğru olmaz.”* dedi. Kubad *“Senin ortağın kim?”* dedi. Kadın *“Hükümdar Kubad. Onun bu bahçede ortaklık hakkı var. İyi cömert bir fakirin adaletli, emanet sahibi zengin ortağına hıyanet etmesi kötü bir şeydir.”* dedi. Kubad ağladı. *“Doğru söyledin. Daha adil, zengin bir hükümdarın (Allah'ın) kulları üzerine hâkim kıldığı kişinin ona hıyanet etmesi daha kötüdür. Askerler toplanınca yanıma falan kişiyi çağırın.”* dedi. Onlar meclisinde toplanınca ihtiyar kadının hikâyesini anlattı. Fars bölgesinin tamamını, mahsulü, harman sonunda ceç haline gelince ve çiftçilerin faydalanmasından sonra vergisinin alınması şartıyla, ikta ve haraç arazilerine ayırdı.

Fars bölgesinin toplam vergilerine gelince, bu konuyu iyi bilenler 350/961 yılında 1. 500.000 dinardan fazla vergi alındığına işaret ettiler. Bu sırada Errecan, Fars amillikleri dışındaydı, vezir Ebü'l-Fazl İbn el-Amid'in elindeydi. Gelirini o alıyordu. 510.000 dinar civarındaydı. Vergisi Rey'e götürülüyor, Emir Rükneddevle onu kendi ihtiyaçları için harcıyordu. Bazen vezir Ebü'l-Fazl İbn el-Amid kendi eliyle bu miktarı hükümdara hediye gönderiyordu. Bu husus hükümdara ağır geliyor, onu zor durumda bırakıyordu.

Kirman

Kirman'ın doğusunda Mekran arazisi ile Belus'un arkasındaki – deniz kıyısındaki çöl vardır. Batısında Fars bölgesi, kuzeyinde Horasan çölü, Sicistan, güneyinde Fars denizi bulunur. Sircan hududunda ise Fars bölgesine giren gibi bir girintisi, deniz tarafında kavisli hududu vardır.

Kirman sıcak, serin bölgeleri bulunan bir nahiyedir. Serin mıntıkaları Fars'ın serin yerlerinden daha az soğuktur. Sıcak bölgelerinde soğuk yer yoktur. Serin yerlerinde bazı sıcak kısımlar bulunur. Buradaki önemli şehirler. Kirman'ın merkezi Sircan, Ciruft, Bem, Hürmüz şehirleridir, bunların arasında daha küçük yerleşim yerleri vardır. Fars ile Ciruft arasında Rûyin şehri bulunur. Bazıları burayı Kirman'dan saymaz, bazıları sayar. Ayrıca, bölgede Keşistan, Habrakan, Merzekan, Surakan, Velaşgird, Mağun, Pîrâhenkes şehirleri yer alır. Cîraft-Sircan arasında Bahta, Habr, Sirecan-Benu el-Şamât arsında Kuhistan el-Sircan rustakı, Bahar, Hamab, Ğubyrâ, Kuğun, Rayin, Servistan, Darçın bulunur. Ciruft ile Bem arsında Hürmüz el-Melik bulunur. Zamanımızda Cevz köyü adıyla anılır. Sircan ile Fars arasında Kardekan, Bimend, aynı yerde Dârabcerd hududunda Hoşnâbâd, Kahun şehirleri bulunur. Şircan'ın çöl tarafında Berdeşir, Cenzerud, Zerend, Firdin, Mâhan, Habis, Mahan ile Habis arasında Habis'e bağlı iki büyük rustak bulunur. (s. 309) Birine Habak, Diğerine Babak denir. Bem nahiyesinde çöl tarafında, Nermuşir, Fehrec, Senic çölün ortasındadır. Her ne

kadar Kirman'dan sayılırsa da hududundan uzaktadır. Fars'a yakın olduğu için burayı Fars çölü şeklinde gösterdim. Ahvaş da Kirman'dan değildir. Bazıları burasını Sicistan amilliklerinden sayarlar. Fakat Kiman'ın nihayetinde gösterdim. Bâriz dağı havalisinde Rikan, Dihec, Kafız, Kuhistan-ı Ebî Ganim şehirleri bulunur. Hürmüz, Ciruft tarafında Kûmiz, Ebher-i Zencan, Menûcan şehirleri yer alır. Suru şehri, deniz kıyısında büyük meşhur bir yer olmasına rağmen minberi yoktur [Kirman'da zamanımızda bulunan meşhur şehirler arasında Berdeşan vardır. Halkı kalabalık, mamur küçük bir şehirdir. Etrafı daha da mamurdur. Hükümdarının sarayı, ikametgâhı, divanlar, askerlerin kışlaları buradadır].

Kirman'ın meşhur geçilmez dağları arasında Kusef dağları, Bâriz ve Gümüş madeni dağı bulunur. Kirman'da büyük nehir, göl yoktur. Yalnız, Fars denizinin Hürmüz'e kadar uzanan halicine Habr denir. Bu halice gemiler girer, aynı zamanda tuzludur. Kirman şehirleri arsında çok sayıda çöl, kır vardır. Mamureleri Fars bölgesi gibi birbirine bitişmez. Kusef dağlarının güneyinde deniz, kuzeyinde Ciruft, Rudbar, Kuhistan-ı Ebî Gânim, doğusunda Ahvaş. Kusef ile Mekran arasındaki çöl vardır. Batısında Belus, Menucan ve Hürmüz nahiyeleri hududu bulunur. Kusef yedi dağdan oluşur. Her dağın Kürdlerden bir reisi bulunur; bir Kürd kabilesi oturur. (s. 310) O civardaki insanların dediğine göre, bu Kürdler toplanınca 10.000 silahlı kişi olur. Sultan onlara yıllık maaş öder. Bununla beraber yol keserler, Kiman'ın her tarafında Sicistan çölüne Fars hududuna kadar yolcuları rahatsız eder, korkuturlar. Hükümdar bu eşkıyaların kökünü kazıdı, güçlerini kırdı, ülkelerine girip tahrip etti, onları dağıttı. Sonra hizmetine girmeye zorladı. Onları memleketinin çeşitli yerlerine sürgün etti. Bu Kürdlerin hayvanları (atları) yoktur, yayadırlar. Genellikle esmer, zayıf, iyi görünümünü insanlardır. Arap olduklarını iddia ederler. Eskiden Horasan'da Mağrib sahibine (Fâtımi Halifesi'ne) bağlı kişilerdi. Onlara ait haberleri iyi bilen insanlar ülkelerinde bol mal, kıymetli eşya-

lar bulunduğunu, bunları zamanın imamı için sakladıklarını iddia ettiklerini söylerler. Belas'ta Kuf dağının eteğinde bir gurup insan oturur. Kuf dağında oturan insanlar bunlardan çekinirler. Bunlar göçebe Araplar gibi koyun sahipleridir. Kıl çadırlarda otururlar. Fakat sulhsever kişilerdir. Kimse onlardan zarar görmez, yolculara iyilikten başka bir şey yapmazlar. Hükümdar bunların yardımıyla Kufs bölgesinde emeline ulaşmıştır. Bâriz dağları sarp, verimli, ağaçlık dağlardır. Oraya kar düşer, soğuk, sarp dağlardır. Halkı sulh sever, kimseye eziyet etmeyen insanlardır. Emeviler zamanında hala Mecusi idiler. Kimse onlara bir şey yapamıyordu. Kuf sakinlerinden daha kuvvetli, daha zararlı idiler. Abbasiler başa geçince Müslüman oldular. Saffariler zamanında da direndiler. Leys'in oğlları Yakub ve Amr onların reislerini, hükümdarlarını yakaladılar. Bu dağları onların eşkıyalarından temizlediler. Bâriz dağları Kuf dağlarından daha verimlidir, burada demir madenleri vardır. Madenlerin bulunduğu bu dağlarda gümüş bulunun kısımlar vardır. Ciruft'tan Derfârid vadisine, gümüş madeni dağına kadar (S. 311) iki konak uzanır. Derfarid vadisi verimli köyler ve bostanlarla imar edilmiş bir yerdir.

Kirman'ın sıcak yerleri soğuk yerlerinden fazladır. Soğuk yerleri dörtte bir kadarıdır. Sircan, Fars, çöl, Bem havalisine komşu yerlerdir. Sıcak mıntıkaları Hürmüz'dan başlar, Mekran, Fars, Sircan hudutları boyunca uzanır. Soğuk yerlerin birkaç katıdır. Hürmüz, Menûcan, Ciruft, Kufs dağları, Bârist ve Rûvist köyleri bunların arasında kalan şehirler, rustaklar sıcaktır. Bem ve bu çöle kadar mıntıkadaki yerler, Mekran ve Habis hududuna kadarki yerler de aynı şekildedir. Kirman halkı genellikle zayıf, sıcaklık tesiriyle esmerdir. Ciruft, Bem'den sonra doğuda soğuk yer yoktur. Ciruft'un batı kısmı Darferid'a kadar, Bariz dağının kuzey yüzü soğuktur, buralara kar düşer. Ciruft yakında Mizan denen bir yer bulunur. Ciruft'un meyveleri, odunları, karının hepsi Mizan ve Derfarid'den getirilir. Ciruft'da Herî-rud denen, hızlı akan bir nehir vardır. Çok hızlı ve kayalıklardan aktığı

için insanlar bu nehrin bulunduğı yere dikkatle inerler, suyu tahminen 50 değirmeni döndürür.

Hürmüz Kirman tüccarlarının toplandığı liman ve Pazar yeridir. Burada bir Cuma mescidi ile bir ribat bulunur fazla insan oturmaz. Tüccarların evleri rustaklarındaki köylerde dağınık haldedir. Buralarda hurma, darı bol yetişir. **Ciruft** uzunluğu 2 mil kadar bir şehir olup Horasan, Sicistan'ın ticaret yeridir. Burada sıcak-soğuk yerlerde bulunan kar, yaş hurma, ceviz, turunç bulunur. Heri-rud suyundan faydalanırlar. Verimli bir şehir ve nahyedir. Ekinleri (s. 312) sulanır. **Bem** şehrinde hurma yetişir, çok miktarda köyü vardır. Ciruft'tan daha sağlam havası, şehir içinde müstahkem, meşhur bir kalesi vardır. Bem şehrinde Cuma namazı kılınan 3 cami bulunur. Bunlardan biri Haricilere ait olup çarşıda eski Kirman emiri Mansur b. Hardin'in evinin yanındadır. Diğer biri Sünnilere ait olup Bezciler çarşısındadır. Bir de kalede Cuma mescidi vardır. Haricilerin Cuma mescidinde sadakaların (vergilerin) toplandığı bir hazine bulunur. Bu Hariciler zengin olup aşırıları azdır. Bem Ciruft'tan daha büyük olup bu şehirde yetişen pamuktan kıymetli, pahalı, dayanıklı elbiseler imal edilir. Çok uzak yerlere kadar sevk edilir aranır. Bem'de imal edilen nadir elbiseler arsında ortası açık etekli omuza alınan paltolar (taylasanlar), kıymetli elbiseler vardır. 1 elbise 30 dinara ve fazlaya, biraz az paraya satılır. Bu elbiseler Horasan, Irak, Mısır gibi yerlerde bile satılır. Pahalı sarıklar da imal ederler. Irak, Mısır, Horasan halkları bu sarıklara rağbet ederler Bem halkının imal ettiği elbiseler, hor giyilse bile Aden, Sana halklarının imal ettiği elbiseler gibi beş-on sene dayanır. Bu elbiseleri hükümdarlar ararlar, saklarlar. Eskiden bu şehirde sultanın tıraz tezgâhları vardı. Onun ölümüyle ortadan kalktı.

Sircan şehrinin suları, Nişabur şehrinin suları gibi arklardan gelir. Rustakları halkı kuyulardan su içerler. [Burası Kirman'ın merkezi, en mamur, en büyük şehriydi, şimdi harap olmuştur.]. Sircan, Kirman'ın en büyük şehri olup ağaç az olduğu için binaları

uzunlamasına yapılmıştır. Sircan halkının çoğu hadisçilerin mezhebindedir. Ciruft halkı ise Hanefidir. Rudbar, Kuhistan-ı Ebî Ganim halkı da hanefidir. Kufs, Menucen halkları şiidir. Mağun-Velaşgird hududundan Hürmüz nahiyesine kadar ki sahada nil, anason ekilir, etrafa gönderilir. Bu iki madde ile kamış helvası yapılır. Bu bölgede bol şeker kamışı üretilir. En çok yedikleri darıdır. Bol hurma da yetişir. O kadar ki, bu bölgede, Ciruft'un diğer sıcak yerlerinde hurmanın 100 menni 1 dirheme satılır. Onların güzel adetlerinden biri şudur: Rüzgârın düşürdüğü hurmaları toplamazlar, bunları bedava (s. 313) fakirler, miskinler toplar. bazan fakirlerin kazancı o kadar çok olur ki, mal sahiplerinin kazancını geçer. Ciruft halkı Basra halkı gibi, sultana hurmanın öşürünü verirler.

Dih-i Bârist nahiyesine gelince, burası verimsiz bir yerdir, halkı genellikle hırsızlık yaparlar. Suru deniz kıyısında bir köy olup burada avcılar bulunur. Aynı zamanda Fars'tan Hürmüz'e gidenlerin konakladığı bir yerdir. Burada minber bulunmaz. Kufs dışında Kirman halkı Farça konuşurlar. Kuf halkının Farsça ile beraber ayrı bir dili vardır. [Bem'de imal edilen elbiselerden bahsettim.]. **Zerend**'de aynı adla anılan iç elbiseleri imal edilir. Mısır'a, Mağrib'in en uzak yerlerine kadar sevk edilir. Havaş, Ahvaş denen nahiyelerden oluşur. Buranın halkı göçebedir, deve yetiştirirler. Kulübelerde otururlar, meralarda dolaşırlar. Ahvaş ve nahiyelerinde kamış halvası imal edilir. Bol şeker kamışı ziraatı yapıldığı için bu helva Sicistan, Horasan'a gönderilir. Hurma da bol bulunur. Genellikle paraları dirhem ve dinardır. Bunlar eşya gibidir, Fars hududundan itibaren alış-verişte kullanılmaz.

Kirman şehirleri arasındaki mesafelere gelince, Sircan'dan Fars hududundaki Rustak el-Rustak'a 4 konak kadardır. Şöyle ki, Sircan'dan Kâhan'a 2, Kahan'dan Haşnâbad'a 2 konak kadar, buradan Rustak el-Rustak'a 1 konaktır. Sircan'dan Fars tarafındaki Rûdan'a buradan Bîmend'e 4 fersahtır. Bimend'den Kerdekan'a 2, buradan Unas'a 1 büyük fersahtır. Unas'tan Fars hududundaki Rûdan'a hafif 1 konaktır. sircan'dan Fars hududundaki Ribat el-Sermekan'a 2 büyük konaktır. İkisi arasında minber bulunmaz. Büşt-i

Ham, Sircan ile Ribat-ı Sermekan arsında bir menzildir. (s. 314) Sircan'dan Bem'e ilk konak Sircan'dan Kuhistan deneni Şâmat'a buradan Bahar'a hafif 1 konaktır. Bahar'dan Hannab şehrine 1 hafif konak, buradan Ğubeyrâ'ya hafif 1 konak, buradan Kûğun'a 1 fersahtır. Kûğun'dan Râyin'e 1 konak, buradan Servistan'a 1 konak buradan Dârçin'e 1 hafif konak, buradan Bem'e 1 konaktır. Sirecan'dan Bem yoluyla Ciruft'a gitmek isteyen kişi, önce Servistan'a gider, sonra sağa sapar Ceviz köyü Hürmüz'e 1 konak, buradan Ciraft'a 1 konaktır. Sircan'dan Bahta'ya gitmek isterse 2 konaktır. Bahta'dan Habr'a 1 konak, buradan Gümüş dağına 1 konak, buradan Derfarid'a 1 konak, buradan Ciruft'e 1 konaktır. Sircan'dan Habis'e 6 konaktır. Sirecan'dan hareket edersen Firdin'e 2 konak, buradan Mâhan'a 1 konak, buradan Habis'e 3 konaktır. Sirecan'dan Zerend'e dört konaktır. Şöyle ki, Sircan'dan Berdeşi'e 2 konak, buradan Ceneud'a büyük 1 konaktır. Ber'den çöle giden yola gelince, Bem'den Nermâşir'e 1 konak, buradan Ferhrec'e çöl yoluyla 1 konaktır. [Bem'den Ciruft'a buradan Darçin'e 1 konak, buradan Hürmüz'e 1 konaktır.]. Hürmüz'den Ciruft'a 1 konak, buradan Kanat el-Şah'a 1 konak, buradan Mağun'a 1 konak, buradan (s. 315) Velâşgerd'e 1 konak, buradan Erdekan'a 1 konak, [buradan Merzekan'a 1 konak], buradan Habrukân'a 1 fersah, buradan Keşistan'a hafif 1 konak, [buradan Rûyin'e hafif 1 konak, buradan Fars'a 1 hafif konaktır..] Ciruft-Hürmüz yoluna gelince, Ciruft'tan Velâşgerd'e gider, sonra sola Kûmiz'e dönersin 1 konaktır. Kumiz'den Ebher-i Zengan'a 1 konak, buradan Merucan'a 1 konak, buradan Hürmüz'e 2 konaktır. Hürmüz'den Fars'a, buradan Suru'ya 1 konak, buradan Ruvist'e 3 konak, buradan Târum'a 3 konaktır. Mesafelerin özeti budur.

Kirman'ın zamanımızdaki gelirine gelince, Muhammed b. İlyas'a oğlunun isyanı, ondan sonra birbiri ardına el değiştirmesi sonucu Kirman'ın durumu değişti, bozuldu. Buranın vergi memurluğuna tayin edilen bündarların bana söylediklerine göre, birçok sene Nasr için 500.000 dirhem vergi toplanmıştır.

Sind **(Aşağı İndüs Vadisi)**

Sind ülkesini, buraya komşu İslâm ülkelerini bir haritada topladım. Haritada Sind ülkesiyle Hind-Mekran-Turan- Bedehe (Budist olabilir) ülkelerinin bazı kısımları yer alır. Bu yerlerin doğusunda deniz (Hindistan), batısında Kirman, Sicistan çölü ve amillikleri, kuzeyinde (Güneyinde) Hind ülkesi, güneyinde (batısında) Mekran ile Kusef arasındaki çöl, sonra deniz bulunur. Fars denizi bu ülkenin doğusunu (güneyini), bahsedilen çölün arkasında batısını kuşatır. Zira, deniz Saymur'dan doğuya doğru Mekran ve Tiz'ine kadar uzanır. Sonra bahsedilen çöle döner. Kirman ve Fars ülkelerini bir yay şeklinde kuşatır.

Sind ve oraya bağlı yerlerdeki şehirlere gelince, Mekran nahiyesinde Tiz, Giz, Fetrahur, Dizik, Râsek şehirleri bulunur. Rasak Haricilerin şehirleridir. Ayrıca, Bih, Bend, Kasr-ı Kand, Asfika, Fehlfehra, Meşkî, Kanbeli, Ermabil, şehirleri vardır. Turan nahiyesinde Mecak, Gizkânan, Sivi, Kasdar şehirleri, Bedehe nahiyesinde Kandabil şehri bulunur, bölgenin merkezidir. Sind nahiyesinde bulunan şehirlere gelince Hindçesi Bâmîrâman (Brahmanabad) olan Mansura, Deybül, Nirun, Kalları, Enneri, Bulluri, Mesvâhi, Fehrec, Bâniye, Mencâberi, Sedüstan, rur, Cendraver şehirleri bulunur. Hind şehirleri ise Kamuhul, Kenbaye, Subare'dir. Buranın büyük nahiyesi Va-Asavil, Cenavil, Sendan, Saymur, Panibeten olup Cenderur,

Senderur'a kadar uzanır. Müslümanların hâkim oldukları Hind şehirleri bunlardır. Hindistan'ın Ferzen, Kannuc gibi çöl içinde meskûn yerleri, vadileri, derin yerleri, uzak bölgeleri, geniş ovaları vardır. Oralara ancak Hindli tacirler varır, girmesi imkânsız, felaketleri çok olduğu için yabancılar giremez.

(s.320) Kenbâye'den Saymur'a kadar *Kitab el-Emsal (Darb-ı Meseller kitabı)* yazarı Bellehera ülkesidir. Hükümdarı adını ülkesinden alır. Nitekim, Gana, Küğa hükümdarları da ülkelerinin adlarıyla anılırlar. Bellehera ülkesi halkının çoğu Müslüman değildir. Aralarında Müslümanlarda bulunur. Zamanımızda Bellehera tarafından onların başına Müslüman bir idareci tayin edilmiştir. Hazar, Avar, Alan, Gana, Küğa ülkelinde olduğu gibi, gayr-i Müslimlerin hâkim olduğu etraftaki devletlerdeki tatbikatı da aynı şekilde gördüm. Müslümanlar kendilerini bir gayr-ı müslimin idare etmesini kabul etmezler. Azınlıkta olsalar da cezalarını tatbik edenin, şahadetlerini kabul edenin mutlaka kendi dinlerinden bir olması gerekir. Fakat sayıları az olursa yerli halktan iffetli kişilerin şahadetlerini kabul ederler. Düşmanın biri onu yalanlar, Müslümanlar temize çıkarırsa şahadeti kabul edilir. Onun sözüyle Müslümanlardan hakkı alınır. Bellehera'nın ülkesinde Cuma namazının ve diğer namazların kılındığı, minaresinde ezan okunan, açıkça tekbir, tahlil getirilen camiler vardır. Ülkesi geniştir.

Mansura uzunluğu ve genişliği birer mil kadarlık bir şehirdir. Etrafında Mihran (İndus) nehrinden ayrılan bir kanal vardır. Bir yarımada dadır. Halkı Müslüman, hükümdarı Kureyş kabilesinden olan Hebbar b. el-Esved⁶⁴'in sülalesindendir. Ataları şehri ele geçirmişler, idareleriyle halkı memnun etmişlerdir. Halkı da onları tercih etmiştir. Yalnız hutbe Abbasiler adına okunur. Hurma yetişen sıcak bir şehirdir. Üzüm, elma, ceviz, armut yetişmez, bol miktarda şeker kamışı yetiştirilir, şeker imal edilir. Orada elma büyüklüğünde ve *limon* adı verilen

⁶⁴ Ebû Zeyd el-Sirafî'nin ve Mesûdî'nin eserlerinde bu zat Basra'da oturan bir Kureyşli olarak verilir. Çin'e seyahat etmiştir.

çok ekşi bir meyve yetişir. Şeftali gibi, aynı tatta bir meyve daha bulunur. (s. 221) Mansura verimli, fiatları ucuz bir yerdir. Paralarına kande-hâriyât denir. 1 dirhemi normal dirhemle 5 dirhemdir. 1 dirhemi normal dirhemle 5 dirhemdir. 1.1/8 dirhem ağırlığında tatarî denen başka bir dirhem de kullanılır. Altın para ile de alış-veriş ederler. Kıyafetleri Irak halkının kıyafetleri gibidir. Yalnız hükümdarlarının saçı, gömleği Hind hükümdarlarınıninkine benzer.

Multan şehrinin büyüklüğü Mansura kadardır. Ferec-i Beyt el-Zeheb adını da taşır. Burada Hindlilerin en büyük putu bulunur. Hindistan'ın en ücra yerlerinden bu puta ziyarete gelirler, onu tazim ederler. Orada her sene ona, ona hizmet edenlere, inzivada olanlara çok miktarda mal adarlar. Multan, adını bu büyük puttan almıştır. Bu put Multan çarşısının en mamur yerinde, fildişi ustaları ile bakırcılar çarşısı arasında inşa edilen bir sarayın kubbesinin altında bulunur. Kubbenin etrafında mabetteki görevlilerin oturduğu odalar vardır. Multan'da bu sarayda oturan görevlilerden, zahidlerden başka Hindli, Sindli putperest yoktur. Bu put bağdaş kurmuş bir insan şeklinde olup tuğla kireçten yapılmıştır. Bir kürsü üzerinde oturur. Sahtiyana benzeyen kırmızı bir deri giydirilmiştir. Vücudundan sadece gözleri görünür. Bazıları bedeninin ağaçtan oluşunu söylerler, bazıları bunu kabul etmez. Yalnız bedeni açılmaz, gözleri iki mücevherdendir. Başında altın bir taç vardır, kürsü üzerinde oturmuştur. Ellerini dizleri üzerine koymuş, 4 sayıyor gibi parmaklarını açmıştır. Bu puta adanan malların çoğunu Multan hükümdarı kureyşli alır, mabedin, putun hizmetçilerine dağıtır. (s. 322) Birçok defa Hindliler Multan'ı ve bu putu almaya teşebbüs etmişler, Müslümanlar putu kırıp mabedi yakma tehdidinde bulunmuşlar, bunun üzerine dönüp gitmişlerdir. Bu put olmasa Multan'ı tahrip ederlerdi. Multan'ın müstahkem bir kalesi bulunur, verimli, ucuz bir yerdir. Mansura ise daha verimli, daha memurdur. Multan'a Ferec-i Beyt el-Zeheb denmesi İslâm tarihinin ilk devirlerinde

kıtlık olduğu bir sırada fethedilmesi, Müslümanların burada bol altın ele geçirmeleri sonucu kıtlıktan kurtulmalarındır. Halkı ilme, fıkha, edebiyata, yedi kıraate rağbet ederler, öğrenmeye çalışırlar. Yalnız kabadırlar, ahlakları kötüdür. Multan dışında yarım fersah uzaklıkta Cündraver denen çok sayıda bina bulunur. Burası şehrin emirinin ordugâhıdır. Emir burada oturur. Ancak Cuma günleri file bindiğı zaman şehre girer. Ailesiyle Cuma namazını kılar, tekrar file binerek emîrlik sarayına döner. Bu emîr Sâma b. Lüey b. Gâlib'in soyundan gelir. Kimseye bağılı değildir. Abbasiler adına hutbe okutur.[Zannederim Hindliler bundan biraz sonra Multan'ı geri aldılar. el -Utbî (ö.1040)'nin sultan Mahmud b. Sebüktiğ'in menakibi (tarihi) hakkında yazdığı kitapta onun 400/1010 yılında büyük bir savaştan sonra Multan'ı fethettiğı söylenir. Bu savaşlar hakkında el-Utbi geniş bilgi verir.]

Besmed küçük bir şehirdir. Bu şehir ve Multan, İndus (Multan) nehrinin doğusunda bulunan Cünderaver'den daha küçüktür. Bahsedilen iki şehirle Mihran nehri arasında yarım fersah mesafe vardır. Besmed halkı kuyulardan su içler. Besmed verimli bir yer olup Fesmed şeklinde de okunur.

Rur şehri Multan'a yakın büyüklüktedir. İndüs kıyısında olan bu şehrin iki suru bulunur. Mansura hududunda verimli müreffeh, ticareti çok bir şehirdir. **Deybül**, (s. 323) Mehran (İndus) nehrinin doğusunda, deniz kıyısında büyük bir ticaret şehridir. Burada çeşitli ticaret malları vardır. Bu bölgenin ve civarının limanıdır. Tarlaları bataklıktır. Fazla ağaç, hurma bulunmaz. Rahat bir şehir değildir. İnsanlar ticaret yapmak için burada otururlar. **Nirun** (Birun), Deybül-Mansura yolunun yarısında, Mansura'ya biraz yakın bir şehirdir. İndus nehrinin batısında bulunan Mencâberi şehrine benzer. Deybül'den Mansura'ya buradan geçilir. Misvâhi, Fehrec, Sedüstan şehirleri birbirine yakın, Mihran nehrinin batısında bulunan şehirlerdir. Annari, Kallari şehirleri İndus'un doğusunda Mansura-Multan arasındadır. Nehir kıyısından uzakta kalırlar. Birbirine yakın

vaziyette iki amillikleri vardır. Bulleri de İndus nehrinin batı kıyısında, Mihran'dan Mansura arkasına giden kanalın nehirten ayrıldığı yerin yanındadır. Orta halli bir şehir ve nahiyedir. Buniye küçük bir şehir olup Irak'ta aklı, faziletiyle tanınmış meşhur ve cömert bir kişi olan Ömer b. Abdülaziz el-Hebbârî el-Kuraşî bu şehirdendir. Bahsedilen zat Mansur'a ve havalisini ele geçirenlerin atasıdır. Kamuhul Hind hududunun başlangıcında Saymur'a yakın bir şehirdir. Saymur ile Kamuhul arası Hind ülkesinden, Kamuhul ile Mekran arası Bedehe ülkesindendir. Buradan ötesi Multan hududuna kadar Sind ülkesindendir.

Sind ülkesindeki kâfırlara Bedehe (Buda), Miz denir. Turan – Mekran – Multan-Masura şehirleri arasında dağınık halde yaşayan kabilelerdir. Mihran (İndüs) nehrinin batısında yaşayanlar deve yetiştirirken. Bilhassa fâlih cinsi develeri meşhurdur. Horasan, Fars halkı Belh, Semerkant halkları soy develer yetiştirmek için bu develerden edinirler. Bedehelerin ticaret ve ihtiyaçlarını tedarik etmek için gittikleri şehir Kandebil'dir. Bedeheler, (s. 324) Berberi göçebeleri gibidir. Kulübelerde, ormanlarda, bataklıklarda yaşarlar. Mizler ise Mihran nehrinin denize yakın kıyılarında yaşarlar. Sayıları çok olup Mihran ile Kamuhul arasında kışlak, yaylak olarak faydalandıkları meraları vardır. Kamuhul, Sendan, Saymur şehirlerinde Cuma kılınan mescitler vardır, buralarda Müslümanlar çekinmeden dinlerini icra ederler. Buralar verimli, geniş, Hindistan cevizi yetişen şehirlerdir. Hindistan cevizinden sarhoş eden içki yaparlar. [Bu içki su, süt gibi beyazdır. Atvak adıyla anılır.] Hindistan cevizinden çok keskin sirke yaparlar. Mısır halkının nebiz (içki) olarak kullandığı birayı da kullanırlar. Bu içkinin nasıl bir şey olduğunu bilmiyorum, tatmadım. Öyle anlaşıyor ki ince bulamaç (boza) gibi bir şeydir. Bunlar genellikle pirinç ekerler, bol miktarda üretirler, hurma yetiştirirler Zahuk, Külvan, Kiz ile Ermabil arasında birbirine komşu iki rustaktır. Külvan ve etrafı Mekran'dan sayılır. Zâhuk, Mansur'a sınırına dahildir.

Çok sayıda bataklığı, geniş tarlaları, çok köyü vardır. Meyvesi az, her cins hayvanı bol bir yerdir.

Turan'ın bir vadisi vardır. Merkezine Turan denir, vadinin ortasında bir kaledir. Buranın kadılığı, emirliğini, amilliğini arkadaşlarımızdan Ebü'l-Kasım el-Basrî yapıyordu. Onda üçü bilmezdi. Kur'an'ı, iyi okurdu, **Kuzdar** rustakı, şehirleri olan bir şehirdir. Buranın sahibi Mutez b. Ahmed adında biridir. Abbasiler adına hutbe okur, **Kizkânan** şehrinde oturur. Kizkânan verimli, ucuz, üzümü, soğuk iklim meyveleri, güzel narı olan bir yerdir. Hurma bulunmaz.

(s.325) Bâniye, Kamuhul arası çöldür. Kamuhul'den Kenbaye'ye kadar da çöldür. Kenbaye ile Saymur arası Hindilere ait birbirine bitişen, çok mamur, geniş bir bölgedir.

Sind bölgesindeki Müslümanların, kâfirlerin kıyafetleri aynıdır, saçları uzundur. Çok sıcak olduğu için peştamal, havlu giyerler. Multan halkının da elbiseleri peştamal, havludur. Mansur'a, Multan şehirleri, nahiyeleri halkı Arapça, Sindçe konuşurlar. Mekran halkı Farsça ve Mekrce konuşur. Gömlek de giyerler. Tüccarlar ise Irak, Fars halkı gibi gömlek, rida giyerler.

Mekran (Belucistan) geniş bir nahiyedir. Çoğu çöl, kıtlık darlık yerdir. Benû Sehm'den İsa b. Mâdan tarafından yönetilir. Bu zat Kiz'de oturur. Kiz, Multan'ın yarısı kadar bir şehirdir. Burası bol hurmalık bir yerdir ve Mekran'ın limanıdır. Bu bölgede Tiz şehri vardır, buraya Tiz-i Mekran denir. Mekran'ın en büyük şehri Fencebur'dur. Bih, Bend, Kasr-ı Kand, Dizek, Fehlüfehre birbirine yakın durumda sıcak şehirlerdir. Burada Haricilere ait bir rustak vardır, şehri Râsek'tir. Harzan adlı bir rustakı daha vardır. Burada çok şeker kamışı helvası, şeker kamışı, hurma yetişir. Etrafa sevk edilen kamış helvalarının çoğu Harzan'da elde edilir. Az miktarda Mâskan ve Kusdar'da da üretilir. Bu rustakların halkı Haricilerin şürat kolundandır. Burası Meşki nahiyesiyle Kirman nahiyelerine bitişir. Meşki'ye Mutahhar b. Reza adlı biri hakimdir, Abbasiler adına hutbe okutur. Etraftaki hükümdarlardan kimseye bağlı değildir.

Amilliğin hudutları 3 konak kadar mesafe tutar. Burada az hurma yetişir, (s. 326) Sıcak olmasına rağmen bazı soğuk iklim meyveleri bulunur. Armâbil, Kambeli iki büyük şehirdir, aralarında 2 konak mesafe vardır. Kanbeli ile deniz arası yarım fersah kadardır. Bu şehirler Deybül ile Mekran arasında yer alır. Rahat ve halkı zengin, güçlü şehirlerdir. **Kandebul** büyük bir şehir olup burada hurma yetişmez, kendisi ve amillikleri bir ovadadır, bedehelerin erzak aldığı yerdir. Gizkânan ile Kandebul arsında Eyül rustakı bulunur. Bu rustakta Müslümanlar, kafirler, bedehe putperestleri yaşar. Bol ziraatleri, mahsülleri, bağları, sürü hayvanları vardır. Verimli, devesi, koyunu sığırı bol bir yerdir. Tarımlarının çoğu kuru yapılıdır. Eyül bu bölgeyi ele geçiren bir kişinin adıdır, ismini ondan almıştır.

Sind bölgesindeki mesafelere gelince, Tiz'den Kiz'e 5 konak kadar, buradan Fennezbur'a 2 konaktır. Fennezbur'dan Tiz-i Mekran'a giden Kiz'den geçer. Fennezbur'dan Dizek'e, sonra Râsek'e 3 konaktır. Râsek'ten Bel-Fehr'e 3 konak, Asfika'ya 2 hafif konaktır. Asfika'dan Bend'e 1 konak, buradan Bih'e 1 konak, buradan Kasr-ı Kend'e 1 konaktır. Kiz'den Ermabil'e 6 konak, buradan Kanbeliye 2 konak, buradan Deybül'e 4 konaktır. Mansur'a'dan Deybül'e 6 konak, Multan'a 12 konak, Turan'a 15 konak kadardır. Kuzdar'dan Multan'a 2 konaktır, Kuzdar-Turan bölgesinin şehridir, Mansura'dan Bedehe ülkesi sınırına (s. 327) 5 konak, İsâ b. Mâdan'ın ikametgâhı Kiz'den ise 10 konak kadardır. Bedehe ülkesinden Tiz'e 15 konak kadardır. Tiz'den Kuzdar'a kadar Mekran âmilliğinin uzunluğu 12 konak kadardır. Multan'dan Turan hududunun başlangıcı olan Bâliš diye tanınan Şattan'a 12 konak kadardır. Yolcu Mihran'ın arkasından dolaşır. Mansura'dan Bedehe ülkesinde Mihran nehri (İndud) kıyısındaki Bâlis şehri Mestenc'e 4 konaktır. Kuzdar'dan Kamdabil'e 4 fersah kadardır. Kandabil'den Mansura'ya 8 konak kadardır. Kandabil'den Multan'a çölden 10 konak kadardır. Mansura ile Kamuhul arası 8 konaktır. Kamuhul'den Ganbâya'ya 4 konaktır. Ganbâya denizden 4 fersah

kadar uzaklıktadır. Ganbâya'dan Subâra'ya 4 konak kadardır. Subara denizden yarım fersah uzaklıktadır. Subara ile Senden arası 5 konak kadardır. [Sendan denizden yarım fersah uzaklıktadır. Senden ile Saymur arası 5 konak kadardır. Saymur ile Serendib arası 15 konaktır. Multan ile Besmed arası 2 konak, Besmed ile Rur arası 3 konak, burasıyla Annari arası 4 konak, burasıyla Kalleri arası 2 konak, burasıyla Mansura arası 1 konaktır. Deybül ile Fennezbur arası 14 konak Mencâberi arası 2 konaktır, Deybül'den Fennezbur'a giden yol Mencâberi'ye uğrar. Kalleri'den Bulleri'ye 4 fersaktır. Bûnye, Mansura ile (s. 328) Kamuhul arasında ve Mansura'dan 1 konak uzaktadır. Kamuhul, Mansura'dan 2 konak uzaktadır.

Nehirlere gelince, en büyük olanı Mihran (indüs) nehri olup Ceyhun'un bazı kollarının çıktığı dağın sırtından çıkar. Birçok nehrin, kaynağın katılımıyla Multan yakınında büyür, Besmed sınırına akar, Rur'a, sonra Mansura'ya uğrar Deybül'ün doğusunda denize dökülür. Büyük, suyu çok tatlı bir nehirdir. Nil nehrinde olduğu gibi içinde timsahlar bulunur. Nil nehri gibi suyu boldur. Yaz yağmurlarıyla beslenir. Etrafa taşar, suları çekilince Mısır'daki gibi çeşitli ürünler ekilir. Sindrud, Multan'dan üç gün kadar uzaklıkta büyük bir nehirdir. Besmed'den önce Multan'dan sonra Mihran nehrine karışır. Cenderaver nehri de büyük, suyu tatlı bir nehirdir. Cenderaver şehri bu nehir üzerinde kurulmuştur, Sindrud'dan önce Mansur'a civarında Mihran nehrine karışır. Mekran toprağının çoğu boş ve yağmur suyuyla ekin ekilen yerlerdir. Bu bölgede nehir azdır. Mansura ile Mekran arasında Mihran nehrinden akan sularla beslenen bataklıklar bulunur. Bu bölgede Zutlar oturur. Nehre yakın yerdekiler berberiler gibi kulübelerde otururlar, gıdalarını genellikle balık ve su kuşları teşkil eder. Büyük balıklar avlarlar. Şahr bölgesinde olduğu gibi, parmak büyüklüğünde küçük balık avlamazlar. Nehir kıyısındaki Zutlardan uzak kırlarda-çölde yaşayanlar ise Küdler gibi süt, peynir, darı ekmeğiyle beslenirler. Böylece doğu hududunda

İslâm diyarının sonuna ulaştım. İnşallah istediğimde kusur etmemişimdir. Kendimi bilgili göstermek için aşırı teferruata kaçmamışım, hiçbir yeri küçümseyerek geçmemiştir.

Beni, bu kitabı yazmaya, bu şekilde telif etmeye en çok sevkeden şey şudur: Gençliğimde ülkelere dair haberleri toplamaya, şehirlerin durumlarını anlamaya, yolculardan, tüccarların vekillerinden haber elde etmeye, bu konularda yazılan kitapları okumaya çok meraklıydım. Bir adama rastlayınca onun doğru söylediğini, sorduğum şeyi iyi bildiğini zannedirdim. Fakat, onun söylediği haber, bilgi tekrarlanınca, üzerinde düşünürsem çoğunun yanlış olduğunu, haberi anlatanın birçok şeyi iyi bilmediğini görürdüm. Sonra ondan aldığım haberi ona okur, onunla başkalarının verdiği haberleri karşılaştırır, tarafsız üçüncü bir kişinin verdiği haberle bir araya getirirdim. Anlattıklarının birbirini tutmadığını görürdüm. Bu husus bende seyahatlere çıkma, tehlikeleri göze alma, şehirleri, mevkielelerini tanıma, ülkelerin birbirleriyle komşuluklarını anlatma sevgisini uyandırdı. Yanımda devamlı İbn Hardadbih (ö. 912)'in, el Ceyhâni (ö. 942) ile Ebü'l-Ferec Kudâme b. Cafer (ö. 939)'in kitaplarını taşıyordum. İlk iki kitabı taşımaktan sonunda tövbe ettim. Bunların yerine iyi ilimler, gerekli işlerle uğraşmayı kararlaştırdım. Bu arada Ebû İshak el-Fârîsi el-İstahrî (ö.952)'ye rastladım. Sind bölgesini kitaplarında anlatmış, fakat karıştırmıştı. Fars bölgesini ise iyi tasvir etmişti. Ben ise Azerbaycan'ı, el-Cezire'yi, kitabımda anlatmıştım. Bu yazdıklarımı beğendi. Kitabımda Mısır'ı yanlış, Mağrib bölgesini çok hatalı buldu. Bana *“Senin doğumuna, eserine baktım. Senden kitabımda yanlış olan yerleri düzeltmeni istiyorum.”* dedi. Kitabımdaki birçok haritayı onun adına düzelttim. (s. 330) Sonra Ebü'l-Ferec Kudâme'nin eserine başvurmadan haritaların, tasvirlerin hepsini bu eserimde anlatmak istedim. Ebü'l-Ferec Kudâme'nin eseri doğru olmasına rağmen, benden başkasının anlattıklarıyla kitabı uzatmak istemedim.

Sind bölgesinin hükümdarlarının aldığı vergiler azdır. İhtiyaçlarından artmaz. Bazan ihtiyaçlarına yetmez.

Ermeniye, Azerbaycan, Erran (Doğu Anadolu, Azerbaycan, Kafkasya)

Şimdi tekrar batıya Rum hududuna, doğudaki (kuzeydeki) İslâm sınırının Rum hududuna komşu olan ikinci yarısına dönelim. Bu kısma Ermerniye, Erran, Azarbaycan'la başlayacağım bu üç bölgeyi bir iklim kabul ettim. Ömrümdeki ve benden önceki devirlere ait haberlerde bu bölgelerin, İbn Ebi'l-Sâc⁶⁵, onun hizmetkarı Müflih, Deysan b. Şazelûye, Sellar denen Merzüban b. Muhammed, Fadl b. Yahya, Abdullah b. Mâlik el-Huzâî vs. gibi tek bir kişilere ait olduğunu gördüm.

Bu yerlerin doğusunda Cibal, Deylem, Hazar Denizi'nin batısı bulunur. Batı tarafında Ermeni, Alan hudutları, bir miktar el-Cezire hududu yer alır. Kuzeyinde Alanlar, Kafkas dağları, güneyinde Irak, el-Cezire'nin bir kısmı bulunur.

(s.334) Bu bölgelerin en büyüğü Azerbaycan'dır. Her ne kadar zamanımızda gerilediyse de bölgenin en büyük şehri **Erdebil**'dir. Askerler, emirlik sarayı, divanlar bu şehirdedir. Bu şehirlerin amillikleri 30x30 fersah alana yayılır. Binaların çoğu kerpiç ve tuğladandır. Etrafında müstahkem bir sur vardı. 331/943 yılında halkı Deysan b. Şazelûye'yi kabul etmeyince Merzüban b. Muhammed b. Müsafir el-Sellar şehir halkına

⁶⁵ Abbasilerin Azerbaycan, Ermeniye valisi (emîrî) olup bir ara Tolunoğullarıyla da mücadele etmiştir. Sacaogulları beyliğinin kurucusu dur.901 yılında ölmüştür. Bu sıradaki Azerbeycan, Erran, Ermeniye tarihi şahsiyetleri için bkz. Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi V, 489-507.

kızıp surlarını yıktı. Zira, Merzüban, onların istisnai şart koşması üzerine Deysan'ı oraya âmil tayin etmişti. Halkına ve tüccarlarına surları yıktırdı. Merzüban zengin, büyük bir kişiydi. Satmak için bezler, kumaşlar, ıtrılar v.s. getirirdi. Baltayı eline alır, surları yıkar, tüccarlar onun yıktığı toprakları, taşlar, cübbeleri, peştemalları, ridalarıyla taşırlandı. Onlara, süslenmek için giydikleri merv, Müneyyir kumaşlarından yapılmış elbiselerinden başka bir şeyle yıkıkları taşımalarını yasaklamıştı. Hepsi yıkıldı, izi silindi. Halkı fakir kaldı, malları ellerinden alındı, çeşitli yerlere, dağlara, boş yerlere dağıldılar. Zira, halkı daha önce serkeş, hırsız, sultanı saymayan, şeytana uyan, bela ve isyandan vazgeçmeyen, yolcuların mallarını, paralarını gasb eden, kanlarını döken insanlardı. Birçok insan bana, onlardan bir kişinin kasaba koyunun etinden tercih ettiği bir kısmı vermesini istediğini, kasabın ise müşterinin ridasından (ceketinden) bir kısım kesip etle terazinin kefesine koyduğunu anlattı. Başka bir kişinin ise yenini, mendilinin bir kısmını (s. 335) inat olsun diye kesti. Allah onlara iyilik yaptıktan, yumuşak davrandıktan sonra onlardan nimetini aldı. Eski mamurluğuna, ticaretinin çokluğuna, zenginliğine göre şimdi şehir hasta gibidir. Erdebil verimli, ucuz bir şehirdir. Büyük rustakları, kûireleri vardır. Batısında çıkışı, inişi 3 fersah tutan Sebelan adında yüksek bir dağ bulunur. Yaz-kış üzerinden kar eksik olmaz. Erdebil akarsuları, tatlı sulu kuyuları, çok zaman 50 ekmeği 1,5 men, eti 1 dirhem satılan, balı, yağı, cevizi, kuru üzümü, bütün yiyecekleri ucuz, bedava gibi olan bir yerdir. Ucuz olduğu söylenen birçok yer rahatlık, ihtiyaçların temini bakımından Erdebil'le boy ölçüşemez.

Erdebil'dan sonra **Merağa** şehri gelir. Eskiden ordu karargâhı, emîrin sarayının, bölgenin divanlarının, hazinesinin bulunduğu yerdı. Ebü'l-Kâsım Yusuf b. Dâvdad b. Davdeşt bu kurumları ülkenin ortasında bulunan Erdebil'e taşıdı. Merağa nezih, bostanları, nehirleri, suları, güzel meyveleri, hayratı, zahireleri rustakları, ziraati çok olan büyük şehirlerin sahip

olduğu nimetlerin bol bulunduğu bir şehirdir. Üstelik insanları seçkin, reis, âlimleri çok bir yerdir. Yakınında Erdeher denen bir köy bulunur, burada bir çeşit karpuz yetişir. Bu karpuz uzun, kötü manzaralı, son derece tatlı bir meyvedir. Horasan karpuzuna benzer, Erdeherî adıyla anılır. Merağa'nın etrafında bir sur vardı. Sellar Erdebil surunu tahribettiği gibi, Yusuf b. Ebi'l-Sacda Merağa surunu tahrip etti. [**Tebriz** güzel, mamur, çok kalabalık, hayratı bol, çarşıları, alış-verişi çok (s. 336) bir şehirdir. Bugün Azerbaycan'ın merkezi, en mamur, şehridir. **Hoy** orta derecede mamur, kalabalık, hayratı, bostanları, meyveleri, bol bir şehirdir. Etrafında tuğladan müstahkem bir sur bulunur. Halkı Tebriz halkından daha iyi tabiatlı kişilerdir. **Selmas** orta büyüklükte, mamur, halkı, meyvesi bol bir şehirdir. Etrafında taştan, sağlam bir suru vardır.].

Büyüklükte Merağa'yı **Urmiye** şehri takib eder. Burası nezih, çok üzüm, akarsu bulunan, bol çiftlikleri, rustakları olan, ticareti, ürünleri bol bir şehirdir. Burasıyla Merağa arasında Kebudan (Urmiye) gölü vardır. Merağa gölün doğusunda, Urmiye batısında kalır. Urmiye'nin geniş rustakları, verimli nahiyeleri bulunur. Urmiye toprağında, Urmiye amilliğine bağlı Uşnuh şehri bulunur. Burası bol ağaçlık, yeşil, hayratı, meyvelikleri, verimliliği, üzümleri akarsuları çok bir yerdir. Hezbaniye Kürdlerinin yurdu oluğu için kırları daha rahat, hayırları daha boldur. Hezbaniler burada yazlarlar, hayvanlarını otlatırlar. Malları, mülkleri buradadır. Bu bölgede yılın belli zamanlarında ticaret için kazançlı, çok alış-veriş yapılan panayırlar kurulur. Çok miktarda koyun, hayvan, bal, badem, ceviz, mum vs. ticaret malları üretilir. Musul, el-Hadise gibi el-Cezire bölgesine sevk edilir.

Meyânec, Hûnec, Daharakan, Hoy, Selmas, Meraed, Tebriz, Berzend, Versan, Muğan, Beylekan, Cabirvan birbirine yakın büyüklükte, zenginlikte küçük şehirlerdir. Ebü'l-Heyca İbn el-Ravvâd'ın sahip olduğu Ahar, Verzekan bölgeleri de bol ağaçlık, hayratı, meyvesi çok yerlerdir. Her yeri güzel, nehir-

leri, bostanları, meyveleri, çiçekleri, bol, akarsuları, çifçileriyle mamur, (s. 337) hayratı bereketi bol yerlerdir. Meyveleri, yiyecekleri bedava gibidir. Daharrakan, Tebriz mıntıkası Uşnuh el-Azeriye'ye kadar Benü'l-Rudeyni'nin mülkü idi. Sultanın otoritesi sayesinde korunuyordu. Zaman bozulup sultan ölünce, komşular azalınca kim güçlüyse onun eline geçti. Âl el-Rudeynî Araplardandı. Zamanla zorla, kahırla sonları geldi, izleri silindi, onlara ait pek az hatıra kaldı [Duvîn'e gelince hayratı, bostanları, meyveleri, ziraatı bol büyük bir şehirdi. Etrafında kerpiçten bir sur vardı. Akarsuları bulunuyordu. En çok pirinç, pamuk ekiliyordu. Zamanımızda Gürcülere komşu olmaları sebebiyle halkının vaziyeti kötüleştii. Gürcüler fırsat buldukça şehri yağmaladılar, yaktılar. Şimdi şehir halkı şehrin ortasında bir Cuma mescidi yaptılar. Etrafını sur ve hendekle çevirdiler. Camisinin ortasında bir su kaynağı bulunuyor. Gürcüler baskın yapınca camiye sığınmıyorlar. Bu şehirle Aras nehri arsında 2 fersah kadar mesafe vardır.].

Berdea şehri Errân (Erivan) bölgesinin merkezi, bu diyarın gözüdür. Eskiden büyüktü. 2 fersaha yakın uzunlukta, biraz daha az genişlikte bir şehirdi. Nezih, verimli, ziraatı, meyvesi, ağaçları, nehirleri bol bir yerdi. Hoş cömert yatağı bir şehirdi. Irak ve Taberistan'da Rey, Isfahan'dan sonra oradan büyük, daha verimli, durumu, kaynakları, çarşıları, otelleri, hanları, büyük evleri, hamamları, malları, ticareti daha iyi yer yoktu. [Gürcülere komşu olması dolayısıyla durumu kötüleşti.]. *Diğer beldelerin başına geldiği gibi, bu şehrin başına da sultanların, kâtiplerin mal tamahı musallat oldu. Haksız yere halkının mallarını aldılar, çeşitli düşmanlıklarla halkının mallarını müsadere ettiler. Vah bu şehrin başına gelenlere!* Öğrendiğime göre zamanımızda çok kötü bir durumdadır. Şehirde sadece beş ekmekçi kalmıştır. Eskiden 1200'den fazla ekmekçi bulunuyordu. Berdea'dan (s. 338) 1 fersahtan az uzaklıkta Gezne-Tesvab arasında Enderabad denen bir yer vardır. Hayatımda gördüğüm en nezih yerlerdendir. 1x1 gün

yol genişliğinden daha büyük, bostanlar, mamurelerle dolu, gezinti yerleri, bağları hoş bir yerdir. Bol meyvesi, aşım derecede zahiresi, büyük ticarethaneleri, kazanç yerleri olan bir yerdir. Gördüğümde bir mişemme (koku sürülmüş güzel kumaş) gibi güzeldi. Bahçelerinde fındık, kestane, nadir meyveler, enteresan yiyecekler vardı. Hatta, rukal adında iğde büyüklüğünde tatlı çekirdeği olan nadir bir meyvesi vardı. Ağza ilk alındığında acılık hissedilirdi. Tesvab'ta ayrıca çok makbul incir yetişir, etrafa sevk edilir. Çok miktarda ibrişim (ipek iplik) üretilir. O kadar dut ağacı vardır ki, sahibi bulunmaz, alınıp satılmaz. Bununla beraber halkının çoğu dut yetiştirir, ipek üretir. İpeğin çoğu Fars, Huzisten bölgelerine gönderilir. Berdea, Kür nehrinden 3 fersah kadar uzaklıktadır. Bu nehirde sürmâhî adında bir balık bulunur. Aras nehrinde ise bursan ve diğer cins balıklar bulunur. Lezzetli olduğu için Erdebil, Rey, Irak gibi yerlere sevk edilir. Hediye gönderilir. Kür ve Aras nehirlerinde derakin adında başka bir balık bulunur. Çok yağlı olduğu için yiyen az insan sindirir. Yine bu iki nehirde kuşûbe adında lezzetli başka bir balık yaşar. Berdea'nın kıpılarından birine Bab el-Ekrad denir. Dışında Suk el-Kurgi adında bir çarşı bulunur. 1 fersah kadar uzunluktadır. Her Pazar günü insanlar burada toplanırlar. Çok uzak yerlerden bile gelirler. Köylüler burada toplanır. Pazarın büyüklüğü Kürsere pazarına yakın olur. Pazarın adı normal gün adının yerini almıştır. Haftanın günlerini sayarken Cuma, Cumartesi, Kürği, Pazartesi günleri diye sayanlar. Kürği ile Pazar gününü kastederler. Bardea'da güzel, geniş bir Cuma mescidi (cami) bulunan bir yerdir. Emevilerin Mısır ve diğer yerlerde (s.339) tatbik ettikleri gibi, bölgenin hazinesi bu camidedir. Berdea'nın çarşıları rabazında (varoşunda) kalabalık ve düzenli bir haldeydi. Dükkânların arsında mamur oteller, hanlar, hamamlar vardı. Rusların yağmasından sonra da son derece mamur ve eksiksizdi. [Gürcüler'in hücumundan sonra durumu bozuldu. **Cenze** güzel, hayrı bol, tam mamur, kalabalık

bir şehirdir. Halkı cömert, güzel ahlaklı, yolculara, âlimlere iyi davranan kişilerdir.].

Bab el-Ebvab Hazar Denizi sahilinde bir şehirdir. Ortasında limanı vardır. Şehre doğru sokulan bu limana bakan iki tepe arasında yapılmış bir sed (bina) bulunur. Bu sed üzerinde denize kapanan, su üzerine monta edilmiş bir kapı vardır. Kapının altında deniz bulunur. Gemiler buradan limana girerler. Gemilerin limana girdiği yerin ağzı Şam'daki Sur, Beyrut şehirlerinde, İstanbul Haliç'inin ağzında olduğu gibi bir zincirle kapalıdır. Limanı idare eden kişi bu zinciri kilitler. Gemiler ancak onun izniyle limana girer, limandan çıkar. Bahsedilen sed taş ve kurşunla yapılmıştır. Hazar Denizi'ne Taberistan denizi de denilir. Bab el-Ebvab şehrinin ziraati Erdebil'den daha fazladır, meyvesi azdır. Etraftan meyve getirilir. Şehrin etrafında taş, tuğla-çamurla yapılmış bir sur vardır. Burası Hazar Denizi'nin, Avarların, Alanların, Taberistan, Cürcan, kâfirlerin, Deylemlerin limanıdır. Burada insan bedeni genişliğinde keten elbiseler dokunur. El-Ran (Revan), Ermeniye, Azerbaycan ülkelerinden sadece Bab el-Ebvab'ta keten elbiseler imal edilir. Burada çok miktarda safran üretilir. Etraftaki kâfir ülkelerden buraya çok miktarda köle gelir.

Tiflis şehri Bab el-Ebvab'tan daha küçüktür. Etrafında kerpiçten iki sur bulunur, üç kapısı vardır. Verimli, müstahkem, hayratı bol, fiyatları ucuz bir yerdir. Diğer ucuz yerlerden daha ucuz, verimli, müreffeh bir şehirdir. Orada bal satın alan birinin anlattığına göre, balın 20 rıtl kadarını 1 dinara almıştır. Tiflis büyük, düşmanları çok bir cephedir. Hamamlarında Taberistan hamamları gibi sıcak kaplıca suyu kullanılır. Şehir Kür nehri üzerinde olup, Musul, Rakka, Fırat-Dicle üzerindeki diğer yerlerde olduğu gibi, nehir üzerinde değirmenler vardır. Bu değirmenlerde buğday öğütülür. [Şimdi Tiflis Gürcülerin elindedir. 520/1126 yılı civarında almışlardır. Bununla beraber, Gürcüler Müslümanların hukukunu gözetirler, onların zarar, eziyet görmesine mani olurlar, eskisi gibi Müslümanlar alenen

ibadet yaparlar, camiler temiz tutulur, hükümdar tarafından mumlar kandillerle aydınlatılır. Bütün camilerde alenen ezan okunur, kimse Müslümanlara karışmaz. Bugün Müslüman-Gürcü beraber karışık yaşarlar]. Tiflis halkı sulhsever, yabancıları iyi kabul eden, edep ve ilimle ilgisi olan herkesle samimi geçinen kişilerdir. Eski Ehl-i Sünnet mezheplerine mensupturlar. Hadis ilmine, hadisçilere saygı gösterirler. O kadar ki, oraya varan, bir sene veya daha fazla kalan çok sayıda kişi gördüm hiç biri kendi evinde geceyi geçirmemişti. Onların ülkesine gidince misafir ağırlama hususundaki hırslarını gördüm. Kendi sahip olduğum şeyle geçinmeye, kimsenin yemeğini yememeye yemin ettim. Şehrin emîrinin sarayında yeminim konusunda bir münazara meclisi düzenlendi. Kadı İbn Sümei' geldi, konuşmaya başladı: *"Allah iyiliğini versin. Şehrimizdeki yenecek şeyler, sana sahip olmadığın malı yemeye zorlamamızı gerektirmez. Hizmetçilerimizden biri seni evlerimizde yemek yemeyi zorlarsa yine kendi sahip olduğun şeyi yersin, biz de sana hizmet etmenin sevabını kazanırız. Bizim geleneğimizi değiştirmeye hakkın yok. Büyüklerimizden işittiğimize göre, bir yabancının şehrimizde yalnız, hizmet eden olmadan evinde geceyi geçirmesi caiz değildir. Ancak misafirler fazla sayıda olur, birbirlerine arkadaşlık ederlerse nadiren istediklerini yaparlar, birbirleriyle sohbet ederler. Bazan ev sahibi kendi evinde veya başka yerde onlarla yemek yer, sohbet eder. Sen ya ilim sahibine rastlayıp ilminden istifade eden, ya da başkaları senin ilminden istifade eden bir kişisin: ya da başkalarının ilminden istifade etmek istemeyen, başkalarının da senin ilminden istifade etmesini istemeyen bir kişisin. Eğer ikinci sınıfa mensup bir kişiysen yanımızda kalma, git. Bizi rahat bırak. Kalbimize yük oldun. Ayrıca, yeminini bozman gerekir. Ya Hz. Peygamber'den nakledilen hadise göre bu gün yemininin kefareti vereceksin, ya da ben senin adına kefareti vereceğim."* dedi. Sonra *"Emrindeki kişiye Ey oğlum! Kapısına git, emîrin izniyle sağlam kilitle kapısını iyice mühürle, komşuların evi bakmağa*

vekil tut. Emrimizi ve mütalaamızı almadan evine girmesine müsaade etme. Vesselam.” dedi. Benimle evim, yüküm arasına engel kondu. Onun ve başkasının evinde iki iyi gece geçirdim. Bu arada mallarım satıldı. Misafir edilmem buna yardımcı oldu. Bütün ihtiyaçlarım görüldü. Ebi Bekir el-Kannad bütün olanları biliyordu. Birgün bana “Cürcan’a dönmek istiyor musun?” dedi. Ben de “Bir yolunu bulsam giderim.” dedim. Bana “Sana ne engel oluyor.” dedi, izin suretini gösterdi. Söyleyecek söz bulamadım. Ebû Bekir “Sanki beni görmüyormuşsun gibi geliyor?” dedi. Ben de “Yazık, bu sözünüz İshak b. İbrahim el-Musavsili’nin (s. 342) Yahya b. Halid b. Bermek’e söylediğine benziyor.” dedim. Daha önce sözü ona anlatmıştım. Bunun üzerine “Allah bilir, bu sözün doğruluğu hakkında defalarca şüphelendim. Zannederim onların yaptıkları niyet ettiklerini yapmaya kudretleri yettiğinden, üzerine aldıkları işe az önem vermelerindendir. Bu söz doğrudur, yalanı yoktur,” dedi. Onların niyet etmediklerini tasdik etmek iftradır. Zira üzerlerine aldıkları, yaptıkları şeyde emretmekten başka üzerlerine külfet yoktu. Emevileri yerine getirildiği, zengin ve rahat oldukları için, emretmekten başka külfetleri yoktu.” dedi.

Revan (el-Ran)’da Berdea, el-Bab ve Tiflis’ten başka büyük şehir yoktur. Beylekan, Versan, Berdiç, Şamahıye, Şirvan, Leyican, Şâberan, Kabele, Sekki, Cenze, Şemkur, Hunan küçük ve latif birbirine yakın büyüklükte, verimli, gelir kaynakları geniş şehirlerdir.

Debil, Neşeve şehirlerine gelince, Debil şehri Erdebil’den büyüktür. Ermeniye’nin en büyük şehri, nahiyesidir. Erran’da Berdea’da, Azarbeyca’da Erdebil darüulimare olduğu gibi, Ermeniye’nin darülimaresi (hükümet sarayı, emirlik sarayı) buradadır. Debil’in etrafında sur bulunur, burada Hristiyan çoktur. Hıms camii gibi, buranın camii de kilisenin yanında, ona bitişiktir. Burada merazzî elbiseleri, yün halılar, minderler, yastıklar, yaygılar, oturacak minderler, uçkurılar kemerler vs. renkli Ermeni yünlüleri üretilir. Bunlar kırmızla kırmızıya bo-

yanır. Kırmız meşe ağacı üzerinde oluşan bir kurdun salgısıdır. İpek böceği gibi koza örür, bununla bol desenli ipek kumaş boyanır. Pahalı olmasına rağmen Rum diyarında benzerleri çoktur. Ermeniye’de üretilen eşyalar, oturacak (s. 343) minderler, halılar, perdeler, kilimler, bilezikler, yastıklar, örtülerin benzerleri yeryüzünde asla bulunmaz.

Eskiden Sünbat b. Aşot ve ataları Ermeniye’nin tamamına hâkim olmuşlardı. Ülke devamlı bu ailenin büyükleri tarafından idare edildi. Ebü’l-Kasım Yusuf b. Ebi’l-Sâc, İslâm’ın ilk zamanlarından kalma anlaşmalar olmasına rağmen, Ermeniye’yi onların elinden aldı. Gelenek olduğu üzere onlardan cizye almaya devam etti. Ermeniler, Abbasîler onları yerlerinde bırakmışlar, topladıkları vergilerden rûsum alıyorlardı. İbn Ebi’l-Sâc baskı yaptı, üzerlerine yürüdü, mazeretlerini kabul etmedi. Zamanımıza kadar isyan etmediler, Ermeniye halkının çoğu Hristiyan’dır, sultan buradan yıllık haraç alır. Zannedirim bugün hak etmedikleri halde, etraftaki sultanlar onlara hücum edip esir alıyorlar, eziyet, zulüm ediyorlar. 325/937 yılına kadar Bağdad’da Ermeni kölesi satılmazdı. Onlar anlaşmalarla teslim oldukları için kimse bunu caiz görmezdi.

Ermeniye bölgesi İç Ermeniye, Dış Ermeniye olmak üzere ikiye ayrılır. Dış Ermeniye’de bazı Müslüman şehirleri vardır, halkı Müslümanlar tarafından yönetilir. Bazen Ermeniler tarafından da yönetilmiştir. Erciş, Malazgird, Ahlat gibi bazı şehirler hala Müslüman hükümdarların elindedir.

Ermeniye’nin sınırları bellidir. Doğusu Berdea’ya, batısı el-Cezire’ye, güneyi Azerbaycan’a, kuzeyi Kâlikalâ (Erzurum) tarafında Rum ülkesine uzanır. Kâlikala (Erzurum) Rum ülkesinin ortasında, Azerbaycan, Cibal, Rey ve ötesindeki yerlerin büyük bir İslâm cephesiydi. İç Ermeniye’dendir. Yukarıda Ermeniye’yi iç, dış olmak üzere ikiye ayırdık. Debil, Neşvâ, Kâlikalâ, kuzeylerindeki yerler İç Ermeniye’den, Bergeri, Ahlat, Erciş, Vastan, Zevezan, bu yerler arasındaki ovalar, kaleler, nahiyeler, âmillikler Dış (s. 344) Ermeniye’dendir. Ermenilerin Rum ülkesine giriş kapısı

Trabzon'dur. Burada İslâm ülkelerinin tüccarları toplanırlar, ticaret yapmak için Rum ülkesine girerler, çıkarlar. Okyanus'a bitişen İstanbul Halici'nden bir dil Trabzon'a uzanır. Zamanımızda Rum hükümdarlarının Trabzon'daki valisi çok miktarda vergi elde eder. Eskiden bu vergi çok azdı. Daha yukarıda Rum ülkesinden bahsederken buna değindik, oradan, Trabzm'dan İslâm ülkelerine ihraç edilen en çok mallar ipekli (diba), desenli ipek, keten, yün elbiseler, Rum dış elbiseleridir. Neşvâ, Bergeri, Ahlat, Malazgird, Bidlis, Kâlikâlâ (Erzurum), Erzen, Meyyafârikın, Seruc (?) birbirine benzer büyüklükte şehirlerdir. [Yalnız **Ahlat**'ın rabazı eskisine göre kat kat mamurlaşmıştır. Halkı zengin ve mal-mülk sahibidir. Orada ticârethaneler, büyük çarşılar vardır. Tüccarların uğrak yeridir. Halkı huysuz, yabancılara düşmandır]. **Debil** çok büyük bir şehirdir. Her tarafı verimli, mamur, hayrı bol bir yerdir. Sultanın işlerinin bozulması, zamanla değişmesi sonucu diğer yerlerde görülen çöküş bu şehirde de hissedilir. Coğrafyayı iyi bilen âlimlerin çoğu **Meyyafarikın**'i Ermeniye'den sayarlar. Bazıları ise bu şehri el-Cezire amilliklerinden sayarlar. Zira Meyyafarikın Dicle nehrinin 2 konak doğusundadır. Bu ülkelerdeki ticareti yapılan şeylerin, hayvanların, koyunların etrafa ihraç edilen elbiselerin, halıların, Selmas kemer ve uçkurları gibi benzer 10-20 dirhem arasında satılan uçkurların, kemelerin başka yerlerde benzeri bulunmaz. **Merend**, Tebriz'de çok miktarda imal edilen koltukların, kilimlerin yeryüzünde (s. 345) benzeri yoktur. Meyyafarikın'de Ermeniye'nin çeşitli yerlerinde imal edilen perdeler, çarşafklar, mendillerin benzeri yoktur.

Bu gölgelerde gemilerin işlediği nehirlerle gelince, Kür nehri, Dicle'ye dökülen, Küçük Zab, Süğur bölgesindeki Ceyhan, Berdan nehirleri gibi bir nehirdir. Aras nehrinin de Kür nehri kadar suyu vardır. Erdebil ile Zencan arasındaki Sepid-rud gemilerin yüzemeyeceği kadar küçüktür. Kür nehri tatlı, hafif sulu olup Kafkas dağlarının Cenze, Şemkür bölgesinden çıkar, Tiflis tarafına yönelir, Tiflis'ten önce kâfir ülkesinde bazı kalelerin

yanından geçer, Berdea tarafında Hazar Gölü'ne dökülür. Aras nehrinin suları da tatlı, hafif, hoştur. İç Ermeniye'den çıkar, Bab-ı Versan'a varır. Sonra yoluna devam eder, bir kısmı Kür nehrine (?), bir kısmı Taberistan (Hazar) denizine dökülür. Bu nehir Allah'ın Kur'an'da zikrettiği *Rass kavmine* adını veren nehirdir. Bu nehir civarını iyi tanıyan kişi Versan'dan sonra nehir mecrasını takiben yürürse etrafında yıkılmış yerler, bir kısmı yerle-bir olmuş, altı üstüne gelmiş şehirler görür. Çok kötü manzarası vardır. Allah'ın “*Âd'i, Semud'u Rass halkını, bunlar arasında nice kuşakları ibretlik yaptık, hepsinin kökünü kazıdık.*”⁶⁶ sözünü tasdik eder.

Azerbaycan'da Merağa-Urmiye arasında yer alan göle Ke-budan gölü denir. Suyu tuzludur. İçinde hayvan, balık yaşamaz. Etrafındaki ülkeler Tebriz, Daharrakan amillikleri arasında ticaret gemileri işler. Her yanı köyler, rustaklarla mamurdur. Bu göl ile Urmiye arasında batı cihetinden 2 fersahlık, Merâğa ile ise doğu tarafından 5 fersahlık mesafe vardır. Daharrakan mıntıkası hududuyla bu göl sahili arasında 4 fersah mesafe bulunur. Göl kuzey-güney yönünde hayvanla 4 konak uzunluğa sahiptir. (s. 346) Merağa-Urmiye arsındaki genişliği ise 20 fersah kadardır. Kışın bu gölde büyük dalgalar, fırtınalar olur. Ortasında insanların oturduğu az suyu olan, insanların kıt kanaat geçindiği dağlar bulunur. Buradakiler gemicilik yaparlar, iki kıyısı arasında yük yolcu taşırlar. Geçimlerine yetecek kadar keçi beslerler. Diğer şeylerini dışarıdan satın alırlar.

Bergeri, Ahlat ile Erciş'in güneyinde, doğu-batı istikame-tinde uzanan bir göl bulunur (Van gölü), uzunluğu 10 kûsur fersaktır. Bu gölden bir karış kadar küçük balıklar avlanır. Tirrih (gümüş kefali) adı verilen bu balıklar tuzlanır, Musul, el-Cezire, Irak, Şam bölgelerine sevk edilir. [Bu gölde Ahtamar adında bir kale vardır.]. Bu gölün kıyılarında soda tuzları elde edilir. Irak ve diğer yerlerdeki ekmekçilere (fırıncılara) satılır. Buranın yakınında güneyindeki bir dağda zırnık yatakları vardır, elde

⁶⁶ Furkan suresi, âyet 38-39.

edilen zırmık etrafa sevk edilir. Kırmızı, sarı çeşitleri bulunur. Kebudan gölü sahillerinin bir kısmından, altın ve gümüş lehimlemek için kuyumcu sodası sevk edilir. Sularının bir kısmı sert tortu bırakır, bu tortudan soda elde edilir. Her yere sevk edilir, tüccarlar bu maddenin ticaretinden büyük kazançlar elde ederler. Zevezan'dan, Ermeniye, Revan tarafından sıhhatli, dayanıklı, yüke-yola sabırlı soy katırlar getirilir. Irak, Şam, Horasan vs. yerlere sevk edilir. Meşhur oldukları için anlatmaya lüzum yoktur. Zevezan (Zûzan) çiftlikleri bulunan, çoğu dağlık olan bir nahiye ve kalelerdir. Bu bölgede güzel, gayretli şehâri atları bulunur. Toharistan atlarına benzer. Bazan onlardan ve Cüzcan'da yetiştirilenlerden üstündür.

Bu bölgenin dağları Hâris, Huveyris (Ağrı, Küçük Ağrı) dağları tarafından Ahar ve Verzekan dağlarına bitişir. Kuzeyde Tiflis'e varır, Siyahkuh karşısında Kafkas dağlarına bitişir, Kafkas dağları çok (s. 347) büyüktür. Üzerinde yaşayanların 300 küsur dil konuştuğu söylenir. Ben buna inanmak istemezdim. Nihayet, Erdebil dağı Leseblan dağında köyler gördüm. Her köyün Farsça, Azerice'den başka aralarında konuştukları ayrı dili vardı. Kafkas dağları Hazar ülkesinin arkasında Oğuzların ülkesinde Siyahkuh'a bitişir. Aral gölünün arkasından doğuya döner. Harezm, Fergana dağlarına varır. Yukarıda söylediğim gibi, yeryüzündeki bütün dağlar Çin ülkesinden uzanan dağdan çıkar, doğru bir çizgi üzerinde Okyanus kıyısındaki Mağrib, Sudan ülkelerine uzanır. Versan, Berdea, Hazar Denizi'ndeki Bab el-Ebvab adalarında çok makbul ve bol kırmızı boya bitkisi üretilir. Hazar Denizi'nden Cürcan'a götürülür, hayvan sırtında Hidistan'a sevk edilir. Fuvve(kök boya) adındaki bu bitki Revan'dan Tiflis'e, Aras nehri yakınından Hazar'a kadar her yerde üretilir. Bu ülkeler Azerbaycan sahibinin idaresindedir. Tarum dağlarına bitişen dağlardandır. Tarum dağları da Hazar Denizi'nin batısına bitişen Rey Taberistan, Cürcan, Nişabur dağlarına bitişir.

Bahsedilen dağların hükümdarları değerli çiftliklere, kalelere, atlara, sürü hayvanlarına, hatta rustakları, mamur iklimleri olan şehirlere sahiptirler. Buralar onların mülkü gibidir. Ürünlerinden, nimetlerinden faydalanırlar. Bahsettiğim bu dağların nahiyelerini, şehirlerini, bölgelerin ucuzluğunu, verimliliğini, meralarını, sürülerini, hayvanlarını, hayratını, ormanlarını, nehirlerini, yaş-kuru meyvelerini, kayın, bağ, ceviz gibi ağaçlarını tam değerlendirmek, yazmak mümkün değildir. Hükümdarları rahat, nimetlerden, lezzetlerden, parfüm, elbise, güzel hizmetçiler gibi lüks şeylerden (s. 348) altın, gümüş koşumlu atlardan, katırlardan, şarkıcı, odalık güzel cariyelerden, aşçılardan, bol gelen nimetlerden, çok sayıda altın gümüş alet ve kaptan, siyahla desenlenmiş kıymetli ağır kaplardan, tabaklardan, ritillardan, taslardan, ibriklerden, kulplu bakraçlardan, altın ve gümüşten yapılmış enteresan şeylerden, yakut gibi mücevherlerle süslenmiş sağlam cam billur eşyalardan faydalanırlar. Bu hükümdarların çoğunun her yıl Azerbaycan hükümdarına vergi gibi takdim ettikleri hediyeleri, vergileri vardır. Hepsi ona itaat ediyorlar. Aksi takdirde onları yola getirir. İbn Ebi'l-Sâc onlardan bazen az şey alarak, bazen hediye şeklinde önemsiz şey alarak yetinirdi. Ülke Sellar denen Merzüban b. Muhammed b. Müsafirin eline geçince divanlar kurdu. Kendine tabi olanların uyacağı kanunlar koydu. Bu bölgenin gördüğüm en büyük hükümdarı Şirvanşah Muhammed b. Ahmed el-Ezdî ile Lâyican hükümdarıdır. Bu hükümdarın toprağının bir kısmı Kafkas dağlarına bitişir, etrafı ona Layicanşah derler. Senharib denen Sanâri ona bağlıdır. Zevezan, Van, Vastan sahibi İbn el-Deyrânî gibi Hristiyandır. Bunların durumlarından, kadastro tamamlandıktan, mahsüller alındıktan sonra her yıl vermeleri gereken mallarından, vergilerinden hediyelerden bahsedeceğim.

Azerbaycan halkı, Ermeniye halkının çoğu Farsça konuşurlar. Aralarında Arapça konuşanlar da vardır. Farsça konuşup Arapça'yı iyi anlamayan azdır. Arapça'yı daha fazla tüccarlar, çiftlik sahipleri konuşur. Ermeniye etrafında bazı (s.

349) guruplar, Debil, Neşvâ havalisinde olduğu gibi, Ermenice konuşurlar. Berdea halkı ise Errân (Revan) diliyle konuşur. Ünlü Kafkas dağlarında kâfırların konuştukları çeşitli diller bulunur. Çoğunluğun konuştuğu bir dil de vardır. Azerbaycan, Erran ve Ermeniye’de paralar altın, gümüşdür. Halkının çoğu sulhsever, hayra, hayırlı kişilere rağbet gösteren, çalışkan, başlarına gelen felaketlere sabreden kişilerdir. Zamanımızda onların çoğu hadisçilerin, haşviyenin mezhebinde veya Bakli bâtınilerin (İsmâilerin) mezhebindedir. Azerbaycan, Ermeniye, Erran’da kelamcı, kelama, münazaraya aşırı önem veren yoktur. Aralarında tabibler, faziletli kişiler vardır. Tıp mesleğinden zengin olmuş, çiftlik mal, sürü sahibi kişiler gördüm. cantık ilminin küfre götürdüğünü, Cedel ilminin vaciplerden, siyasetin vasıtalarından insanı alı koyduğunu düşünüyorlardı.

Azerbaycan, Erran, Ermeniye’de yollar ve mesafeler: Berdea’dan Erdebil’e giden yola gelince, Berdea’dan Mûyan köyüne 7 fersahtır. Mûyan’dan Beylekan’a 7 fersahtır. Beylekan hoş, suları, bahçeleri, ağaçları, değirmenleri çok bir şehirdir. Buradan, daha büyük, geniş, kalabalık, çarşıları ticaret haneleri çok bir şehir olan büyük şehirler gibi amillikleri, otelleri bulunan Versan’a 7 fersahtır. Versan’ın etrafında suru, rabazında çarşıları vardır. Versan’dan Belhak’a 7 fersahtır. Belhak kalabalık, yolcular için ribatlar, oteller bulunan bir köydür. Yolcular bu otellere inerler. Belhak’tan Beylekan’a benzeyen Berzend’e 7 fersahtır. Buradan Erdebil’e 15 fersahtır. İkiisi arasındaki yol kesintisiz sağlı-sollu köyler, evler arasından geçer. (s. 350) Berdea’dan Bab el-Ebvab’a giden yola gelince Berdea’dan Kür nehri üzerinde, ticarethanelere, iyi ürünlere sahip önemlice bir şehir olan Berdic’e 18 fersahtır. Berdic’te Kür nehrini geçtikten sonra Şamâhiye’ye 14 fersahtır. Şamahiye’den Şirvan’a 3 gün, Şirvan’dan Lâyican’a 2 gün, Lâyican’dan Samur Köprüsü’ne 12 fersah, buradan Bab el-Ebvab’a 20 fersahtır. Toplamı 90 fersah civarındadır. Berdea’dan Tiflis’e giden yola gelince, Berdea’dan iyice bir şehir olan Cenze’ye 9 fersah, buradan Şemkür’e 10 fer-

sah, buradan Hunan şehrine 21 fersah, Kalet-i ibn Gendeman'a 10 fersah, buradan Tiflis'e 12 fersaktır. Toplam 62 fersah eder. Berdea'dan Kalkatas'a 9 fersah, buradan Metezis'e 13 fersah, buradan Dûmis'e 12 fersah, buradan Keylekûyen'e 16 fersah, buradan Sisecan'a 16 fersaktır. Sisecam güzel, orta derece bir şehirdir, Debil'e 16 fersaktır.

Berdea'dan Debil'e giden yol Ermeniler ülkesinden geçer. Bütün buradaki köyler, şehirler Sünbat b. Aşot el-Ermeni'nindi. Yusuf b. Ebi'l Sac zorla onun elinden aldı. Ona zülmetti, Allah'ın Rasûlünün geleneğini bozdu. Zira, Rasûlüllah *“Ben zimmetine en çok riayet edilecek kimseyim. Bir İmamın (halifenin) veya ona tabi olan her hangi bir kişinin, ehl-i zimmetin haklarına zorla tecavüz etme hakkı yoktur. Ancak tedip etmek, onları yola getirmek maksadıyla zor uygulayabilir.”* der. Hz. Peygamber başka bir hadisinde şöyle der: *“Müslümanların kanı birbirine müsavidir. En değersizleri de onların ahdini yerine getirir. (s. 351) Onlar başkalarına karşı harp halindedirler. Bir cephe de Müslümanlar aralarından değersiz bir kişiyi başlarına emir tayin ederlerse, onu deneyip bilgili, adil, onların lehine hüküm vern bir adam olduğunu anlarılarsa ve bu emir etraftaki gayrı Müslimlere verilen amannamelere riayet ederse, hiç kimsenin kendini beğenerek ona verilen biati bozmaya hakkı yoktur.”* Öyleyse, İslâm'ın ilk zamanlarında adil bir halifenin, Müslümanların lehine, onların şerefine yakışan bir şekilde, cizye vermek şartıyla yerlerinde bıraktığı kişilere zulmetmesi Müslümanların faydasında kullandığı bir hususu cahil, sarhoş bir kimsenin bozması nasıl caiz olur. Halbu ki, onlar hiçbir fazla şey istemeden günümüze gelmişlerdir.

Erdebil'den Zencan'a giden yola gelince, Erdebil'den Sepid-rud köprüsüne 1 konak, buradan Sarah'a 1 konak, buradan Toy'a 1 gün, buradan Zencan'a 2 konaktır. Erdebil'den Merağa yoluna gelince, Erdebil'den Kursara'ya 12 fersaktır. Kursara büyük kalesi olan bir saraydır. Geniş bir bölgesi, bir rustakı, her ay ve senenin belli zamanlarında ay başlarında kurulan pazarı

vardır. Eskiden gençken buraya gelmişim. Her taraftan insanlar eşya, bez, değerli eşya, baharat, ıtır, çeşitli meşrubat, eğer, kılıç, kolan, örtü, gâşiye Merağa silah kemerleri, Irak'tan getirilen sarı, altın, gümüş aletler, eşyalar, atlar, katırlar, eşekler, sığırlar, koyunlar getirmişlerdi. Her yer (s. 352) dereler, tepeler insanlar ve getirdikleri mallarla, söylediğim şeylerle doluydu. Pazarın bulunduğu yer 3 fersah uzanıyordu. Yemen'den Mısır'dan, Irak'tan, Mağrib'ten, Şam'dan, Horasan'dan, diğer yerlerden tüccarlar gelmişti. Gelenler arasında Azerbaycan tüccarlarının Seyyidi Ebû Ahmed b. Abdurrahman el-Şizi el-Merağı, bölgenin ileri gelenleri de vardı. Kâtibi Ebü'l Feth b. Mehdi ona *"Ebû İshak el-Mâcerdânî mallarını satıp döndü. Bize bir şey getirmedi."* dedi. Ebû Ahmed el-Merağı *"Ne kadar sattı."* diye sordu. Kâtibi *"100.000 baş hayvan sattı."* dedi. Bunu defalarca tekrarlattım. Bana *"İsrar ettin, Allah rahmet eylesin, babam panayır olmadığı bir sırada buradan 1.000.000 koyunla döndü."* dedi. Ben sözünü tekrarlattım. O da *"Evet, Şuayb b. Mihran da aynı miktarla hayvanla döndü."* dedi. Daha sonra ondan bu Pazar yeri hakkında Yusuf b. Ebi'l Sac zamanına ait çeşitli hikâyeler duydum. Onları burada anlatmayacağım. Anlattıklarım bu pazarın önemini büyüklüğünü gösterir. Kursaura'dan Merağa'ya 12 fersaktır. Kursara ile Erdebil arasında **Serat** şehri bulunur. Burası hoş, hayratı, vergisi, bostanları, suları, meyveleri, ekinleri, değirmenleri, çok bir şehirdir. (s. 353) Güzel çarşıları, temiz otelleri vardır. Buranın Zenbur oğullarından, başka ailelerden eşrafı vardı, öldüler. İhtiyarlarına yetiştirmiş çok cömert kişilerdi. Sellar'la işbirliği içindeydiler. Erdebil'den Meyânece'ye 20 fersaktır. Meyanec güzel, halkı müreffeh, hayrı bol bir şehirdir. Mayanec'ten Hûnec'e geçilir Hûnec şehrinde, Azerbaycan'dan Rey tarafına gidenlerin yanlarında çıkan eşyadan vergi alınan gümrük bulunur. Köle hayvan, koyun, sığır, vs. gibi bütün ticaret mallarından vergi alınır. Bu gümrük yerinin yıllık geliri devamlı 100.000 dinardan, bazan

1.000.000 dirhem fazla vergi alınır. Yeryüzünde bu gümrük kadar çok vergi alınan yer yoktur.

Erdebil'den Amid'e ve el-Cezire hududlarına (cephesine) giden yola gelince, Erdebil'den Merağa'ya 40 fersah kadardır. Merağa'dan Urmiye'ye hayvan sırtında ve gemiyle 30 fersah kadardır. Urmiye'den Selmas'a 1 konak, buradan Hoy'a 9 fersah, buradan Bergeri'ye 30 fersah, buradan Erciş'e 2 gün buradan Ahlat'a 3 gün, buradan Bidlis'e 3 gün. Buradan Erzen'e Meyyâfârîkin'e 4 gün, buradan Âmid'e 2 gün, buradan Sügur'a yani Şimşat, Samsati Malatya'ya giden gazilerin yoluyla Haran'a 5 gün kadardır. Merağa'dan Debil'e Urmiye, Selmas yoluyla gidilirse Hoy'a kadar 53 fersah, buradan Neşvâ'ya 5 gün, buradan Debil'e 4 konaktır. Merağa'dan (s. 354) Dinaver'e 60 fersaktır. Dinaver'de minber bulunmaz. Bu, bahsedilen bölgelerin mesafelerinin, yollarının hulasasıdır.

Bahsedilen Azerbaycan, Erran, Ermeniye bölgelerinin eskiden ve zamanımızdaki durumuna gelince, bölgenin hükümdarlarına toplanan yıllık vergileri bu yerlerin durumlarını gösterir. Bazan artmasına, bazan eksilmesine rağmen orta derecede toplanan vergi 344/955 yılına aittir. Bu sene vergi toplama görevini (iltizamını) Ebü'l-Kasım Yusuf b Ebi'l-Sac'ın işlerini idare eden (zimzan sahibi) Ebü'l-Kasım Ali b. Cafer üzerine almıştı. Şirvanşah sahibi ve hükümdarı Muhammed b. Ahmed el-Ezdi'nin veziri Merzûban b. Muhammed için 1.000.000 dirhemlik vergi toplamayı kabul etti. Ona Şeki sahibi Ebû Abdülmelik ortak oldu. İbn Sevâde denen Senharib'le bölgenin sahibine 300.000 dirhem ve bazı hediyeler vermek üzere anlaştı. Cürz sahibi Veşkan b. Musa ile 200.000 dirheme. Veyzur sahibi Ebü'l-Kâsım el-Veziri ile 50.000 dinar ve bazı hediyeler vermek üzere anlaştı. Ebü'l-Haycâ b. Ravvad idaresi altındaki Ahar, Verzukan için 50.000 dinar, hediyeler vermek üzere anlaştı. Ebü'l-Kâsım el-Ceyzânî'nin elindeki yerlerden 400.000 dirhem istedi. Fakat o, bunu fazla bulup eksiltmesini istedi, 300.000 dirhem, 100 Rum diba elbisesi vermek üzere

anlaştı. Benü'l-Deyrâni ile kabul ettikleri 100.000 dirheme anlaştı. Sonra onlardan mükâfat olarak dört yıl vergi almadı. Kendilerine sığınan Deysan b. Şazelûye'yi vermelerini istedi. Onlar da Deysan'ı teslim ettiler, ona hıyanette bulundular. İç Ermeniye'deki Sünbat oğullarıyla 1.000.000 dirheme anlaştı. (s. 355) Sonra onlardan 200.000 dirhemi almaktan vazgeçti. Hacin sahibi Senharib ile 100.000 dirhem, hediyeler, 50.000 dirhemlik koyun-keçi vermek üzere anlaştı. Anlaştığı vergilerin para, mal, hediye, hayvan, altın-gümüş, zinet eşyası cinsinden toplam tutarı 10.000.000 dirheme anlaştı. Bütün Azerbaycan, Ermeniye, Erran ve havalisinin yıllık vergisi tutarı 500.000 dinar oldu. Bildiğim, araştırdığım kadarıyla bölgeye dair haberlerin, bilgilerin özeti budur.

Cibal

(Hamedan, Isfahan, Kum, Kazvin Bölgesi)

Cibal, Azerbaycan'a, Kûfe-Basra'ya ve oralara tabi yerlere komşudur. Doğusunda Horasan çölü, sırayla Fars, Isfahan, Huzistan'ın doğu sınırları, batısında Azerbaycan, kuzeyinde Deylem, Kazvin, Rey vardır. Rey, Kazvin, Ebher, Zencan bölgeleri Cibal'den ayrılır, Deylem mıntıkasına katılır. Bahsettiğim bu yerler Deylem dağlarını yay gibi kuşatır. Cibal bölgesinin güneyinde ise Irak ve Huzistan'ın bir kısmı bulunur.

(s. 358) Cibal bölgesinde meşhur şehirler vardır. En büyükleri Hemedan, Dinaver, Isfahan, Kum'dur, Kâşân, Nihâvend, Lur, Kerec, Burc gibi daha küçük şehirler bulunur. Bunlardan gerekenlerden bahsedeceğim.

Mesafelere gelince; büyük, güzel, değerli bir şehir olan, nehirleri, ağaçları, geniş âmilliği, çeşitli ürünleri, edeb, fazilet, cömertlik sahibi eşrafı bulunan **Hemedan** şehrinden Esedabad'a 15 fersaktır. Hemedan devamlı ucuz, koyunları, sütü, peyniri, ticareti bulunan bir şehirdir. Buraya bağlı Rudrâver âmilliğinde safran elde edilir. Vizkûbe amilliği de buraya bağlıdır. **Esedabad** da güzel, halkı güçlü, rustakları geniş, geliri bol bir şehirdir. (s. 359) Esedabad'dan Kasr el-Lüsus'a 7 fersaktır. Kasr el-Lüsus'ta Munis el-Muzaffer'in koyduğu minber bulunur. Buradan Mâzeran'a 7 fersah, buradan Kantarat el-Numan'a 5 fersah, buradan Ebû Eyyub köyüne 4 fersah, buradan Bihistun

(Bîsütun) dağına 2 fersahtır. Burada Sâysisânan adında bir köy bulunu. Bu dağda bir mağara bulunur, içinde Kisra'nın bindiği Şibdaz adlı atın resmi vardır. Bihistun'dan Karmîsin (Kirmanşah)'e 8 fersahtır. **Karmîsin** latif, akarsuları, ağacı, meyvesi olan ucuz, otu, sürüsü bol fişkırان pınarları, hayrâtı, ticareti olan bir şehirdir. Karmîsin'den iyi bir konaklama yeri olan Zübeydiye'ye 8 fersah, buradan etrafında bir sur, hoş akarsuları, çok koyunu olan Merc el-Kale şehrine 9 fersahtır. Buradan Irak'tan bahsederken anlattığımız Irak hududundaki Hulvan şehrine 10 fersahtır.

Hemedan'dan Dinaver'e giden yola gelince, Hemedan'dan Mâderan'a 4 fersah, buradan Ravudar'a 4 fersah, buradan zikri geçen Esedebad şehrine 9 fersah, buradan Suhne'ye 9 fersah, buradan Dinaver'e 8 fersahtır. Toplam 30 fersah eder. Hemedan'dan Sâve'ye 30 fersahtır. Sâve, Irak yolu üzerinde develeri çok, durumu iyi bir şehirdir. Buralı hacıların çoğu (s.360) develere binerek hacca giderler. İyi deve yetiştirdikleri gibi, iyi devecidirler Mâverunnehir vs. yerlerin halkın deve ile Mekke'ye götürürler. Sâve'den Rey 30 fersahtır. Hemedan'dan Azerbaycan'a giden yola gelince, Hemedan'dan Bârsiyan 10 fersah, buradan Uz'a 8 fersah, buradan Kazvin'e 2 gündür. Kazvin ile Hemedan arasında şehir yoktur. Kazvin'den Ebher'e 12 fersah, buradan Zencan'a 20 fersahtır. Ebher büyük bir şehirdi. Kürdler, Deylemler buranın başına bela oldu, durumu değişti. Bu yol eskiden meşhurdu. Emniyeti azalınca yolcular Hemedan'dan Zencan'a Suhraverd yoluyla gitmeye başladılar. Bu yol 30 fersahtır.

Hemedan-Isfahan yolu: Hemedan'dan Râmin'e 7 fersahtır. Râmin'in durumu iyi bir şehirdir. Râmin'den Bürücerd'e 11 fersahtır. Bürücerd, Râmin'den daha büyük, her bakımdan daha iyidir. Bürücerd'den Kerec'e 10 fersahtır. Kerec Bürücerd'den daha büyük, kalabalık, hali iyi, ihtiyaç duyulan şeyleri daha çoktur. Kerec'ten Burc'a 12 fersahtır. Burc'un durumu daha iyidir. Burc'tan Hunican menziline 10 fersah, buradan Isfahan'a

30 fersahtır, aralarında şehir yoktur. Hemedan'dan Huzistan'a giden yola gelince, Hemedan'dan Rudrâver'e 7 fersahtır. Rudrâver güzel, değerli, bir bölgedir. Burada yeryüzünde eş bulunmayan kaliteli safran yetişir. Rudraver'den Nihavend'e 7 fersahtır. Nihâvend büyük, ticareti, rustakları mamurluğu çok bir şehirdir. Nihavebd'den Laşter'e 10 fersah, buradan Şabur-Hast'a 12 fersah, buradan (s. 361) Lur'a 30 fersahtır. Yol üzerinde şehir köy bulunmaz. Hemedan'dan Sâve'ye 30 fersah, buradan Kum'a 12 fersah olup iki günde katedilir. Kum'dan Kâşan (Kâsan)'a 12 fersahtır. Kum ile Kâşan büyük, hayratı, sultana geliri, vergisi çok iki şehirdir. Kum halkı genellikle Şii, Kâşan halkı genellikle Sünnidir. (hoşviyedir).

Rey'den Kzvin'e 30 farsahtır. Cibal amillikleri içinde Kazvin'in benzeri yoktur. Halkı zengin, ilim sahibi kişilerdir. Deylemler gelmeden önce halkı cömert, faziletli, seyyid, Kerem, İzzet-i nefis, himmet sahibi kişilerdi. Bu şehirden nice büyük kişiler, Irak ve diğer yerlerde meşhur reisler çıktı. Hemedan'dan Dinaver'e 20 küsur fersah, buradan Şehrazur'a da 4 konaktır. Hulavan'dan Şehrazur'a da 4 konaktır. Dinaver'den Saymara'ya 1 gün, Lur'dan Kereç'e 6 konaktır. Isfahan'dan Kâşan'a 3 konak, Kum'dan Kâşan'a 2 konaktır.

Cibal bölgesinin meşhur şehirleri Hemedan, Rudrâver, Râmin, Bürûcerd, Kereç, Ferâvende, Nihâvend, Kasr el-Lûsus'tur. Zerrinrud nehri ise Isfahan nehridir. Esedâbad gibi, bahsedilen şehirler bu nehir üzerindedir. Cibal'in diğer şehirleri, Dinaver, Karmisin, Merc, Tazar, Havmet-i Sahraverd, Şahrazar, Zencan, Ebher, (s. 362) Simnan, Kum, Kâşan, Rûde, Puste, Kereç, Bereç, Isfahan, Han-ı Lencan, Barına (yeni bir şehirdir), Saymere, Sirvan, Sirvan nahiyeleri, Dur el-Râsibi, Talekan'dır.

Bu şehirlerin durumları, büyüklükleri: Hemedan 1x1 fersah büyüklükte, İslâm devrinde inşa edilmiş bir şehirdir. Suru, rabazı vardır. Şehrin 4 demir kapısı bulunur. Binaları kerpiçtendir. Suları, bostanları çoktur. Ziraatı sulu ve kuru tarımdır. Verimli, hayrı, ticareti, mîrî malı çok bir şehirdir.

Dinaver, Hemedan'ın üçte ikisi kadardır. Meyveleri, ekinleri bol, verimli, halkı Hemedan halkından daha güzel tabiatlı bir şehirdir. Suları, şerefi, vardır. Eğer halkının âdâbı, ilimde şöhrati bakımından Hemedan'dan üstün olduğunu söylersem hata etmem. Burada yetişen âlimlerden biri çeşitli esrelerin yazarı Ebû Muhammed Abdullah b. Kuteybet el-Dinaverî (ö.889), diğer biri *Kitab el-Envâ*, *Kitab el-Nebat* adı eserlerinin, başka kitaplarının yazarı Ebû Hanîfet el-Dinaverî (ö.895) dir. *Kitab el-Envâ*' çok güzel bir eserdir. **Isfahan** iki şehre ayrılır. Birine Şehristan, diğerine Yahudiye denir. Endelüs'teki Kurtuba ile el-Zehra şehirleri arasında olduğu gibi, Isfahan'ın iki şehri arasında 2 mil kadar mesafe bulunur. Her iki şehirde minber vardır. Yahudiye şehri Şehristan'ın iki misli büyüklüğündedir. Evleri kerpiçtendir. Isfahan, Cibal mıntıkasının en verimli, en geniş, en zengin, en kalabalık, en çok ticareti, yolcusu, nimeti, hayratı, meyveleri, hoş yiyecekleri olan şehridir. Fars, Cibal, Horasan, Huzistan'ın iskelesidir. Cibal bölgesi en çok yük devesi olan yerdir. (s. 363) Burada attabi, alaca, ibrişim, pamuklu kumaşlardan yapılmış elbiseler üretilir. Irak'a, Fars'a, Cibal şehirlerine, Horasan, Huzistan gibi yerlere sevk edilir. Isfahan attabîsi kadar güzel, sağlam attâbi kumaşı yoktur. Burada safran, çeşitli meyveler yetişir, bunlar Irak'a ve başka yerlere sevk edilir. Rey dışında Irak'tan Horasan'a kadar, Isfahan'dan daha çok ticareti bulunan şehir yoktur.

Isfahan'ın nezih nahiyleri, güzel rustakları vardır. Fars yoluyla Isfahan yakınına varan ve Serefraz yokuşu'na çıkan kişi Isfahan'ın iki şehrini, şehirle birleşen rustaklarını, gözüün hoşlandığı, bakmaktan usanmadığı en güzel manzarayı görür. Rustakların en değerlisi Ceyy rustakıdır. Bu rustakta güzel çiftlikler, büyük köyler bulunur. Yılın günleri sayısınca olduğu söylenir. Rivayete göre İskender Şehristan'ın surunu yaptıırken her köy için 365 burç yaptırmış, kuşatma ve eşkıya tehlikesi anında köylerin halkının bu burçlara sığınmasını istemiştir. Zira, Isfahan eski zamanda Türklere, Deylemlere karşı cepheydi,

şehrin etrafındaki rustaklardan biri de Lencan, Mihran, Cünbe, Kerec, Kadar, Kihgâvsan, Berhuvar, Beraân rustaklarıdır. Bu rustaklarda büyük, kalabalık, bol mahsüllü çiftlikler (köyler) vardır. İçlerinde minberi, hatibi, çarşısı, hamamı olanlar bulunur. Şehirde reislere, aşrafa ait güzel büyük evler, kasırlar bulunur. Ebû Ali b. Rüstem'in kasrı va Sâbat adıyla anılan kasır bunlardandır. Sâbat kasrı kireç ve tuğla ile inşa edilmiştir. Yakınında Zerennrud nehri üzerinde gezinti yerleri bulunur. Bu nehrin suyu tatlı, iki tarafına dizilmiş köşklerle manzarası güzeldir. Doğu kıyısında Abdurrahman b. Ziyad'ın, Kerîne suru içinde İbn Ebî'l-Fadl'ın köşkleri vardır. Batı kıyısında ise Zerekabad, Tace adlarında iki büyük mahalle bulunur. Buralarda kıymetli Saklatun, attabî kumaşları, toprak kaplar üretilir. Kerîne'nin nevrüz öncesi içki içmek, musiki ile eğlenmek için kurulan bir panayırdır. Çeşitli enteresan lezzetler, süslerle bu panayır 7 gün sürer. Panayıra gelenler çok güzel, makbul yemekler yerler, içkiler içe'ler. Şehir halkı ve bu panayıra gelenler önceden bol yiyecek, güzel giyecekler, süsler, eğlence vasıtaları hazırlarlar. Panayır sırasında ırmak kıyısındaki köşklerdeki toplantılarda, meclislerinde eğlenceye, zevke dalarlar, usta kadın-erkek şarkıcıları dinlerler. Eğlenmek, yiyip içmek için gece gündüz damlarda, çarşılarda toplanırlar. İdareciler onlara müsamaha gösterir, engel olmazlar. Bu eğlenceler uzun zamandır adet halini almıştır, insanların eğlencesine engel olunmaz. Anlattıklarına göre güneşin koç burcuna girdiği sırada yapılan bu panayırda insanların harcadığı para 200.000 dirheme ulaşır. Ayrıca, çok ucuz, bedava gibi satılan güzel meyvelerden, yiyeceklerden, içeceklerden faydalanırlar. Onların kullandığı menn 400 dirhamdır. 100 menn üzüm 5 dirheme, 70 menn şıra, şarap 5 dirheme satılır. Meyveleri ise çok lezzetli, güzel olup eskisi yenisine karışır. Bu meyveler armut, sini(?), ayva, nar, kelman elması gibi meyvelerdir. Kelman Yahudiye yakınında bir köy olup elması çok lezzetli, güzel kokulu ve görünüşlüdür. Mahzenlerine, ambarlarına kışın yemek için üzüm asarlar. Şehrin

yakınında Mârbânân denen yerin bostanları sağlı-sollu 1 fersah mesafe tutar. Bu yer şehrin batısındadır. Yıllık harcanan paranın 100.000 dirhem olduğu söylenir. Bu köyde çok miktarda buz, kar üretilir. Bu işi iyi bilenler, başka yerlerde de üretirler. Nehrin batı kıyısında bol miktarda meyve yetiştirilir. Buranın aşağısında vadideki nehrin kıyısında iki büyük çiftlik (köy) bulunur, birine Betrûkan, diğerine Mehrukan denir. Çok temiz, yemyeşil bir yerdir. mehrukan'dan (s. 365) büyük, suyu bol bir ırmak çıkar. Bu suya Yâserm denir. Üzerinde çeşitli çiftlikler yer alır. Bahsedilen su Zerenrud nehri kıyısında, nehirden bir ok atımlık mesafeden çıkar. Zerenrud nehri Hânân'da büyük, yüksek bir dağın dibinden çıkar. Bu dağın doğusundan Isfahan suyu, batısından Ahvaz suyu çıkar. Ahvaz suyuna çıktığı yerde Mânân denir. Zerrud nehri aslında iki suyun birleşmesinden oluşur. Bunlardan biri Hânân'dan, diğeri Hankan tarafından gelir. Hankan'dan gelene Ferizin denir. Bu nahiyede çok sayıda çiftlik, geniş rustaklar vardır. Buralardan enva-i çeşit ticaret malları, bal, yağ, kuru üzüm, çeşitli zahireler, hububat etrafa sevk edilir. Aynı zamanda çok sayıda koyun sığır, yetiştirilir. Verimli, hayratı bol ve verimliliği güzellikleri, rahatlığıyla meşhur olan diğer yerlere benzer bir bölgedir. Bu vadi ile Isfahan arasında 20 fersah kadar mesafe bulunur. Bu vâdi Rudbar yakınında Hânân vadisine dökülür. Zahiyesi bol, çeşitli, geliri, vergisi devamlı bir yerdir. Eskiden burası hırsızların, arsızların, fesatçıların mekânıydı. Suları Han-ı Lencan'a kadar varıyordu. **Hân-ı Lencan** küçük, verimli, hayratı bol bir şehirdir. Sulak, ağaçlık, çok güzel bir nahiyesi, rustakı vardır. Burada çok tatlı, güzel şeftali yetişir. Büyük bir kalesi bulunur. Bu kale Hân-ı Lencan'ı ve etrafını idare eden emirlerin hazinesidir. Burasıyla Isfahan şehri arasında 9 fersahlık mesafe vardır. Bahsedilen suyun bir kısmı Mehrin rustakına akar. Burada, dağ gibi büyük bir tepe bulunur. Üzerinde bir kale vardır. Bu kalede bir ateş-kede bulunur, ateşinin çok eski zamandan beri devam ettiği söylenir. Burada Mecusi din adamları, muhafızları bulunur.

Çok zengin oldukları söylenir. İçki yapar, uzun müddet bekletirler, insanlar, makbul olduğu için, oraya içki almaya giderler. Bu içkiyi satıp para kazanırlar. Yukarıda Zerenrud suyunun, şehrin suru yanından aktığını, (s. 366) bu suya çok sayıda vadi ve pınarın karıştığını, suyunun taksim edilip hiçbir parçasının zayi edilmediğini söyledik. Bu sudan ayda 9 gün Ruydest ve Berâan rustakına su verilir. Bu rustak büyük, 10 minberlik kadar bir nahiyedir. Bol hububatı vardır. Isfahan'ın zahiresinin çoğu buradan getirilir. Zerenrud ırmağının suları ziraat zamanında, insanların ekini (ziraatı) toplanılmasına kadar 40 gün boyunca sarfedilir. Kalan kısım Mecusilerin hası olan Berzend köyüne ulaşır, burasıyla halı dokunan Kuratan çiftliği (köyü) arasında yerde kaybolur. Bazıları bu suyun kalanının Kirman'daki Tahfiruz gölüne karıştığını söylerler. Göle döküldüğü 9 fersah kadarlık mesafe bataklık gibidir. İnsan burada iki tahta veya ipten iki küfe üzerinde yürüyebilir. Bu göl Kirman'ın Horasan çölü kıyısındadır. Isfahan hudutları içinde iki büyük nahiye vardır. Birine **Berhuvar** denir. Bu nahiyede 100 kadar köy bulunur. Bu nahiyenin suları arklar içinde akar, pamuklarını, susamlarını, darı vs. hububatlarını sulamada kullanılır. Bu bölgede çok sayıda deveci, yük devesi bulunur. Diğer nahiyeye **Kihkavsan** rustakı denir. Burada şişler, müzmin hastalıklar için ünlü kaplıca vardır. Her taraftan buraya gelirler. **Kötürüm**ler sağ-salim yürüyerek ayrılır. Bu kaplıcanın etrafında çok sayıda rustak bulunur. Rivayete göre, Buhtunnasr zamanına Şam'dan Yahudilerin gelişine kadar Isfahan bu kaplıca etrafındaymış, Yahudiler eski topraklarından kaçıp benzer bir yurt aramışlar, Yahudiye şehrinin Eşkehan denen yerine gelmişler. Suyunu, toprağını eski yurtlarıyla mukayese etmişler. Kendi dillerinde *“Eşkehan yani burada oturulan.”* demişler. O zaman bu (s. 367) yer boş bir araziymiş, burada evler yapmışlar. İmar etmişler, çiftçilik, ağaç dikme, ziraat gibi işlerle uğraşmışlar. Burada kalmışlar. Sâyik civarında bir şehir varmış, halkı bu civarın otlaklarından faydalanırlarmış. Bu Yahudilere onların

zararı dokunmuş, onları bazı şeylerden engellemişler. Aralarında uzun savaşlar, mücadeleler olmuş, sonunda Yahudiler gelip gelmiş. Böylece Yahudiye'yi kurmuşlar. Suların kenarlarına ağaçlar dikmişler buradan para kazanmışlar, evler yapmışlar, boş arazilere ekin ekmişler, şehirlerin ihtiyacı olan şeyleri, sürü hayvanları edinmişler, rahat ve bolluk içinde yaşamak isteyenler buraya yerleşmiş, cahiliye devri dihkânları (köy ağaları), İslâm devrinin büyükleri, zenginleri buraya yerleşmiş. Bir kitapta okuduğuma göre, bir zamanlar buranın haracı 12.000.000 dirheme ulaşmış. Bu şehrin halkı hayırsever, eskileri hayırla yadeden kişilerdir. Onlardan biri Şehrîstan eskiden Yahudiye'den daha çok ticarete mala sahipti. Orada ulu kişiler vardı, ulu kişiler burayı idare ediyorlardı. Halk ve yabancılar burayı doldurdular.

Kerec dağınık bir şehirdir. Kerec-i Ebû Dülef diye tanınır. Ebû Dülef ailesi, çocukları iyi günlerinde burada oturuyordu. Buradaki evleri, hükümdarların evleri gibi yüksek, geniş saraylardır. Ziraat alanları, sürüleri vardı. Kerec'te fazla bostan, gezinti yeri yoktur. Meyveleri Bürûcerd ve başka yerlerden gelir, (s. 368) evleri topraktandır. Burası 2 fersah kadar uzanan bir şehirdir. İki çarşısı bulunur. Biri Cuma mescidinin kapısı yanındadır, uzundur. Diğer çarşısı büyükçe bir boş alandan sonra bulunur. Her iki çarşının yanında evler, binalar, hamamlar vardır. Bürucerd şehrinde Ebû Dülef ailesinin veziri minber yapmıştır. Burası müstahkem hayratı bol bir şehirdir. Kerec'e, diğer yerlere, hatta Hamedan, Dinaver'e meyve ihraç eder, uzunluğu genişliğinden fazladır, yarım fersah kadardır. Burada bol safran yetişir. **Nihâvend** bir dağın üzerinde kurulmuştur. Evleri kerpiçtendir. Burada nehirler, bostanlar, bostanlar, bol meyve bulunur. Meyveleri bol, güzel olduğu için Irak'a sevk edilir. Burada biri eski biri yeni iki cami bulunur. Rudrâver meşhur büyük bir rustaktır, burada bol safran ekilir. Minberi Kerec el-Rudraver denen yerdedir. Çok sayıda köyü vardır.

Hulvan, Irak’a bakan dağın eteğindedir. Irak haritası içinde yer alır. [Bazıları Hulvan’ı Irak’tan sayarlar. Bazıları kar düştüğü için Cibal bölgesinden sayarlar. Cibal’den olduğunda şüphe yoktur.] evleri kerpiçten ve taştandır. Dinaver’in yarısı kadardır. 2 farsah uzaklığında devamlı kar bulunur. Şehrin bulunduğu yer sıcaktır. Bol miktarda hurma, incir ağacı bulunur. Amilliklerinde sular, ırmaklar akar. Narı, inciri tatlı ve meşhurdur. Fakat, ovası şimdi bir dereceye kadar bozulmuştur. **Saymara**, Şirevan iki küçük şehirdir. Binalarının çoğu Tekrit Musul’da olduğu gibi kireç, taştan yapılmıştır. Bu şehirlerde bol, ceviz, sıcak-soğuk ülkelerde yetişen hoş kokulu meyveler yetişir. (s. 369) Bu şehirlerde sular, ağaçlar, ziraat boldur. Nezih yerlerdir. Evlerinde, mahallelerinde sular akar. Şehrazur küçük bir şehir olup, burayı ve civarını Kürdler ele geçirmiştir. Sultan tarafından tayin edilmiş valisi, vergilerini toplayan âmili yoktur. Bolluk, ucuzluk, hoş, verimli, zengin bir yerdir. **Suhraverd** şehri de Şahrazur gibidir. Burayı da Kürdler ele geçirmiştir. Şehrazur kadar büyüklüktedir. Eskiden halkının çoğu harici idi. Şimdi oradan ayrıldılar, itaat arzedenleri, ülkelerini sevenleri kaldı. Her iki şehir müstahkem ve etraflarında sur vardır.

Kazvin şehrinin üst tarafında kalesi, içinde camisi bulunur. Deylemlerin uğrak yeridir. Abbasîlerin başlarında Deylemlere karşı sefer yapılan bir cepheydi. Kazvin’le Deylem eşkıyalarının arası 12 farsahtı. Talekan Deylemlere Kazvin’den daha yakındır. Kazvin’in ancak kendine yetecek kadar akarsuyu vardır. Bu su bir arktan Cuma cami içine gelir makbul su değildir. Kazvin halkının bahçeleri, bağları, ekinleri hep yağmur suyuyla yetişir, hatta kendilerinden artar, başka yerlere sevk edilir. Eskiden bu şehirde hariciler vardı. Onlara ziyaret eden olmazdı. Kazvin halkı iyi, iyilik sever insanlardır. Mütezile kelamcılarının Ebü’l-Kasım Ali b. Cafer b. Hassan bu şehirdendir. Hafızasıyla ünlü büyük felsefecilerdendi. Ebû Cafer el -Utbi’nin yanında ondan ayrıldım. Mâverâûnnehir posta idaresinin başındaydı.

(s. 370) **Kum** şehrinin etrafında sur bulunur. Verimli bir yer olup halkı kuyulardan su içerler. Bostanları su dolaplarıyla sulanır. Burada meyveler, fıstık, fındık ağaçları bulunur. Bu bölgede Laşter şehrinden başka yerde fındık yetişmez. Bu yerde çok miktarda fındık yetişir. Cibal bölgesinde Saymara, Sirvan, Şâburhast'tan başka yerde hurma yetişmez. Yalnız, hurma az yetişmesin rağmen, Irak'a yakınlığı dolayısıyla makbul hurmadır. Kum halkının hepsi şiidir, çoğu Arap'tır, dilleri Farsç'adır. **Kâşan** (Kâsan) küçük bir şehirdir. Buranın ve Kum'un, diğer Cibal şehirlerinin evleri kerpiçtendir. Sadece Rey şehrinin evleri kireçtendir, hoş bir birine yakın evlerdir.

Bütün Cibal mıntıkasında büyük ya da küçük göl yoktur. Bir göle de sınır değildir Ermeniye bölgesindeki Dâsin dağından çıkıp el-Cezire bölgesindeki dağlar arsından akan Zap ırmakları dışında kayık yüzen su yoktur. Bu sular dağdan çıkarlar, Dicle'ye karışırlar. İki ırmağı da gördüm. el-Cezire dağlarının Azerbaycan tarafından çıkıyorlar. Musul nahiyelerine akıyorlar.

Cibal şehirlerinin, nahiyelerinin topraklarının çoğu yüksek dağlar, sarp yerlerdir. Ancak, Hemedan – Rey – Kum arasındaki sahranın çoğu ovadır, burada dağ az bulunur. Şehrazur. Hududundan Âmid'e kadar dağları kuşatan Azerbaycan – el-Cezire arasındaki ve Musul civarındaki topraklar iki yer dışında, 30 – 40 fersah genişlikten fazla değildir. Bir konaklık ova yoktur. Bu topraklarda Humeydiye, Lâriye, Hezbâniye Kürdleri oturur. Şehrazur, Suhraverd gölgeleri de Hulvan, Saymara, (s. 371) Sirevan, Lar, Isfahan'a kadar, Fars hududundan Kâşan'a, Hemedan'a, Kazvin, Deylem'e kadar bu dağlarda insanlar otururlar. Bu dağlar Azerbaycan bölgesinde sarp, arazi, ova, dağ şeklinde Kafkas ve Hürmeniye dağlarına kadar uzanır. Şehrazur'dan Kâşan, Huzistan'a kadar bu dağların alt tarafında kalan yerler Mâheyn yani Kûfe, Basra mahları (hilalları) adıyla anılır.

Deylem dağları Deylemilere nisbet edilir. Zira, burası müstakil hükümdarlara sahiptir. Bu dağlar doğudan Taberistan, Cürcan dağlarına, batıdan Azerbaycan dağlarına bitişir.

Aralarında engel yoktur. Deylem adı bir müddet Horasan ve Azerbaycan amilliklerine de verilmiştir. Bağdad'ın doğusunda **Rey** şehri gibi mamur şehir yoktur. Ancak Nişabur, Rey'den daha büyük, daha geniştir. Binalarının birbirine yakınlığı, halkının zenginliği, verimlilik, mamurluk bakımından Rey daha üstündür. 1,5x1,5 fersah genişliktedir. Evlerinin çoğu kerpiç-tendir, bazı binaları kireç – taşla inşa edilmiştir. Bu civardaki en yüksek dağ Dünbâvend dumkâvend dağıdır, 50 fersah mesafeden görülür. Tepesine kimsenin çıktığını duymadım. Bu dağın birçok tılsımlı hikâyeleri vardır. *Zira, yeryüzünün her tarafında insanlar sihir ve tılsıma sığınurlar.*

Bihistun dağı sarp, zirvesine çıkılmaz bir dağdır. Nişabur'dan Hulvan'a gelen hac yolu bu dağın alt tarafının bir kısmından geçer. Dağın yüzü baştan aşağı çıplak kaygandır, bu şekle sokulmuştur. Rey'den Hulvan'a kadar bu şekildedir. Hatta, yerden itibaren bir bölümü yontulmuş gibidir. Bazıları (s. 372), zannederim Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 869) *Kitab el-Büldan* adlı eserinde böyle söyler. *Kitab el-Büldan* büyük şehirler hakkında bilgi veren nefis bir eserdir. Onun dediğine göre, Kisralardan biri gücünü, sultasını göstermek için bu dağın içinde bir çarşı kurmak istedi. Bu dağın yamacında Irak'a giden yol yakınında mağaraya benzer bir yer vardır, bu mağarada akarsu gözü bulunur. Burada çok güzel bir binek hayvanı resmi vardır. Bu resmin Kisrâ'nın Şibdaz denen atının resmi olduğu söylenir. Üzerinde Kisra'nın, mağarasının tavanında eşi Şirin'in resmi vardır. Bu mağarayı gören biri mağaranın biraz üst tarafında taş üzerinde bir mektep ile bir muallimin ve öğrencilerinin resmi bulunduğunu söyledi. Muallimin elinde bir kamçı varmış. Çocuklara vurmak için bu kamçıyı kaldırmış. Ayrıca burada bir mutfak ve aşçının taşa oyulmuş resmi, sacayakları üzerinde tencerelerin resmi varmış, aşçının elinde kepçe bulunuyormuş. Bunların hepsi taştanmış. Bu civarda, anlattığım bu dağdan başka dağ bulunmaz. Bana göre, Erdebil'e bakan Sebelan dağı (Dembâvend)'ndan daha büyüktür. Yalnız bu dağ

diğer dağlara bitişmediği için gerçek yüksekliğinden daha az yüksek görünür. Bu dağın zirvesine çıkan bir kişi görmedim. Debil'de Haris dağı her ikisinden daha yüksektir. Hürremiye dağları yüksektir, burada Hürramiler oturur. Bâbek buradandır, Hürremilerin buradaki köylerinde camiler bulunur, Kur'an okurlar. Bu arada, onların gizli ibahiye dininden başka bir dinleri olmadığı söylenir.

Bu bölgelerin (Cibal bölgeleri) halkının paraları altın ve gümüştür (dinar, dirhemdir). Altın para daha çok kullanılır. Ölçü birimlerine gelince Hemedan, Mâhât menni 400 dirhem ağırlıktadır. Cibal gölgesinde altın, gümüş madeni bulunmaz. Yalnız Isfahan yakınında Fars hududunda Fars hududunda sürme madeni bulunur. Cibal halkı genellikle koyun yetiştirirler. Sütle, (s. 373) süt mamulleriyle beslenirler. Sütten yoğurt, peynir gibi güzel tatlı şeyler imal ederler, etrafa gönderirler. Makbullüğü bilinir. Bu bölgenin reisleri, eşrafı cömertlik, reislik, efendilik vasıflarına sahip kişilerdir. Zamanımızda bu bölgenin divanı emirlik sarayı Rey'dedir. Hükümdarı Rukneddevle Ebû Ali Hasan b. Bûye (Büveyh)'dir. Burayı mesken edinmiştir. Vergisi ona ve hanedanına toplanır.

Deylen, Taberistan Gilan, Cürcan (Tahran Bölgesi ve Hazar Denizinin Güneyi)

Cürcan, Deylem bölgesinin güneyinde Kazvin, Tarum Azerbaycan'ın bir kısmı bulunur. Doğusunda Rey bölgesinin geri kalanı ve Taberistan, kuzeyinde Hazar Denizi, batısında Azerbaycan'ın bir kısmı, Erran (Revan) ülkesi bulunur. Deylam ve Taberistan'a bitişigindeki Rûyenc, Baduskan, Kârin ve Cürcan dağlarını da ilâve ettim. Hazar Denizi'nin haritasını sonra ayrı yaptım. Onun yerini ayrı gösterdim. Bundan sonra gelecek, buralara (Deylem ve Taberistan'a Hazar Denizi'ne) bitişen kısımlardan bahsetmedim, haritasını da vermedim.

(s. 376) Hazar Denizi'nin İslâm ülkesine komşu olan kısmı budur.

Deylem bölgesine gelince, burası ova ve dağdır. Ovalık yeri Gilan'dır. Giller, Deylem dağlarının alt tarafında (kuzeyinde) Hazar Denizi kıyılarına yayılmışlardır. Bu dağların halkı has Deylemlilerdir. Deylem dağları sarptır. Hükümdarı Tarum'da oturur. Deylemlerin reis Âl-i Cestan (Cestan hanedanı) olup Tarum'da otururlar. Ebû Bekir Muhammed b. Düreyd Deylemlerin Benû Dabbe Araplarından olduğunu iddia eder. Onların yurdu ağaçlık, ormanlıktır. Deniz tarafındaki Taberistan'a komşu yerlerdeki halk genellikle Gillerdendir. Gillerin köyleri dağmıktır. Onlar ziraatle, sürü hayvan yetiştirmekle uğraşırlar. At beslemezler. Dilleri Farsça, Ermenice, Erranca'dan ayrı dil-

leri vardır. Gillerden bir kısmının ayrı dili bulunur. Buraların halkı genellikle zayıf, az kıllı, acelecî, taşkın, sabırsız, (s. 377) Taşkın insanlardır. Hasan b. Zeyd b. Muhammed b. İsmail b. Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b. Ebi Talib (ölm.850'den sonra) zamanına kadar Deylemler Müslüman olmamıştı, esir alınabiliyorlardı. Hasan b. Zeyd'le alevililik oraya girdi, bir kısmı Müslüman oldu. Bir kısmı Deylem dağlarında hala kâfir olarak yaşamaktadırlar.

Rûyenc, Fâdusban ve Karin dağları sarp yerlerdir. Her dağın bir reisi vardır. Çoğu yüksek ağaçlı, ormanlık, sulak, çok verimli yerlerdir. Kârin dağlarında köyler bulunur. Şihmar'dan başka şehir bulunmaz. Şihmar, Sâriye'den 1 konaklık uzaklıktadır. Kârin hanedanının merkezi. **Birim**'dir. Burada kaleleri, hazineleri, başkentleri vardır. Kisralar zamanından beri yerliler hükümdarlığı birbirinden miras alırlar. Bâdüstan dağlarının reisi Uram köyünde oturur. Bu dağlarda minber bulunmaz. Uram ile Sâriye arası 1 konaktır. Rûyenc dağlarına halkı hâkimdi. Zamanımızda bunların bir hükümdarı vardır. Bu dağlar Rey ile Taberistan arasındadır. Rey tarafına bakan kısımları Rey'den Taberistan'a bakan kısımları Taberistan'dan sayılır. Taberistan'dan Deylem bölgesine deniz kıyısındaki Şâluş noktasından girilir. Buraya bir birlik yerleştirilirse Deylemler Taberistan'a geçemezler. Deylem hududundan Esterâbad'a ve denize dağlar arasında 1 günden fazla yol tutar. Bazen yol daralır. Su (deniz suyu) dağı döver. Deylem'den Gile geçilince kara genişler. İki günlük veya fazla genişliği olur.

Kazvin nahiyesine bitişen şehirler Ebher, Zencan, (s. 378) Tâlekan'dır. Rey'e ise Huvâr, Şelenbe, Binl'e bitişir Kumis mıntıkasında Simnan, Dameğan, Bistan; Taberistan mıntıkasında Âmul, Natil, Şâluş, Kellar, Rûyan, Mile, Tarunci, Ayn-ı Elham, Mâmatır, Sâriye, Tanûşe şehirleri vardır. Cürcan âmilliğinde Esterâbad, Abaskun, Dihistan bulunur. Rûyenc, Bâdüsan, Kârin dağlarında Şihmar'dan başka şehir, minler bulunmaz.

Bu bölgenin en büyük şehri **Rey**'dir yukarıda bu şehirden bahsettik uzunluğu genişliği 1,5x1,5 fersaktır. Evleri kerpiçtedir. Ayrıca kireç, tuğla kullanılmıştır. Ünlü bir kalesi vardır, kapıları meşhurdur. Mâtâk kapısından Cibal ve Irak'a, Belisan kapısından Kazvin'e Kûhek kapısından Taberistan'a, Hişam kapısından Kûmis ve Horasan'a, Sin kapısından Kum'a gidilir. Ünlü çarşıları Rûde, Belisan, Dihek-Pür, Nisrâbad, Sarbânan, Bab el-Cebel, Bab Hişam, Babsin çarşılarıdır. En meşhuru Rûde çarşısı olup ticarethanelerin, hanların çoğu buradadır. Rûde geniş, etrafında birbirine bitişen evler, aklar, binalar olan bir caddedir. Rey'in bir şehristanı ve kalesi bulunur. Cuma mescidi (cami) şehirdedir, Şehristan'ın çoğu haraptır. Rabazı mamurdur. Kuyulardan su kullanırlar. Arklarla gelen su da vardır. Şehrin iki nehri bulunur. Birine Sûrîni denir. Rude caddesinden akar. Diğerine Gilâni denir. Sarbânan'dan akar. Her ikisi de içilir. (s. 379) Arklardan ihtiyaçlarından çok su gelir. Artan su çiftliklere dağılır. Halkı altın (dinar), gümüş (dirhem) para kullanırlar. Irak halkı gibi giyinirler. Cömert, zeki, tecrübe sahibi kişilerdir. Kûfe fakihlerinden Muhammed b. Hasan'ın, el-Kisâî'nin, astronom el-Fazârî'nin mezarları buradadır. **Huvar** şehri hoş, küçük, 1 milin dörtte biri uzunluğunda, mamur bir şehirdir. Halkı cömert, reis, ilim, diyanet sahibi kişilerdir. Dünbâvend dağı tarafından şehre su akar. Huvar'ın çiftlikleri, rustakları vardır, iyi durumdadır. **Vime, Selenbe** ise Dünbâvend nahiyelerinden iki küçük şehirdir. Huvar el-Rey'den küçüktürler. Vime diğerinden büyüktür. Her ikisinin ziraat yapılan tarlaları, suları, bostanları, bol üzümü vardır. Huvar bölgenin en soğuk nahiyesidir. Rey'in bahsedilen küçük şehirlerinden daha önemli çok sayıda köyü vardır. Buralarda minber bulunmaz. Süd, Verâmin, Erenbûye, Verzenin, Dizek, Kusin vs. köyler bu şekildedir. Bu köylerden birinde 10.000 adamdan daha çok kişi olduğunu duydum. Meşhur. Rustakları arasında Kasr el-Dâhil, Kasr el-Hâric, Behnan vs. vardır. Rey'den diğer yerlere, Irak'a

Azerbaycan'a pamuk, güzel elbiseler, B rdeler (h rkalar), d   elbiseler sevk edilir.

Bu bölgede gemi yüzen bir nehir yoktur. Dağlara gelince, Rey amilliğ  hududunda D n  vend dağı yer alır. Rey  hrindeki R  de  ar ısından bu dağı gördüm. Bazıları bu dağın S  ve yakınından görüldüğünü söylerler. Bu zirve, dağların ortasında yükselir. 4 fersahlık bir alam kaplar. Kimsenin onun tepesine çıktığını duymadım zirvesinden devamlı duman çıkar. Bu kubbe gibi kütlenin etrafında Deyberan, Dermene, Bev' gibi köyler bulunur. Ceyhun vadisinde esir alının Ali b. Şirin buradandır. Bu zat çok kuvvetlendi, Horasan Samani hükümdarıyla yarı a girdi. Fakat, kader onu muaffak k lmadı. D    vend dağının duman tüten zirvesi çıplaktır. Biraz aşağısında bazı ağaçlar bulunur. Bitki bulunmaz, Cibal, Deylan m ntıkalarında, etrafında onun gibi büyük dağ yoktur.

K mis bölgesinin en büyük  hri D  neğan'dır. Burası Huvar el-Rey ve Simnan'dan büyüktür. Bistam ise Simnan'dan k  kt r. Dameğan suyu az, orta mamurlukta bir  hirdir. **Bistam** ise daha mamur, daha meyveliktir. Buradan Irak'a bol meyve sevk edilir. Kumis'te ünlü elbiseler üretilir, diğ r şehirlere götürülür, her yerde bu elbiseler meşhurdur.

Kazvin'in üst tarafında kalesi bulunur. İ   ehir k  k olup kale, cami buradadır. Halkı kuyu ve yağmur suyu içerler. Burada içmek için kullanılan k  k bir ark suyu bulunur. Fakat, su içmeden artmaz. Suyu az olmasına rağmen verimli bir yerdir. Sahası 1x1 mil kadardır. Ebher ve Zencan müstahkem, suları, ağaçları, ziraatı bol iki k  k  hirdir. (s. 381) Zencan, Ebher'den büyüktür. Yalnız Zencan halkı gafil, kendini beğenmiş kişilerdir.

Teberistan'ın en büyük  hri **Amul**'d r. Zamanımızda bölgenin valileri burada otururlar. Eskiden ise S  riye'de otururlardı. Taberistan bol sulu, meyveli, a a lık önemli bir bölgedir. Çoğu ormanlık, a a lıktır. Binaları ahşap ve kamı tandır. Çok yağmur alan bir iklimdir. Bazen bütün yıl yağmur yağ r, halkı güneş görmez. Evlerinin  st  kiremitle  rt lm   kubbe gibi

yükseltilmiştir. Âmul, Kazvin'den daha büyük, binaları, imareti bitişik bir şehirdir. Etrafında burası büyüklüğünde şehirler olduğu halde buradan mamur bir şehir yoktur. Taberistan'ın her tarafında ipek üretilir. Her tarafa sevk edilir. İpek, ibrişim imalinde İslâm ve küfür diyarında Taberistan'la yarışan bir bölge yoktur. Burada renkli, damarlı kayın ağacı, üzüm asması, şimşir, ok (kayın) ağacı yetişir. Ağaçlarında siyah kırmızı renk karışıktır. Taberistan halkının çoğu gür saçlı, çatık kaşlı, acele konuşan, aceleci, taşkın kişilerdir. En çok pirinç ekmegi, balık, sarımsak yerler. Deylemler, Gillerin yiyecekleri de aynı şekildedir. Taberistan'da envâ-i çeşit ipek elbiseler, kıymetli yünlü elbiseler, enteresan burakan kumaşları imal edilir. Yeryüzünde bu elbiseler değerinde elbise yoktur. Altınla dokunmuştur. Fars'ta dokunan kumaşlar gibi, hatta daha iyi kumaşlardır. Taberistan'da gemilerin işlediği nehir yoktur. Yalnız, deniz onlara bir günlük mesafeden yakındır. Taberistan'da pamuk mendiller, güzel, şeffaf, altınla süslenmiş fularlar, yastıklar imal edilir, altın süslemelerinin benzeri yoktur. Ayrıca, pamuklu elbiseleri çok dayanır. Pamukluları genellikle Yemen'in Su'de, Sana şehirlerinin pamukluları gibidir, sarımsıdır. Burada üretilen pamuklular Irak'ta beğenilir, Taberistan'ın her tarafı sulak, bataklık ve ormanlıktır. Ancak, dağlarının yüksek tepeleri böyle değildir. Az rutubetlidir. Taberistan'ın iç tarafı çöküntülü, sulak, nemlidir. Vadilerinde devamlı sular akar.

(s.382) Cürcan amillikleri, dağları Taberistan'a komşudur. Alanı büyüktür. Bu civarda benzerleri yoktur. Evleri kerpiçtendir. Âmul'den daha kuru toprağı, daha az yağmuru vardır. Bununla beraber Cürcan ve Taberistan'da kışın, yazın insanları rahatsız edecek, işlerinden alı koyacak derecede yağmur eksik olmaz. Cürcan halkı daha cömert, vakarlı, daha zengindir. **Şimdi her şey değişti, maddeler tükendi, sultanlar musallat oldular.** Cürcan şehri iki kısımdan meydana gelir, ortasından nehir geçer. Kışın nehrin suyu artar. İki taraf arasında bir köprü vardır. Doğu kısmına Cürcan, batı kısmına

Bekrâbad denir. Taberistan ibrişiminin (ipeğinin) maddesi Cürcan'dan gelir. Zira, Taberitan'da ipekkoza tohumu yetişmez. Cürcan'dan ithal edilir. Cürcan'ın koza tohumu (ipek böceği tohumu) çok mükemmel ve temizdir. Taberistan tohumlarından asla ipek üretilmez. Cürcan'ın bol suyu, geniş çiftlikleri (köyleri), kaleleri vardır. Doğu'da Irak ötesinde Cürcan'dan daha derli toplu, verimli bir şehir yoktur. Burada kar, hurma, turunc, sıcak-soğuk bölgelerin meyveleri, incir, zeytin, diğer meyveler yetişir. Halkı cömert iyilikte yarış eden, iyi ahlaklı, serinkanlı kişilerdi. *Sultanın zulmü, birbiri ardına orduların istilası burayı değiştirdi.* Cürcan'dan çok sayıda büyük adam çıktı. Faziletleri, reislikleriyle tanındılar, Memun'un arkadaşı Umreki bunlardandı, alim ve edebli bir kişiydi.

Cürcan, Taberistan halkının paraları dinar (altın), dirhem (gümüş)'dir. Mennleri 600 dirhem ağırlığındadır. Taberistan, Rey menni de aynı miktardadır. Kumis menni 300 dirhemdir. Cürcan halkının Hazar Denizi kıyısında iskeleleri vardır. Buradan (s. 383) gemilerle Bâb el-Ebvab, Gil, Deylem vs. yerlere giderler. Bu limana **Abaskun** denir. Hallice, sivrisineği bol bir şehirdir. Bu bölgede Abaskun'dan büyük liman yoktur. Bu bölgenin Dihistan Ribatı denen bir kervan sarayı vardır. Orta derece, minberi olan bir şehirdir. Burası **Oğuz** cephesidir. Fazla olmamakla beraber, çöküntü şerbetinden nasibini almıştır. Cürcan Harezmi tarafındaki çöle bitişiktir. Buradan Türk hücumları olur. Cürcan amilliklerinin çoğunda sarp dağlar, müstahkem kaleler vardır. Buradaki kalelere zamanımızda Veşmgir b. Ziyar bir şey yapmamıştır. Yerlilerin dediğine göre 1000'den fazla kale bulunur. Her kalenin bir-iki köyü vardır. Cürcan hâkimi yumuşaklıkla hafif vergi alır. Bazen vergi vermemek için halk direnir. Çoğu defa hükümdar onlarla anlaşmak, yumuşak davranarak vergi almak zorunda kalır. Sert davranırsa kendilerini müdafaa ederler. Hükümdar bir şey yapamaz. Cürcan ile Taberistan uzun yıllardır Rey ile Horasan sultanları arasında mücadele sahasıdır. Çoğu defa Horasan Hükümdarlarının

hâkimiyeti altındadırlar. Sâ mâniler adına hutbe okuturlar. Bazen Büveyhi emiri Rükneddevle el-Büveyhi bölgeye hakim olur. Hasan b. Firuzan ve başkalarının yaptığı gibi Büveyhiler adına hutbe okurlar.

Bu bölgedeki mesafeler: Rey'den Azerbaycan hududuna yol şöyledir. Rey'den Kazvin'e 4 konak, buradan Ebher'e 2 konak, buradan Zencan'a 2 gündür. Kısa yoldan gitmek isteyen Kazvin'e uğramaz, Deşte rustakından Yezdabad yoluyla gider. Rey'den Cibal nahiyeğine giden yol şöyledir. Rey'den Kustana'ya 1 konak, buradan Meşkûye'ye 1 konak, buradan Sâve'ye 9 fersahtır. Sâve bazan Cibal, bazen Rey amilliklerinden sayılır. Rey Taberistan yoluna gelince, Rey'den Berziyan'a hafif (s. 384) 1 konak, buradan Namhend'e büyük 1 konak, buradan Eşek'e 1 konak, buradan Bulur'a 1 konak, buradan Âmul'e 1 konaktır. Rey'den Kûmis yoluyla Horasan'a yol şöyledir. Rey'den Aferidin köyüne 1 konak, buradan Kehdeh'e 1 konak, buradan Huvar'a 1 konak, buradan Tuzköyü'ne 1 konak, buradan Ra's el-Kalb'e 1 konak, buradan Simnan'a 1 konak, buradan Alyâbad'a 1 konak, buradan Cermcuy'a 1 konak, buradan Dâmeğan'a 1 konak, buradan Haddâde'ye 1 konak, buradan Bedeş'e 1 konak, buradan Murcan'a büyük 1 konak, buradan Hefder'e 1 konak, buradan Esedâbad'a 1 konaktır. Esedâbad Nisâbur'un ilk amilliğidir.

Taberistan'dan Cürcan'a giden yol, Âmul'dan Mile'ye 2 fersahtır. Mile şehrinden Turicî'ye 3 fersah, buradan Sâriye'ye 1 konak, buradan Bârist'e 1 konak, buradan Abâzan'a 1 konak, buradan Tamîşe'ye 1 konak, buradan Esterâbad'a 1 konak, buradan Ribat-ı Hafs'a 1 konak, buradan Cürcan'a 1 konaktır. Âmil'den Mâmatır'a 1 konak, buradan Sâriye'ye 1 konaktır. Bu takdirde Turicî yolu daha kısadır. (s. 385) İlk yoldan bahsetmemin sebebi üzerinde 2 minber bulunması dolayısıyladır. Âmul'den Deylem'e giden yol. Âmul'den Nâtil'e 1 konak, buradan Şâlûs'e hafif 1 konak, buradan Kelar'a 1 konak, buradan Deylem'e 1 konaktır. Âmul'den denize giden yola gelince Âmul'den Ayn-ı Elhüm şehrine hafif 1 konaktır. Burada Âmul'den akan bir nehir

vardır. Cürcan'dan Dinarzâri'ye 1 konak, buradan Amluvâtû-avâ'ya 1 konak, buradan Acağ'a 1 konak, buradan Sindesb'e 1 konak, buradan İsferâyin'e 1 konaktır. Cürcan'dan Kûmis'e giden yol: Cürcan'dan Cüheyne'ye 1 konaktır. Cüheyne güzel bir vadide bulunan bir köydür. Buradan Bistam'a 1 konak, buradan Kumis'in ortasına 1 konaktır.

Cürcan'ın vergi gelirine gelince, eskisine göre çözülme, bozulma olmasına rağmen zamanımızda Veşmgir b. Ziyar ve Bihistan b. Veşgir b. Ziyar için vergiler, ortaklık payları, sultanın hakları, Hazar Denizi'nde Abaskan'a gelip giden gemilerden alınan vergilerin toplamı 200.000 dinar ile 2.000.000 dirhem arasında değişir. Taberistan vergisi senelerdir tahsil edilmiyor, yıllardır bu bölge el değiştiriyor. Eskiden Taberistan vergisi Cürcan vergisi gibiydi. Zira, Taberistan'da ürün buğday, arpa az yetişir.

Hazar Denizi ve Havzası

Hazar Denizi'nin doğusunda Deylemistan'ın bir kısmı ile Taberistan, Cürcan, Cürcan ile Harezm arasındaki çölün bir kısmı bulunur. Batısında Erran, Serir (Avar), Hazar ülkeleri, Oğuz Çölü'nün bir kısmı bulunur⁶⁷. Kuzeyinde (doğusunda) Abaskun tarafında Oğuz Çölü (gerçekte Hazar ülkesi), güneyinde Gil, Deylem ve civarı bulunur.

Hazar Denizi'nin dünyadaki diğer denizlerin sularıya bağı yoktur, onlara karışmaz. Yalnız Ruslar tarafından gelen Etil nehri, Karadeniz'e (İstanbul Halici'ne) dökülen bir nehir (kol)'le birleşir. Bir kişi Hazar Denizi'nin etrafını dolaşırsa başladığı noktaya döner. Önünde sadece bu denize dökülen nehirler engel olur. Bu deniz tuzlu, med-cezirsiz Kulzum (Kızıldeniz) denizinin aksine dibi karanlık bir denizdir. Dibi kokmuş çamurdur. Fars denizinde birçok yerde alttaki taşlar görünür, suyu saftır. Bu denizden balıktan başka bir şey çıkarılmaz. Müslüman ülkelerden Hazar ülkelerine gemiler işler. Deniz Erran, Cibal, Taberistan, Cürcan arasındadır. Diğer denizlerdeki gibi, bu denizde mamur, meskûn bir ada şehir yoktur. Suyu, ağacı olan adalarda İslâm devrinde kimse oturmamıştır. Bu denizdeki adalardan biri Siyahkuh adasıdır. Büyük pınarlar, ağaçlar, korular, vahşi hayvanlar bulunan bir adadır. Bâb el-Ebvab yakınında, Kür nehri karşısında başka büyük bir ada

⁶⁷ Oğuz Çölü Hazar Denizi'nin doğusundadır. Kuzeyinde Hazarlar bulunurdu.

vardır. Burada da ormanlar, ağaçlar, sular bulunur. Burada kırmızı (kök) boya bitkisi yetişir. Berdea tarafından insanlar adaya gelirler. Yılın belli zamanlarında bu bitkiyi toplar Versan, Berdea'ya götürürler, para kazanırlar. Bâb adasında Berdea, Versan ve başka yerlerden hayvanlar götürülür, otu, merası bol olduğu için otlatılır.

Abaskun'dan Hazar'a kadar doğuda (sağda) deniz kıyısında, Abaskun'dan 50 fersah kadar uzaklıkta bulunan Dihistan köyünden başka şehir, köy yoktur. Burada az insan oturur, burası sığdır, Dicle'nin denize karıştığı yer gibi az derindir. Denizde fırtına olduğu zaman gemiler burada demir atar. Buraya etraftan çok sayıda insan gelir, balık avlamak için kalırlar. Buradan başka (s. 389) Siyahkuh'ta insanların oturduğunu biliyorum. Yakın zamanda Oğuzlardan bir gurup, diğer kabiledaşlarıyla ihtilafa düştükleri için, gelip burada yerleşmişler, burayı mesken edinmişlerdir. Burada pınarlar, geniş otlaklar bulunur. Bu yer denizin sağında (doğusunda)'dır. Sol tarafta Abaskun'dan Hazar'a kadarki yerler devamlı, kesintisiz mamurdur. Ancak Bab el-Ebvab ile Hazar arasındaki bir kısmı meskûn değildir. Şöyle ki, Abaskun'dan Cürcan, Taberistan, Deylem, Gil ülkeleri boyunca yürürsen Erran hududunda Mukan'ı geçtikten sonra, Şirvanşah'ın ülkesinden iki günlük uzakta Bab el-Ebvab'a varırsın. Buradan Semender'e kadar dört günlük mesafede mamur ve meskûndur. Semender'den Etil'e kadar yedi günlük mesafe boş ve çöldür. Bu denizin Siyahkuh tarafındaki bir noktasında girdap vardır. Rüzgar gemileri buraya götürürse parçalanmasından korkulur. Burada bir gemi parçalanırsa Türkler el koyar, bir kalıntısı toplanamaz.

Hazar bir bölgenin (iklimin) adıdır. Başkentine **Etil** denir. Etil, Ruslar, Bulgarlar tarafından Hazar ülkesine gelen büyük bir nehrin de adıdır. Hazar Denizi'ne dökülür. [Rivayete göre, bu nehir karanlıklar ülkesinden çıkar, kimse kaynağını bilmez, oraya kimse ulaşmamıştır.]. Etil şehri iki yakadan oluşur. Nehrin batısındaki kısmı büyük kısımdır. Diğer kısmı nehrin

doğusundadır. Hükümdar batı kısmında oturur. Buraya Hazaran denir. Doğu kısmına ise Etil denir. (s. 390) Hükümdara onların dilinde *Bek (Bey)* denir. Şehrin iki tarafının uzunluğu 1 fersah kadardır. Etrafında sur vardır. Binaları dağınık, ağaçtan yapıp keçe ile örtülen hargah (çadır)lar gibidir. Çok az bir kısmı kerpiçtendir. Etil halkının çarşıları, hamamları bulunur. Bu şehirde Müslümanlardan bir topluluk da yaşar, 10.000'den fazla oldukları söylenir. Şehirde 3 mescid vardır. Hükümdarın sarayı nehirden uzakta olup tuğladan yapılmıştır. Ondan başkasının binası tuğladan değildir. Hükümdar da buna müsaade etmez. Şehrin surunun 4 kapısı bulunur. Biri nehir, biri kıy tarafında şehrin arkasındadır. Hükümdar Yahudi'dir. 4.000 kişilik (adamlık) maiyeti bulunur. Şehrin her iki yakasında Müslümanlar, Hristiyanlar, putperestler otururlar. Yahudi nüfusu az, Müslüman nüfusu fazladır. Yalnız hükümdar ve etrafındaki idareciler Yahudi'dir. Ahlakları, adetleri genellikle putperestlerin ahlakına benzer. Birbirlerine rastladıkları zaman saygı için secde ederler. İslama, Yahudiliğe, Hristiyanlığa aykırı, eski geleneklerine göre kararlar verirler. Söyleniğine göre, Hazar ordusunun tamamı 12.000 kişidir, hepsi maaş alırlar. İçlerinden biri ölürse yerine başka biri alınır. Onların aylık düzenli maaşları, gelirleri yoktur. Uzun aralıklarla az bir şey alırlar. Başlarına bir korku gelir, savaşmaları gerekirse toplanırlar. Hazar hükümdarının gelirleri gümrükler ve ticaret, yol vergisinden, etraftan alınan hediye cinsi yiyecek-içeceklerden alınan vergilerden oluşur.

Hükümdarın Yahudilerden, Hristiyanlardan, Müslümanlardan, putperestlerden yedi hakimi vardır. Bir isteği, şikayeti olanlar doğrudan hükümdara baş vurmaz, bahsedilen hakimlere başvurur. Onlar hüküm verirler, ihtiyacını yerine getirirler. Bu hakimlerle (s. 391) hükümdar arasında gelip giden bir elçi bulunur. Tereddüd ettikleri şeyleri bu elçi vasıtasıyla hükümdara danışır. O da nasıl hareket etmeleri gerektiğini bildirir. Bazen hükümleri arasında hurafe gibi kararlar olur. Halife Mutaz'ın

anlattığı gibi, onun huzurunda böyle bir karardan bahsedildi. Kararı anlatan onu (kararı) küçümsedi. Mutazıd *“Hayır! Hz. Peygamber’den ‘Allah bir kişiyi bir kavmin başına idareci tayin ederse, kâfir dahi olsa onu doğrulukla destekler.’ diye rivayet olunur.”*⁶⁸ dedi. Bu konuda enteresan olaylardan biri şudur:

Hazaflardan bir adamın bir oğlu vardı. Ticarete başladı, alış-verişte ustalaştı. Adam oğlunu İç Bulgarlara (Volga Bulgarlarına) ticaret için gönderdi. Ona devamlı ticaret malları gönderiyordu. Adam sonra bir kölesini evlat edindi. Onu da ticarete alıştırdı. O da ticarete ustalaştı. Sözlerini iyi tuttuğu için, adam ona *“Evladım”* diye hitap etmeye başladı. Adamın oğlu uzun müddet gurbette kaldı. Köle babaya yardım ediyordu. Nihayet, adam öldü. Oğlu babasının öldüğünü öğrenemedi. Köle gelen malları teslim alıyor, yerine yenilerini göndermiyordu. Oğlu köleye mektup yazıp kendisine mal göndermesini istedi. Yanına gelip elindeki malların muhasebesini yapacağını, babasının hakkını alacağını söyledi. Babasının oturduğu yere döndü. Miras konusunda anlaşamadılar, ikisi de babanın mallarının kendi hakkı olduğunu iddia etti, hâkimin huzuruna çıktılar. Biri kendi lehinde delil getirince, diğeri onun delilini çürüten başka bir delil getiriyordu. –Birçok şeyde böyle hüküm verirlerdi.- Aralarındaki anlaşmazlık, münakaşa bir yıl sürdü. Hükümdar hakeme başvurmaya karar verdi. Bir oturum tertip etti. Bütün hâkimleri, ehl-i vukufu çağırdı. Oğul ile köle iddialarını tekrarladılar. Deliller eşit olduğu için hükümdar birinin diğeryinden daha haklı olduğunu göremedi. Hükümdar oğula *“Babanın mezarını hakikaten biliyor musun?”* dedi. Oğul *“Bana bildirildi, fakat defninde hazır bulunmadım, tam isbat edemem.”* dedi. Hükümdar bu defa köleye döndü *“Sen babanın kabrini biliyor musun?”* dedi. Köle *“Evet, onu ben gömdüm.”* dedi. Hükümdar *“Bana onun cesedinden bir parça getir.”* dedi. Köle mezara vardı. Ölünün cesedinden bir çürümüş kemik aldı. Onu hükümdara getirdi. Hükümdar tacirin oğlu

⁶⁸ S. 515

olduğunu iddia (s. 392) eden köleye “*Kan aldır.*” dedi. O da kan aldırdı. Hükümdar kanı kemik üzerine dökmesini emretti. Kan yere aktı, kemiğe yapışmadı. Hükümdar oğlunun da kan aldırmasını istedi. Bu kanı kemik üzerine döktürdü. Kan kemiğe yapıştı. Hükümdar bunu görünce köleyi cezalandırdı, tüccarın malını oğluna verdi.

Etil şehrinin çok köyü bunmaz. Tarlaları dağınıktır. Şehir halkı yazın ekin için tarlalara çıkarlar ekin ekerler. Tarlalar en fazla 20 fersah uzaklıkta bulunur. Ekinlerini hasat edince arabalarla nehre, yakın yerlere götürürler. Elde edilen zahireyi gemilerle taşırlar. Yakın yerlerdeki tarlaların zahiresi arabalarla taşınır. En çok pirinç, balık yerler. Hazar ülkesinden getirilen bal, mum, kürk-yün ise Ruslar, Bulgarlar’dan oraya ithal edilir. Etrafa sevk edilen kunduz deriler de Bulgarlar, Ruslar, Kiev tarafındaki nehirlerden getirilir Endelüs’te satılan kunduz derileri de Slavlar ülkesindeki nehirlerden, yakınındaki bahsedilen haliç yoluyla getirilir. Bu derilerin çoğu Rusların ülkesinde bulunur. Oraya Ye’cüc ve Me’cüc tarafından gelir, bazean Bulgarlara ulaşır. 358/969 yılına kadar durum böyleydi. Ruslar, bu yıl Bulgar, Hazar ülkelerini tahrip ettiler. Harezmîler Bulgarlara, Slavlara ticaret ve gaza için gittiklerinden kıymetli kunduz derileri; yün ve kürkler Harezm’e de gelir. Rus ticaret gemileri devamlı Hazaran (Etil)’a gelirler, getirdikleri mallardan öşür gibi vergi öderler, yukarıda hükümdarın ve adamlarının, has Hazar olan ordusunun Etil’in batı kısmında oturduklarını (s.393) söylemiştik, Hazarların dili Türkçe ve Farça’dan ayrıdır. Diğer milletlerin diline benzemez⁶⁹.

Etil nehrinin doğudan, Kırgızlar tarafından gelen bir kolu (Kama) vardır. Bu nehir Kimeklerle Oğuzlar arasından akar, iki taraf arasında hudut teşkil eder. Sonra Bulgarların kuzeyinden geçerek doğuya (batıya) döner. [Etil’e karışır.] Bulgarlar, Burtasların ülkelerine uğrar, Hazar Denizi’ne dökülür. Rivayete

⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud Etil vadileri halklarının en fasih Türkçe konuştuklarını söyler.

göre, bu nehirden 70 kûsur kol ayrılır, ana kol Hazaran'a kadar akar, denize dökülür. Yukarıda bütün kollar bir olduğu sırada Ceyhun'dan daha büyük, daha bol suyu, daha geniş sahası olduğunu söyledik. Suları o kadar boldur ki, birbirine yakın çeşitli kollar halinde denize dökülür, deniz içinde iki günlük mesafe kadar akar, deniz suyuna üstün gelir, suyu tatlı olduğu için kışın denizin ortasında bu kısım donar. Rengi deniz suyunun renginden ayrılır.

Hazarların **Semender** adında başka bir şehi'leri, nahiye-leri vardır. Burası Etil ile Bab el-Ebvab arasındadır, çok sayıda bostan bulunur. Bu bostanlarda 40.000 üzüm asması olduğu söylenir. 358/969 yılında bu konuyu Cürcan'dayken sordum. *"Burada bostan ve bağ vardı. Eğer bir asma üzerinde yaprak kaldıysa fakirlere verecek sadakası yoktur. Ruslar hepsini mahvettiler. Şehirde ne üzüm ne de kuru üzüm kaldı."* dediler. Semender'de Müslümanlar, ehl-i kitap, putperestler oturuyordu. Şehri terk ettiler. Yerlerinin iyiliğinden, verimliliğinden, aradan üç yıl geçmeden şehir eski haline döndü. Semender'de camiler, havralar, kiliseler vardı. Ruslar bu sefer Etil nehri üzerinde bulunan Hazarlar'ın, Bulgarların, Burtasların ülkelerini istilâ ettiler. (s. 394) Etil halkı Bab el-Ebvab adasına sığındı, orada kendilerini müdafaa ettiler. Bir kısmı ise Siyahkuh adasına sığındı. Bu gün korku içinde buralarda oturuyorlar. Semender'deki binalar ahşap harkah (Türk çadırı) şeklinde olup üstleri keçe ile örtülmüş, kubbe şekli verilmiştir. Hükümdarı Hazar hükümdarının akrabasıdır. Semender ile Serir (Avar) ülkesi arasında 2 fersah mesafe vardır. İki taraf arasında sulh hüküm sürer. **Serir** (Avar) halkı Hristiyan'dır. Dediklerine göre Serir ülkesi zamanında Fars hükümdarlarından birininmiş. Farsların devleti yıkılınca bu hükümdar hazineleriyle oraya götürülmüş. Götüren Behram'ın oğullarındanmış. Hükümdarlık hala bu ailenin adını taşıyormuş. Bu Serir (taht) uzun seneler çalışılarak kısıralardan biri için hazırlanmış, Serir halkı ile Müslümanlar arasında sulh vardır. Şimdi Hazar ülkesinde Semender'den

başka insanların toplandığı yer yoktur. **Burtas**, Hazarlara komşu bir kavimdir. Dilleri Hazarlara benzer. Burtaslar Etil vadisinde dağınık yaşayan bir halktır. Burtas bölgenin adıdır. Nitekim, Rus, Hazar, Serir de bölge, ülke adıdır. Bir kavmin, kabilenin adı değildir⁷⁰

Hazarlar, Türklere benzemezler. Hepsi siyah saçlıdır. Onlar iki sınıfa ayrılır. Bir kısmına kara Hazar denir. Esmerdirler, siyahlara benzerler. Sanki Hindilerin bir sınıfıdır. Bir kısmı ise beyaz ve güzel insanlardır. Hazar köleleri, çocuklarını satmayı, birbirlerini esir etmeyi caiz gören putperestlerdendir. [Hristiyanları, Yahudileri birbirlerini esir etmeyi haram görürler.]. Hazar ülkesinde balık zamlından başka uzağa, yakına ihraç edilen bir şey üretilmez. Oradan gelen köleler, bal mum, kunduz derisi, yün-kürk oraya dışarıdan getirilmiştir.

Onların (Hazarların) idaresine gelince, en başta *Hazar hakanı* bulunur. Hakan hükümdardan (**Bey**'den) daha büyüktür. Hükümdarı tayin eden, destekleyen odur. Hükümdarları ölünce yeni bir hükümdar tayin etmek istediklerinde yeni tayin edilecek hükümdar Hakan'a getirilir, Hakan ona Allah'ı hatırlatır, va'z ve nasihatle bulunur. Görevlerini, haklarını söyler. Eğer görevinde kusur işler, yanlış bir iş yapacak hüküm verecek olursa cezalarını hatırlatır. Bazan hükümdar olacak kişi görevlerini yerine getiremeyeceğini anlar, görevi kabul etmeyebilir.

Makamına oturtmak için onu getirdiklerinde Hazar Hakanı ipek bir iple boğazını sıkarak boğulmak üzereyken ona "*Hükümdarlığının müddetinin ne kadar olmasını istersin?*" derler. O da "*Şu kadar, şu kadar yıl.*" der. Bu müddet dolmadan ölürse eceliyle ölür. Söylediği zamanı aşarsa öldürülür. Hakan belli, tanınmış bir aileden gelir. Emir, yasak yapamaz. Yalnız herkes, hatta melik (Bey) dahi huzuruna çıkınca ona saygı gösterir, secde eder. Onun huzuruna sadece bir istekte bulunmak için çıkar, yanına girince yüzünü toprağa sürer, sonra ayağa kalkar, Hakan oturmasına izin verince oturur. Hazarların başına büyük bir

⁷⁰ Tam aksine bu kelimeler birer ırk adıdır.

olay gelirse veya harp olursa Hakan sarayından çıkar. Hazarların etrafındaki Türkler ve başkaları onu görürse geri döner. Hürmeten onunla savaşmaz. Hakan ölür, mezara gömülürse onun mezarına uğrayan herkes hayvanından iner, secde eder. Mezardan uzaklaşıncaya kadar hayvanına binmez. Hazarlar hükümdarlarına o kadar itaat ederler ki, birine ölüm cezası verilir, öldürölmesi gerekirse hükümdar onu alenen öldürmez. Ona intihar etmesini emreder. (s. 396) O da evine gider intihar eder. Hakanlığın meşhur bir ailede olduğunu, başkalarına geçmediğini söyledim. Aralarında zengin, fakir insanlar vardır. Bir kişiye hakan olma sırası geldiyse zengin, fakir olduğuna bakılmaz. Ona biat edilir. İtimad ettiğim biri bana haber verdi ki, bu kişi onların çarşılarından birinde ekmek satan bir genç görmüş, Hakan ölürse bu gencin onun yerine geçmeye en layık olduğunu söylemişler. Üstelik bu genç Müslümanmış. Bununla beraber hakanlar sadece Yahudilerden seçilir. Onların altın kubbe içinde bir tahtları vardır. Bu altın kubbe (Türk çadırı) ancak harp, felaket zamanlarında Hakan sarayından çıktığı zaman kurulur. Hükümdarın (beyin) otağından daha büyüktür. Yine hakanın Etöl'deki sarayı en yüksek evdir. Bu hakanın kanunları, gelirleri vardır. Herkes tarafından vergi olarak ödenir.

Burtas bir bölgenin adıdır. Bunlar (Burtaslar) kalabalık ve kuvvetli oldukları için dağınık halde ağaç evlerde yaşarlar. **Başgırd** da bir bölgenin adıdır. Başgırd'lar iki kısımdır. Bir kısmı Oğuzların ötesinde Bulgarların arkasında yaşarlar. Sayıları 2000 adam kadardır. Ağaçlar arasında yaşarlar, kimse onlara bir şey yapamaz, Bulgarlara bağıdırlar. Başgırdların Peçeneklere komşu başka bir yurdu vardır. Başgırdlar, Peçenekler Rumlara komşudurlar. Bulgarların dili Hazarların dili gibidir. Burtasların ayrı bir dili vardır. Rusların dili de Hazarların, Burtasların dilinden ayrıdır. **Bulgar** bir bölgenin, bir şehrin adıdır. Bulgarlar Müslümandır. **Bulgar** şehrinde cami vardır. Buranın yakınında. **Suvar** adında başka bir şehir bulunur. Burada da cami vardır. Bu şehirde hatiplik yapan biri, bana

her iki şehir halkının 10.000 nüfus civarında olduğunu söyledi. Evleri ahşaptandır, kışın evlerinde otururlar, yazın kırlarda hargah (çadır)larda otururlar. (s. 397) Hatibin anlattığına göre, orada gündüzler çok kısadır. İnsan gündüz 2 fersahlık mesafe yürüyemez [Yılın bir yarısında günler uzun, geceler kısadır. Yaz geceleri kış gündüzleri gibi olur.]. Ülkelerine yaklaştığımda bunu gördüm. Gündüz birbiri ardına, ezanla ikamet arasına ara vermeden, dört vakit namaz kılacak kadardı.

Ruslar üç sınıftır, bir sınıfı Bulgarlara yakındır. Bunların hükümdarı **Kiev**'de oturur. Bu şehir Bulgar şehrinde daha büyüktür. İkinci sınıf daha üstündür, bunlara Selâviye denir. Hükümdarları **Selâ**'da oturur. Üçüncü sınıfa Ersâniye denir, bunların hükümdarı **Ersâ** şehrinde oturur. Müslümanlar ticaret için Kiev ve civarına varırlar. Fakat, Ersâ'ya yabancıların vardığını duymadım. Bu şehir halkı ülkelerine ayak basan yabancıları öldürürler. Deniz yoluyla güneye inerler ticaret yaparlar. Ülkeleri, ticaret yerleri hakkında bilgi vermezler. Kimsenin kendilerine katılıp ülkelerine girmesine izin vermezler. Ersâ'dan siyah samur, siyah tilki kürkleri, kurşun, bir miktar cıva getirilir. Ruslar ölümlerini yakarlar. Hindliler, Ganahlılar, Küğa vs. yerliler gibi, zenginleri ölünce cariyeleri isteyerek efendileriyle yanarlar. Rusların bir kısmı sakallarını tıraş eder, bazıları hayvanların yelesi yolundığı gibi yolar, yahud da sakalını örer. Elbiseleri kısa gömlek (tunik) şeklindedir. Hazarların, Bulgarların, Peçeneklerin elbiseleri tam gömlek (tunik) şeklindedir. Ruslar devamlı Hazarlara, Rumlara ticaret için gelirler. Büyük Bulgar kuzeyde (Balkanlarda) Rumlara komşudur. Sayıları fazladır. Eskiden kendilerine komşu olan Rum ülkelerini haraca bağlamışlardı. İç Bulgar halkı Hristiyan ve Müslümandır. Zamanımızda Ruslar, (s. 398) Bulgarlardan, Burtaslardan, Hazarlardan, dağınık guruplar dışında kimse bırakmamışlardır. Ülkelerine girmişler, bütün komşularına karşı emellerine ulaşmışlardır. Duyduğuma göre Şirvanşah sahibi Muhammed b. Ahmed el-Ezdi'nin yardımıyla Bulgarların,

Hazarların, Burtasların çoğu ülkelerine dönmüşlerdir. Bunlar vergi vererek Ruslara itaat etmeyi ummaktadırlar.

Hazarlar ve bölgeleri arasındaki mesafeleri: Abaskun'dan denizin sağından giderek Hazar'a 300 fersah kadarlık mesafe vardır. Sol taraftan (denizin güney ve batısından) da Hazarlara 300 fersah kadarlık mesafe bulunur. Abaskun'dan Dihistan'a soldan 6 konak kadardır. Rüzgâr iyi olduğu zaman Taberistan'dan Bâb el-Ebvav'a genişlemesine deniz bir haftada geçilir. Abaskun'dan Hazar'a deniz genişlemesinden daha fazla, açıktır. Etil'den Semender'e 8 gün, buradan Bâb el-Ebvab'a 4 gündür. Serir (Avar) ülkesiyle Bâb el-Ebvab arası 3 gündür. Etil'den Bartus hududuna 20 gündür. Burtas ülkesinin başından sonuna 25 gündür. Burtos ülkesinden Peçeneklere 10 gün, Etil'den Peçeneklere bir aylık yoldur. Etil'den Bulgar'a Bozkırdan bir ay kadardır. Nehirden ise iki aylık yoldur. Nehirden dönüş ise 20 gün kadardır. Bulgar'dan Rum hududuna 10 gün kadar, Kiev'e ise 20 gün kadardır. Peçeneklerden İç Başgırd'a 10 gün, İç Başgırd'dan Bulgar'a 25 konak kadardır.

Horasan-Fars Arasındaki öl

Horasan- Fars çölünü doğudan Mekran ve Sicistan hudutlarının bir kısmı, batıdan Kumis, Rey, Kum, Kaşan, kuzeyden Horasan ve Sicistan'ın bir kısmı, güneyden Kirman, Fars, Isfahan'ın bir kısmı kuşatır.

Bu öl büyüklüğüne göre, İslâm ülkelerindeki çöllerin en az şehri, köyü, sakini olanıdır. Zira, Arap göçebelerinin yaşadığı Arabistan ölünde meralar, Arap aşiretlerine ait şehirler, köyler vardır. Necd, Tihâme, diğer nahiyeleler, Hicaz bölgesi, burlardaki yerler mutlaka bir kabilenin yurduudur. Buralarda otlaklarda dolaşırlar. Yemen'in geneli de böyledir. Ancak Oman ile Yemâme arası (Rab el-Hâli), Oman ile Yemen arasındaki sahil bölgesi boştur. Burada oturan yoktur. Kirman, Mekran, Sind arasındaki çölün tamamı da çadırlarda, kulübelerde oturan insanlarla meskûndur. Berberî ölleri de ovalara (kırlara) bitişiktir. Güneyi Okyanus'a kadar insanların oturduğu mamur yerlerdir. [Buralarda, Berberi kabilelerin meralarında dolaştıklarını bilirim.]. Horasan-Fars ölüne yolları, yollardaki menzilleri, ribatları bilmeden girilmez. Yolcular şiddetli soğuk, kar, fırtına veya şiddetli sıcaklarda buradaki menzillere, ribatlara sığınırılar. Bu çölün kıyıları dışındaki yerlerinde pek mamurluk, oturan sakin bulunmaz.

(s. 402) Bu öl en çok hırsız, haydut bulunan çöldür. Zira, burası sadece bir iklime ait değildir ki, halkı burada emniyeti

korusun. Burada çeşitli sultanların eli var. Bu çölün bir kısmı Horasan ve Kumis amilliklerinden, bir kısmı Sicistan, bir kısmı Kirman, Fars, Isfahan, Kum, Kâşan, Rey amillikleridir. Bir kişi bir amillikte suç işlerse diğer amillığe kaçır. Bununla beraber, bu çöle atla girmek zordur. Burada deveyle yolculuk yapılır. Yük taşıyan hayvanlar bu çölü belli ve sular bulunan yollardan katederler. Buraların dışına çıkarlarsa mahvolurlar. Ben bu çölü her iki şekilde geçtim. Bir defa binek hayvanıyla, bir defa yüklü develerle. Bu çölde hırsızların (haydutların) sığınacağı yer vardır. Oraya sınırlar, mallarım, biriktirdikleri şeyleri oralarda saklarlar. Burasına Kerkes Kûh dağı denir. Kerkes, Rey'e, Kum'a birkaç günlük mesafede, çölün doğusunda bir dağın adıdır. Kerkes Kûh dağı büyük, uzun olmayan tek başına bir dağdır. Çöl onu kuşatır. Duyduğuma göre dağın aşağı kısmının çevresi 2 fersah kadardır. Bunu tam bilmiyorum. Buradan transit geçtim. Bu dağda Ab-ı Bîde denen bir su bulunur. Dağın ortası düzlüktür. Bu dağın vadilerinin meçhul yerlerinde az su bulunur. Bu dağın tepesine çıkmak zordur. Sapakları, kimse-siz yolları vardır. Saklanana bulmak zordur. Ab-ı Bîde suyuna varırsın. Bir avluda durur gibisindir, dağ her tarafından seni kuşatır. Kerkes Kuh dağı çöle 2 fersah kadar tepelik, uçurum sarp bir yer vasıtasıyla bitişir. Burası Rey tarafında doğu-batı istikametinde uzanan Gil dağlarına bitişir.

Bu çölde Sebic'ten başka köy, şehir bulunmaz. Sebic, Kirman amilliğinden olup (s. 403) Sicistan yolu üzerindeki çöldedir. Çöl orayı her taraftan kuşatır. Yine bu çölde Isfahan'dan Nişabur'a giden yol üzerinde Cermak denen bir yer vardır. Köyün üçte biri kadar bir yerdir. Çöl burayı kuşatır. Fars hududunda Isfahan'a bağlı Nâyin, Yezd, Ukde; Erdistan yanında Kirman hududunda Habis, Zâver, Nermâşir, Cibal hududunda Kum, Kâşan, Dize, Sevad el-Rey, Huvar el-Rey şehirleri bu çölün kıyısındadır. Simnan ve Dâmağan Kûmis'tendir. Horasan'daki Kuhistan şehirlerinden Tabeseyn, Nâyin ve ovaları çöle komşudur. Bu çölde en kestirme yol Isfahan'dan Rey'e giden yoldur.

Ayrıca Kirman'dan Sicistan'a, Fars ve Kirman'dan Horasan'a giden yollar vardır. Bunlar bilinen yollardır. Bunlardan başka yolcuların gittiği başka bir yol bilmiyorum. Ayrıca İsfahan'dan Kûmis'e gidilen ve az kullanılan başka bir yol bulunur. Ancak zaruret halinde bu yoldan yıldızlara bakarak, yön tayin edilerek gidilir. [İleride bu yolun mesafelerinden bilinmesi gereken yerlerden bahsedeceğim.].

Rey'den İsfahan'a giden yola gelince, Rey'den minberi, küçük akarsuyu bulunan Dize şehrine 1 konaktır. Rey'den bu şehre giderken yolun ortasında ancak 2 fersah kadar mamurluk bulunur. Dize'den Deyr el-Ciss'e 1 konaktır. İkisi arasında [Kerkeskuh, Siyahkuh hizasında bir çöl bulunur.] Deyr el-Ciss kireçten, tuğladan inşa edilmiş bir ribattır. Bu ribatta sultanın rehberleri oturur. Burası yolcuların menzilidir. Burada ekin, ağaç bulunmaz. İçilmeyen tuzlu bir kuyu bulunur. Burada kiler bahsedilen manastırın (ribatın) dışındaki kaklıklarda (sarnıçlarda) biriken (s. 404) yağmur suyu içerler. Ribatı çöl kuşatır. Deyr el-Ciss'ten Kâç'a bir konaktır. Kâç harap bir köydür, orada oturan yoktur. Kuyuları tuzludur, halkı kaklıklarda biriken yağmur suyu içerler. Kâç'tan Kum'a çölden 1 konaktır. Kum'a 2 fersah kala çöl biter, sonra bir köye varırsın, buradan şehre kadar da çöldür. Kum'dan Mecusiler köyüne mamur 1 konaktır. Bu köyde Mecusiler oturur, başkaları onlarla irtibat kurmaz. Bu köyden Kâşan'a çöl kıyısında mamur bir yoldan 1 konaktır. Kâşan'dan Dize kalesine 2 konaktır. İkisi arasındaki yolun bir kısmı çöldür. Dize etrafı ise mamurdur. Halkı ekin ekerler. Burada 50 veya daha fazla ev bulunur. Dize'den Ebû Ali b. Rüstem Ribatına çölden büyük 1 konaktır. Burada çöl Kerkeskuh çölüne bitişir. Burada ihtiyaç için sultanın yaya askerleri otururdu. Burası yolcuların konaklama yeri olup yakınındaki köyden burada bulunan bir havuza akarsu gelir. Bu ribattan Dânicî'ye 1 konaktır. Dânicî mamur büyük bir köydür. Dânicî'den İsfahan'a mamur bir yoldan hafif bir konaktır. Rey'den İsfahan'a giden yol Siyahkuh ile Kerkeskuh arasından

geçer. Kerkeskuh yolcunun solunda, Siyahkuh sağında kalır. Siyahkuh'da da haydutların yatağı bulunur, yakınında meskûn yer yoktur. Kerkeskuh'den Deyr el-Ciss'e 4 fersah, buradan Siyahkuh'a 5 fersahtır. Siyahkuh kötü manzaralı siyah bir dağdır. Siyahkuh ile Kerkeskuh arasında Deyr el-Ciss'a uğrayan sarp, tepelik, vadilik yerlerden 9 fersahlık mesafe vardır. Kerkuh'dan Dize'ye 7 fersahtır.

Nâyin-Horasan yoluna gelince, Nâyin'den çölde bir mezra olan yere 1 konaktır. (s. 405) Bu mezrada iki üç adam bulunur. Mezraya Bûne denir burada bir pınar vardır, oturan kişiler ekin ekerler. Buradan Cermak'a 4 konaktır. Yolda her iki fersahta bir üç silahlı asker (karakol), bir su birikintisi bulunur. Cermak'a Sehdihi denir. Manası üç köy demektir. Bu köylerden biri Beyâdik, ikincisi Cermak, üçüncüsü Arâba'dır. Bunlar Horasan'dan sayılır. Hurma, ekin, bol sürü hayvanı yetiştirilir. Üç köyün tamamında 1000 kadar adam yaşar. Köyler birbirine yakındır. Cermak'tan Nevçây'a 4 konaktır. Her üç fersahta bir karakol, su birikintisi bulunur. Nevçay'dan Ribat-ı Hanran'a 1 konaktır. Buradan Ateşgehan denen köye hafif 1 konaktır. Ateşgehan'dan Tabes'e 1 konaktır. Nevçay'dan Deskerdan'a, buradan Bin'e büyük bir konaktır. Buradan Türşiz'e 2 konak, buradan Nişabur'a 5 konaktır. Yezd, Şur, Nayn yolları Küri'de birleşir. Küri 1000 kadar adamın oturduğu bir köydür, büyük rustakı vardır. Tabes ile Küri arazi 3 fersahtır.

Şuryoluna gelince, bu yol çöldeki tuzlu bir sudan bu adı alır. Bir köy veya şehir adı değildir. Rey'in Şur çölünde Bîre denen bir köyü vardır. Burası Kirman hududunda 10'dan az kişinin yaşadığı küçük bir köydür. Buradan Mağul suyu kaynağına 1 konaktır, fakat kaynakta su kalmamıştır. Buradan Ğamr-ı Surh'a 1 konaktır. Bir çukurda gölet olan bu yerde kırmızı çamur bulunur. Yanında bir dağ vardır. Buradan Cahpur denen menzile 1 konaktır. Cahpur bir köy olup burada bir kuyu, kubbeler bulunur, kimse oturmaz. Buradan (s. 406) Havz-ı Hezar'a 1 konaktır. Havz-ı Hezar yağmur sularının toplandığı

çukur bir yerdir. Havz-ı Hezar'dan tuzlu bir pınar olan ve üzerinde kubbeler bulunan Şur'a 1 konaktır. Kimse burada oturmaz. Mağul'dan Küri'ye büyük 1 konaktır. Küri'den 4 fersah uzaklıkta sel sularının toplandığı bir gölet vardır. Horasan'dan Kirman'a giden kişinin sağında Şur suyu ile kır arasında 2 fersah uzaklıkta kayalar üzerinde badem, elma armut resimleri vardır. Buradaki resimler. İnsan, ağaç vs. şeylerin resimlerine benzer.

Kirman hududundaki Zâver yoluna gelince Zâver'den Derku-cuy denenen yere 1 konaktır. Burada zayıf akan bir pınar bulunur, bina bulunmaz. Buradan Şûr-i Devazdeh'e 1 konaktır. Şur-i Devazdeh'te harap olmuş bir ribat, hurma bulunan bir vadi vardır. Bu yerde kimse oturmaz. Tehlikelidir. Nadiren haydutlar bulunmaz. Buradan sahra ortasında ıssız bir yer olan, kuyular bulunan Deyr-i Beredan'a 1 konaktır. Deyr-i Beredan yağmur sularının toplandığı, yanında bina bulunmayan bir havza 1 konaktır. Bu havuzdan 20 civarında ev, değirmen döndüren küçük bir akarsu bulunan Nûbend ribatına 1 konaktır. Nûbend'de oturanların bir akarsu yanında tarlaları vardır, burada hurma yetiştirilir. Nûbend'den 2 fersah önce bir su bulunur. Burada küçük hurma ağaçları, kubbeler bulunur, kimse oturmaz, haydutların sığınağıdır. Bununla beraber Nûbend halkı hurmalarına bakarlar, meyvelerini toplarlar, Nûbend'den 2 konak gittikten sonra Türşek denenen bir yere varılır. (s. 407) bu yolda her 2 fersahta bir üç kubbe, su havuzları bulunur. Fakat kimse oturmaz. Türşek tatlı sulu bir kuyudur. Türşek'ten kimsenin oturmadığı Hur'a 1 konak, buradan Havseb'e 2 konak, Hur'dan Küri'ye 3 konaktır.

Habis'ten başlayan yol: Habis, Kirman'ın sıcak iklimin çöl kıyısında akarsuyu, hurması olan, verimli, devamlı ucuz bir şehirdir. Habis'ten Dervâzek denenen yere 1 konaktır. Burada göz alabildiğine ylık binalar görülür. Yine birbiriyle yarışan yüksek binalar olduğunu gösteren büyük tepelikler vardır. Fakat ne bir su, ne bir kuyu ne de bir pınar izi vardır. Buradan Şur-rud'a 1 konaktır. Şur-rud yağmur sularının aktığı bir vadidir. Yağ-

mur, sel olmazsa su akmaz. Mecrası çoraktır. Sel gelirse suyu tuzludur. Bu çölün toprağı tuzludur. Buradan küçük bir dağ olan Bersek'e 1 konaktır. Buradan Nime denen yer 1 konaktır. Buradan yağmur sularının toplandığı Havz denen yere, buradan Ra'selmâ'ya 2 konaktır. Ra'selmâ'da suları bir havuzda toplanan, ekinlerinin sulandığı bir pınar vardır. Ayrıca bir veya iki kişinin kaldığı bir ribat bulunur. Ra'selmâ'dan çölün başlangıcında bir köy olan Kükür'e 1 konaktır. Bu köy Kuhistan hududundadır. Kükür'den Havseb'e 2 konaktır. Habis çölünde Ra'selma'nın Horasan tarafında 2 fersah uzaklıkta 4 fersah boyunca küçük siyah taşlar görülür. Bârsek'ten Hâricî'nin mezarına doğru giderken bazıları kâfur rengine beyaz, bazıları cam gibi mavi çakıllar görülür. Bu çölde Ra'selmâ'yı geçtikten sonra Becnûbe dağına kadar 1 konaklık mesafede bitki bulunmaz.

Yezd'den Horasan'a giden yol: Yezd'den Encire'ye 1 konaktır. (s. 408) Encire'de yağmur sularının toplandığı bir havuz vardır. Encire ile Yezd arasında mamur (meskûn) yer yoktur. Encire'den Hizâne'ye 1 konaktır. İkisi arasında meskûn yer yoktur. Hizâne köyünde 200 kadar adam oturur. Bu köyün kıble tarafındaki bir vadide ziraat, hayvancılık, yapılır, bostanlar, bağlar bulunur. Hizâne'nin kalesinin altından akan bir akarsuyu bulunur. Su vadinin kıyısında yüksek yerden bol akar, iki yakasındaki hoş bostanları, bağları sular. Burası devamlı verimlidir. Hizâne'den Siyah-Sepid tepesine 1 konaktır. İkisi arasında mamur yer yoktur. Siyah-Sepid kimsenin oturmadığı bir handır, içinde yağmur sularının toplanması için bir havuz bulunur. Siyah-Sepid tepesinden Sâğand'a 1 konaktır, aralarında mamurluk yoktur. Sâğand 400 kadar insanın oturduğu bir köy olup üst tarafında bir kalesi, akarsuyu vardır. Bu su etrafında ziraat yapılır. Arkıları, mamur bostanları, çok mamur, müstahkem bir hazinesi bulunur. Sâğand'dan Büşt-i Bâdem'e büyük 1 konaktır. Aralarında mamurluk yoktur. Büşt-i Bâdem'den Ribat-ı Muhammed'e hafif 1 konaktır. Aralarında mamur yer yoktur. Bu ribatta 30 kadar adam yaşar, ziraat yaparlar,

pınarları vardır. Ribat-ı Muhammed'den Rik'e 1 konaktır. Rik havuzu ve hanı olan bir konaktır. Burada kimse oturmaz, Rik 2 fersah kadarlık bir kumluktur. Rik'ten Mühelleb'e 1 konaktır. Mühelleb'de bir handır, pınarı vardır. Yanında bir dağ bulunur. Rik ile Mühelleb arası meskûn değildir. Mühelleb'ten Ribât-ı Hûran'a 1 konaktır. Ribat-ı Hûran taş ve kireçten yapılmış bir saraydır. Burayı 3 veya 4 kişi korur. Akarsuyu, ziraatı vardır. Ribat-ı Hûran'dan Zâdahurra'ya 1 konaktır. Zâdahurra bir han ile kuyudan ibarettir, burada kimse oturmaz. Ribat-ı Hurra ile Zadahurra arasında mamurluk bulunmaz. Zâdahurra'dan Püştadran'a 1 konaktır. Püştadran 300 kadar adamın oturduğu bir köydür. Bir arkıtan akan suyu, bol ziraatı, koyun sürüleri, bağları vardır. Zûdahurra ile Püştadran arasında mamurluk yoktur. Püştadran'dan (s. 409) Bün'e hafif bir konaktır. Bün mamur bir köydür. Burada 500 kadar adam oturur. Akarsuları ziraatları, sürüleri vardır, verimli yerdir. Bün'den Zâdûne'ye 1 konaktır. İkiisi arasında mamur yer yoktur. Zâdûne kuyusu, hanı olan bir menzildir. Burada kimse oturmaz. Zâdûne'den Riken'e 1 konaktır. Aralarında mamurluk yoktur. Riken ziraatı, akarsuyu olan bir ribattır. Burada 3 veya 4 kişi yaşar. Riken'den Esnişet'e 1 konaktır, aralarında mamur yer yoktur. Esnişet'ten Türşiz'e 1 konaktır. Burası Nişabur'un ilk şehridir. Güzel, hayratı, halkı çok bir şehirdir. Her iki-üç fersahta bir han ve su havzası bulunur. Bu çöldeki yolların sıralanması şöyledir. İsfahan'dan Rey'e bir yol bulunur. Bunu Erdistan-Tabeseyn yolu takibeder. Bu yol üzerinde Erdistan'dan Kumis'e Tabeseyn-Dâmeğan yolu ortasından bir yol ayrılır. Bundan sonra Horasan'a giden Nâyin-Tabeseyn yolu gelir. Bundan sonra Yezd-Horasan yolu gelir. Bundan sonra Şur, Zâver yolları gelir. Bundan sonra Habis yolu, yeni yol gelir. Sonra Sicistan-Kirman yolu gelir. Yeni Yol'a gelince, bu yolda Nermâşir'den Dâristan'a 1 konaktır. Dâristan hurma yetişen bir köydür, arkasında mamurluk yoktur. Bu köyden Ra'selmâ'ya 1 konaktır. Ra'selmâ'da bir su kaynağı vardır. Suyu bir gölette toplanır. Sonra Selm köyüne kadar 4 konak

ıssız çöldür. Selm köyünün Kirman'a dâhil olduğu söylenir. Selm köyünden Herat'a 10 günlük yoldur. İsteyen Nermâşir'den Sebic yoluna gider. İki yer arası 5 konaktır. Sebic'ten Selm köyüne az suyun olduğu bir yoldan 5 gündür. (s. 410) Sicistan yoluna gelince, bu yol Nermâşir'den Sebic'e Kirman sınırından gider. 5 günlük yoldur. Sebic'ten Sicistan'a 7 konaktır. Bu yolu Sicistan ve Kirman haritasında gösterdim. [Bütün bu yollarda gittim, menzillerini gördüm. Sonra tasvirini verdim, açıkladım. Bir kısmını ise Sicistan haritasında göstereceğim.].

Sicistan (Orta ve Güney Afganistan)

Sicistan'a ve haritada oraya birleşik gösterdiğim yerlerin sınırlarına gelince; Sicistan'ı doğudan Kirman – Sind – Sicistan arasındaki çöl, Multan amilliğinin bir kısmı, batıdan Horasan ve Hind arazisi, güneyden Sicistan – Kirman arasındaki çöl kuşatır. Horasan – Gur – Hind sınırları kavislidir.

Sicistan ve orada bilinmesi gereken şehirler Zerenc, Kiş, Nih, Tak, Karnin, Haş, Fere, Cize, (s. 414) Büst, Rudan, Servan, Zâlekan, Bağnin, Derğaş, Dartel, Bişlenk, Fencvay, Kühek, Gazne, Kasr, Sivi, Esfencay, Mahakan'dır.

Sicistan'ın en büyük şehri **Zerenc**'tir. Burası kalesi, geniş binaları, çok sakini olan, rabazı bulunan bir şehirdir. Burada Saffarilerin, diğer hanedanların hükümet sarayları, çeşitli mahalleler, oteller bulunur. Suru, rabazmı kuşatan bir kalesi, su ile dolu hendeği vardır. Hendeğin suyu temelinden çıkar. Artan suları şehre verilir. Şehrin 5 kapısı vardır. Biri Yeni Kapı, diğeri Eski Kapı'dır. Her ikisi Fars tarafına açılır. İkisi arasında az mesafe vardır. Üçüncüsü Kerkûye kapısı olup Horasan'a açılır dördüncüsü Nişek Kapısı olup Büst'e açılır. Beşincisi Bab el-Taam olup rustaklara açılır. En güzel kapı bu kapıdır. Bütün kapılar demirdendir. Rabazının ise 13 kapısı vardır. Bâb-ı Mînâ Fars'a açılır. Sonra Duhan Kapısı, sonra Şirak kapısı, sonra Şârav Kapısı, sonra Şuayb Kapısı,

sonra Nev-cûyek Kapısı, sonra Kerkuye Kapısı, sonra Esberis Kapısı, sonra Ğumcere Kapısı, sonra Bâristan Kapısı, sonra Rûdkeran Kapısı gelir. Bütün evleri uzunlamasına çamurdan yapılmıştır. Zira, ağaç burada kurtlanır, fazla kalmaz. Cuma mescidi rabazda değil şehristanda Bab-ı Fars yanındadır. (s. 415) Dârelimare (emirlik sarayı) rabazda Bab el-Taam ile Bab Fars arasındadır. Hapishane şehrinde (şehristanda) caminin yanındadır. Bu kısımda caminin arkasında hapishane yanında başka bir emirlik sarayı (Dârelimare) vardır. Dârelimare sonra rabaza taşınmıştır. Şehirde Bab el-Taam ile Bab el-Fars arasında Yakub b. Leys, Amr b. Leys'in sarayları bulunur. Dârelimâre Yakub b. Leys'in sarayındadır. Şehrin içinde Kerkûye Kapısı ile Nişek Kapısı arasında Erk denen büyük binalar bulunur. Buralar Amr b. Leys tarafından hazine olarak inşa edilmiştir. Şehrin (iç şehrin) çarşıları caminin yanındadır. Son derece mamur çarşılardır. Rabazın çarşıları da mamurdur. Bunlardan birine Sük-i Amr denir. Amr bu çarşayı kurmuş, camiye, hastaneye, Mescid-i Haram'a vakfetmiştir. Bu çarşı günde 1000 dirhem civarında gelir getirir. İç şehirde arklar bulunur. Bunlardan biri Eski Kapı'dan, diğeri yeni Kapı'dan üçüncüsü Bab el-Taam'dan şehre girer. Bu arkların suyu bitişince değirmen döndürür. Cuma mescidinin yanında iki büyük havuz bulunur. Bunlara su akar, sonra çıkar şehrin evlerine dağılır. Mahzenleri Errecan'da olduğu gibi akarsu alır. Büyük evlere arklar akar. Şehrin, rabazın evlerinin çoğunun akarsuyu, bostanı vardır. Şehirdeki akan sulardan rabaza sular ayrılır. Şehirdeki çarşı Bab-ı Fars'tan Bab-ı Minâ'ya kadar yarım fersah kesintisiz devam eder.

Sicistan arazisi çorak, kumluk, sıcak bir yerdir. Hurma yetişir, kar düşmez. Ovalık bir yer olup dağ görülmez. *En yakın dağ Fere tarafındadır. Orada rüzgâr kuvvetli eser, buğdaylarını öğütmek için yel değirmenleri kurmuşlardır. Orada kumlar bir yerden diğeryere hareket eder. Eskiden miras aldıkları mühendislik bilgileriyle tedbir almasalar kumlar köyleri, şehirleri örter.*

Zira ülkenin her tarafı kumluktur. Duyduğuma göre buranın halkı (s. 415) kendi oturdukları yere zarar vermedikçe kumların yer değiştirmesinden hoşlanırlar. Kumlar zarar vermesin diye önüne ağaçlar, dikenler, diğer şeylerle çit, duvar örmüşlerdir. Çitin alt tarafından rüzgâr girsin diye kapılar açmışlardır. Rüzgâr bu kapılardan girer, kumları savurur. Hortum gibi bir şey olur, kumlar arzuladıkları tarafa gider. 360/971 yılında Mısır'a gelen bir Sicistanlı ile bu konuyu konuştuk. *“Geçen sene görülmedik şekilde rüzgârlar esti. Kumlar camiye örttü. Şehre, halkına çok zarar verdi. Bu konuyla uğraşan ustaları, mühendisleri çağırdılar. Çoğu kumları engellemekten aciz kaldılar. Rüzgâr çok kuvvetli olduğu için çare bilmediklerini söylediler. Rüzgâr şiddetliydi. Bu ustalardan bir genç “Ben bunun çaresini biliyorum. İstedğim temin edilirse kumları önlerim. Bu istediğim 20 000 dirhem paradır.” dedi. Çok para istediği için onun sözüne kulak asmadılar. Tehlike arttı. Halk fırtına bir gün bir gece daha devam ederse şehrin mahvolacağına kanaat getirdiler. Bahsedilen gence istediği parayı götürdüler. O da kabul etti. “İşim zorlaştı. Fakat siz bundan kurtulacaksınız” dedi. Yanına adamlar alıp şehirden 18 fersah uzaklığa gitti. Rüzgârın önüne engeller koydu. Rüzgârı başka yöne halka zarar vermeyecek tarafa çevirdi. Bu işle uğraşan ustaların başına getirildi. Sonra başka bir rüzgar çıkararak şehre giren kumları temizledi.” dedi.*

Anlattıklarına göre, Acemler zamanında eski şehir Kirman ile Sicistan arasında Râşk hizadında Dârek yakınında Sicistan'dan Kirman'a giden kişinin solunda, 3 konak uzaklıktaymış. Bu şehrin bazı evleri zamanımıza kadar kalmıştır. Bu eski şehrin adı Ram-ı Şehristan'mış. Sicistan nehri buraya akıyormuş. Hilمند'de meydana gelen bir yarılmayla su aşağıda kalmış, başka tarafa akmış, insanlar oradan göçüp Zerne'î kurmuşlar.

Sicistani'in nehirlerine gelince, en büyük nehri Hilمند ırmağıdır. Gur'un arkasından çıkar. Ruhac hududunu, Daver beldelerine uğrar, sonra Büst şehrine akar, Sicistan'da sona erer,

Zere gölüne dökülür. Zere gölünün suyu sularını durumuna göre artar, eksilir, uzunluğu Küveyn tarafında 30 fersahtır. Kuhistan yolu üzerinde Kirman köprüsüne kadar varır, Fars yolunun üzerindedir. Gölün genişliği ise 1 konak kadardır. Suyu tatlıdır. Bu gölden çok balık avlanır, gölde çok kamış yetişir. Çöl tarafı dışında her yanında köyler bulunur. Hilmend nehri Büst'ten sonra 1 konak kadar tek mecradan akar. Sonra ondan sular ayrılır. Bu nehirden ayrılan ilk kol Bab el-Taam koludur. Rustaklarını sular, Nişek hududunda sona erer. Hilmend'den, sonra Nâşîrud ayrılır, çok rustakları sular. Sonra Senârud ayrılır, Sicistan'da 1 fersah akar. Su çok olunca bu kolda Büst'ten Sicistan'a gemiler yüzer. (s. 418) Sicistan şehrindeki nehirlerin hepsi Senârud'dan ayrılır. Senârud yoluna devam eder, sonra ondan Şube nehri ayrılır. 30 kadar köyü sular. Sonra ondan Mili nehri ayrılır, Mili bölgesini sular, artanı Zere gölüne dökülür. Bişlenk nehri Gur yakınından çıkar, geçtiği yerleri sular, artan az miktarı Zere gölüne dökülür.

Sicistan verimli, yemekleri, hurmaları, üzümü bol, halkı zengin bir nahiyedir. Sicistan ile Mekran arasındaki bozkırda bol miktarda hıttit (lassa faetida) tohumu yetişir, halkı bu tohumu bütün yiyeceklerine katarlar. Bâliş bir nahiye adı olup şehri **Sivi**'dir. Yalnız, vali Kasr denen yerde oturur. Esfencan Kasr'dan büyüktür. Ruhhac da bir bölge adıdır. Şehri Bencvay'dır. Burada Kühek şehri de bulunur. Ruhhac, Dâver-Baliş arasında bir bölgedir. Her tarafının özel sahibi yoktur. Buradan hazineye bol para gelir. Bu civarın halkı yetişen ürünlerden faydalanırlar. Bölge verimli ve refah içindedir. Dâver verimli bir bölgedir, Gurlara karşı cephedir. Bağnin Halaç, Bişlenk nahiyeler olup kendi adlarıyla şehirleri vardır. (s. 419) Haş suru, kalesi olmayan bir şehirdir. Dâver bir bölge adıdır, şehri Dartel'dir. **Halaç**, Kâbul, Gur birer nahiye adlarıdır. Buralarda bazı Müslümanlar yaşar, sulh içindedirler. Bu yerlerin iklimi soğuktur. **Halaçlar** eski zamanda Ğurların ötesinde Hind ile Sicistan arasına yerleşmiş bir Türk kavmidir. Koyun, hayvan

besleyerek geçinirler. Türkler gibi giyinirler. **Büst**, Sicistan'da Zerenc'ten sonra en büyük şehirdir. Fakat havası hastalıklıdır. Halkı Irak halkı gibi giyinirler. Cömert ve zengindirler Hind ülkesine ticaret yaparlar. Büst çok verimli, hurması, üzümü bol bir yerdir.

Karnin köyleri, rustakları olan bir şehirdir. Sicistan'dan 1 konak uzaklıkta, Büst'e giden yolun solunda Şiruzen'e 2 fersah uzaklıktadır. Fars, Horasan, Kirman, Sicistan'a hâkim olan Saffariler buradandır. Bunlar Leys'in oğulları Yakub, Amr, Tahir, Ali olmak üzere dört kardeşti. Tahir Büst kapısında öldürüldü. Yakub ise Bağdad'dan dönerken Cündey-Şapur'da öldü. Mezarı oradadır. Ali ise Cürcan'da hüküm süren Râfi'e sığındı, Dihistan'da öldü. Mezarı oradadır. Yakub en büyükleriydi Bakırcılardan birinin hizmetkârıydı. Amr ise mekkari (yük hayvanı) kiracısı, bazan ise inşaatçıydı. Ali ise en küçükleriydi. İsyanlarının, yükselmelerinin sebebi şudur. Kesir b. Rukad adlı bir dayıları vardı. Bir kalede yaşayan ayyaştı. Etrafında büyük bir kalabalık toplandı. Aralarında Hariciler de vardı. Bulunduğu kalede kuşatıldı, öldürüldü. Leys'in oğulları kurtuldu Büst toprağına vardılar. Bu civarda etrafında çok kişinin toplandığı bir adam vardı. Gaza yaparak, Haricilerle savaşarak sevap kazanmak istiyordu. Adamın adı Dirhem b. Nasr'dı. Leys'in oğulları onun adamlarına katıldılar. Sicistan üzerine yürüdüler. Bu sırada Sicistan'da Tahiriler adına İbrahim b. el-Hüseyn vali idi. Durumu (s. 420) zayıftı. Şehrin kapısı önünde karargâh kurmuştu. Dirhem b. Nasr Haricilerle savaşmak için yanında gönüllüymüş gibi davranıyordu. Şehir halkının yanına çıktı. Halkı ona itaat edince şehre girdi. Şehrin valisi bu sırada bir yere gitti. Dirhem şehirde yerleşti. Hariciler onunla savaştilar. Onların reisi Ammar b. Yâsir adında biriydi. Yakub b. el-Leys onunla savaşmak için gönüllü oldu. Ammar öldürüldü. Dirhem'in adamlarının başına ne felaket gelirse Yakub koşuyordu. İşi istediği şekilde halldiyordu. Nihayet, Dirhem b. Nasr'ın adamlarını yanına çekti. Onlar da Yakub'u

reis seçtiler. Dirhem b. Nasr da onun adamlarından oldu. Yakub ona devamlı iyilik ediyordu. Nihayet, Yakub'tan hac yapmak için izin aldı. Hacca gitti. Bir müddet Bağdad'da kaldı. Halife tarafından Amr'a elçi gönderildi. Yakub onu öldürdü. Bundan sonra Yakub'un kardeşlerinin durumu iyice kuvvetlendi. Fars, Kirman, Horasan'ı, Irak ile Huzistan'ın bir kısmını ele geçirdiler.

Tak şehri Zerenc'ten 1 konak uzaklıkta, Sicistan'dan Horasan'a giden yolcunun arkasında kalır. Rustakı, bağları, çok üzümü olan küçük bir şehirdir. Üzümünden Sicistan halkı yararlanır. Havaş şehri Karnin'den bir konak uzaklıkta, Büst'e giden kişinin solundadır. Bu şehirle yol arasında yarım farsah mesafe vardır. Burası Karnin'den daha büyük, ağacı, hurması olan bir yerdir. Havaş ve Büst'ün akarsuları yer altından akar, çok sayıda arka vardır. **Fere** bu bölgedeki şehirlerin en büyüğü olup 60 kadar köyü olan geniş bir rustakı vardır. Burada hurma, meyveler, zirâi ürünler yetişir. Fere nehri şehrin üstünden geçer. Binaları topraktan, yeri ovadır. Fere amilliğine Cize bitişir. Sicistan'dan Horasan'a giden kişinin sağında kalır, Fere'den yarım konak uzaklıktadır... Burası **Karnin** gibi sulak küçük bir nahiyedir. Köyleri rustakları vardır. Münbit bir yerdir. Suları arklarla gelir, binaları kerpiçtendir. **Servan**, Karnin gibi küçük bir şehirdir. Yalnız ondan daha mamur, daha kalabalıktır. Burada (s. 421) hurma, üzüm, bağ boldur. Çok meyve yetişir, etrafa gönderilir. Servan, Büst'ten 2 konak uzaklıktadır. Buradaki 2 menzilin nahiyeleri bulunur. Bu menzillerden birine Firuzkand, diğerine Servan denir, son menzil Dâver yolu üzerindedir. **Zâlekan**, Büst'ten 1 konak mesafede, meyveleri, hurması, ziraatı olan bir yerdir. Halkın çoğu dokumacıdır. Akarsuları vardır. Binaları topraktan olup, büyüklüğü Karnin kadardır. Rûdam, Karnin'den daha küçültür. Firuzkand yakınında, Ruhhac'a giden yolcunun sağında kalır. En çok menc (râvend darısı) yetiştirilen bir yerdir. Ayrıca diğer ziraat ürünleri, meyve yetiştirilir, akarsuları vardır.

Sicistan'ın mesafelerine gelince, Sicistan'dan Herat'a giden yolun ilk konağına Kerkûye denir. Buradan Bişter'e 4 fersaktır.

Yolda Hilmend suyu üzerindeki bir köprüden geçilir. Bişter'den Cuyin'e 1 konak, buradan Büst'e 1 konak, buradan Kenkere'ye 1 konak, buradan Şersek'e 1 konak, buradan Fere vadisi köprüsüne 1 konak, buradan Fere'ye 1 konak, buradan Dize'ye 1 konak, buradan Kuvinsan'a 1 konak, buradan İsfizar'a bağlı Hâşan'a 1 konak, Kanat-ı Sera'ya 1 konak, buradan Cebel el-Esved'e 1 konak, Cedmân'a 1 konak, buradan Herat'a 1 konaktır.

Sicistan-Büst yoluna gelince, (s. 422) ilk konak Zambuk'tur. Zambuk'tan sultana ait mamur bir köy olan Şerûzen'e 1 konak, yine sultana ait mamur bir köy olan Haruri'ye 1 konaktır. Şerûzen ile Haruri arasında Nişek nehri akar, üzerinde tuğladan inşa edilmiş bir köprü bulunur. Harûrî'den bir ribat bulunan Dihek menziline 1 konak, çölde bulunan bu ribattan Ab-ı şur ribatına, buradan Kerûvin Ribat'ına 1 konaktır. Buradan Hefşiyân Ribat'ına 1 konak, buradan Abdullah Ribat'ına buradan Büst şehrine 1 konaktır. Dihek'ten Büst'e 1 fersah kalıncaya kadarki saha çöldür.

Büst'ten Gazne'ye giden yol: Büst'ten Ribat-ı Firuz'a 1 konak, buradan Meyğun'a 1 konak, buradan Ribat-ı Kesir'e 1 konak, buradan Bencvay denen Ruhhac şehrine 1 konak, buradan Bekrâbad'a 1 konak, buradan Horasâne'ye 1 konak, buradan Ribat-ı Serab'a 1 konak, buradan Alavuk Ribatı'na 1 konak, buradan Çengelâbad Ribat'ına 1 konak, buradan Ğarm köyüne 1 konak, buradan Câbişt köyüne 1 konak, buradan Cûma köyüne 1 konak, buradan Hâbisan'a 1 konaktır. Habisan Gazne hududunun başlangıcıdır. Buradan Haşrâci köyüne 1 konak, buradan mamur bir köy olan Hedû Ribatı'na, buradan da Gazne'ye 1 konaktır. Gazne büyük bir ticaret şehridir. Sicistan'dan Baliş'e giden yol çöden geçer. Ruhhac yani Bencvay'dan Ribat el-Hacariye'ye 1 konak, buradan Ribat-ı Kenki'ye 1 konak, buradan (s. 423) Ribat-ı Berr'e 1 konak, buradan Esfencay'a 1 konaktır.

Sicisatan'dan Kirman ve Fars'a giden yol: Sicistan'dan hareket edince ilk konak (menzil) Hârum, ikinci menzil Dârek'tir.

Buradan Berin'e 1 konak, buradan Ğavnişek'e 1 konaktır. Her iki yer birer ribattır. Sonra Ribat el-Nâsi'ye 1 konak, sonra Ribat el-Kâdi'ye 1 konak, sonra Kerâğan Ribatı'na 1 konak, sonra Sebic'e 1 konaktır. Sebic, Kırman'a bağlı bir şehirdir. Sicistan hududunda Ğavnişek'i geçince, burasıyla Kündür arasında Amr b. el Leys'in inşa ettiği bir ribat vardır. Bu yere Kırman köprüsü denir. Fakat, bu yerde köprü bulunmaz. Sadece yer adıdır.

Kısaca Sicistan'ın diğer mesafeleri: Sicistan'dan Ceze'ye 3 konaktır. Fere ile Karnin arası 2 konaktır. Nih ile Fere arası 2 konaktır. Nih, Fere hizasında çöl tarafındadır. Kiş ile Sicistan arası 30 fesahtır. Kırman-Tak tarafındaki Kiş yolu 5 fersahtır. Hvaş, Büs yolundan 2 fersah uzaklıktadır. Hvaş ile Kernin arası 1 konaktır. Büst'ten Servan'a Dâver yoluyla 2 konaktır. Servan'dan 1 konak uzakta Hilmend ırmağını geçer Dartel'e varırsın, 1 konak veya daha fazla gidersen Hilmend ırmağı kıyısındaki Derğaş'a varırsın. Her iki yer yolun aynı tarafındadır. Dartel'den Bağnin'e Bişlenk kabileleri arasından 1 günlük yoldur. Pençvây, Gazne'nin ötesinde kalır. Pençvay'ın batısından giden yoldan Kihek'e 1 fersah kadardır. Pençvay'dan Esfercay'a 3 konaktır. (s. 424) Kasr, Esfencay hizasında, 1 fersah uzaktadır. Esfencay güzel bir kaledir. Buradan Sivi'ye 2 konaktır.

Sicistan ve oraya bağlı bölgelerin vergisine gelince, Sicistan ve ona komşu amillikleri bir birine ekleyip aynı haritada gösterdim. Komşulukları dolayısıyla hepsini birbirine eklemekten başka çare bulamadım. Bununla beraber bu yerlerin durumları farklı, amillikleri ayrıdır. Her bir yerin ayrı kadısı, istihbarat müdürü, posta müdürü, şihnesi, bündar denen vergi memuru vardır. Bündar haracı, sultan için alınan vergileri toplar. Vergilerin çoğu Horasan hükümdarına (Samânî emirine) aittir. Kalanı onun memurlarına, askerlerine verilir. Onun lokmasıdır (ihsanıdır). Ayrıca, başka gelirleri, hediyeleri vardır. Büst valisi (sahibi)nin kalabalık askeri, memurları bulunur. Onun topladığı vergilerden hükümdara pay ayrılır. Bazı yerlere şahıslar el koymuşlardır. Bunlar o bölgelerin vergilerini alırlar,

masraflarını karşılarlar. Horasan hükümdarına bağlı olduklarını söylerler Eskiden Muhammed b. İlyas, sağlığında Kâbul ve Hind ülkesine, Gazne ve etrafına hâkim olan Hacıp Alptğin gibi valiler böyleydi. Bazı yerlerin vergileri kadastro yapılarak, hesaplanarak Horasan sahibine götürülür. Mesela Herat önemli bir yerdir. Buradan Horasan bahsinde söz edeceğim, şimdi burada tekrarlamayacağım. Harat bölgesinden yılda iki defa haraç alınır, bazı yerlerden haraç alınmaz. Bu bölgelerin toplanan vergisine, tahsil edilen mallarına gelince, yukarıda söylediğim gibi, yılda Cûzecan'dan 100.000 dinar, 400.000 dirhem, Büst dışında Sicistan ve Ruhhaç'tan, amilliklerden 100.000 dinar, 300.000 dirhem, Büst bölgesinden 100.000 dinar, 800.000 dirhem vergi alınır. Gazne, Kabul ve buralara komşu Hind amilliklerinin vergisini Alptğin topladı. 100.000 dinar, 600.000 dirhem tuttu. Eski yıllarda adaletli davranıldı. Vergileri bu miktardan daha fazla, bereketi, mahsulâtı daha bol yıllar oldu. Bu bölgelere dair bildiklerimin hülasası bunlardır. Bölgeyi öğrenmek isteyenler için verdiğim bilgiler kâfidir, eksik değildir.

Horasan **(Kuzey-Doğu İran, Türkmenistan,** **Kuzey Afganistan)**

Horasan büyük kûreleri, amillikleri içine alan geniş bir bölgenin adıdır. Doğusunda Sicistan ve Hindistan bulunur. Gur bölgesinin ötesini Hindistan'a kadar Sicistan'dan sayıyorum. Kâbul diyarındaki Halaçların ülkesini, Huttal'ın arkadındaki Vahan ülkesini vs. yi Hind ülkelerinden kabul ediyorum. Horasan'ın Batısında Oğuz Çölü, Cürcan, Kuzeyinde Maveraûnnehir, Huttal ötesindeki bir kısım Türk ülkesi, güneyinde Fars çölü, Deylem dağlarına kadar Kumis, Cürcan ile Taberistan, Rey bölgeleri, buralara komşu yerler bulunur. Bütün bu yerleri Horasan'dan saydım. Huttal'ı Máverûnnehir bölgesine ekledim. Zira Huttal, Vahşab, Harbab nehirleri arasındadır. Yine Harezm'i de Mâveraünnehir'e ekledim. Zira Harezm, Horasan şehirlerinden çok Buhara'ya yakındır. Horasan'ın doğusunda Fars çölü, Herat, Gur bölgesindeki Gazne'ye kadar uzanan bir girinti (zem) vardır. Ayrıca, batıda Kûmis hududunda Ferâve'ye kadar uzanan bir girinti bulunur. Bu iki girinti arasındaki mesafe diğer yerlerine göre dardır. Horasan'ın Cürcan hududundan Hazar Denizi'ne, Harezm'e kadarki hududu kavislidir, mamurdur.

Horasan kûrelerine gelince, Horasan bölgesinin âmilleri bir seviyede, kadıları, posta müdürleri, vergi tahsildarları ayrı ayrı seviyededir. Samanilerin Mâveraünnehir bölgesi tek bir

amillik gibidir. Horasan bölgesi ise 30 kûsür amilliktir. Buralardaki görevlilerin maaşları her amillğin durumunu, halkının vaziyetini gösterir. Vergileri azdır. Her amillikte kadı, posta müdürü, vergi memuru, şihne bulunur. Bazı amilliklerinde kadılar naiptir. Haber toplayanlar, postacılar bölgenin idaresine haberleri ulaştırırlar. Ayrıca haraç tahsil edenler, büyük bündar (âmil) için kûrelerde vergi mültezimleri, şihneler, bölge emirinden başka emirler bulunur. Horasan'ın her iki yanındaki (Mâveraünnehir-Horasan) görevlilerin maaşlarıyla beraber bütün bunlardan bahsedeceğim. Her iki yakadaki amilliklerin memurlarının maaşlarını zikredeğim, zira iki taraf da Sâ mânilere bağlıdır, buralardaki memurlar onların idaresi altındadır.

Horasan nahiyelerinin en büyüğü, en çok askeri, hazırlığı olanı, en itibarlı, en çok vergi toplananı Nişabur, Merv, Behh, Herat bölgeleridir. Mâveraünnehir ve Horasan'da daha küçük, daha itibarsız kûreler bulunur. Kuhistan, Tus, Nesâ, Ebîverdi, Serahs, İsfizar, Bûşenc, Bâdğis, Künc-i Rustak, Merveruz, Cüzcan, Garc el-Şâr, Bamyân, Toharistan, Zem, Âmul bu amilliklerdendir. Harezm, Mâverûnnehir'dendir. Buranın şehirleri Mâveraünnehirden sayılır, Harezm, Horasan'dan çok Mâverûnnehir'e yakındır.

Nişabur'un kendisinden ayrılmayan kûreleri vardır. Bunlar aynı vergi bölgesine dahildirler. Nişabur amilliklerinden, (s. 431) başka yerlere bağlı olanları anlatacağım. Toharistan bölgesi Belh'e bağlıdır. Divanları birdir. Şehirleri, sahaları Nişabur'dan ayrıdır. Bu kûrelerin ayrı veya beraber tutulmasının, yerlerini Horasan veya Mâveraünnehir haritalarında gösterilmekten başka gayesi yoktur.

Nişabur'a Ebreşehr de denir. Ebû Temmam Habib b. Evs el-Tâî şöyle der: *“Ey Ebreşehr gecesindeki uykusuzluğum. Başka yerlerde uyumamı bana kötiledin.”* Nişabur ovada kurulmuş bir şehirdir. Binaları kerpiçtendir. [549/1154 yılında Sultan Sencer'in Oğuzlara yenilmesine, onların Horasan'ı istilalarına kadar, 1x1 fersah mesafeye yayılmıştı. Oğuzlar bu yıl

şehre girdiler, yağmaladılar, halkın çoğunu öldürdüler. Kalan halkı başka yerlere göçtü, sonra şehrin başına felaketler üşüşti. Nihayet harap oldu. Sonra, şehir halkının üzerinden zulüm kalkınca ve Allah onlara acıyınca şehrin batısındaki Şâyegan şehrine döndüler. Burada yüksek bir tepe vardı. Üzerine evler, saraylar, çarşılar, hamamlar, oteller, camiler yaptılar. Şehir eskisinden daha mamur hale geldi. Buraya Nişabur adını verdiler. 580/1184 yılında yeni Nişabur'un eski Nisâbur'un bulunduğu yere kadar vardığını, bahsedilen tepeye bir kale yaptıklarını öğrendim.].

Nişabur'un şehristanı, kalesi (kuhendizi-eski kale), rabazı vardır. Kuhendiz, rabaz mamurdur. Cuma camii rabazda, Muasker (Karargâh) denilen yerdedir. Darelîmâre (Emirin sarayı) Meydan el-Hüseyin denen yerdedir. Hapishane de Dârelîmâre yanındadır. Hapishane, Dârelîmare, cami arasında dörtte bir fersah kadar mesafe vardır. Dârelîmare'yi Amr b. el-Leys yaptırmıştır. Kuhendizi (kalesi)'nin 2, şehristanın 4 kapısı bulunur. Şehristanın dört kapısından biri Ra'selkantara Kapısı, ikincisi Sikket'i Makl Kapısı, üçüncüsü Kuhendiz Kapısı, dördüncüsü Dermikin Köprüsü kapısıdır. Kale (kuhendiz) şehristanın dışındadır. Kaleyî, şehri rabaz kısmı kuşatır. Rabazın da kapıları bulunur. Irak ve Cürcan'a giden kapıya Bab el-Kıbab denir. Belh, Merv, Mâverûnnehir'e açılan kapıya Cık Kapısı denir. Fars ve Kuhistan'a açılan kapıya Ahvasâbad Kapısı denir. Tus'a açılan başka bir kapı, adlarını bilmediğim başka kapılar vardır. Bunlardan birine Suhte Kapısı, birine Sersebris Kapısı denir. Çarşıları rabaz kısmındadır. En zengin çarşılar Büyük Murabbâa (meydan) ile küçük Murabbâa'dır. Murabbâa'dan batıya Makabir el-Hüseyin'e kadar çarşı devam eder. Bu çarşılar arasında hanlar, tüccarların kaldığı oteller, ticaret mallarının depolandığı ambarlar vardır. İnsanlar her otele (funduka) belli bir şey almak için giderler, bu otellerin çoğu aynı cins mal satan çarşılarla yarışır. Bu otellerde, bu yolda (İpek yolunda) ticaret yapan zengin tüccarlar, büyük mal sahipleri kalırlar. Ayrıca

sanatkârların kaldıkları ayrı oteller bulunur. Buralardaki dükkânlarda, odalarda çalışırlar. Meselâ, külahçıların, şapkacıların ayrı çarşıları bulunur. Buralardaki dükkânlar, odalar imal edilen, satılacak mallarla doludur. Ayakkabıcıların, ayakkabı ve benzeri şeyler dikenlerin, urgancılarn, iplikçilerin çarşıları vardır. Bu çarşılardaki oteller malla (s. 432) doludur. Manifaturacıların kaldığı otellerde, mallarını depoladıkları ambarlarda birçok yerden tüccarlar kalırlar, oturur, mallarını depolar, buralarda alışveriş yaparlar. Şehrin içilecek, kullanılacak suları arklardan evlerin ilk katına uğrar buralardan şehrin dışına tarlalara akar. Bu arklardan bir kısmı şehirde yüzeye çıkar, şehrin merkezindeki evlerde, bostanlarda akar. Nişabur halkının Sağârud Vadisi denen bir nehri vardır. Şehirdeki arkların suyu bu vadiye toplanır, şehrin bahçelerinin bir kısmı, birçok rustak bu nehrin sularıyla sulanır. Bu vadinin yer altındaki kanallarının bakıcıları, muhafızları bulunur. Yer altından akan kanallar bazan yerin 100 derece altındadır. Horasan'da Nişabur'dan daha temiz havalı, daha ferahlık, daha mamur, daha devamlı ticareti, çok yolucusu, büyük ticaret kervanları olan yer yoktur. Burada envâ-i çeşit pamuklu, ipekli çok değerli kumaşlar, elbiseler imal edilir. İslâm ülkelerine, bazı Türk ülkelerine gönderilir. Bol ve makbul olduğu için hükümdarlar, reisler bu elbiseleri giymeyi tercih ederler. Zira, hiç bir yerde ve bölgede bu kumaşlara, elbiselere benzer güzel mallar üretilmez.

Nişabur'un geniş hudutları, mamur rustakları bulunur. Bu rustaklarda, Bûzcan, Gevâharz denen Malin, Haymend, Selumek, Senkan, Zevzen, Kündür, Türşiz, Hân-ı Revan, Azadvar, Husrevkerd, Behmenabad, Mezinan Sebzâver, Dîvâre, Mihrican, İsfârâyin, Hûcan, Rivend gibi şehirler bulunur. (s. 434) Nişabur'a Râygan, Taberan, Nukan, Terugud gibi şehirleri olan Tus şehri eklenirse daha da geniş bir sahaya sahip olur. İmam Ali b. Musa el-Rızâ'nın mezarı Nukan şehri dışındadır. Buraya yakın Senâbad köyünde güzel bir türbede Harun el-Reşid'in mezarı bulunur. Senâbad'da müstahkem bir kale vardır. Burada itikâfa

çekilmiş bir topluluk yaşar. Nukan dağında bram tencerelerin üretildiği maden bulunur. Bu tencereler Horasan'ın diğer yerlerine sevkedilir bahsedilen dağıda bakır, demir, gümüş, Firûze, oksitli demir (hamâln), sülfat, saf olmayan billur madenleri bulunur. Bazı kişiler altın madeni de olduğunu, fakat üretime yeterli olmadığını söylerler.

Eskiden Horasan'da emîrin sarayı (darelimâre) Tahiriler zamanına kadar Merv ve Belh'teydi. Tahiriler Horasan'ın merkezini Nişabur'a taşıdılar. Bunun üzerine şehir büyüdü zenginleşti. Kâtipler, edipler, âlimler, fakihler burada toplanmaya başladılar. Nişabur'dan çok sayıda meşhur âlim, fakih çıktı. Şehir meşhur oldu.

Merv çok eski bir şehir olup Merv el-Şahcan adıyla da tanınır. Kuhendizini (kalesini) Tahmures'in yaptığını söylerler. Eski şehrinin (shéristanı) Zülkarneyn inşa etmiştir. Şehir dağlardan uzakta, düz bir ovadadır. Yakınlarında dağ görülmez, hudutları içinde de dağ yoktur. Arazisi çorak, çok kumluktur, binaları kerpiçtendir. Bu şehirde üç Cuma mescidi (cami) vardır. İlk inşa edilen mescid İslâm tarihinin başlarında shéristanda inşa edilen camidir. Şehirde Müslümanlar çoğalınca şehrin kapısı yanında eski mescid inşa edildi. Hadisçiler namazlarını burada kılar. Bundan sonra Mâcan'daki mescid inşa edildi. Rivayete göre Mâcan mescidi, çarşı, emirin sarayı Ebû Müslim tarafından inşa edilmiştir. Emir'in sarayı mescidin (s.435) arkasındadır. Sarayın Ebû Müslim tarafından inşa ettirilen bir kubbesi vardır. Ebû Müslim ve Merv emirleri burada otururlarmış. Şehirde shéristanın sahası büyüklüğünde harap bir kühendiz (kale) bulunur. Yüksek bir yerde olan bu kaleye arklarla su götürülmüş, halen su akar. Bazen kaleye bakliyat, kavun-karpuz vs. ekilir. [Zamanımızda 580/1184 yılında Merv'de Ebû Müslim'in Mâcan'da yaptığı camiden başka Cuma mescidi yoktur. Merv'li çeşitli kişilerden, başka bir Cuma mescidi kalmadığını, diğer iki caminin harap olduğunu duydum.].

Çarşılara gelince, çarşılar eskiden caminin yanında şehrin kapısı civarındaydı. Ebû Müslim çarşıları Mâcan denen yere taşıdı. Merv çarşıları çok temizdir, gece gündüz ihtiyaç duyulan her şey bulunur. Bayram namazgahı Ra'selmeýdan denen yerde Ebü'l-Cehm meydanında (murabbasında) dır. Etrafı evler, imaretlerle çevrilidir. Hürmüz Fere ile Mâcan arasındadır. Şehir mahallelere (rab'lara) ayrılır, her mahellenin bir nehri (kanalı) vardır. Bunlardan biri Hürmüz Fere kanalıdır. Etrafında çok sayıda bina bulunur. Kanal Serahs tarafından gelir. İç şehrin (Şehristanın) 4 kapısı bulunur. Cami tarafındaki kapıya Sen-can kapısı denir. Diğerleri Bâlin, Der-i Meşkan... Kapılarıdır. Der-i Meşkan Mâveraünnehir tarafına açılır. Memum Merv'de kaldığı sırada burada karargâh kurmuştur. Halife oluncaya kadar burada kalmıştır.

Merv'in büyük bir nehri bulunur. Diğer nehirler rustakların nehirleri ondan ayrılır. Bu nehir Banıyan ötesinden çıkar. Murğab adını alır. Manası Merv suyu demektir. Bazıları nehrin adının çıktığı yerin adından geldiğini söylerler. Bu nehir Merverruz'a uğrar, etrafında şehrin çiftlikleri bulunur. Bu nehir Merverruz'dan başlar, Levkenin, Havzan, Karineyn'i geçer. Havzan Mererruz'a (s. 436), Karineyn Merv'e bağlıdır. Merv suları Zerk denen köyde taksim edilir. Burada bir taksim yeri vardır. Bu nehirden (kanaldan) her mahalleye sokağa küçük bir arkla su verilir. Arkların girişinde hangi mahalleye su verdikleri yazılıdır. Arklarda belli genişlikte delikler vardır. Su azalmaz, artmaz. Her guruba içecekleri kadar su verilir. Sular artarsa miktar artırılır, sular eksilirse azaltılır. Hiçbir taraf kayırılmaz. [Su taksimi için dikilen levhalar Buhs-âb köyünde, Merv şehrinin yarım farsah uzaklıktadır.]. Suyun taksiminin başında bir emir (kumandan) vardır. Rütbesi şehrin şihnesinden yüksektir. Duyduğuma göre bu suyun bakımı ve idaresinden 10.000'den fazla insan ekmek yer.

İslâmiyetin başlarında Merv bir ordugâh şehriydi. Burada Fars ülkesi tamamıyla Müslümanlara boyun eğdi. Yerdgerd III. burada Tâhûnet el-Zerk'te öldürüldü. Abbasîler devleti burada ortaya çıktı. Ebü'l Müneccim el-Muayti ailesinin evinde ilk siyah elbise boyandı. Abbasîler taraftarları (Müsevvede) siyah elbiseyi giydi. Merv meyveleri çok dayanıklıdır. Kavunu, karpuzu kurutulur, birçok yere sevk edilir. Başka bir yerde bunun mümkün olacağını zannetmiyorum. Baldırgan kökü zamkı buranın çölünde yetişir, çok yere götürülür. Merv'de çok miktarda ibrişim (ipek), koza üretilir. Rivayete göre ipek eski zamanda buradan Cürcan, Taberistan'a geçmiştir. Burada ünlü Merv pamuğu yetişir. Gayet yumuşaktır. Bunlardan imal edilen elbiseler etrafa gönderilir. Buraya bağlı minberler vardır. Buradan 1 konak mesafede, aynı çölde bulunan **Kuşmîhen** minberi bunlardandır. Büyük bir nehri, ağaçları, meyveleri, güzel çarşısı, otelleri, ribatları, hamamları vardır. Hürmüz-Ferre'de, Sinc'te, Hirenc'te, (s. 437) Dandânekan'da, Karineyn'de, Bûşan'da, Harak'ta, Susakan'da minber bulunur. Bunlar Merv'e bağlı şehirler ve minberlerdir.

Herat şehrine gelince, buranın sağlam bir hisarı, içinde – dışında suları, şehristanın içinde kalesi (kuhendizi), rabazı vardır. Cami rabazdadır. Dârelinare (emirin sarayı) kalenin dışında Horasan-âbad denen yerde, şehrin üçte bir fersah kadar batısında, Bûşenc yolu üzerindedir. Kerpiçten inşa edilmiştir. Şehir 0,5x0,5 fersah kadar saha kaplar. Şehristanın (iç şehrin) 4 kapısı vardır. Belh'e açılan kuzey kapısına Saray Kapısı, Nişabur'a açılan batı kapısına Ziyad Kapısı, Sicistan'a açılan güney kapısına Firûzûbad Kapısı, Gur'a açılan doğu kapısına Haşk Kapısı denir. Saray Kapısı dışındakiler ahşaptır. Saray Kapısı ise demirdendir. Her kapının yanında bir çarşı bulunur. Şehristan ve Rabaz'da sular akar. Herat kalesinde 4 kapısı bulunur. Şehristanın kapılarından her birinin hizasında bir kapısı vardır. Şehrin kapılarının adıyla anılır. Kalenin dışında bir insan boyundan yüksek bir sur bulunur. Kale ile bu surun

arası 30 adımdan fazladır. Şehir halkı isyan etti, savaş patlak verdi. Horasan (Samani) hükümdarı tarafından vali tayin edilen Muhammed b. el-Cerrah'la beraber isyan etiler. Bu valiyi gördüm, halka iyi davranan bir kişiydi. Onun baş kaldırması üzerine isyan ettiler. Horasan hükümdarına kapıları kapatarak valiye yardım ettiler, Muhammed'in isyanı uzadı. Sonunda Eş'as b. Muhammed onlara galip gelip şehri amanla, kalesini sulhla ele geçirdi. Horasan Samani hükümdarı kalenin surunun yıkılmasını emretti, sur yıkıldı, izi silindi. Sanki hiç inşa edilmemiş gibi bir hale getirildi. (s.438) Cuma mescidi şehristandadır. Etrafında çarşılar, kıple tarafında hapislane bunur. Horasan, Mâveraünnehir, Sicistan, Cibâl bölgelerinde, Herat, Belh, Sicistan camilerinden daha mamur, insanlarla dolup taşan başka cami yoktur. bu camilerde, Şam ve Süğur camilerinde olduğu gibi, çok sayıda fakih ve Kur'an okuyan bulunur. Herat, Horasan, Sicistan, Fars bölgelerinin iskelesidir (ticaret merkezidir).

Dağ Harat'tan 2 fersah uzaklıkta, Belh yolu üzerindedir. Odunları şehir ile İsfizar arasındaki bozkırdan getirilir. Herat yakınındaki dağda odun, mera bulunmaz. Bu dağdan sadece değirmen taşı, döşeme taşı temin ederler. Bu dağın başında Şirîşk denen bir ateşkede ile şehir arasında bir Hristiyan kilisesi vardır. Kilise ile şehir arasında sular, bostanlar bulunmaz. Sadece şehrin kapısına akan kanal bulunur. Bu kanal üzerindeki köprüyü geçersen şehre kadar su, yeşillik görmezsin. Diğer kapılarda, yönlerde akarsular, bostanlar vardır. Şehrin en mamur kapısı Firûzâbad kapısı'dır. Herat'ın suyu Ribat-ı Kervan yakınından çıkar. Ğur hududundan Harat'a doğru aktıktan sonra bu sudan çeşitli kanallar ayrılır. Bunlardan biri Vahuy kanalı olup Sendusenk rustakını sular. Diğer biri Arest kanalı olup Kuvâsan, Siyavuşan, Malin, Tizan, Ravâmiz rustaklarını sular. Azrican kanalı Sûsan rustakını, Şekûkan kanalı Şağle rustakını, Kerağ kanlı Kûken rustakını, Ğûscan kanalı Kük rustakını, Kebk kanalı Gutan, Kerabkird (s. 439) rustakını,

Sabğar kanalı Bûşenc sınırındaki Sûhin rustakını, Ercir kanalı Herat'ı ve şehrin Sicistan yolu üzerinde 1 konak kadar uzanan bostanları sular.

Herat bölgesinde merkezden sonra en büyük şehirler **Keruh** ve Ufa'dır. Keruh'ta etrafa ihraç edilen çekirdeksiz üzüm, Irak'a vesair yerlere gönderilen Taif kuru üzümü yetiştir. Bunların çoğu Mâlin'de üretilir. Keruh orta büyüklükte bir şehir olup halkı haricidir. Cuma camii Sepidan denen bir mahallede bulunur, Kerpiçten yapılmıştır. Bu şehir dağlar arasında 20 fersah devam eden bir vadide kurulmuştur. Vadinin her tarafı mamur bostanlar, sular, ağaçlar, ormanlar, köylerle doludur. **Ufa** halkı sünnidir şehir, Keruh kadardır, bostanları, suları vardır, evleri kerpiçtendir. **Mâlin**, Keruh'tan küçük olup bostanları, suları, ağaçları, bağları olan çok mamur bir yerdir. **Haysar**'ın ağacı, suyu azdır. Malin'den daha küçüktür. Halkı ehl-i sünnettir. **Esterebiyan** Malin'den küçük olup halkı haricidir. Suları, az bostanları vardır. Sarp dağda olup en çok kuru mahsul yetiştirirler, bağları azdır. Mârâbad'ın bostanı, suyu çoktur. Malin'den daha küçüktür. Burada çok miktarda pirinç üretilir. Etrafa gönderilir. Başan'da Mâlin'den küçüktür. Ziraatı iyi, suları çok olmasına rağmen bostanı azdır. İsfizar bölgesinde dört şehir bulunur. En büyüğü Guvasan'dır. Burası Keruh'tan küçük, çok suyu bostanı olan bir şehirdir. Guvasan (s. 440), Kûşek, Adersken birbirine yakın büyüklükte, suları, bostanları olan şehirlerdir. İsfizar halkı ehl-i sünnettir.

Bûşenc bölgesinde Harkird, Ferkird, Kere şehirleri bulunur. En büyüğü Bûşenc'dir. Herat'ın yarısı kadardır. Her iki şehir ovadadır. Bûşenc dağa 2 fersah uzaklıktadır. Herat'tan buraya dağ 2 fersah uzanır. Evleri kireçten (cibsten) dir. Herat'ın binaları gibi kerpiç değildir. Bûşenc'in suyu, ağacı boldur. Burada yetişen servi ağacı Horasan'da hiçbir yerde yetişmez, Kerestesi başka yerlere sevkedilir. Bûşenc halkı Herat nehri-nden faydalanırlar. Nehir Serahs yönüne akar. Çok zaman Serahs'a varmadan suyu kalmaz. Yaz günleri kurur. Kışları

suyu Serahs'a varır, şehrin ortasından geçer. Bûşenc şehrinin suru ve hendeği vardır. Surun 3 kapısı vardır. Bab-ı Ali Nişabur yoluna, Harat kapısı Harat'a, Kuhistan Kapısı Kuhistan'a açılır. Bölgede Bûşenc'ten sonra en büyük şehir Kuvseri'dir, verimli, suyu, az bostanı olan bir şehirdir. Bûşenc'in üçte biri kadardır. Evleri kerğichtendir. **Ferkird** şehri Harkird'den küçüktür. Az akarsuyu bulunur. Buranın halkı sürü hayvanı yetiştirir, fazla bostanı yoktur. Kere'nin bostanı, suyu çoktur. Ferkird büyüklüğündedir.

Bâdgîs bölgesindeki şehirler Cebel el-Fıdda (Gümüş dağı), Kuh, Kügnâbad, Büst, Câdu, Kabrun, Kâlvun, Dihistan'dır. Sultan Kügnâbad'da oturur. En mamur, en büyük olanı Dihistan'dır. Bûşenc'in yarısı kadardır, binaları kerpiçtendir. Yer altında çok sayıda tüneli vardır. Dihistan şehri bir dağ üzerinde olup az akarsuyu bulunur, bostanları, bağları (s. 441) bulunmaz. Kuru ziraat yaparlar. Kuh, Cebel el-Fıdda şehirlerinin durumu da aynıdır. **Cebel el-Fıdda** şehri gümüş madeni bulunan bir dağdadır. Odun az olduğu için bu gümüş madeni işletilmez. Kuh şehri ise ovadadır. Küğâbad, Büst, Câdu'da bostanlar, sular bulunur. Kuru tarım yapılır. Çok yerleri vardır. Kâlvun ve Kâbrun'da bostanlar, akarsular yoktur. Yağmur ve kuyu sularından faydalanırlar, ekinleri yağmur sularıyla yetişir, koyunları vardır. Cebel el-Fıdda, Herat-Serahs yolu üzerindedir. Bâdgîs halkı ehl-i sünnettir. Hacistan Ahmed b. Abdullah'ın köyüdür. Halkı aşırı haricilerdendir.

Genc-i Rustak'ın şehri **Beben**'dir. Kif, Bağşur buraya bağlıdır. Nisâbur posta müdürü, Horasan'ın en zengini, en çok kitabı olan, en iyi inşa yazarı, Arapça'yı en kötü, Farsça'yı en fasih konuşanı Ebû Mansur el-Bağavi buradandır. Horasan'da gördüğüm en önemli, en çok susan ve konuşan, ticaret yapan, çiftlikleri-sürüleri olan, sultan nazarında en çok sözü dinlenen kişi bu şahıstır. Baben bölgesinin en büyük şehridir, sultan burada oturur. Bûşenc'ten daha büyüktür. **Bağşur** ise Bûşenc kadardır. **Kif**, Bağşur kadardır. Beben ve Kif şehirlerinde bol

akarsu, bostan, bağ bulunur. Binaları kerpiçtendir. Bağşur şehri bozkırdadır. Ziraati yağmur suyuyla yapılır. Halkı kuyulardan su içerler, çiftlik, bostan, bağ sahibidirler. Toprağı, havası sağlam bir yerdir. Bu şehirlerin hepsi Merveruz yolu üzerindedir.

Merveruz bölgesinde Kasr-ı Ahnef, Dize gibi başka şehirler vardır. En büyüğü Merveruz şehridir. Bûşenc'ten büyüktür. Merv'e akan büyük bir nehri (kanalı) vardır. (s. 442) halkının bu nehir üzerinde çok sayıda bostanı, baği bulunur. Havası, toprağı hoştur. **Kasr-ı Ahnef**, Merveruz'dan 1 konak mesafede Belh yolu üzerindedir. **Dize** ise Enbar yolu üzerinde 4 fersah uzaklıktadır. Kasr-ı Ahnef'te akarsular, bostanlar, bağlar, güzel meyveler vardır. Merveruz ırmağı Dize'nin ortasından geçer, şehrin iki tarafını bir köprü bağlar. Dize'nin bostanları, bağları, güzel meyveleri bulunur. Merveruz nehre bir ok atımlık mesafededir. **Talkan**, Merveruz'a benzer büyüklükte bir şehir olup akarsuları, az bostanı bulunur, evleri kerpiçtendir. Havası Merveruz'dan daha sağlamdır. Merveruz'dan dağa batı yönünde 3 fersah mesafe, doğu yönünde ise 3 fersah mesafe vardır. Talkan, Cüzcan dağlarına bitişen bir dağdır. Dağlarında çok sayıda mamur rustak bulunur.

Faryab, Cüzcan'a bağlı bir şehirdir. Tâlkân'dan küçüktür. Yalnız bostanları, suları daha çoktur. Evleri kerpiçtendir. Cuma mescidi bulunur, camisinin minaresi yoktur. Diğer şehirlerde bulunan sanatlara sahip iyice bir şehirdir. Cüzcan şehirlerinden biri **Yahudiye**'dir. Burası da güçlü sanatlara, ticarete sahip bir şehirdir. Camisinin iki minaresi vardır. [Faryab minaresinin yapımı sırasında halkı, emîriyle başımdan geçenleri anlatırsam söz uzar. Onlar bir iş yaparlarsa bu sünnettir veya kötüdür, selefın görüşüne aykırıdır diye aralarında ihtilafa düşerler.]. Cüzcan bir nahiye adıdır. Büyük şehirleri arasında Yahudiye, Eşburakan vardır. Endhuz bir rustak ve nahiyedir, şehri Üştürç, Genderm'dir. Cüzcan şehirleri arasında Enbar, San'dır. Nakâmîs Celar nahiyesinin şehridir, Eşburkan'e ve Neriyan, Yahudiye ile Faryab arasında iki şehirdir. (s. 443) Cüzcan bölgesinin en

büyük şehri **Enbar**'dır. Aferîğün hanedanı sultanı kışın burada, yazın Cürzüvan'da oturur. **Cürzüvan** iki dağ arasında bir vadide kurulmuş olup Mekke'ye çok benzer, vadileri aynı şekildedir. Enbar, Merveruz'dan daha büyüktür. Suları, bağları, bostanları olan verimli bir yerdir, evleri kerpiçtendir. Yukarıda **San**'ın küçük bir şehir olduğunu söyledik. Burasının da suları, bostanları dağdadır. Yahudiye San'dan daha büyük, suları, bostanları olan bir dağ şehridir. Genderm de dağdadır. Bağları, cevizi, bademi, hayratı bol bir yerdir. Eşburkan'da halkın ihtiyacından çok su vardır. En çok ziraatle uğraşılır, bostanları az, meyveleri ise dışarıdan getirilir. Genderm'den, San'dan büyüktür. Yahudiye'ye yakın büyüklüktedir. **Endhuz** çölde küçük bir şehirdir, yedi köyü, koyun-keçi besleyen Kürdlere ait çadırları vardır. Cüzcan'dan bütün Horasan, Mâveraünnehir bölgelerine tabaklanmış deriler sevk edilir. Cüzcan'ın her tarafı verimlidir. Ticaret yolları, malları boldur, halkında reislik duygusu vardır. [Cüzcan'da zikredilen şehirlerden başka akarsulu, bol meyveli rustklar, köyler bulunur. Yıllık vergisi 100.000 dinar, 400.000 dirhemdir.]

Mesafelerine gelince Eşburkan'dan Enbar'a Güney yönünde 1 konaktır. Eşburkan'dan Yahudiye'ye giden yol 2 fersah küsur kuzeyde Feryab'a sapar. Buradan Yahudiye'ye 1 konaktır. Eşburkan'dan Endhuz'a kuzey istikametinde 2 konak, Genderm'e 4 günlük yoldur. Bu dört günün 3 günü Eşburkan-Yahudiye, 1 günü ise Yahudiye'den Genderm'e giden mesafedir.

Ğarc el-Şâr'ın iki şehri vardır. Bunlardan birine **Beşin**, diğerine Şurmin denir. İkisi hemen hemen aynı büyüklüktedir. Sultan bu şehirde oturmaz. (s. 444) Şar (sultan) dağda Belkiyan denen bir köyde oturur. Eskiden burada büyük bir devlet vardı, bu bölgeye Şar mülkü denirdi. Bölgenin her iki şehrinin bostanları, suları vardır. Beşin'de çok miktarda pirinç üretilir. Belh'e diğer yerlere sevk edilir sevk edilir. Şurmin'de bol kuru üzüm üretilir, etrafa gönderilir. Beşin ile Merveruz'a bağlı Dize arasında 1 konak mesafe vardır. Dize Merveruz nehrinin bir ok

atımlık doğusundadır. Beşin'den Şurmin'e güney istikametinde 1 konaktır. Şurmin dağdadır.

Ğur bölgesine gelince, burası küfür diyarıdır. Müslümanlar da yaşadığı için İslâm diyarı arasında zikredilir. Ğur akarsuları, bostanları, nehirleri olan verimli, sarp, dağlık bir bölgedir. Müslümanlara komşu kesimlerinde görünüşte Müslüman olan bir topluluk yaşar. Gerçekte Müslüman değildirler. Gur bölgesinin etrafında Herat-Fere, Dâver, Ribat-ı Kervan (Burası Cüzcan sahibi Muhammed b. Aferîğun'un amilliğidir.), Ğarcistan, Harat bölgeleri bulunur. Etrafındaki bütün yerler Müslümanlara aittir. İslam diyarında Gur'dan, Mağrib'te Fas-Sus- Sicilmâse-Mâse-Okyanus arasında sıkışan Bergavâta kabilelerinden başka her tarafı Müslümanlarla çevrili başka bir dâr-ı küfr yoktur. Gur bölgesinden alınan esirler genellikle Herat, Sicistan bölgelerine getirilir. Ğur dağları (s. 445) Horasan – Bamyân'dan Pençir'e kadar uzanır. Hatta, Vahan ülkesine girer, Şaş hududunda Türk ülkelerine uğrar, Kırgızlara varır, bu dağda baştan başa gümüş, altın madenleri boldur. En çok Kırgızlar yakınında bulunur. Dağ Fergana, Usruşene bölgelerine uğrar. Bu madenler işletilse Pençir'dekileri geçer.

Serahs'a gelince, burası Nişabur –Merv arasında, ovada bir şehirdir. Burada senenin bazı zamanlarında akan bir nehirden başka akarsu yoktur. Bu nehir Herat sularının fazlasıdır, devamlı olmaz. Serahs'ın ekinleri kuru tarımla yetişir. Merv şehrinin yarısı kadar, mamur, toprağı sağlam bir şehirdir. Hayvancılık da vardır. Köyleri azdır. En çok deve, koyun yetiştirirler. Burası Horasan ve Mâveraünnehir mallarının geçiş noktasıdır. Kuyulardan su içerler, unlarını hayvanların döndürdüğü değirmenle öğütürler. Su değirmeni yoktur, binaları kerpiçtendir. **Nesâ** verimli, suyu, bostanı bol, Serahs kadar bir şehirdir. Evlerinde, sokaklarında sular akar, nezih bir yerdir. Geniş, verimli rustakları vardır, dağlar arasındadır. **Ferâve** Oğuzlara karşı çöl kıyısında bir cephe şehridir. Köyleri yoktur, minberi vardır. Burada az sayıda savaşçı (murabit) oturur. Gerektiğinde etraftan çok miktarda

asker yardıma gelir. Ferâve'ye mamur bir yer bitişmez. Akar bir suyu bulunur, bu sudan içe'ler. Su köyün ortasında geçer. Köyün (Ferâve'nin) bostanları, Ziraati, bakliyat yetiştirecek tarlaları yoktur. Burada oturanlar 100 kişiyi geçmez.

Kuhistan, Horasan'ın Fars çölü kıyısında bir nahiyedir. Bu bölgede aynı adı taşıyan (s. 446) şehir yoktur. Bölgenin merkezi **Kâyin**'dir. Ayrıca, bölgede Yünâbiz, Tabeseyn (Kürî de denir), Hûr, Tabes şehirleri vardır. Tabes'e Tabes-Mesînan de denir. **Kâyin**, Serahs büyüklüğünde evleri kerpiçten, kalesi (kuhendizi), hendeği, camisi olan bir şehirdir. Emîrin sarayı kalededir. Suları arklardan gelir. Bostanları az, köyleri dağınık, soğuk bir nahiyedir. **Tabeseyn**, Kâyin'den küçük, sıcak iklimli bir şehirdir. Burada hurma yetişir. Suru vardır. Binaları kerpiçtendir. Suları arklarla gelir. Hurma bahçeleri Kâyin bostanlarından çoktur, kalesi (kuhendizi) yoktur. **Hur** Tabeseyn'den küçük Havseb'e yakın bir şehirdir. Tabeseyn'de minber bulunmaz, Hur'da bulunur. Havseb çöl kıyısında olup, evleri kerpiçtendir, kalesi, kuhendizi yoktur. Bostanları azdır, içecek suları arklardan gelir. Suları kıttır, sürü sahibidirler. **Yünâbiz** ise Hur'dan büyük bir şehirdir. Evleri kerpiçtendir. Köyleri, rustakları vardır. Arktan gelen suyu içe'ler. Tabes, Yünâbiz'den büyük olup suları arkla gelir, harap bir kalesi vardır, kuhendizi yoktur. Kuhistan, Tabeseyn ve zikrettiğim diğer şehirlerin hurması soğuk iklim hurmasıdır. Kuhistan'daki şehirler, köyler birbirinden uzaktır, karşılarında çöl vardır. Kuhistan'da, Horasan'ın diğer yerlerinde olduğu gibi sık yerleşim yeri, mamurluk yoktur. Buradaki şehirler köyler arasındaki çöllerde Kürdler, deve, koyun çobanları oturur. Kâyin hudutları içinde, Nişabur tarafında 2 günlük mesafede Necahi kili denen madde bulunur, yemek için etrafa sevk edilir. (s. 447) Kuhistan'ın tamamında arklardan akan sudan kuyu suyundan başka su bulunmaz. Bu bölgede müslin çeşitleri imal edilir, etrafa gönderilir. Ayrıca kıldan imal edilen meşhur elbiseleri vardır.

Belh şehri amillğine, Toharistan, Huttal, Pençir, Bedahşan, Bamyân amillikleri bitişir. Toharistan şehirleri ise Hulm, Semincen, Bağlan, Siğilkend, Vervâliz, Erhen, Râven, Tayikan, Sekimüş, Reva, Saray-ı Asım, Husb-i Enderab, Mezer, Kih'tir. Huttal şehirleri Helâverd, Lavekend (bu ikisi Vah şehridir) Kâvenk, Temliyat, Hülbük, Sikendere, Münk, Endiçarağ, Fâr-gâr, Rustak-ı Bey'dir. Huttal Mâverûnnehir bölgesinde kalır. Bamyân amillğinin şehirleri Bamyân Başgurkand, Sükâvend, Gâbul, Necerâ, Ferevan, Gazne'dir. Pençir tek bir şehirdir. Bedahşan ise rustakları olan bir bölgedir. Şehri Bedahşan'dır. Burası İbn el-Feth'in memleketidir.

Belh, Merv ve Herat gibi büyük bir şehirdir. Yüksek bir düzlükte olup en yakın dağa 4 fersah uzaklıktadır. Rabazıyla beraber 1x1 fersah kadardır. [Şehir 558/1163 yılında Oğuzlar tarafından tahrip edildi. Şimdi halkı geri döndüler. Harap şehrin yanında başka bir şehir kurdular. Bu şehir de düzlüktedir.]. Evleri kerpiçtendir. Şehrin en meşhur kapısı Nevbahar kapısı'dır. Diğerleri Vâhte, Hadid (demir), (s. 448) Hinduvan yahut Şestemen, Bahti kapılarıdır. Etrafında sur bulunur. Bu kapılar surdan açılır. Rabazı güzel olup şehri doğudan, güneyden, batıdan çevirir. Cuma mescidi (camisi) şehrin ortasındadır. Etrafında çarşılar yer alır. Camisi her zaman insanlarla doludur. Dihas denilen bir nehri vardır. Manası 10 değirmen döndürür demektir. Nehir Nevbahar Kapısı önünden akar, Siyahgerd'e kadar rustaklarını sular. Şehrin kapılarını bostanlar, bağlar kuşatır. Suru topraktır. Belh çok eski bir şehir olup her türlü ticaretin yapıldığı, uzaklardan tüccarların geldiği bir yerdir. Halkı ilim, edebiyat, ince görüş, fıkıh ve zor ilimler sahibidir. Çok sayıda reis, âlim çıkarmıştır.

Toharistan'a gelince, bu bölgenin en büyük şehri **Tayikan**'dır. Düzlükte kurulmuş olup en yakın dağla arası bir ok atımlık kadardır. Büyük bir nehri, bostanları, bağları vardır. Belh'in dörtte biri büyüklüğündedir. Tayikan'ı **Vervâliz** şehri takibeder, Vervâliz büyüktür. **Enderaba** dağlar arsında bir

şehir olup Çarpâye, Pençir'de elde edilen gümüş burada toplanır. Buranın Abdarab nehri, Kasan nehri olmak üzere iki nehri bulunur. Bağları, bol ağacı vardır. Toharistan'ın kalan şehirleri büyüklük, şekil bakımından birbirine benzer, hepsi Tayikan'dan küçüktür. Vervâliz, Enderâbe şehirlerinin çok sayıda akarsuyu, ağacı, ekini vardır. Mamur, verimli yerlerdir.

Huttal bölgesinin şehirlerine gelince, bunların hepsinin nehri, ağacı vardır. Son derece verimlidir. Hepsi düz, çukur bir ovadadır. İskendere ise dağdadır. Vahş bölgesi dışında Huttal'ın her tarafı dağlıktır. Huttal bölgesinde en büyük şehir **Münk**'tür. Onu Hülbük takibeder. Sultan burada oturur. Huttal, Vahşab-Bedahşan şehirleri arasında kalır. (s. 449) Bedehşan nehrine Harbab denir. Bölgede çok sayıda nehir bulunup hepsi Tirmiz'den önce Kubadiyan yakınında birleşir, Ceyhun nehrini oluşturur. **Münk** şehrinin büyüklüğü Enderâbe kadardır, Hülbük ise daha küçüktür. Bu şehirlerdeki binalar kerpiçtendir. Münk'ün suru ise kireç ve taşla inşa edilmiştir. Bunlardan sonra küfür diyarında Vahan ve Kerran şehirleri bulunur. **Bedehşan** şehri Münk'ten küçüktür. Bu şehrin çok sayıda mamur, verimli, bağlı, ağaçlı, akarsulu rustakı bulunur. Şehir Harbab nehrinin batısındadır. Huttal bölgesinde çok miktarda makbul hayvan yetiştirilir. Toharistan'da olduğu gibi, bu bölgeden çok miktarda at, deve, damızlık kısrak getirilir. Fakat, Toharistan hayvanından biraz kalitesi düşüktür. Bedahşan'da kıymetli bicâdî (lapis-lazuli), yakuta yakın güzellikte gül, nar, şarap, koyu kırmızı renklerde mücevher taşları elde edilir. Burası laciverd taşının da kaynağıdır. Dağlarında çok çeşitli maden vardır. Vahan'a çok miktarda Tibet miski getirilir.

Penchir dağ başında bir şehir olup 10.000 adam kadar nüfusu vardır. Halkı sarı kırmızılı, ahmak, fesat kişilerdir. Kendilerine yetecek ekinleri vardır. Nehrin kıyısında bostan çoktur. Çarpâye, Pençir'den küçük bir şehirdir. Her ikisinde gümüş madeni bulunur. Halkı gümüş, lojiverd taşı, diğer kıymetli taşlar çıkararak geçimlerini sağlar. Çarpâye'de bostan,

ziraat yoktur. Şehrin ortasından aynı adı taşıyan nehir geçer, sonra Feravan'a kıvrılır, Hind diyarına gider.

Bamyan amilliğine gelince, buranın en büyük şehri **Bam-yan**'dır. Belh'in üçte biri büyüklüğündedir. Bu ülke Bamyan Şir(Aslan)'inin idaresindedir. Şehrin suru yoktur, dağ başında kurulmuştur. (s. 450) Bamyan bölgesinin şehirleri arasında büyük bir nehir akar. Garcistan'a varır. Bamyan'da dağ başında başka bir şehir yoktur. **Gazne** dışında buradaki şehirlerin hepsi nehre, meyve ve ağaca sahiptir. Gazne'de bostan yoktur, sadece nehir vardır. Bu bölgedeki, Belh bölgesindeki şehirler arasında en zengin, en çok ticaret yapılan yer Gazne'dir. Zira, burası Hindistan'ın ticaret merkezi (iskelesi)dir. [Fakat, 550/1155 yılında Hacib Alptiğin'in ordusuyla şehrin üzerine çökmesi sonucu durumu kötüleşmiştir.]

Kâbul şehrinin müstahkemliğiyle ünlü eski kalesi vardır. Bu kaleye bir yoldan varılır. Kabul'de Müslümanlar oturur. Rabazında ise Yahudiler, putperstler de vardır. Bunlar şahlığın meşru olması için şahın Kâbul'de tahta çıkması gerektiğini, şah olacak kişinin, uzak yerde dahi olsa, Kâbul'e gelip, gelmek ve şartlara göre orada tahta çıkması gerektiğini söylerler. Bu şartlar, geleneklerinin bir kısmını, bugün korumaktadırlar. Kâbul de Hind'e yapılan ticaretin merkezi (iskelesi)dir. Buradan her tarafa yolcular gider. Tüccarların anlattıklarına göre, merkezinde, ovasında elde edilen çivit, tüccarların depolarında kalan kısmı dışındaki, yekünü yılda 200.000 dinardan fazlaya satılır. Ben ise, Hacib Alptiğin'in şehre girmesi, onunla civardaki hükümdarların ihtilafları, eski vergileri istemeleri, cizye haraç almaları sebebiyle, daha az çivit parası elde edildiğini gördüm. Kâbul'de pamuktan çok makbul, değerli sebeniye (Bağdada bağlı bir kasaba), şahiye cinsi elbiseler imal edilir. Horasan, hatta Çin, Sind gibi yerlere sevk edilir. Kabul amillikleinde demir madenleri de vardır. İklimi sıcak olmasına rağmen burada hurma yoktur, etrafındaki bazı yerlere kar düşer.

Belh amilliklerinde, meraları sıhhatli olduğu için, çok makbul dişi-erkek develer yetiştirilir. Buranın develeri tercih edilir. Yalnız Semerkant'ın erkek develeri daha güçlü, daha iri yapılıdır. Yeryüzünde (s. 451) benzeri yoktur. Belh'te çok makbul turunç, nilüfer, şeker kamışı yetişir. Bunların benzeri ancak sıcak ülkelerde olur. Yalnız hurma yetişmez. Burada başka yerde bulunmayan çok güzel şekilli, güzel kokulu ve renkli çiçekler yetişir. Belh etrafına çok kar yağar, burada sular donar. Necerâ, Sügâvend, Kâbul ise sıcaktır. Yalnız hurma yetişmez. Şavgar Ceyhun ötesinde bir nahiyedir. Burası ile Harezmi Mâverâünnehir'den sayılır.

Âmul ve **Zem** birbirine yakın büyüklükte, Ceyhun kıyısında iki şehirdir. Her ikisinde akarsular, bostanlar, ekinler bulunur. Horasan'dan Mâverâünnehir'e geçen yollar bu iki şehirde birleşir. Harezmi Ceyhun nehri kıyısındadır. Ceyhun gölü Harezmi gölünün başka adıdır. (s. 452) Âmul Horasan'ın Mâverâünnehir'e en büyük geçiş noktasıdır. Zem, Âmul'den daha küçüktür. Burası da Mâverâünnehir'e geçiş noktasıdır. Bu şehirleri Belh'ten Harezmi (Aral) gölüne kadar uzanan çöl kuşatır. Bu çölün çoğu kumluktur. İçinde Merv-Âmul yoluna kadar pınarlar, kanallar, kuyular, meralar bulunur. Sonra Oğuz diyarına kadar az kuyular olan, sürüler bulunan bir çöldür.

Horasan'da Serahs, Belh taraflarındaki sürülerin çoğu deve sürüsüdür. Koyunların çoğu Oğuzlardan, Gur ve Halaçlardan getirilir. Horasan'da insanların ihtiyacından fazla hayvan köle, yiyecek, elbise üretilir. Artan etrafa gönderilir. Hayvanların en makbulleri Belh bölgesinde yetişir. En makbul köleler Türk kölelerinden getirilir. Yeryüzünde hiçbir yerin kölesi Türk kölelerine benzemez, kıymetleri, güzellikleri onlara yaklaşılamaz. Birçok Türk gulamının Horasan'da 3000 dinara satıldığını gördüm. Türk cariyeleri de 3000 dinara kadar satılır. Yeryüzünde hiçbir Rum, müvelled (melez) gulamın, cariyenin bu fiyata satıldığını görmedim, duymadım. Ancak, güzel musiki aleti çalan, şarkı söyleyenler bunun dışında kalır. Samanilerin

saraylarında, Horasan kumandanlarının, büyüklerinin yanında böyle cariyeler çoktur. En nefis pamuklu, ipekli elbiseler Nişabur ve Merv'de imal edilenlerdir. En makbul, en lezzetli koyun eti Oğuzlardan getirilen koyunların etidir. Bana göre en tatlı, en hafif su Ceyhun nehri suyudur. Zira, soğuk, sıcak Ceyhun suyuna en kısa zamanda etki yapar Horasan halkının en zengini Nişabur halkı, en seçkini Belh halkı, en fakihi, dindarı, kelamla ilgileneni Merv halkıdır. Horasan'ın en temiz arazisi Nişabur'un sulanan yerleriyle, Herat-Merveruz arasında kuru tarım yapılan yerlerdir. (s. 453) Horasan'da, Kuhistan bölgesinde, Fars ve Kirman'a komşu yerler, sıcak iklimlerdir. En soğuk, en karlı yeri ise Bamyan, Harezm'dir. Söylediğimiz gibi Mâverâünnehir'den ileride bahsedeceğiz.

Horasan'daki mesafeler: Burada menzilleri, fersahları ayrıntılı zikretmedim. Zira, Kitabımı meşhur yerlerden bahsetmek gayesiyle yazdım. Zorunlu olanları kısaca söyledim. Ayrıntılı öğrenmek isteyen Ebü'l -Ferec Kudâme'nin, El-Ceyhâni'nin, Ebû'l-Kâsım el-Ka'î'nin kitaplarına başvurabilir. Nişabur'dan Kûmis tarafına Esedabad yakınındaki Kürdlerin köyüne Horasan hududu sonuna kadar 7 konaktır. Kürdlerin köyünden Dameğan'a 5 konaktır. Merv'den Ceyhun kıyısındaki Âmul'e kadar 6 konaktır. Kumis tarafındaki Horasan hududunun başından Ceyhun'a kadarki toplam mesafe 23 konaktır. [Nişabur'dan yine buraya ait amilliğin sonu olan İsfârâyîn'e kadar 5 konaktır.] Nişabur'dan Buzcan'a 4 konak, buradan Bûşenc'e 4 konak, buradan Herat'a 1 konak, buradan İsfîzar'a 3 konak, buradan Herat amilliğinin sonu Dizek'e 2 konak, buradan Sicistan'a 7 gündür. Nişabur amilliği hududunun sonundan İfîzar ve Dizek'e kadar 19 konaktır. Nişabur'dan Tus'a hayvan sırtında 3 konaktır. Bazean insanlar Nişabur'un ortasında olduğu bu yokuşu yaya (s. 454) çıkarlar, Tus'a 1 konak tutar. Nişabur'dan Nesâ'ya 6 konak, buradan Ferâve'ye 4 konaktır.

⁷¹ Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed el- Kabî Mutezile'nin imamlarından. 886 yılında Belh'te doğmuş, 931 yılında aynı şehirde ölmüştür.

Nişabur'dan Kuhistan'ın merkezi Kâyin'e 9 konak buradan Herat'a 8 konak kadardır. Merv'den Merveruz'a 6 konak, Herat'a 12 konaktır. Merv'den Ebîverd'e 6 konak, buradan Nesâ'ya 4 konaktır. Herat'tan Belh yolu üzerindeki Merveruz'a 6 konaktır. Herat'tan Serahs'a 5 konaktır. Herat'tan Sicistan'a, Nişabur'a, Kuhistan'ın merkezine kadarki mesafeler yukarıda geçti. Belh'ten Merveruz'a yol 12 gün, Belh'ten Tirmiz yoluyla Ceyhun kıyısına 2 gün Belh'ten Enderâbe'ye 9 konak, Bamyân'a 10 konaktır. Bamyân'dan Gazne'ye 8 konak kadardır. Belh'ten Bedehşan'a 13 konak. Huttal yoluyla Ebü'l-Hasan Muhammed b. Hasanmah'ın inşa ettirdiği Mile ribatında konaklayarak, vadi kıyısına 3 konaktır. Ebü'l-Hasan Muhammed insanların en hayırseveri, iyi ameller işleyeniydi. Onun yaptırdığı bu ribat en güzel, en faydalı ribattır. İnsanlar tehlike anında, düşman saldırısı sonrasında, kar bastırınca oraya sığınmaya çok ihtiyaç duyarlar. Çok müstahkem, yüksek, geniş sahası, avlusu olan bir ribattır. Bir hükümdar askerleriyle oraya inse barınır. Mâverâün-nehir, Kubadiyan, Horasan bölgelerinde daha büyük ribatlar vardır. En güzel ribatlardan biri Ebû'l-Hasan Muhammed'in Tirmiz'de yaptığı ribatlardır. Oraya inen yolcular, oralarda oturan fakihler, talebeler için Tirmiz'de yaptırdığı hastahane için en iyi çiftlikleri vakfetmiştir. (s. 455) Şuman, Sarmenci, Çağaniyan'da yaptırdığı ribatlar çok güzeldir. Buralarda kalanların yiyip içmesi, ribatların tamiri için vakıflar yapmıştır.

Horasan bölgesinin genişliğine gelince, Bedahşan'dan Ceyhun nehri kıyısına, buradan Harezmi (Aral) Gölüne kadarki mesafe şöyledir. Bedahşan'dan Ceyhun kıyısındaki Tirmiz'e 13 konak, buradan Zem'e 5 konak kadar, buradan Amul'e 4 konak kadar, buradan Horasan şehirlerine 12 konak kadar, Kat'tan Harezmi Gölü'ne 6 konak kadardır. Toplam 40 konak eder. Bunlar Horasan'ın meşhur amilliğindeki şehirlerin arasındaki mesafelerdir. Şimdi az gelip gideni olan şehirler arasındaki yollardan söz edeceğiz.

Nişabur'dan Buzcan'a 4 konak, Herat'tan Nişabur'a gelen yolun solunda Cüzcan'a 1 konak mesafede Malin bulunur. Bu şehre Malin-i Gvâharz denir. Herat Malini'den başkadır. Malin'den Hayimend'e 1 konak, buradan Senkan'a 1 gün, buradan Yünabez'e 2 gün, buradan Kâyin'e 2 gündür. Senkan'dan sola saparsan Selûmek'e 2 gün, buradan Zevzen'e 1 gün, buradan Kâyin'e 3 gündür. Nişabur'dan Türşiz'e 4 konak, (s. 456) buradan Kündür'e 1 gün, buradan Yünabez'e 2 gün, buradan Kâyin'e 2 gün, Nişabur'dan Hüsrevgerd'e 4 gündür. Sebzâver, Hüsrevgerd'den Behmenâbad'a büyük 1 konaktır. Kûmis yolundan Behmenâbad'la Mezinan arası 1 fersah kadardır. Nişabur'dan Han-ı Revan'a 1 konak, buradan Mihrican'a 2 gün, buradan İsfârâyin'e 2 gündür. Behmenâbad'dan çıkıp Mihrican'a, buradan Âzadvar'a varırsan 1 gün, buradan Dîvâre'ye 1 gün, buradan Mihrican'a 2 gündür.

Merv şehirlerinin mesafelerine gelince, Merv'den Kuşmihen'e 1 konaktır. Hürmüztere, Kaşmir'in hizasında solda 1 fersah mesafededir. Hürmüzfere'den Sifâye çölü yoluyla Harezm'e gidilir. Bâşan, Hürmüzfere yolu üzerinde bulunur. Sinc şehirden 1 konak uzakta Serahs-Merveruz yolu arasındadır. Cirenc ise (Merv'den) 6 fersah uzakta, Zerk şehriden 1 fersah daha yakındaki vadidedir. Merveran, Merv'den 4 fersah uzakta yol üzerinde vadidedir. Dandânekan, Merv'den 2 konak uzaklıkta, Serahs yolu üzerindedir. Karineyn Merv'den 4 konak uzakta vadidedir. Harrak (s. 457) Merv'den 3 fersah uzaklıkta Serahs-Ebîverd yolu üzerindedir. Susekan, Harrak'ın solunda, oradan 1 fersah uzaktadır.

Herat şehirlerinden buraya bitişen Bûşenc, Bâdgis, Genc-i Rustak bölgelerinin mesafeleri: Herat'tan İsfizar'a 3 konaktır. İsfizar'da 4 şehir vardır, onlardan söz ettim. Hepsi 1 konaktan az mesafededir. Herat-Herat Malin'i arası 1 günlük mesafeden azdır. Herat Keruh arası 3 gün, Herat-Bûşenc arası 1 gündür. Bu iki yer ile Cadde (ipek yolu) arsında 1 fersah kadar mesafe vardır. Bûşenc'ten Ferdgerd'e 2 gün, buradan Hargerd'e 2

gün, buradan Zevzen'e 1 gündür. Herat'tan Bâşân-ı Herat'a 1 konak, buradan Haysar'a 1 konak, buradan Esterbiyan'a 1 konak, buradan Mârâbad'a hafif 1 konak, buradan Ufa'ya 1 konak, buradan Haşt'a 2 gündür. Haşt'ta Ğur bölgesine girersin. Herat'tan Baban'a 2 konak, buradan Kif'e 1 konak, buradan Bağşur'a 1 gündür.

Belh şehrinin mesafeleri: Belh'ten Hulm'e 2 gün, buradan Vervâliz'e 2 gün, buradan Tâyikan'a 2 gün, buradan Bedahşan'a 7 gündür. Hulm'den Senincan'a 2 gün, buradan Enderâbe'ye 5 gün, buradan Çarpaye'ye 2 konak, buradan Pençir'e 1 gün, Pençir karargâhından Ferevan'a 2 konaktır. Belh'ten Bağlan'a 6 konak, buradan Simincan'a 4 konak, Bağlan'a 2 konaktır. Bekh'ten Mezer'e 6 konak, buradan Kih'e 1 konak, buradan (s. 458) Bamyan'a 3 konak, buradan Talkan'a 3 konak, buradan Merveruz'a 3 konaktır.

Kuhistan şehirlerinin mesafeleri: Kayin'den Zevzen'e 3 konak, Tabes-i Mesinan'a 2 gün, Hur'a 1 gündür. Hur'dan Havseb'e 2 fersah, Kâyin'den Tabeseyn'e 3 konaktır. Horasan mesafelerinin özeti, ayrıntısı bunlardır.

Mâverâünnehir-Harezm (Batı Türkistan)

Mâverâünnehir'e gelince, buranın doğusunda Pamir, Râşt ve doğru bir çizgi halinde Huttal'a sınır olan Hind arazisi, batısında (kuzeyinde ve batısında) Taraz'dan itibaren batıya doğru Bârâb (Fârâb), Sütkend, Suğd, Semerkand ve Buhara tarafından Harezm'e ve Harezm gölüne kadar uzanan yay halindeki çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar, kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan doğru çizgi üzerinde Karluk Türkleri, güneyinde (güney batısında) Bedahşan'dan Harezm gölüne kadar doğru çizgi üzerinde Ceyhun nehri bulunur. Harezm ve Huttal da Mâverâünnehir'e dahildir. Zira, Huttal bögesi Vahşâb nehri ile Ceyhun'un ana kolu olan Harbâb arasında kalır. Harbâb ve ötesi Mâverâünnehir'dir Harezmî'nin şehri (merkezi) Ceyhun'ın ötesinde kalır. Mâverâünnehir şehirlerine Horasan şehirlerinden daha yakındır. Daha önce bu hususu defalarca tekrarladım.

Mâverâünnehir yeryüzünün meskûn olan en önemli, en verimli, en temiz en hayrı bol iklimlerinden (bölgelerinden) biridir. (s. 464) Halkı çok yüksek bir umut kapısı, selâmete kavuşturucu bir kurtarıcı olmakla beraber, cömert, hayra ve kendilerini hayra çağırانların çağrısına koşmaya düşkündürler. Onlar ayrıca şiddetli, kudretli, kalabalık harp hazırlığına sahip, âlet, sürü, kahramanlık, silah, ilim ve doğruluk sahibidirler. Bu

iklimin verimliliğine gelince, Mâverâünnehir halkı bir kere kıtlık görmeden bu kitapta zikredilen diğer iklimlerin halkları defalarca kıtlık görürler. Eğer ekinlerine ve zahirelerine zarar veren bir soğuk, sıcak veya başka bir âfetle karşılaşırlarsa ülkelerinden geri kalan zahire ve eşya onların ihtiyacına yeter. Bu kalan miktarla dahi ülkelerine diğer yerlerden zahire mal getirmek ihtiyacını duymazlar. Mâverâünnehir’de her köyün veya şehrin su basan veya hayvanların merâsı su basmayan kuru tarım arazisi vardır. İnsanların zaruri ihtiyacı olan her şeyden onların ülkesinde kendilerine yetecek veya kendilerinden başkalarına artacak miktarda bulunur. Yemeklerinin bolluğu ve çokluğu da anlattığımız gibidir. Sularına gelince, onların suları en tatlı, en soğuk, en hafif sulardır. Her tarafında su donabilmekte ve kar bulunabilmektedir. Bu güzel sular dağlarında, ovalarında ve şehirlerinde bulunur.

Hayvanlarına gelince, onlar gaza için çok hayvan beslemek zorunda oldukları için, ülkelerinde ihtiyaçlarına yetecek hayvan yetişir. Katır, deve, eşek ve koyun da ihtiyaçlarından fazlaca miktarda Karluklardan ve Oğuzlardan getirilir. Onlar çok miktarda koyun ve sürü hayvanına sahiptirler. Giyecekler hususundaki durumları da aynı vaziyettedir. Onlar ihtiyaçlarından fazla yün, ipek kozası, pamuklu kumaşlar ve nadir bulunan bez elbiseler imal ederler. Ülkelerinde ihtiyaçlarından çok, ticaretlerinden artacak kadar demir madenleri vardır. Orada altın, gümüş, çokluk bakımından diğer İslâm ülkelerinde benzeri olmayan cıva madenleri bulunur. Bu (s. 465) zamanda bol üretimi yapılan Penchîr madenleri onlarındır. Ve onların diyarına getirilir. Mâverâünnehir’den başka İslâm ülkesinde nişâdur olduğunu bilmiyordum. Nihayet, Sicilya’da nişâdur madeni gördüm. Fakat, Mâverâünnehir nişâduru gibi kuvvetli değildir. Onların kağıtları da bolluk ve güzellikçe emsalsizdir.

Meyvelerine gelince, Suğd, Usrûşene, Fergana ve Şaş içlerine girersen diğer iklimlere, büyük bölgelere de yetecek derecede bol meyve görürsün. Hatta bolluğundan meyveyi hayvanlar yer.

Köleye gelince, onlara kendilerini ve iklimlerini (bölgelerini) kuşatan Türklerden ihtiyaçlarından fazla köle gelir. Bu köleler buradan diğer yerlere sevk edilir. Bunlar en makbul, en dinç, doğudaki en pahalı kölelerdir. Buraya, Tibetten ve Kırgızlardan misk getirilir, başka bölgeler ve şehirlere sevk edilir. Bu miskler başka cinslerinden daha güzel ve pahalıdır. Sağaniyan'dan Vâsırd'a kadar uzanan sahada safran, samur, sincap, tilki vs hayvanların kürkleri elde edilir. Bunlar, hükümdarların elde etmek için yarıştıkları, ihtiyaç duydukları, hediyeleştikleri hadenk (kayın) ağacından ve hutüvvden (mamut dişi) mamul eşya, kır ve makbul kırtâsiyye doğanları, garânik kuşunu andıran dir-hemiyye dağları gibi nâdide şeylerle birlikte etrafa ihraç edilir.

Mâverâünnehir halkının cömertliklerine gelince, Mâverâünnehir'in çoğunda insanlar tek bir evin fertleri gibidir. Bir adam diğerine misafir olunca âdetâ kendi evine gelmiş gibidir. Ev sahibi evine gelene karşı asla kötü davranmaz. Aksine, daha önce misafirinin bir iyiliğini görmediği halde ve ondan bir mükâfat beklemeden cömertçe onun ihtiyaçlarını karşılamak için bütün gayretini sarf eder. Onların her biri elinden geldiğince kendisi ve misafiri için en değerli şeylerini harcamaya gayret eder. Şu misal kafidir: Orada kendi işleriyle meşgul olarak gördüğüm her çiftlik sahibinin (s. 466) geniş bir saray ve misafirler için bir ev edinmeye çalıştığını görürsün. Bu kişiyi, bütün gün gelecek misafirler için gerekli hazırlıkları yaparken, gelecek misafire ikram arzusuyla dolu bulursun. Bir yer halkına bir misafir gelince onu ağırlamak için yarışır. Mâverâünnehir'de insanların oturduğu bir çiftliği vs. yi idâre deden herkes gece gündüz dâima böyledir. Diğer insanların mal toplamakta ve mal sahibi olmakta yarıştıkları gibi, Mâverâünnehir halkı mallarını ve mülklerini tüketircesine bu gibi hayır işlerinde harcamada yarış halindedirler. Suğd bölgesinde meşhur bir evin izlerini gördüm. Evin kapısı önüne kazıklar çakılmıştı. Sağlam olarak öğrendiğime göre, 100 seneden fazla zamanır bu evin kapısı kilitlenmemiş, devamlı buraya yolcu inermiş. Bazı geceler ev

sahibinin hazırlığı olmadan buraya 100, 200 veya daha fazla yolcu hayvanları ve adamlarıyla iner, bu misafirler yemeklerini, hayvanlarının yemlerini, örtü ve yataklarını hazır bulurlar, yanlarındaki eşyalarını kullanmazlarmış. Ev sahibi de bunların temininde ve bu hali devam ettirmekte bir güçlük çekmezmiş. Yolculun her türlü ihtiyaçlarıyla uğraşacak insanlar tayin edilirmiş. Bu hizmetkârların misafirler geldikleri zaman kullanacakları her türlü şey hazırmış. Herkesi memnun etmekten, yaptıklarında cömertlikten başka bir gayesi olmayan ev sahibi, onların memnuniyetini görür, onları neşeli ve hoş karışılar, onlar arsında eşit davranırmış. Halbuki, pek azı hariç, diğer İslâm ülkelerindeki zenginler mallarını kendi zevkleri, Allah'ın razı olmadığı hususlar ve aralarında gösteriş için harcarlar. Bazı gafiller dışındaki, Mâverâünnehir zenginlerinin çoğunluğunun mallarını ribatlara, yolların imarına, cihad yoluna tahsis edilen vakıflara ve köprüler inşasına harcadıklarını görürsün. Orada, her yerleşme yerinde, yolcuların uğradığı her subaşıda, her köyde gelen misafirlerin ihtiyaçlarından artacak kadar ribat vardır. Öğrendiğime göre Mâverâünnehir'de 10.000 den fazla ribat (kervan saray ve karakol) bulunmaktadır. (s. 467) Bunların çoğunda inen misafirlerin ihtiyacı olursa yemekleri ve hayvanlarının yemleri temin edilir. Semerkant'ta duvarlarına varıncaya kadar buzlu sebil suyu olmayan han, mahalle, sokak ve meclis görmedim. Tecrübe sahibi bir kişi bana, Semerkant'da, dış surlar dahil, şehrin surlarında 2 000 den fazla inşa edilmiş çeşme, konmuş bakır küpler, duvarlara yerleştirilmiş küpeçlerde buzlu vakıf sebil suyu olduğunu söyledi.

Onların kuvvet ve kudretine gelince, İslâm dünyasında onlardan daha çok cihaddan nasibi olan bir bölge halkı yoktur. Şöyle ki, bütün Mâverâünnehir hudutları Dâr el-Harb'e yakındır. Harezm'den İsbicab yakınına kadar Oğuz Türkleri cephesidir. İsbicab'tan Fergana'nın en uzak ucuna kadar Kar'luklar cephesidir. Sonra Mâverâünnehir hudutları Huttal'ın arkasındaki Şikniyye (Şikinân) Türklerine ve Hind hududunan Fergana'nın

arkasındaki Türk hududuna doğru dolanır. Müslümanlar bu komşularına ve bu taraflarda Mâverâünnehir'e komşu olan bütün kavimlere galip gelirler. İslamiyet'in Türklerden daha kuvvetli Dâr el-Harb'i olmadığı herkesin malumudur. Mâverâünnehir halkı Müslümanlar için Türklerin karşısında cephe (sedd)'dir. Onların İslâm dünyasına girmelerine ve haremlerine tecâvüz etmelerine mani olurlar. Bütün Mâverâünnehir cephe (hudut)'dir. Buraya Türkler sefer ederler. Sabah akşam onlara düşmana karşı harekete geçmeye çağırın veya düşmanın harekete geçtiğini bildiren haberciler gelir. Şavgar seferinde Nasır b. Ahmed'le beraber olanlardan duyulmuştur ki, Müslümanlar bu seferde 300.000 kişiye ulaşıyordu. Bunlardan 4.000 kişi ordudan ayrılıp, ordugâha dönünceye kadar günlerce yollarını şaşırmış olarak dolaşmışlardı. Bu 300 000 kişi arasında Mâverâünnehir dışından pek fazla adam yoktu. Bunlar da şahsen biliniyorlardı. Bir habere göre, Mu'tasım, Abdullah b. Tâhir'e bizzat veya mektupla, Horasan ve Mâverâünnehir'den ne kadar asker çıkarılabileceğini sordu. Abdullah b. Tâhir'de Nuh b. Esed b. Sâmân'a mektup yazarak bu konuyu danıştı. Nuh verdiği cevapta *"Horasan ve Mâverâünnehir'de (s. 468) 300 000 köy var. Bunların her birinden bir süvari ile bir yaya çıksa halk bunların yokluğunun farkına bile varmaz."* diyordu. Bu hikayede zamanımızda da ibret olacak nokta vardır. Zamanımızda Şaş ve Fergana'da, hiçbir cephede (hudutta) bulunmayan büyük harp hazırlığı vardır. Hattâ, sultan ve idâreci olmayan halktan herhangi bir adam 100 ile 500 veya 20 kadar hayvan (at) besler. Yurtlarının uzak olmasına rağmen bol mal, geniş hazırlık, şaşaa içinde hacca en önce gelen onlardır. Çöle onlar kadar kalabalık bir hac kaflesi girmez. Bununla beraber büyüklerine en iyi itâat eden, büyüklerine ve birbirlerine en iyi hizmet eden onlardır. Bu husus Abbasîlerden bazı halifeleri Mâverâünnehir halkından bir kısım kimseleri hizmetlerine almaya sevketti. Başka askerlere üstün oldukları için, Türkler onların (halifelerin) adamları, dihkânları da emîrleri oldular.

Onların askerleri kudret, cüret, cesaret, atılganlık bakımından diğer askerler üstündürler. Mâverâünnehir'in dihtkanları ise halifelerin kumandanları (emirleri), yakın adamları, iyi hizmet ve itâat eden resmî giyiniş ve kıyafeti iyi kullanan gözde hizmetkârları oldular. O kadar ki, Bağdad'daki Dârel-hilâfe'nin muhafızları olan Ferganalılar ve Türkler halifenin maiyyeti, adamları ve askerlerinin kumandanları oldular. Ustrûsene'den Afşın ve İbn Ebi'l-Sâc, Semerkand'tan İhşîd, Suğd'tan Merzübân b. Keysifâ ve Uceyf b. Anbese ve Buhârâhudâh gibi kişiler, diğer emirler kumandanlar ve askerler Dârel-hilâfe'ye şihne oldular, oraya hükmettiler.

Bu iklimin ve kalan Horasan bölgesinin hükümdarları Sâ mân oğullarıdır. Bunlar Acemler arasında kudret ve kahramanlığıyla meşhur olan Behrâm-çubin'in torunlarıdır. (s.469) Doğuda bunlardan daha sağlam, daha kalabalık, daha çok hazırlıklı, vasıtaları daha muntazam toplanan vergileri nisbeten az, haraçları değersiz, hazinlerindeki malları az olmasına rağmen askerlerinin tama'ları (maaşları) daha bol, yirmilikleri daha devalı bir sultanlık yoktur. Zira ben onların ülkesinde bulunduğumda, Horasan'ın ve Mâverâünnehir'in vergisi Ebû Sâlih Mansur b. Nuh'a havale edilmiş (mahlûl) ve bağlanmıştı. Altı ayda bir, senede iki defa 20'şer milyon dirhem alarak saraya götürülürdü. Gerektiğinde iki haraç birlikte 40.000.000 dirhem olarak götürülürdü. Mesela onlar arasında küçük cerîbin haracı dörtte bir ilâ üçte iki, üç dirhem arasında değişir. Onun (emîrin) nafakaları her sene devamlı olarak dört tama (maaş) olarak verilir. Bunlardan her tama 90 günün sonunda verilir. Bunlardan birincisi gilmânına, hassa askerleri ve kumandanlarına, sonra diğer vazifelerine çıkar. Her tamın tutarı 5.000.000 dirhemdir. Buna göre, 4 tama bir haraç (altı aylık harac) eder. Sene sonuna kadar bu rızık bütün memleket halkını kapsar. Halk arasında adâletli bir şekilde onların atâları (bahşişleri) gönül rızası, kalb huzuru ile, açık bir şevkle vergilerinin çoğunu götürür. Yukarıda zikredilen diğer

yerlerde görüldüğü üzere, ona ve babasına âmillik yapan veya onlar hizmet eden herkese bu maldan bol tahsisat ayrılır. Ayrıca, bu vazifelilerden halka âdil davranmaları, insafli olmaları ve havâssın elinden tutmaları istenir. Bu sebepten âmillikleri müsâvi maaşlı ve maaşları birbirine yakın kadılar, iş erbabı, bündârlar (maliyeciler) ve vâlilerle doludur. Şöyle ki, kadının (hakimin) maaşı postacının maaşı gibidir. Âmil olarak mal toplamaya tâyin edilen bündârı ve meûnet valisini (şihneyi) her bölgede her kûrenin ihtiyaçlarına göre yeterli buldum. (s. 470) Bunlardan birinin maaşı diğerinden az veya çok değildir. Bu maaşların eski asılları, düsturları ve râznâmecâtları (ruz-nâmeleri) vardır. Bir yerde meûnet âmili için tahsisat varsa bunlar için de aynı şekilde tahsisat bulunur. Kadıya atâ tahsis edilmişse posta memuruna da aynı şekilde atâ tahsis edilmiştir. Sonuncusu ilk iki arkadaşından az veya çok almaz. Horasan ve Mâverâünnehir kûrelerindeki posta müdürlerinin yirmiliklerin (maaşları) bunlara bir örnektir. Bunlardan bahsetmemiz aynı âmilliklerdeki diğer vazifelilerin maaş durumunu da gösterir:

Semerkand 750 dirhem, Erbecân 300 dirhem, Ustrûşene 600 dirhem, Hocende 300 dirhem, Huttal 400 dirhem, Âmul ve Firebr 400 dirhem; Zemm kûresi 300 dirhem, Cürcâniye 600 dirhem, Merv 900 dirhem, Seahs 500 dirhem, Ebîverd 500 dirhem, Bâdgis 300 dirhem, Tus 300 dirhem, Cuzcan 600 dirhem, Tâlakân 300 dirhem, Kuhistan 300 dirhem, Nîşâbûr 3000 dirhem, Sağaniyan 300 dirhem, İştîhan ve Keşâniyye 300 dirhem, Şaş 700 dirhem, İlâk 300 dirhem, Fergâna 1 000 dirhem, Büst 300 dirhem, Belh ve âmillikleri 1 000 dirhem, Büst 300 dirhem, Kışş 300 dirhem, Harezmi 1 000 dirhem, Kunc-rustâk ve Bâğ 300 dirhem, Merverûz 300 dirhem, Belh Herât 1000 dirhem, Bûsenc 300 dirhem, Kubâdiyân 200 dirhem, Tirmiz 300 dirhem, Şûmân ve Sermencî 300 dirhem.

Posta işlerindeki görevlilerden biri 1 dirhem alırsa bu bölgede bulunan vali ve kadı da aynı miktarı alır. Bununla beraber görev yapan bündâr ve sâhib el-meûne (şihne) de

aynı miktarı alırlar. Horasan hükümdarlarının devletlerinin durumu ve büyüklüğü, azameti hakkında anlatmak istediklerinin tamamı budur.

İslâm dünyasındaki orduların hepsi çeşitli kabilelilerden, ülkelerden ve bölgelerden toplanmışlardır. Bir yenilgiyle dağıldıkları veya bir olay dolayısıyla parçalandıkları zaman onlardan bir topluluk çok güç bir çareyle veya fazla ümit ve tehditle yeniden toplanabilir. Yalnız, Horasan hükümdarlarının askerleri böyle değildir. Zira bu hükümdarların askerleri mallarıyla ve kemerlerinin benzeriyle (altınla) satın alınmış memlûk Türkleridir. Hür askerler ve dihanlar arasında, evi, yeri, âilesi ve komşuları meşhur kişiler vardır. Aralarından biri savaşta öldürülürse veya bir topluluk ölürse, kalabalık olduklarından aralarından onların yerine hemen adam konur. Bir savaşta dağılırlarsa hepsi aynı yere dönerler. Diğer İslâm ülkelerinde görülen kusura onlarda görülmez. Askerlerin disiplinsizliklerinde, çeşitli ülkelerin muhafızlarında olduğu gibi, onların zaman zaman çeşitli yerlerde dolaşmasına veya başka birliklere dağılmasına ihtiyaç yoktur. Zirâ onlar saf bir idârecilikle güzel bir şekilde idâre (kumanda) olunurlar. Kendilerinden habersiz, durumları daima kontrol edilir. Yakın adamları gibi uzakları da gözetilir. Uzak bir kişi yararlılık gösterirse örtbas edilmez, yararlılık gösterince mükafatı geciktirilmez, suç işlerse sorguya çekilir. Hatâ veya günah işlerse suçundan dolayı cezalandırılır. Suç işleyen yakın biri de olsa Allah'ın hükmüne göre karşılık görür. Uzak biri olursa Allah'ın hükmü ona uygulanmaktan vazgeçilmez. *Akla uygun bir idâre (siyâset) yürürlüğe girince bütün işler düzelir. Övünülecek şeyler çoğalır, seviye yükselir, iş gören insanlar makamlarına iyice yerleşir, devlet memurları rahata kavuşur.* Abdullah b. el-Mu'tezz olayında İsmâil b. Ahmed'in gulâmı (memlûkü) Pars, İsmâil'in itham ettiği, yemin verdiği burada bahsi münasip olmayan bir şey dolayısıyla efendisi Ahmed b. İsmâil'den kaçtı. Sultanı korkutan kalabalık bir kuvvetle Irak'a geldi. Bu sırada Halife el-Muktedir'di, işler henüz

kendi halindeydi. Sultan (Emîr el-Ümerâ)'ın emrinde benzeri olmayan silâh, hazırlık, sayı, hayvan, mal ve kalabalık bir ordu çıkardı. Bununla beraber onun kaybı Horasan ordusuna belli bile olmadı. Ordunun cepheye gitmesi emrolundu. Bu Pars, Sâ mânilerin memlûklarından bir köleydi⁷².

İslâm dünyasında Sâ mâniler gibi, (s. 472) Acemler devrin-den beri babadan oğula hükümdarlığı vâris alan hükümdarlar gelmemiştir. Onların soyu Farsların büyüklerinden gelir. Zira, Ebû Sâlih Mansur b. Nuh b. Nasr b. Ahmed b. Ebî İbrâhim İsmâil-ki büyük, sîreti iyi, menâkibi ve meziyetleri çok, iyi eserler ve güzel ameller sahibidir. -b. Ahmed b. Esed b. Sâ mân-hudâh b. Ceyseman b. Tağmâs b. Nûşerd b. Behrâm-çubin b. Behram-çeşnes kendi devrindeki hükümdarların sîret bakımından en âdili, cismi zayıf ve nahif olmasına rağmen tuttuğu yol bakımından en üstünü, görüş bakımından en ihtiyatlısı, işlerin idaresi bakımından en keskin görüşlüsü, kararlılık gerektiren işlerde en azimlisi, Allah rızası için en halisi niyetlisi, bu gününü ve yarınını en iyi görenidir. Onun işleri mamur, gidişatı makbuldür⁷³.

İslâm dünyasında çevresi Buhara'dan daha güzel bir şehir görmedim ve duymadım. Zira, şehrin kuhendizine (kalesine) çıktığın zaman her tarafta yeşillik görürsün. Yeşillik semanın rengiyle bitişir. Mavi gök yeşil bir halı üzerine kapanmış gibidir. Bu arada, gayet iyi düzenlenmiş, ayna yüzü gibi, son derece geometrik çiftlikler arasında Tibet kalkanları, Lemtiyye deri kalkanları ve yüksekteki yıldızlar gibi beyaz ve parlak saraylar göze çarpar. Başka yerlerde Mâverâünnehir'deki şehirlerin ve beldelerin halkından daha iyi çiftlik bakımıyla meşgul olan bir halk yoktur. Bunun yanında, geniş mesireleri vardır. Bu husus sadece onlara has bir şeydir. Zira, yeryüzünün meşhur mesire

⁷² Bu kumandan İbn Fadlan ve arkadaşlarının Volga Bulgarlarına yaptığı elçilikteki heyette bulunmuştur.

⁷³ İslâm dünyasının doğusundaki hanedanların çoğu kendilerini eski İran Sasani hanedanına bağlamaya çalışmışlardır.

yerleri (manzaraları) Semerkand Suğd'ı, Übülle nehri civarı ve Dimaşk Gûta'sıdır. Bununla beraber, Sâbûr ve Fars Cûr'u, Dimaşk Gûta'sından geri kalmazlar. Zira, Dimaşk'ta gözlerin 1 fersah uzaklığı görür. Ağaçsız ve nebatsız çok az dağ, imar edilmeyen çok az yer görürsün. Manzaranın en mükemmlî gözü doyuran ve ufku dolduran son derece hoş olandır. (s. 473) Übülle nehri ve havalisinde gözün gördüğü 1 fersah kadar mesafe vardır. Burada gözün 1 fersahtan daha geniş bir alan görmesi için yüksek bir alan yoktur. Fazla saha görülmeyen kapalı manzaralar kapalı olmayan açık manzaralarla aynı değildir. Açık sahada gözü cezbeden bir mekân genişliği, bakışta açıklık ve ruha dolan bir lezzet vardır. Semerkand Suğd'unda, bir kişi şehrin kuhendizine çıkıp etrafa bakanca, gözüne ağaçsız dağlar ve boz sahra görünmez. Zira, onların tarlaları ağaçlarla çevrili ve yeşilliklerle doludur. Ebû Osman (el-Câhız) şöyle der: *“Bitkilerin yeşilliği arasında tarlaların toz rengi süsten sayılır. Yalnız toz renkli geniş bir toprak manzarasının etrafı bayındırlıkla düzenlenmezse, güzelliğini yok eder, zinetin süsünü mağlup eder, güzelliğin tathlığı yok olur, manzara süslü kalmaz.”*

Mâverâünnehir'in bu konuda bol nasibi, fazla hissesi vardır. Buhara'yı köylerini ve çiftliklerini 12x12 fersah (36x36 mil) genişliğinde bir sur çevirir. Bu surun içinde kalan bölgenin tamamı mamur, parlak ve yeşildir. Semerkand Suğd'una gelince, burası zikrettiğim üç yerin en güzel manzaralısidir. Diğer iki yer ise Dimaşk Gûta'sı, Übülle nehridir. Farslara göre Bevvân vâdisidir. Zira, Buhara'dan itibaren, Süğd vâdisinin sağ ve solu Büttem hududuna kadar devamlı yeşil ve çiçek gibi bir yerdir. Sekiz günlük yol boyunca bir birine girmiş bostanlar, yeşillikler ve meydanlardır. Bahçelerin etrafında devamlı akan nehirler (kanallar), meydanların başlarında havuzlar bulunur. Vadinin iki tarafında ağaçların ve ekinlerin yeşilliği uzanır. Nehrin iki tarafındaki yeşilliklerin arkasında tarlalar, tarlaların arkasında hayvanların otlaqları, daha da yeşil olan şehirler ve köylerin

sarayları, kuhendizleri uzanır. Sanki kanallarla çizgilenmiş, sağlam saraylarla süslenmiş yeşil ipekten bir elbise gibidir. Burası dünyanın en (s. 474) temiz, en iyi ağaçlandırılmış, en tatlı ve bol meyveli bir ülkesidir. Üstelik bütün evleri, bostanları, havuzlar ve akarsularla düzenlenmiştir. Hiçbir sokak, mahalle, çarşı, kısım, dâr (saray, evler topluluğu), kasaba akarsudan veya havuzdan mahrum değildir. Fergana, Şaş, Usrûsene ve Mâverâünnehir'in diğer bölgelerindeki gür ağaçlar, bol meyve ve göz alabildiğine bahçelerin benzeri diğer merkezlerde görülmez. Fergana ile Türk ülkeleri arasında uzanan dağlarda gül, menekşe ve çeşitli çiçeklerin yanında üzüm, ceviz, elma v.s. meyveler sebildir. Bunların sahibi yoktur. Faydalanmak isteyenlere de kimse mani olmaz. Mâverâünnehir dağlarındaki sahipsiz fıstıkların benzeri başka bir yerde yoktur. Usrûsene'de sonbaharın nihayetine kadar gül ve fesleğen (çiçek) bulunur. Cüzcân arazisinden Cürzuvân bölgesinde ve Horasan tarafında da nâdide renkli güller bulunur. Devamlı açan çeşitli çiçek taçları vardır. Bu taçların içi başka renkte dışı başka renktedir. Meselâ, içi sarı dışı siyah, içi kırmızı dışı mavi veya sürme rengindedir.

Mâverâünnehir'de büyük küreler ve amillikler vardır. Horasan'dan Ceyhun'u geçince nehrin kıyısında Buhara küresi yer alır. Semerkand, Usrûsene, Şaş, Fergana, Kiş, Nesef, Sağaniyan ve amillikleri, Huttal ve Tirmiz'den itibaren sırasıyla Ceyhun üzerinde uzanan Kubâdiyân, Ahsîsek ve Harezmi Mâverâünnehir'e bitişir. Taraz'a kadar Bârâb (Fârâb), İsbicab ve İlâk Şaş'tan, Hocende Fergana'dan sayılır. Sağaniyan amilliğine kadar Vaşcird ile Sağaniyan arası ve Huttal Mâverâünnehir'den sayılır. Zira, burası, yukarı da geçtiği gibi, Vahşab, Harbâb ve Harezmi arasındadır.

Buhara'yı, Kiş ve Nesef'in hepsini Suğud'tan saymak mümkündür. Lâkin anlatımda kolaylık olsun diye ayır sayıldılar. Bu yerleri birbiriyle bitiştirmek veya birbirinden ayırmakta buradaki şehirleri, nehirleri ve kürelerin özelliklerini anlatmaktan başka

maksat yoktur. Şimdi Mâverâünnehir'i ele alıp Ceyhun'dan itibaren anlatacağım.

Ceyhun'a gelince, bu nehrin ana kolu Harbâb'tır. Bu nehir Bedaşân hududundaki Vahhan diyarından çıkar. Huttal ve Vahş hudutları içinde buna yeni nehirler katılır. Böylece büyük bir nehir olur. Buna karışan nehirler arasında ana koldan sonra Ahşû (Aksu) nehri gelir. Buna Hülbük nehri de denir. Bundan sonra Berbân nehri, üçüncü olarak Fârgar nehri, dördüncü olarak Endîçerağ, beşinci olarak Vahşâb nehirleri katılırlar. Vahşâb bunlar arsında suyu en bol olanıdır. Bunların hepsi İrhan nehrinden önce Ceyhun'a katılırlar. Ceyhun Kubâdiyân'dan önce Vâhşab nehriyle birleşir. Bundan sonra ona Büttem ve diğer yerlerden nehirler karışır. Vahşab nehri Türk ülkelerinden gelerek Vahş arazisinde yer üstüne çıkar. Buradaki bir dağın vadisinden akarak büyük bir köprü'nün altından geçer. Suyunun çokluğunun derecesi bilinmez. Bu köprü'nün uzunluğu kadar daralır. Bu köprü Huttal ile Vâşcird arasında huduttur. Ceyhun vadisi sonra Belh hududunda Tirmiz'e doğu uzanır. Sonra, sırasıyla Kîlif, Zemm ve Âmul'den geçerek Harezm'e akar sonra Harezm gölüne dökülür. Bu nehrin suyundan Zemm'e gelinceye kadar Huttal ve Tirmiz taraflarında kimse faydalanmaz. Zemm, Âmul ve Firebr halkı ondan faydalanırlar. Sonra Harezm'e ulaşır. Harezm halkı bütün ovalarını sulamakta ondan faydalanırlar.

Mâverâünnehir'de Ceyhun üzerindeki ilk kûre Huttal ve Vahş'tır. Bunlar iki (s. 476) kûre olmalarına rağmen tek bir amillikte toplanmışlardır. Bunlar Harbâb ile Vahşâb arasındadırlar. Huttal'ın şehirleri arasında Hülbük, Münk, Temliyât, Fârgar, Gâvpenç, Endîçerağ vardır. Münk'ün büyük bir rustaki bulunur. Vahş'ın şehirleri ise Helâverd ve Levkend'tir, Münk ile Helâved şehirleri Hülbük'ten daha büyüktür. Yalnız sultan Hülbük'te oturur. Vahş ve Huttal'a komşu ülkeler arasında Vahhan ve Şikiniyye bulunmaktadır. Bunlar küfür diyarıdır. Buralardan misk ve köle getirilir. Vahhan'da çok miktarda gü-

müş madenleri vardır. Huttal vâdilerinde altın ve bol miktarda altın tozu bulunur. Bu altın tozları Vahhan, Vahhan ile Tibet arasında akan sellerin ve ırmakların yataklarından toplanır. Huttal arazisi ekinlik ve meyveliktir. Burası çok verimli çok geniş bir bölgedir. Burada çok miktarda at ve sürü hayvanı yetiştirilir.

Huttal ve Vahş'tan sonraki Vâşcird, Kubâdiyân, Tirmiz, Sağaniyan ve bunlar arasında kalan yerler büyük amillikleri, havâs ve avâmdan çok miktarda halkı bulunan kûrelerdir. Tirmiz'e gelince burası Ceyhun karşısında bir şehir olup, kuhendizi ve bunu kuşatan rabazı vardır. Rabazın etrafında da sur bulunur. Dârel-mâre (Hükümet sarayı) kuhendizinde, hapishanesi kuhendizin dışında şehrin çarşısındadır. Cami de çarşıdadır. Namazgâh surun içinde ve rabazdadır. Çarşıları ve binaları topraktandır. Sokaklarının ve çarşılarının büyük kısmı tuğla döşelidir. Burası mamur ve kalabalık bir yer olup bu civarın Ceyhun üzerindeki iskelesidir. Buraya en yakın dağ bir konak kadar uzaklıktadır. Buranın halkı Ceyhun'dan ve Sağaniyan'dan gelip şehrin alt tarafından akan bir ırmaktan su içerler. Buraya bağlı şehirler arasında Sermencî ve Hâşim-gerd vardır.

Kubâdiyân kûreye sahip bir şehirdir. Burası Tirmiz'den daha küçüktür. Fez diye adlandırılır. (s. 477) Buranın şehirleri arasında Nev-diz bulunur. Nev-diz şehri Kubâdiyan'dan daha küçüktür. Vâşcird ise Tirmiz'e benzer. Şuman daha küçüktür. Sağaniyan yakınına kadarki Vâşcird ve Şûmân arazisinden çok miktarda safran kaldırılır ve bu safran birçok bölgeye ve şehre sevk edilir. Kubâdiyan'da kök boya bitkisi yetişir. Bunlardan çok miktarda Hindistan'a sevk edilir. Sultanın bu bitkiden özel hissesi vardır. Bazen bunu topraktan kaldıranın malının fiyatı takdir edilir, vergisi para ve dirhem olarak ödenir, tamamıyla sultanın olur.

Sağaniyan şehri Tirmiz'den daha büyüktür. Fakat, Tirmiz'in nüfusu ve zenginliği daha çoktur. Sağaniyan'ın kuhendizi vardır. Horasan ordu kumandanı Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b.

el-Muzaffer b. Muhtâc⁷⁴ buradandır. Reisliği ve idareciliği yanında, zamanında Horasan'da Esvârîlerden onun gibi faziletli, akıllı, namuslu ve soylu biri yoktu. Herkes onun bu tarafını kabul ederdi. Yalnız sonu kötü oldu. Efendisine karşı isyan etti. Kendi nimetlerinin kökünü kazımakta ileri gitti.

Ahsîsek şehri Zemm'in hizasındadır. Zem Horasan toprağındadır. Yalnız, Ahsîsek ile Zem Mâverâünnehir amilliklerindendir. Ahsîsek küçük ve verimli bir şehirdir. Buranın etrafının çoğunda deve ve koyun gibi sürü hayvanları yetiştirilir. Bu iki şehirden her birinin kırlarında çöller, kuyular, merâlar ve evler vardır. Firebr ise Buhara'ya bağlı ve orayla beraber ele anılacak bir şehirdir.

Harezmi bir iklimin adıdır. Burası Horasan ve Mâverâünnehir'den ayrı bir iklimdir. Burasını her taraftan çöller çevirir. Buranın kuzeyi ve batısı Oğuz hudutlarına, güneyi ve doğusu ise Horasan ve Mâverâünnehir'e bitişir. Harezmi geniş bir bölgedir. Geniş amilliklerden ve birçok şehirden meydana gelir. Burası Ceyhun'un sonundadır. Harezmi'den sonra, nehrin suları Harezmi gölüne dökülünceye kadar meskûn bölge yoktur. Harezmi nehrin iki tarafında yer alan bir bölgedir. Büyük şehri Ceyhun'un kuzeyindedir (doğusundadır). Buranın, nehrin güneyinde, **Cürcâniye** denen büyük bir şehri daha vardır. Merkezden sonra burası Harezmi'nin en büyük şehridir. Ve Oğuzların ticaret yeridir. Buradan Cürcân'a kervanlar kalkar. Eski zamanda, bunların kervanları Hazar ve Horasan'a kalkardı. Harezmi'de bunlardan başka, Dargân, Hezâresb, Hive, Erda-huşmisen, Sâferdiz, Nuzvar, Kerderânhaş, Kerder, Karatigîn köyü, Mezmîniyye, Mezdâhkan ve Cürcâniye şehirleri vardır.

Harezmi'nin merkezine **Kât-derhâş** denir. Şimdi haraptır. Halkı, yanında nehrin batısında Cürcâniye şehrini kurmuşlardır. Kât'ın şehirle beraber kuhendizi de vardı. Nehir hem bu şehri,

⁷⁴ Sasanilerin Horasan valilerinden olup isyan etmiş uzun müddet Samanilerle, Büveyhilerle mücadele etmiştir. 955 yılında Büveyhilerin yanında Rey'de ölmüştür.

hem kuhendizini ve kuhendizın arkasındaki camiye harabetti. Bunların izi, yıkıntısı kalmadı. Şehrin içinde Harkerûr denen ve şehri çarşığı boydan boya kateden bir kanal vardı. Şehir bu nehrin (kanalın) iki tarafındaydı. Ve 1/2 x 1/3 fersah büyüklüğündeydi. Şehrin çarşıları mamur, ticareti bol ve bereketliydi.

Âmul yanındaki Harezmi hududunun başlangıcına **Tâhiriyye** denir. Burası Ceyhun'un güneyinde mamur bir yerdir. Nehrin kuzeyinde Gârâmhisa köyüne kadar mamur bir yere rastlanmaz. Gârâmhisa köyünden Harezmi şehrine kadar Ceyhun'un iki tarafı tamamiyle mamurdur. Gârâmhisa'dan 6 fersah önce Ceyhun'dan bir kanal çıkar. Buradan şehre (merkeze) varıncaya kadar mamur rustaklar vardır. (s. 479) Bu kanala Gâvhâre denir. Manası, "öküz yiyen" demektir. Bu kanalın genişliği 5 arşın (kulaç), derinliği iki insan boyu olup içince gemiler işler. 5 fersah aktıktan sonra Gâvhâre'den Kezne adında bir kanal ayrılır. Ve bu kanalla bazı rustaklar sulanır. Ceyhun kıyısında Tâhiriyye yanından Hezâresb'e kadar mamur yerlerin genişliği fazla değildir. Hezâresb'ten itibaren su genişler. Şehrin karşısına kadar 1 konak boyunca böyle akar. Sonra daralmaya başlar Cürcâniye'de iki fersah kadar kalır. Sonra, Gürgeç (Cürcâniye)'ten 5 fersah uzaklıkta Kîs köyüne varır. Burası dağın yakınında bir köy olup buradan sonra genişlemesine mamurluk yoktur. Bu dağın arkası çöldür. Hazâresb'ten itibaren Ceyhun'un batısındaki araziye akan çok kanal vardır. Bunlardan biri Hezâresb nehri (kanalı)'dır. Âmul'den sonraki kısımda Ceyhun'dan ayrılır, bu kanal Gâvhâre'nin yarısı kadardır. İçinde gemiler işler. Sonra, Hezâresb'ten 2 fersah uzaklıkta Kerderân-haş adında bir kanal çıkar. Bu Hezâresb kanalından daha büyüktür. Bundan sonra Hive kanalı gelir. Kerderân-haş kanalından daha büyük olan bu kanalda Hive'ye gemiler işler. Bundan sonra, Gâvhâre kanalının iki misli olan Mezrâ nehri (kanalı) gelir bu kanaldan Mezrâ'ya gemiler işler. Hive kanalı Mezrâ kanalından 1 mil kadar uzaklıktadır. Mezrâ kanalından, Cürcâniye'ye gemilerin işlediği Vazâk kanalına 2 mil kadar

uzaklık vardır. Vazâk kanalından Harezmi (Kât) şehrine 2 fersah kadardır. Cürcâniye tarafında şehrin (merkezin) aşağısında Bûh nehri (kanalı) yer alır. Enderistân denen köy hudutlarında ve köyün Cürcâniye tarafında Bûh ile Vazâk kanallarının suları birleşir. Vazâk kanalı Bûh kanalından büyüktür. (s. 480) Bu kanalda, Cürcâniye'ye bir ok atımlık mesafeye kadar gemiler işler. Bu yerde gemilerin işlemesini önleyen bir sed vardır. Bu iki suyun birleştiği yerden Cürcâniye'ye 1 konak kadar uzaklık bulunur. Gâvhâre kanalıyla. Cürcâniye arasında 12 fersah uzaklık vardır. Şehrin (merkezin) yanında Ceyhun nehrinin genişliği 2 fersahtır. Kerder'in, Harezmi (Kât) şehrinin 4 fersah alt tarafından bir birine yakın dört yerden ayrılan ve sonra bir kanal haline gelen bir nehri vardır. Bu dört kanal birleşerek Bûh Vazâk'ın birleştikleri zamanki kadar büyük bir kanal meydana getirirler. Ceyhun'un mecrasının eskiden buradan geçtiği söylenir. Nehrin suları azalınca bu kanaldaki su yavaşlar. Kîs'in kuzey tarafında ve nehrin karşı tarafında Mezmîniyye şehri yer alır. Burası Ceyhun'dan 4 fersah uzaklıktadır. Ve Cürcâniye'ye bağlıdır. Böyle olmasının sebebi, nehrin Kerder'den yön değiştirip Kîs ve Mezmîniyye arasını ayırmasıdır. Mezmîniyye'den sonra nehir kıyısında mamurluk yoktur. Kerder ile Ceyhun arasında Mezdâhkan rustakı bulunur. Mezdâhkan ile Ceyhun arası 2 fersahtır. Mezdâhkâa şehri Cürcâniye'nin hizasındadır. Kerder'de bulunan her köye ve şehre uğrayan bir kanal Ceyhun'dan ayrılır. Sonra Ceyhun nehri avcılarının bulunduğu bir yerde Harezmi gölüne dökülür. Nehrin göle ulaştığı bu yerde köy ve binalar bulunmaz. Bu yere Halîcân (Halencân) denir. Halîcân karşısında, bu gölün kıyısında Oğuzların ülkesi yer alır. Sulh ve mütareke olunca Oğuzlar bu taraftan Kara-tigin köyüne, diğer taraftan Cürcâniye'ye gelirler. Bütün bu bölge hudut (cephe)'tur Ceyhun nehri Gâvhâre kanalının bulunduğu yere gelmeden bir konak kadar önce bir dağın arkasından geçer. Nehir burada daralarak normal genişliğinin üçte biri kadar olur. Buraya Ebû Kaşşe denir. Nehir burada hızlı aktığından

ve buranın çıkışındaki âni genişlemeden dolayı gemilere bir şey olmasından korkulur.

Harez m gölüne Ceyhun ile Seyhun (Şaş nehri) nehirlerinin döküldükleri yerler arsında 10 gün kadarlık bir mesafe vardır. Kışın bazen Ceyhun nehri donar, ağırlıklar, katırlar, yükler ve develer üzerinden geçer. Nehrin donması Harez m tarafından başlar. Donmanın bittiği yere kadar yükselir. Nehir yükseldikçe soğukluk artar, su daha çok donar. Ceyhun üzerindeki ovaların en soğuğu Harez m'dir. Nehrin göle döküldüğü yerde Çakırı Oğuz denen bir dağ bulunur. Bu dağın yanında su donar ve yazın kalen kısmında da böyle kalır. Buranın bir ormanlığı da vardır. Harez m gölünü iyi tanıyanların ittifak ettiklerine göre, gölün çevresi 100 fersah kadardır, suyu tuzludur. Görünürde sığ yeri yoktur. Bu göle Ceyhun, Seyhun ve bu havalideki diğer nehirler dökülür. Buna rağmen suyu tatlılaşmaz ve küçük olmasına rağmen hacmi artmaz. Allah bilir, bu göl ile Hazar Denizi arsında bir tünel olduğu ve sularının Hazar Denizi'nin sularıyla karıştığı intibai doğuyor. Bazıları bu husustan bahsetmemişlerdir. Lakin, bunun gerçekliğine vakıf olmadım. Bu iki göl arasında kuş uçuşu 20 konak kadar mesafe vardır. Harez m verimli, yemekleri, hububatı ve meyveleri çok bir bölgedir. Yalnız burada ceviz bulunmaz. Buradan çok miktarda pamuklu ve yünlü elbiseler etrafa sevk edilir. Halkının ileri gelenleri zengin, açık bir şekilde insanlık sahibi kişilerdir. Harez m liler Horasan halkının en çok yolculuk yapan ve etrafa dağılanlarıdır. Horasan'daki her büyük şehirde Harez m'den kalabalık bir topluluk (koloni) vardır. Buranın halkının ayrı bir dili bulunur. Horasan'da bunların diline benzer başka bir dil yoktur. Gömlek (tünik) ve eğri kalansüve külah giye'ler. Kalansüveyi eğriltmek onlara has bir kıyafet ve adettir. Horasan halkı arasında onların tabiatları meşhurdur. Onlar Oğuzlara karşı kuvvetli ve kudretlidir. Ülkelerinde altın, gümüş v.s. madenler bulunmaz. Zenginliklerinin kaynağı Türklerle ticaret yapmak ve sürü hayvanı alıp satmaktır. (s. 482) Slavların, Hazarların

ve bunlara komşu Türklerin kölelerinin çoğu, fenek, samur, tilki, sansar v.s. hayvanların kürklerinin çoğu onların ülkesine gelir. Onlar arasında ipek ve yün getirmek için Ye'cüc ve Me'cüc taraflarına giden tüccarlar vardır. Sakallı kişiler Ye'cüc ve Me'cüc ülkesine giremez onların çoğunun yanaklarındaki tüyler ve bıyıkları kısadır. Ye'cüc ve Me'cüc Kaf-dağı (Ehl el-Gâf) halkı olup sakalsız ve bıyksızdır. Onların yanına gür saçlı biri varırsa, ülkesine vardığı Ye'cüc ve Me'cüc hükümdarı onun sakalını ve bıyığını yolar. Sonra, ona iyilikte bulunup zengin eder. Ceyhun üzerindeki kûreler zikredilenlerdir.

Buhara'da bütün Horasan diyarının Dârel-imâre'si (Hükümet sarayı) bulunur. Bu kûre Mâverâünnehir kûreleri sırasında düz bir çizgidedir. Sonra, buraya bitişen kûre gelir. Buhara'nın şehrinin adı kesvar (Bunci-kes)'tir. Düz bir yerde kurulmuştur. Dârel-imarenin yapısı bir birine geçmiş ağaçtandır. Bunun etrafını saraylar, bostanlar, mahalleler, sokaklar, 12x12 fersah genişlediğindeki köyler çevreler. Bu sarayları, binaları, köyleri ve kasabaları büyük bir sur kuşatmaktadır. Bunların arasında boş, harap ve yıkık bir yer görülmez. Bu surun önünde merkeze bağlı ve bitişik saraylar, evler ve mahalleler bulunur. Merkezden sayılan buralarda yaz-kış insanlar oturur. (s. 483) Bu surun içinde 1x1 genişliğinde bir sahayı kuşatan bir sur daha vardır. Bu sonuncu surun içinde müstahkem bir sur tarafından kuşatılan şehir bulunur. Bu şehrin dışında ve bitişğinde küçük bir şehir kadar bir kuhendiz vardır. Bu kuhendizde kale yer alır. Horasan hükümdarları Sâmanilerin evleri bu kuhendizdedir. Buranın uzun ve geniş bir rabazı bulunur. Şehrin Cuma mescidi burada, kuhendizin kapısı önündedir. Hapishane kuhendizde, çarşılar rabazdadır. Horasan ve Mâverâünnehir'de Buhara'dan daha sık ve halkı kalabalık bir şehir yoktur. Şehrin rabazından Suğd nehri geçer rabazı ve çarşıları kateder. Suğd nehri burada sona erer. Değirmenlere, çiftliklere, tarlalara gider. Artan su ise Beykend civarında Firebr yanında Sâm-hâş denen bir gölcüğe dökülür.

Buhara'nın demirden 7 kapısı vardır. Bunlardan birine Şehir kapısı denir. Diğerleri Nûr Kapısı, Hufra Kapısı, Denir Kapı, kuhendiz Kapısı, bir adı Muhr Kapısı olan Benû Esed Kapısı ve Benû Sa'd Kapısı'dır. Kuhendizinin ise 2 kapısı vardır. Bunlardan biri Rîgistân, diğeri Câmî Kapısı olup Cuma mescidine açılır. Rabazda çeşitli sokaklar bulunur. Bunlardan biri Horasan'a açılan derb olup Derb el-Meydan adını alır. Doğu tarafındaki kapı Derb-i İbrahim adını alır. Bundan sonra Derb el-Rîv, sonra Merdkeşân, sonra Kelâbâz derbinden sonra Nevbâhar Derbi, sonra Semerkand Derbi gelir. Son kapıdan Semerkand'a Mâverâünnehir'in diğer bölgelerine gidilir. Semerkand derbinden sonra Bâğâşkûr Derbi, sonra Râmîsene Derbi, sonra Cedesrûn Derbi gelirler. Cedesrun Derbi Harezm'e açılır. Bunu ise Bâb-ğaşac takibeder. Rabazın içindeki çarşılarda derbler (sokaklar) vardır. Bunlardan biri Demirkapı, sonra Kantarat Hassan Kapısı, sonra Mâh mescidi yanındaki iki kapı takibeder. (s. 484) Bunları Ruhne Kapısı, Ebû Hişâm el-Kinânî sarayı yanındaki kapı, sonra Fârcek Kapısı, sonra Dervâzçe, sonra Sikketü Muğân, sonra İç Semerkant kapıları takibeder.

Buhara'nın şehri ve kuhendizi yüksek yerde olduklarından buralarda akarsu yoktur. Buraların halkı sularını Semerkant'tan akan nehirden alırlar. Nehirden şehir içinde muhtelif kanallar ayrılır. Feşîrdîze kanalı bunlardan biridir. Bu kanal Varağ denen bir yerde Buhara kanalından ayrılır. Merdküşân derbinde İbrahim deresine akar ve Bâb el-Belami'ye varır. Ve Nevkende kanalına dökülür. Bu kanal üzerinde 2 000 kadar bostan, köşkler ve tarlalar vardır. Bunlar bu kanaldan su alırlar. Bu kanalın başlangıcından sonuna 1 fersah kadardır. Bekkâr çayı denen başka bir kanal daha vardır. Bu kanal suyunu bir önceki kanaldan şehrin ortasında Mescidü Ahyed denilen yerde alır. Ve Nevkende'de kaybolur. Rabaz halkının bir kısmı bu kanaldan su alır. Etrafında 1 000 kadar bahçe vardır. Suyu bol, arazisi geniş olduğu için etrafına ağaçlar dikilir. Kavârî-riyûn çayı denilen başka bir kanal daha vardır. Bu kanal şehir

içinde, Mescid el-Âriz denen yerde büyük kanaldan suyunu alır, rabazın büyük bir kısmını sular. Bu kanalın suyu Bekkâr kanalından daha bol, sulandığı arazi daha fazladır. Cûgaşec denen başka bir kanal Mescid el-Âriz yanında ana kanaldan su alır, rabazın bir kısmını suladıktan sonra Nevkende'ye çıkar. Bu kanal el-Âriz çayı gibidir. Beykend kanalı denen kanal ise şehir içinde Huta Sokağı başında ana kanaldan ayrılır. Rabazın bir kısmını suladıktan sonra Nevkende'de kaybolur. Diğer kanaldan artan suların katıldığı kanal budur. Rabazın bir kısmı bundan su içer. Bu kanal çölde kaybolur. Orada kimse bundan faydalanmaz. Bundan sonra Tâhîne kanalı gelir. Bu kanal şehir içinde, Nevbahâr denen yerde ana kanaldan ayrılır. Rabaz halkının evlerinin bir kısmı bunun kıyısındadır. Bu kanal çok değirmen döndürdükten sonra Beykend'e varır. Beykend halkı bundan su içerler. (s. 485) Küşne kanalı denen başka bir kanal şehir içinde Nevbahâr yanında ana kanaldan ayrılır. Rabazın Nevbahâr kısmındaki halkı bundan su içerler. Bu kanal birçok kaleye, çiftliğe ve bostana uğradıktan ve Küşne'yi geçtikten sonra Maymürğ'a varır. Rabah kanalı ise Rîgistân kanalından ayrılarak rabazın bir kısmını sular. Ve Rabâh kasrına ulaşır. Burada 1 000 kadar bostanı ve köşkları, çok miktarda araziye sular. Rîgistân kanalı Rîgistân yanında ana kanaldan ayrılır. Rîgistân, kuhendiz ve Dârel-imâre halkı bundan su içerler. Sonra Celâl-dîze köşklarine varır. Başka bir kanal şehir içinde Kantarat-i Hamdûne yanında ana kanaldan ayrılır. Yer altından akarak Benû Esed Kapısı'ndaki havuzlara varır. Artan kısmı kuhendizın fârikînine (hendeğine) akar. Zağârkende adındaki başka bir kanal Varağ denen yerde ana kanaldan ayrılır. Dervâze kapısı önünden akar. Etrafında Semerkant Kapısı'na kadar Dervâze'nin evleri yer alır. Sepît-mâşe'ye varıp 1 fersah kadar geçer. Etrafında pek çok köşk, bostan ve arazi vardır. Bu kanal Buhara bahçelerini dolaşır.

Buhara'nın birçok rustakı, hoş güzel nahiyeleri, büyük amillikleri, değerli çiftlikleri vardır. Başka bir belde halkının

asla böyle çiftlikleri yoktur. Her hangi bir bölgenin veya iklimin bazı bakımlardan bunlara benzer çiftlikleri olsa da, bolluk ve çeşitlilik bakımında bunlara benzemez. el-Zerr, Bergîzer, Sütçen, Tavâvîs, Bardak, Aşağı Hargâna, Nakrîne, Neccâr-Hatfer, Ka-
haştuvân, Endiyân, Kendiyân, Öte Semcân, Beri Semcân, Aşağı Ferâviz, Ervân (s. 486) bütün bu rustaklar Buhara amillîğini sur gibi çeviren duvarın içindedir. Bu duvarın dışında Hude, Şâbahş, Kerminiyye, Neşr, Yukarı Hargâna, Garkend (Guzkend), Beykend ve Firebr rustakları bulunmaktadır.

Semerkant tarafından Buhara'ya gelen nehir Büttem dağlarından yeni sular alır. Ve Suğd nehri diye bilinir. Suğd ve Semerkant'ta ise Buhara nehri adını alır. Buhara hududunda, dış surdan önce merkezin dışında, Tavâvîs yakınından şehrin kapısına varıncaya kadar bundan birçok kanal ayrılır. Bu kanallar Buhara duvarının çevirdiği köyler ve tarlalarda dağılır. Buhara köyleri bu kanallar üzerinde kurulmuştur. Bunlardan biri Şâferî-kâm denen kanaldır. Bu kanal nehirden su alarak Verdâne'ye kadarki yerleri sular, buraların halkı bu kanaldan su içerler. Bir diğeri Hargân-rûd olup nehirden çıktıktan sonra köyleri sular. Ve Zuğuş'e ulaşır. Buraların halkı bundan su içer. Bir diğeri Neccâr Hafte kanalıdır. Bu kanal nehirden çıkıp köyleri suladıktan sonra Harmîsen'e varır. Buraların halkı bundan su içerler. Bir diğeri Çerağ kanalıdır. Bu kanal nehirden çıktıktan sonra, güzel bir köy olan Çerağ'a varır. Buraların halkı bundan su içerler. Artan suyu ise tekrar nehre karışır. Bir diğeri Nevkende kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Ferâve'ye varır. Buraların halkı bundan su içerler. Bir diğeri Berahşa kanalıdır. Nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Berahşa'ya ulaşır. Buraların halkı bundan su içerler. Bir diğeri Küşne kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Küşne'ye ulaşır. Buraların halkı bu kanaldan su içerler. Bir diğeri (s. 487) Râmisine kanalıdır. Bu kanal nehirden çıktıktan sonra köyleri sular ve Râmisine'ye ulaşır. Buraların halkı bundan su içerler. Bir diğeri Aşağı Ferâvez kanalı olup nehirden ayrıldıktan

sonra köyleri sular ve Bâryâbe (Fâryâbe)'ye ulaşır. Buraların halkı bundan su içerler. Bir diğeri Arvân kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra Bâneb'e ulaşır. Buraların halkı bu kanaldan su içerler. Bir diğeri Ferâviz kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra Rîvkan'a kadarki köyleri sular. Buraların halkı bundan su içerler. Bir diğeri Hâme kanalı olup nehirden ayrıldıktan sonra köyleri sular ve Hâme'de sona erer. Buraların halkı bundan su içerler. Bir diğeri Nevkende kanalıdır. Nehirden çıktıktan sonra köyleri sulayarak Nevbâğ el-Emîr'e ulaşır. Buraların halkı bundan su içereler. Suğd nehrinin geri kalan suyu Zer nehrinde akar. Bu kanal Buhara'nın rabazını sular. Rabaz bu kanal üzerinde kurulmuştur. Şehrin yukarıda zikredilen kanalları bundan su alırlar. Suları bol olduğu için bu kanalların çoğunda gemi işler. Bunların hepsi Buhara Duvarı'nın içinde, Tavâvîs'ten itibaren nehrin şehre ulaşmasına kadarki sahada nehirden ayrılırlar.

Bütün Buhara'daki binalar örme yapıyla yapılmış, evler ve evlerin arazisinin yüksekliği iyi ayarlanmış. Binalar kuhen-dizlerle veya toplu halde yapılarak tahkim edilmiş. Buhara duvarlarının içinde dağ, çöl, harap (bakımsız) arazi yoktur. Buraya en yakın dağ Verke dağıdır. Yerleri döşemek ve bina yapmak için bu dağdan taş getirirler. Kap ve kireç imalinde kullanılan çamur ve taş da bu dağdandır. Duvarların dışında tuzlaları vardır. Odunlarını bostanlarından keserler. Kırılardan dağdağan ve ılgın ağacı odunu da getirilir. Buhara'nın bütün tarlalarında yakında su çıkar. Zira, burası Suğd nehrinin yerde kaybolduğu yerdir. Bundan dolayı kavak ve ceviz gibi yüksek ağaçlar burada yetişmez. Bu ağaçlardan mevcut olan mahdut miktar ise kısıdır ve büyümmez. (s. 488) Buhara'nın meyveleri Mâverâünnehir'in en sağlam, en tatlı meyveleridir. Buhara o kadar mamur ve verimlidir ki, bazan bir adamın 1 cerîb 100x100 kasaba genişliği toprağı olsa birkaç kişilik ailesi ve yardımcılarıyla hayatını buradan kazanır. Buranın halkı kalabalık olduklarından, bol sarf ettiklerinden dolayı topraklarından kalkan kendilerine yetmez. Diğer Mâverâünnehir beldelerinden buraya

yiyecek, erzak ve ihtiyaçları olan diğ er Şeyler getirilir. Verke köyüne bitişen dağ KiiŐ ve Semerkant arasında Semerkant'a doğru uzanır. Ve Fergana yanında UŐr Őene'ye doğru saparak Büttem dattem dağlarıyla bitişir. Őilc  ve Taraz tarafından İŐl m  lkесinden çıkar. Benim tecrübeme ve bu yolda gelip gidenlerin anlattıklarına göre, doğuya gidenin yolunu keserek  n denizine kadar uzanır. UŐr Őene, İl k, Silc  ve L b n'dan Kırgız arazisine kadar uzanan dağlardaki madenlerin hepsi bu dağın ana kolunda ve ona bitişen dağlardadır. Buttem amilliğindeki n Ő  dur, Fergana'daki cam, demir, cıva, bakır, kalay, altın, gümüş, naft (petrol), katran, zift, fir ze, niŐad r, kömür yerine yakılan bahsettiğim taş, Fergana'daki meyvelerin hepsi bu dağın yamaçlarında, tepelerinde veya buna bitişen dağlarda ve vadilerde yetişir. Büttem ve Semerkant taraflarındaki Z bic dağlarında sıcak ve soğuk sular bulunur. Yalnız, bazı pınarlar yazın sıcak artınca donar, buz sütunları olur. Sularının akması durur. Buraların suları kiŐın ise sıcaktır. Bu suların çıktığı ve aktığı vadiler sıcak olduğundan kiŐın buralara sürü hayvanları sığınır.

(s. 489) Buhara'da duvarın içinde ve dışında şehirler bulunur. İçinde bulunan şehirler şunlardır. Buranın en büyük minberi el-Tavâvis olup, sonra Nemeckes, Zendene, Muğkân, Hucâde gelirler. Duvarın dışındaki minberlerse Beykend, Firebr, Germîniyye, Hudîmenken, Hargânkes, Mezyâmeckes'tir. Tavâvis'e gelince, buranın çarşısı senenin belli zamanında Horasan'ın çeşitli yerlerinden insanların toplandığı büyük bir panayır yeridir. Burada çok miktarda pamuklu elbise imal edilip bunlar Irak'a kadar çeşitli yerlere ihraç edilir. Burası, bostanları ve akarsuları çok münbit bir şehirdir. Burada kuhendiz ve şehrin etrafında sur bulunmaktadır. Cuma mescidi şehirdedir. Duvarın içindeki şehirlerin hepsi büyüklük ve mamurluk bakımında birbirine yakındırlar. Hepsinin kuhendizi, geniş çarşısı, çok bostanı, büyük pazarı vardır. Hepsinin etrafı muhkem surla çevrilidir.

Kermîniyye şehri Tavâvis'ten daha büyük, daha mamur, daha kalabalık, daha verimlidir. Hudûmekes şehri Kermîniyye'ye bağlıdır ve oraya dahildir. Buraya komşu Hargânkes, Mezyâme-ckes şehirleri vardır. Beykend hariç, zikredilen şehirlerdeki her minberin aynı şekilde kûreleri, tarlaları bulunur. Zira Beykend yalnızdır. Ortak amilliği yoktur. Beykend'te Mâverâünnehir'in hiç bir yerinde bulunmayan veya benzeri olmayan sayıda çok ribât (kervansaray) vardır. Burada 1 000 kadar ribat olduğu söylenir. Beykend'in suru ve ustaca yapılmış minberi, süslü Cuma mescidi bulunur. Mâverâünnehir'de bundan daha güzel, süslü bir cami yoktur. Firebr Ceyhun'a yakın bir şehirdir. Mamur köyleri vardır. Kendisi de mümbit, güzel yemekleri, lezzetli yiyecekleriyle aranan bir yerdir.

Buhara halkının dili Suğdça'dır. Yalnız biraz bozuktur. Onlar Derî dili (eski Farsça) de konuşurlar. Buranın halkı edep, ilim, fıkıh, dindarlık, emâmet, iyi gidişat, temiz niyet, temiz kalplilik bakımından diğer Horasan halkından üstündürler. Bunların parası, mal gibi tartıyla alıp satılan dirhemlerdir. *Gitrîfiyye* dedikleri bir çeşit dirhemleri de vardır. Bu dirhemler demir, bakır, kalay vs. gibi çeşitli madenlerin karışımlarından yapılmıştır. Bunlar ancak Buhara'da ve Mâverâünnehir'de belli yerlerde geçer. Bu dirhemler arasında *Muhammediyye* denen bir dirhem de vardır⁷⁵. Bu dirhemlerin üzerindeki sikkede okunmayan harflerle yazılmış işaretler vardır. Alâmetleri ise mâlûmdur. Bunlar İslâm devrinde Esed b. Sââmâm ailesinden daha önce yaşamış kişiler tarafından basılmıştır. Bunlardan biri de *müseyyebiyye* denen bir dirhemdir. Bu dirhemler onların kıymetli mallarından olup bunların hepsini gümüş *ismâîliyye* dirhemlerinden üstün tutarlar. Ebû İbrahim gümüş dirhemler edinmenin bunlardan daha iyi olacağını gördü. Mâverâünnehir'de gümüş dirhemleri basmaya başlayan odur. Onlar fûlus (bakır dirhemler) ile alış veriş yaparlar. Mâverâünnehir'in halkları gibi onların kıyafetleri de genellikle kabâ (aba) ve kalansüveden

⁷⁵ Bu dirhemlerden İbn Fadlan da bahseder.

(sivri külâh) meydana gelir. Buhara duvarının içinde ve dışında muayyen zamanlarda kurulan birbirine bitişik çarşılar vardır. Bu zengin pazarlar, buraların halkının kazanç kaynağı olan sürü hayvanları, elbise, köle, bakır, tunç, kap ve diğer kazanç kaynağı eşyanın alış-verişi için kurulur. Buhara ve etrafından ağır, iplikleri kalın, iyi eğrilmiş pamuklu kumaşlar Irak'a ve diğer bölgelere sevk edilir. Araplar bunlara rağbet gösterir. Aynı şekilde yere sermek için son serece güzel halılar, kilimler, yünlü kumaşlar, minderler, seccadeler sevk edilir.

Buhara halkı eskiden beri şu enteresan sözü sarf eder, ihtilafsız şunu söylerler: Kalelerinin ve kuhendizlerinin uğurundan dolayı buradan bir valinin cenazesi çıkarılmamış, burada bir âsiye sancak verilmemiş, buradan çıkan bir isyan bayrağı daima mağlup olmuştur. (s. 491) Bu husus enteresan tesadüflerdendir. Rivayete göre, Buhara'nın halkının esasını eski zamandaki İstahr göçmenleri teşkil ediyormuş. Sâmanilerin Horasan valilerinin (hükümdarlarının) oturduğu yer Buhara'dır. Zira, burası Mâverâünnehir şehirlerinin Horasan'a en yakınıdır. Burada oturanın Horasan önünde, Mâverâünnehir arkasındadır. Buhara halkı valilerine iyi atâat gösterirler, onlara az muhalefet ederler, işleriyle devamlı meşgul olmaları Mâverâünnehir'in diğer yerlerinin bazı meziyetlere sahip olmasına rağmen, valilerin onlar arasında oturmasını gerektiren hususlardandır. Sâmanilerden burayı ilk yurt ve karargâh edinen Ebû İbrahim İsmail b. Ahmed'dir. Horasan valiliği onun eline burada otururken geçti. Buranın toprağını uğurlu buldu. Burada oturmaya devam etti. Burasını tatlı ve hoş gördü. Bu sebeple valilik (idare) onun evlatlarında kaldı. Daha önce Mâverâünnehir valileri ya Semerkant'ta ya Şaş'ta, ya Fergana'da oturuyorlardı. Tâhirilerin sonuna kadar Buhara valileri Horasan'dan geliyorlardı.

Hocâde'ye gelince, burası Buhara'dan Beykend'e gidenin sağında, Buhara'dan 3 fersah mesafededir. Burasıyla ana yol arasında 1 fersah kadar uzaklık vardır. Muğkân şehri Beykend

yolundan 5 fersah uzaklıktadır. Burasıyla ana yol (cadde) arasında 3 fersah mesafe bulunur. Zendene kuzeyde, Buhara'dan 4 fersah uzaklıktadır. Numeckes ise Tavâvîs'e gidenin sağında, 4 fersah uzaktadır. Burasıyla yol arasında 0,5 fersah kadar uzaklık vardır. Kermîniyye'den Hudîmenkes'e Suğd istikame-tinde 1 fersahdır. Hudîmenkes ile Semerkant yolunun arası Semerkant'a gidenin sağında bir ok atımı kadar uzaklıktadır. Mezyâmeckes şehri Suğd vadisinin arkasında, Hudîmenkes'ten 1 fersah kadar yukarıdadır. Harğânkes şehri Kermîniyye'nin hizasında ve vadinin arkasında 1 fersah uzaklıktadır.

Buhara'ya doğusundan Suğd bölgesi bitişir. Kermîniyye'yi geçince Suğd bölgesinin başlangıcı (s. 492) Debûsiye gelir. Sonra, Erbincen, Küşâniyye ve Semerkant gelirler. Bütün bu yerler Suğd bölgesindendir. Bununla beraber, bazıları Buhara, Kişş ve Nesef'i Suğd'tan sayarlar. Halbuki, bunlar Dîvaân'da Suğd'tan ayrılmıştır. Suğd bölgesinin merkezi **Semerkant** olup Suğd vadisinin güneyinde, vâdiye hâkim bir noktadadır. Buranın kuhendizi, şehiri ve rabazı vardır. Zamanımızda hapishane kuhendizdedir. Dârel-imâre (Hükümet sarayı) de kuhendizdeydi. Harap olmuştur. *Harabesinin üzerine çıktım, insanın gördüğü ve haz duyduğu en güzel bir manzara karşımdaydı. Yeşil ağaçlar, parlak köşkler, saraylar, devamlı akan ırmaklar, göz kamaştıran bir mamurluk. Nereye bakarsan gözü dolduruyor (doyuruyor). Hangi bağı seyretsen ondan göz hoşlanıyor. Meydanları tertipli, güzellikleri çok mükemmeldi. Servi ağaçları yontularak filler, develer, öküzler, vahşi hayvanlar gibi nadir heykeller yapılmış. Bunlar konuşuyor gibi karşılıklı, birbirini yakalamaya çalışıyor gibi ard arda sıralanmışlar. Ne kadar çok mal tüketmiş, insanların kalplerini fethetmiş büyük manzara. Bunlardan başka devamlı akan kanallar, devamlı dalgalanan (titreyen) suyla dolu havuzlar, zarif yeşillikler, yüksek saraylar ve şerefelikler sıralanmış. Bunlar büyük evlerin, hoş meclislerin ve büyük hükümdarların varlığını gösteren deliller.*

Semerkant'a gelince, şehrin etrafım 4 kapılı bir sur çevirir. Doğu tarafındaki kapısına Çin Kapısı denir. Yer seviyesinden yüksektedir. Çok basamaklı bir merdivenle çıkılır. Suğd vadisine yukarıdan bakar. Batı tarafta Nevbâr Kapısı, güney tarafta Kişş Kapısı bulunur. Bu şehirde büyük çarşılar büyük şehirlerde olan konaklama yerleri, hamamlar, hanlar, evler vardır. Buranın akarsuları, bir kısmı asma, kurşundan yapılmış olan bir kanaldan şehre girer. Bu kanal yerden yüksek bir kemerden akar. (s. 493) Kuyumcular çarşısı yanında, çarşının ortasındaki bir yerde taştan yapılmış bir tepe bulunur. Bu tepe (doldurma tümsek) üzerinde Bakırcılar çarşısından başlayarak Kişş Kapısı'ndan şehre girinceye kadar su akar. Bu kanalın üstü tamamıyla kurşun kaplıdır. Şöyle ki şehrin etrafında çukurlar bulunmaktadır. Buraların çamurları şehrin surunun yapımında kullanılmış, toprak ve çamur çıkarıldığı için büyük bir hendek meydana gelmiş. Bu hendekten şehre kanalın suyunu geçirmek için kemer yapmaya ihtiyaç duyulmuş. Bu kanal İslâm'dan önce (cahiliyye devrinde) çarşıların ortasında ve Semerkant'ın en mamur yerlerinden Ra's el-Tâk denen yerde yapılmıştır. Bu kanalın etrafında, kanalın tamiri ve bakım işleri için vakfedilmiş akarlar vardır. Vakıf şartlarına göre, kanalı yaz kış koruyan ve bakan Mecusi muhafızlar bulunur. Bu sebeple, bu Mecûsilerden Beyt el-Mâl (hazine) için cizye alınmaz. Şehrin Cuma mescidi kuhendizin aşağısındadır. Kuhendizle cami arasında yol bulunur. Şehirde bu kanaldan gelen sular akar, bostanlar bulunur. Kuhendizdeki Dârel-imâre'den başka, şehrin İsfizâr denilen yerinde Sâmân oğulları için emirlik evleri vardır. Şehir rabazın kıyısında, rabaz ile arasında akan Suğd nehrinin karşısındadır. Çarşı ve rabaz Suğd vadisinin arkasındaki Bâb-ı Kûhek yanındaki Afşına denilen yerden başlayarak Versenîn, Fenek, Rîvded, Kasr-ı Esed, Gâdâved kapıları önlerinden dolaşır. Sonra vadiye uzanır. Vâdi rabazın kuzey tarafında hendek gibidir. Rabazı çevreleyen surun çapı 2x2 fersah kadardır. Yalnız, rabazın göbeği ve çarşılarının toplandığı yer Ra's el-Tâk'tır. Sonra

buraya bitişik çarşılar, sokaklar ve mahalleler bulunmaktadır. Etrafa yayılmış mahalleler, saraylar, bostanlardaki sokakların ve evlerin hepsinde, pek azı hariç, akarsu bulunur. Bostansız dâr (evler topluluğu) çok azdır. Hatta şehrin kuhendizine (s. 494) başını kaldırıp bakınca, evlerin, bostanların, kanalların kıyılarındaki ve çarşılardaki ağaçlar tarafından kapatıldığı için gözün onu (kuhendizi) görmez. Hanlar ve çeşitli sınıf tüccaler rabazda bulunurlar. Pek azı şehir içindedir. Burası Mâverâünnehir'in iskelesidir (ticaret merkezidir). İsmail b. Ahmed -Allah kusu'rlarım affetsin-'in zamanına kadar Dârel-imâre (Hükümet sarayı) buradaydı. Karışıklık çıktığı için rabazın sularının ağaçtan veya demirden kapıları açıldı, kilitlenmiyordu. Bunun üzerine, sultan kapıların sökülmesini emretti. Kapılar açık kaldı. Bunlar Gadâved, İsbişk, Sûhşîn, Afşina, Versenîn, Kûhek, Rîvded, Ferruhşîd kapılarıdır. Bazıları Semerkant'ın şehir kısmını Tûbba'nın kurduğunu ve inşaatının bir kısmını Zü'l-Karneyn'in tamamladığını söylerler. Ebû Bekr el-Dimaşkî bana bu konuda haber verip şöyle dedi: *"Şehrin büyük kapısı üzerinde demirden bir kitabe gördüm. Üzerinde yazılar vardı. Halk bu kitabenin Himyerce olduğunu söylediler. Burasını Tûbba yaptığı için, halk bu konudaki bilgileri babadan oğula naklederler. Bir kitabede Sanâ'dan Semerkant'e 1000 fersah mesafe olduğu yazılıdır. Bu kitabe Sanâ'yı kuran şahsın Semerkant'ı da inşa ettiğine delildir. Tûbba'nın hâkimiyeti Semerkant üzerinde de vardı. Bazıları onun bir sene Sanâ'da, bir sene Semerkant'ta oturduğunu söylerler. Samerkand'ta karışıklık meydana geldi ve kitabenin bulunduğu kapı yandı. Ebü'l-Muzaffer Muhammed b. Lokmân b. Nasr b. Ahmed b. Esed bu kapıyı eskisi gibi demirden yeniden yaptırdı. Fakat zikredilen kitabe değişti."*

Semerkant toprağı en sağlam ve en kuru topraklardan biridir. Tabiplerden birinin anlattığına göre, buranın sokaklarında, evlerinde akan sular buharlaşmasa, söğüt ağaçları çok olmasa havanın çok kuruluğu halkına zarar verirdi. Onların evleri toprak veya ahşaptır. Halk güzel şeyleri sever. Fazla cömert oldukları,

Horasan ülkelerinin çoğuna göre daha çok harcamada bulundukları ve kendilerine iyi baktıkları için yaptıkları masraflar onların mallarını silip süpürecek dereceye vardı. Samerkand şehri Mâverâünnehir kölelerinin toplandığı yerdir. Mâverâünnehir'deki en makbul köleler Semerkant'ta yetiştirilenlerdir. Semerkant ile (s. 495) ona en yakın dağ arsında bir hafif konaklık mesafe vardır. Yalnız, buraya Kûhek denen küçük bir dağ bitişir. Bu dağın ana kolu Semerkant suruna kadar uzanır. Genişliği 0,5 mil kadardır. Şehirde kullanılan taşlar, kapların çamurları, kireç ve camın ham maddesi bu dağdan elde edilir. Bu dağda gümüş ve altın bulunduğunu, fakat işletmeye müsait olmadığını duydum. Pek azı hariç şehrin tamamının yolları, sokakları, çarşıları taş döşelidir.

Semerkant halkının suları Suğd vadisinden gelir. Bu vadi, Sağaniyan'ın arkasındaki Büttem dağlarından çıkar. Bu vadinin göl gibi bir su birikintisi vardır. Bu gölcüğün etrafında köyler bulunur. Bu gölün bulunduğu havaliye Burgar denir. Bu bölgenin dağlarından sular çıkar. Bu sular sonra Buncikes'e, oradan Verağser'e varır. Verağser sed başı manasınadır. Semerkant'ın kanalları buradan ayrılır. Semerkant tarafında, Suğd vadisinin batısında bu kanallara rustaklar bitişir. Vadinin doğu tarafındaki kanallar Verağser hizasında Gûbar denilen bir yerde taksim olunurlar. Burada dağlar sona erer, ekime elverişli arazi başlar, nehirler akar. Verağser'den çıkan kanallar arasında Bereş kanalı, Barınış kanalı, Peşmin kanalı vardır. Bereş, Semerkant'ın arkasında uzanan bir kanaldır. Şehrin sularının hendeği, başlangıcından sona kadar etrafında bulunan köylerin kanalları bundan su alır. Barmış kanalına gelince, güney tarafta zikredilen Bereş kanalından sonra gelir. Başlangıcından sonuna kadar 1 konak boyunca bu kanal üzerinde köyler yer alır. Peşmin'e gelince, bu kanal Barmış'ın güney tarafındadır. Başlangıcından nihayetine kadar çok köyleri sular. Bunun sularının kesilmesi, bundan önceki iki kanalın sularının kesilmesinden daha azdır. Bu kanalların en büyüğü Bereş, sonra Barmış'tır. Bunların

her ikisinde gemileri taşır. Bu kanallardan, sayılması uzun sürecek birçok kanal ayrılır. Bunlarla köyler ve tarlalar sulanır. Verağser'den Dergam rustakının sonuna kadarki uzunluk 10 fersah, genişlik ise 4 ila 1 fersahrır. (s. 496) Bu mesafede kalan rustaklar. Verağser, Mâyurg, Sencerfğan ve Dargam'dır. Gubar'dan su alan kanllara gelince, bunlar İştihan, Sinâveb ve Buzmacin kanallarıdır. Sinâveb kanalı Buzmacin'in arkasından geçer ve bundan çeşitli köyler su alır. Sonra Vidâr rustakına varır, buradan İştihan amilligne geçer. Başından sonuna kadar 2 konak boyunca aynı cins arazidir. Buzmacin nehri bundan sonra şehir tarafından gelir ve Buzmacin rusatkını sular. İştihân kanalının başlangıcından itibaren 4 fersah boyunca faydalanılmaz. Bundan sonra çeşitli kanallara ayrılır. 9 fersah boyunca İştihan'a kadarki yerleri sular. Sonra İştihan ve rustakını sular. Bu kanal bahsedilen kanalların en büyüğüdür. Bu, Suğd vadisinin ilk kanalıdır. Vadinin batısından Semerkant'ı geçinceye kadar kanal ayrılmaz. Bu vadinin başlangıcından Semerkant'a varıncaya kadarki uzaklık 20 fersahtan fazladır. Semerkant'ı 2 konak kadar geçince vâdiden Fey kanalı ayrılır. Suğd vadisinde Fey havzasından daha mamur, halkı daha kalabalık, kûreleri çok, sarayları, köyleri, hayvanları daha büyük, daha haşmetli, daha müstahkem bir kanal yoktur. Burası Suğd bölgesinin üçte biridir. Fey'den pak çok kanal ayrılır. Bunların tamamını öğrenemedim. Bu kanal 2 konaklık mesafeyi sular. Bundan sonra, Suğd vadisinden vadi boyunca birçok kanal ayrılır. Her şehrin, beldenin ve rustakın karşısında bir kanal bulunur. Erbincan'a, buradan Kermîniyye (s. 497) ve Buhara'ya varıncaya kadar böyle devam eder. Buhara'ya kadarki sahadaki kanallar arasında Erbincan, Debûsiyye ve Keremîniyye kanalları yer alır.

Vadinin doğusuna gelince, Semerkant hiziasında Suğd vadisinden çeşitli kanallar ayrılır. Kîncikes Kamah ve bu köylere ait diğer bazı kanallar bunlar arsında ey alır. Bunlar Kînckes, Merzübân vs. rustakları sular. Bazen bir köye iki veya üç kanal ayrılır. Birçok köyün vadiden ayrı büyük bir kanalı

vardır. Sonra, bu büyük kanaldan komşu köylerin her birine yetecek derecede kanallar ayrılır. Kuşaniye kanalları da sularını bu vadiden alır. Burayı geçerek Buhara duvarına ulaşır. Etraftaki köylerin çokluğuna göre kanalların sayısı artar. Verağser'den zikredilen Buhara kanallarının Buhara duvarı içinde su aldıkları yere kadar Verağser kanalının uzunluğu 6 günlük mesafedir. Bu mesafe içindeki etraftaki köyleri ve bostanları sular. Bir kişi dağın başından şöyle Suğd vadisine baksa, beyaz kuhendizlerden ve saraylardan başka bir şeyin bulunmadığı devamlı yeşillik görür. Yeşil olmayan, boş, işlenmemiş arazi çok nadirdir. Semerkant'ta bu suyun başında büyük bir vali, gediklerini, kanal yollarını, bendlerini tamir etmek ve bakmakla görevli vazifeliler bulunur. Verağser'de haraç alınmayan bağlık, çiftlikler bulunan bir bölge vardır. Buranın geliri bendlerin ve kanalların bakımıyla uğraşanlara ayrılmıştır.

Suğd vadisinden zikredilen kanallar ayrıldıktan sonra, kalan su Bahara'nın Semerkant kapısı önündeki Cîred köprüsünün altından akar. Sularının bolluğundan nehir köprüye yaklaşır. Bu köprü'nün yüksekliği 3 kulaç veya biraz fazladır. Genişliği de uzunluğu kadardır. Suğd bölgesinin ağaçları bu nehirden Semerkant'a getirilir. Bu vadi yazın Büttem, Ustrûşene ve Semerkant dağlarının eriyen karlarıyla çoğalır. Bazan suları artarak Cîred köprüsünün bendini yıkar. Suların çokluğundan Semerkant halkı çaresizlik içinde kalırlar.

Semerkant'ın rustaklarına gelince, bunlardan ilki **Buncikes**'tir. Buncikes'in şehrinde minber vardır. Bundan sonra Verağser ve şehri gelir. Buncikes'i Şâvzâr dağları takib eder. Bu bölgede minber yoktur. Şâhzâr ile Verağser arasında Semerkant tarafında Mây mürg, Sencerfegan rustakları ye alır. Bu ikisinde minber yoktur. Yalnız Mây mürg'da Rîded denen bir yer vardır. Semerkant hükümdarı İhşîd burada otururdu. Bu köyde İhşîd'e ait saraylar bulunur. Sencerfağan ve Verağser şehirleri Mây mürg'a bağlıydılar. Sonra, ondan ayrıldılar. Mây mürg rustakma Dargam rustakı bitişir. Dergam'da minber

yoktur. Dergam’a Ebgar rustakı bitişir burada da minber yoktur. Büncîkes meyvesi bol, ağaçları verimli, kanalları devamlı akan, zahiresi ve güzelliğiyle her bakımdan yaşı ve kurusu tercih edilir bir yerdir. Büyük değildir. Semerkant’ın rustakları arasında ağaçlarının fazlalığı, köylerinin çokluğu, saraylarının ve nehirlerinin birbirine bitişik olması bakımından Mâymürg’ün benzeri yoktur. Secerfagan az köyü olan küçük bir rustaktır. Şâvzâr Semerkant’ın güneyindeki dağdır. Semerkant bölgesinde buradan daha sağlam havası, makbul hububatı ve güzel meyvesi olan rustak yoktur. Buranın halkı bölgeleri halkının en sıhhatlisi, en güzel renklisidir. Bu rustakın uzunluğu 10 fersahtan fazladır. Burası dağların en temizi ve en güzelidir. Mamureleri kesilmeden devam eder. Yiyecekleri devamlıdır, kesilmez ve kendini esirgemez. Şâvzar’da Hristiyanların kiliseleri ve toplandıkları yer bulunur. Burada onların manastırları, güzel ve temiz evleri vardır. Burada Irak Hristiyanlarından bir topluluğa rastladım. Hoş ve تنها olduğu için buraya gelmişler. Buranın vakıfları vardır. Hristiyanlardan bir topluluk burada itikâfta bulunurlar. Buradan Suğd bölgesinin çoğu görülür. Burası Vezkerde diye tanınır. Şâvzar’ın vadileri bulunur. Her vadide (s. 499) buralardaki temiz ve güzel çiftliklere akan kanallar, çeşitli cins av hayvanları, bereket, türlü geçim ve istifade maddelerinin bolluğu vardır. Dergam rustakı sulanan ekinleriyle bu rustakların en temizidir. Buradan götürülen üzümler diğer rustaklardan götürülen üzümlere tercih edilir. Dergam’ın uzunluğu bin orta menzil mesafesindedir. Ebgar’a gelince, burası kuru arazili bir bölgedir. Buranın köyleri Semerkant’ın diğer rustaklarından daha mamur ve daha çoktur. Su basan arazisi yoktur. Burada bir kafız (kile) tohumun bazan 100 veya daha fazla misli mahsul verdiğini duydum. Ebgar’ın uzunluğu 2 konak kadardır. Bir köyün 2 fersah veya daha fazla sahası vardır. Ebgar’ın ekinlerinin kuraklık ve âfetten kurtulunca bütün Suğd bölgesine yettiği söylenir. Bunlar Semerkant’ın güney tarafındaki rustaklardır.

Kuzeyindekilere gelince, buranın en uç kısmı Ustrûşene'ye komşu olan Yârkes olup buranın minberi yoktur. Suyu yerden çıkan gözlerden gelir. Halkı Suğd vadisinden faydalanamazlar. Buranın topraklarının bir kısmı sulanır, bir kısmı ise kuru arazidir. Kuru arazi daha çoktur. Çok otlı ve hoş otlakları vardır. Furnemed rustakı Ustrûşene'ye komşudur. Buranın şehri yoktur. Az miktarda köyü bulunur. Sonra Yârkes'e Semerkant tarafından Bûzmâcin rustakı bitişir. Ebarkes, Suğd vadisinin kuzeyindeki en geniş rustaktır. Buranın çoğu köydür. Bu rustak Gûbâr'dan Semerkant yanına kadar 1x1 konak genişliğindedir. Bu rustakta Kebûdenckes şehri vardır. Bu rustakın arakasinda Vidâr rustakı yer alır. Buranın şehri Vidâr'dır. Burası verimli, ekini çok, ovası, dağı, kuru arazisi, su basan arazisi, yağmurla sulanan arazisi olan bir rustaktır. Veyzâr ve bu rustakın köylerinden çoğu Bekr b. Vâil kabilesinden el-Sibâ'îye denenen bir topluluğa aittir. Semerkant'ta bunların vâililikleri müsâfirhâneleri (dârel-ziyafeleri), halk arasında anlatılan güzel ahlakları (hareketleri) vardır. Bu hususlardan azı çoğuna delalet eden bazı şeylere yetiştim. Bu rustaka Suğd dihanları arasından Irak'a çağrılan Merzübân b. Keysifâ (Turğaş) rustakı bitişir. (s. 500) bu taksimata göre Semerkant'a ait Suğd vadisinin kuzeyinde 6, güneyinde 6 rustak bulunmektedir.

Semerkant'ın paralarına gelince, bunlar *ismailiyye* dirhemleri, geniş mükessera (kırk) dirhemleri ve dinarlardır. İsmailiyye dirhemleri yerine onların Buhara paralarından olan zikredilen *muhammediyye* dirhemleri de vardır. Muhammediyye dirhemleri çeşitli cevherlerin alaşımından kesilmişlerdir. Bunlar, Buhara'dan bahsedilirken yukarıda zikredilen dirhemlerdir.

İştihan son derece güzel manzaralı, bostanları, köyleri, bahçeleri, mesireleri, korulukları çok, müstakil bir şehirdir. Bununla beraber Küşaniye hariç Suğd'un hepsi verimlilik, manzara, ağaç, meyve, ekin, sebze ve yeşillik bakımından birbirine yakındır. Küşaniye ise Suğd'un kalbi ve en mamur yeridir. İştihan'ın şehir içinde kuhendizi, rabazı, devamlı akan kanalları

çiftlikleri vardır. Uceyf b. Anbese buranın bir köyündendir. Onun burada köyleri ve tarlaları vardır. İştihan'ın çarşıları da onundur. Mu'tasım bunları kendine, Mu'temid ise Muhammed b. Tahir'e tahsis etmiştir. Küşaniye şehri Suğd bölgesinin en mamur şehridir. Bu be iştihan büyüklükte birbirine yakındırlar. Yalnız Küşaniye'nin merkezi daha büyük, daha mamur, köyleri daha çok, halkı daha kalabalık ve meşhurdur. İştihan rustaklarının hudutları daha geniştir. Zira İştihan hududu Yağan arkasındaki Sâğrac dağlarından Küşaniye hududuna kadar 2 konak kadar genişliktedir. Hepsi Suğd vadisinin kuzeyindedir. (s. 501) Debûsiye ve Erbincen ise vadinin güneyinde Horasan yolu üzerindedir. Erbincen daha büyük, daha mamur, rustakları ve köyleri ötekine nazaran daha çoktur. Zira Debûsiye'de çok rustak ve köy yoktur. Suğd şehirlerinin kalbi Küşaniye'dir, buranın halkı Suğd halkının en zinginisidir.

Kiş şehri, kuhendizi (kalesi) ve rabazı bulunan bir şehirdir. Rabazına bitişik bir şehir daha vardır. İç şehir kuhendiziyle birlikte haraptır. Dış şehir ise mamurdur. Dârel-imâre (Hükümet sarayı) şehrin dışındadır. Rabaz ise musallâ denen yeredir. Hapishane, Cuma mescidi harap olan bir şehirdir. Çarşıları ise rabazdadır. Burası üçte bir fersah kadar genişliğinde ve uzunluğundadır. Yapıları toprak ve ahşaptır. Burası çok münbit Mâverâünnehir'in diğer bölgelerinden daha erken meyvelerin yetiştiği çukur ve sıcak bir yerdir. Burada yetişen turfadalar Buhara'ya getirilir. Fakat, hastalıklara müsâittir iç şehrin 4 kapısı vardır. Bunlardan birincisi Bâb el-Hadîd (Demir kapı), ikincisi Ubeydullah Kapısı, üçüncüsü Kassâbûn Kapısı, dördüncüsü İçşehir Kapısı'dır.

Dış şehrin ise iki kapısı bulunur. Birincisi İçşehir Kapısı, ikincisi Berknân Kapısı. Berknan bu kapının nisbet edildiği bir şehirdir. Şehrin iki büyük nehri bulunur. Bunlardan biri Kassâbûn denen nehir olup Siyâm dağlarından çıkarak şehrin güneyinden akar. Diğer Esrud nehri olup Keşk-rûd rustakından çıkar. Ve şehrin kuzeyinden akar. Her iki nehir

şehrin kapısı önünden akar. Rustaklarında nehirleri (kanalları) vardır. Bunlardan biri Semerkant yolunun yanında ve 1 fersah uzaklıktaki Harûza nehridir. Diğerî Belh yolu üzerinde ve şehre 1 fersah mesafede bulunan Huşk-rud'tur. Bu suların artıklarının hepsi Nesef'e akan bir vadiye dökülürler. Şehirdeki ve rabazdaki evlerin hepsinde akarsular, güzel bostanlar vardır. Şehrin amilliğinin genişliği 4x4 gün kadardır. Buraya bağlı şehirler arasında (s. 502) Nukad-i Kureyş, Huzar rustakına bağlı Sûhab, yine aynı rustaka bağlı Eskifagan bulunmaktadır. Kiş'te çıkarılan kaya tuzundan Horasan şehirlerinin çoğuna götürülür. Dağlarında pek çok şifalı (tıbbî) ot yetişir. Buraya kudret helvası düşer. Mâverâünnehir'in en makbul katırları burada yetişir. Bu makbul rahvam katırlardan Horasanın'ın çeşitli yerlerine götürülür. Buranın otlığı ve ev hayvanları ve bol rustakları vardır. Buranın rustakları arasında Keşk rustakı, Buzmâcin rustakı, Siyâm rustakı, Ergân rustakı, Harûde rustakı, Huzar-rud rustakı, Huzâr rustakı, Sûr-rude, İç Menkûre ve Dış Menkûre rustakları, Mây-mürg rustakı vardır. Bunların hepsi Kiş'in rustaklarıdır.

Nesef ise harap kuhendizi ve 4 kapılı rabazı olan bir şehirdir: Bunlar Neccâriyye, Semerkant, Kiş ve Gûbezîn kapılarıdır. Burası Buhara'dan Belh'e giden yol üzerinde düzlükte kurulmuş bir şehirdir. Dağlar Kişş tarafında 2 konak uzaklıktadır. Bu şehirle Ceyhun arasında dağ bulunmayan bir çöl (bozkır) uzanır. Buranın bir ırmağı olup şehrin ortasından akar. Bu nehir Kiş sularının toplandığı ırmaktır. Nehir bu sulardan oluşur ve oraya akar. Dârel-imâre bu nehrin kıyısında (s. 503) Ra's el-Kantara denen bir yerdedir. Hapishanesi Dârel-imare yanında Cuma mescidi Bâb-ı Gûbezîn tarafında, musallâsı Bâb el-Neccâriyye tarafında kapının iç tarafındadır. Çarşılar rabazda, Dârel-imare ile Cuma mescidi arasında toplu haldedir. Buranın fazla köyü, büyüklüğüne ve yerine göre nâhiyeleri yoktur. Şehirdekilerden başka iki minberi vardır. Bunlardan biri **Pezde**, diğerî Kesbe'dir. Köyleri bulunmakla beraber, oralarda minber yoktur. Pezde

şehri Nesaf'ten daha büyüktür. Köylerinin çoğu su basmayan arazidir. Buranın halkının su basan arazisi azdır. Nesef ve rustaklarında zikredilen ırmaktan başka akarsu yoktur. Bu ırmakta senenin bir kısmında kesilir. Tarlaları, bakliyatı ve bahçeleri akarsu ile değil yağmurla sulanır. Nesef ve oraya bağlı yerlerin çoğu münbit ve geniştir.

Usrûşene'ye gelince, Suğd bir bölgenin adı olduğu gibi burası da bir bölgenin adıdır. Burada, bu isimde bir şehir yoktur. Burası Mâverâünnehir iklimlerinden olup doğudan Fergana'nın bir kısmı ve Pamir, batıdan Semerkant hudutları, kuzeyde Şaş ve Fargana'nın bir kısmı, güneyden Kiş hudutlarının bir kısmı, Sagâniyân, Şûmân, Vâşcird ve Râşt çevreler. Buranın en büyük şehrine Usrûşene dilinde Bûmeckes denir. Ersübânîkes, Kürkes, Gazek, Gağkes, Sâbât, Zâmîn, Dizek, Nuckles, Harkâne şehirlerinin hepsi bu bölgededir. Valilerin oturduğu şehir Bûmeckes'tir. Bu şehirdeki adamların sayısı 17 000 civarındadır. Evleri toprak ve ahşaptır. Buranın bir iç şehri olup etrafında müstakil bir sur vardır. Rabazının da bir suru bulunur. Zikredilenin arkasında şehrin bir suru daha vardır. İç şehrin 2 kapısı bulunur. Bunlardan birine Yukarı Kapı, diğerine Şehir Kapısı denir. (s. 504) Şehrin içinde Cuma mescidi ve kuhendiz yer alır. Dârel-imâre ise rabazdaki emirin murabbaasında (evlerinin bulunduğu kare şeklindeki müstahkem sahada)'dır. İç şehirden büyük bir nehir akar. Bu ırmak üzerinde değirmen vardır. Hapishane şehrin kuhendizindedir. Camisi kuhendizinin dışında, çarşıları iç şehir ve rabazdadır. Rabazın suru bir fersah kadar sahayı sarar. Hendeği evleri, bostanları, yeşil sahayı, bağları ve tarlaları çevreler. Bunların hepsi surun sahasından sayılır. Surun dışında kalan saha rustaktan sayılır. Şehrin 4 kapısı bulunur: Bunlar Zâmîn, Mersümende, Nuckles, Kehâbad kapılarıdır. Bu şehrin 6 nehri vardır. Bunlardan birine Sârin denir ve şehir içinde akar. Diğerleri Ebürçen, Yemâcen (Senkcen), Rûycen, Setyenkcen ırmaklarıdır. Hepsi bir menbadan

ve bir gözden çıkar. Suyu 10 değirmeni döndürecek kadardır. Şehirden suyun menbâna 0,5 fersahtan az bir mesafe vardır.

Büyüklikte burasını **Zâmin** şehri takibeder. Zâmin şehri Fergana'dan Suğd'a giden yol üzerindedir. Buranın Sûsende şeklinde başka bir adı daha vardır. Buranın eski bir şehri bulunur. Yalnız, bu eski şehir harap olmuş, çarşılar, cami ve insanların toplandığı yer Sûsende'ye nakledilmiştir. Bu yeni beldenin akarsuyu, bostanları, bağları ve tarlaları vardır. Buranın halkı Sârbîn nehrinin suyunu kullanır ve ondan içe­rler. Bu şehrin arkasında Ustrûşene dağları bulunur. Ön tarafı ise Oğuz ülkesine kadar dağsız düz bir sahra (bozkır)'dır. Dîzek ovada kurulmuş bir şehirdir. Fenkân denen bir rustakı vardır. Semerkant'ın halkı bu cepheyi korurlar. Burada çok sayıda askerin barındığı ribat vardır. Buranın hudutları içindeki en büyük ribat Hudeysir ribatıdır. Bu ribat şehirden 2 fersah uzaklıkta olup (s. 505) Mâverâünnehir'in en meşhur ribatlarından­dır. Afşın tarafından kurulmuştur. Ortasında yerden fışkıran su gözü bulunur. Bu ribatın özel vakıfları, çiftlikleri olup Afşın tarafından Irak'a gitmeden önce vakfedilmişlerdir. Bu ribat, bu bölgede bulunan ribatların düşman ülkesine en yakınlarından­dır. Dîzek'in akarsuyu ve bostanları vardır. Münbit bir yerdir. Mersümende dışında bahsettiğimiz diğer şehirler büyüklikte, manzara, bostan ve su bakımından birbiri­ne yakındır. **Mersümende** güzel bir şehir olup bostanları, bağları yoktur. Sulama için akarsuyu vardır. Soğuk şiddetli olduğundan bağ ve bostan bulunmaz. Burada su boldur. Toprağı güzel olup bakımlı bahçeleri, otlakları, yeşillikleri, çiçekleri ve mesireleri vardır. Harkâna, Zâmin, Sâbat şehirlerine gelince, bunlar Fergana'dan Şaş'a giden yol üzerindedir. Hâves yoluyla Zâmin'dan Hocende'ye gitmek isteyen­in yolu Kürkes'ten geçer. Semerkant'tan Harkâna'ya 9 fersahtır. Ustrûşene'nin hiçbir yerinde gemilerin işlendiği bir nehir ve göl yoktur. Bununla beraber, tarlaları, köyleri, otlakları mamur, münbit, mahsulü boldur. Bu şehirlerden her birinin büyük rustakı vardır. Şehri

olmayan rustakları arasında Beşâğar, Meshâ, Burgar, Fertengâm, Mink, Besken, Esbîkes bulunmaktadır.

Büttem yüksek ve sarp dağlardan meydana gelen bir bölgedir. Manzarası, yeşilliği ve kızcılık ağacının hububatı boldur. Burası insanlarla meskûn köylerden meydana gelen bir bölgedir. Büttem'de çok müstahkem kaleler, altın, gümüş, zâc yağı ve nûşâdur madenleri bulunup bu madenler dünyanın birçok ülkesine sevk edilir. Buradaki her dağda üzerine ev gibi bir bina yapılmış mağaraya benzer yerler vardır. Bu yapının kapıları ve delikleri iyice kapanmıştır. İçinde buhar çıkan bir göz bulunur. Bu gözden çıkan buhar (s. 506) gündüzleyin dumana, geceleyin ateşe benzer. Bu buhar yapının duvarlarının ve tavanının iç kısmında keçeleşince nişâdur olur ve alınır. Bu bina çok sıcak olduğundan kimsenin içine girmesine imkân yoktur. Giren ise yanar. Ancak ıslatılmış keçe giyenler çok az müddet için girebilirler. Giren kişi elinden geldiği kadar içindeki nişâdurdan alır. Bu buhar zaman zaman yer değiştirir. Değiştirdiği yer kazılır ve meydana çıkarılır. Bir yerden kaybolunca yeniden çıkarılınca kadar başka yerler kazılır. Üzerinde buharın dağılmasını önleyecek bir yapı yapılmazsa yaklaşıp zarar vermez. Fakat, bir bina içinde kapatılınca hararetinin şiddetinden içeri gireni yakar. Büttem'in Birinci (İç) Büttem, Orta Büttem, Dış Büttem adlarıyla tanınan dağları vardır. Semerkant, Suğd ve Buhara'nın suyu Orta Büttem'de Cen denen bir yerden çıkar. Bu yer fersahın üçte ikisi kadar genişliktedir. Bu sudan Burgar, Buncikes, Semerkant'a su gider. Meshâ'dan da sular çıkar ve Burgar'a varınca Semerkant(Suğd) suyuna karışır. Sağaniyan ve Fergana nehirleri Cen ve Mink sularının başına yakın bir yerden Meshâ'nın arkasından çıkar. Mink, Kuteybe b. Mülim (ö.715)'in Müsevvide (Siyahhlar)'ye karşı çarpıştığı yerdir. Burada büyük Afşın diye tanınan kale vardır. Bu Afşın Mu'tasım'ın adamıdır. Afşın bu kaleyi dinlenmek için edinmişti. Şehirde de otururdu. Ustrûşene'yi Ahmed b. Ebi Hâlid fethetmiştir. Ebü'l-Sâc el-Dâvdâd b. Dâvdeşt ailesi Cengâkes ve

Sûydek denilen köydendir. Bunlar birbirine bitişik iki köydür. Mink ve Mersümende'de Horasan'ın tamamına ve Irak'a ihraç edilen denir aletler yapılır. Zira, Fergana demiri yumuşak, ne yapılmak istenirse o şeklin verilmesi kolaydır. Onlar akıllarına gelen birçok enteresan şeyi bu demirden yapabilirler. Mersümende (s. 507) insanların uzak diyardan geldikleri bir çarşının (Pazarın) kurulduğu yerdir. Bu çarşı, her ayın başında kurulan meşhur bir pazardır.

Şaş ve İlâk'a gelince, buranın genişliği 2x3 günlük yol tutar. Horasan ve Mâverâünnehir'de mesâha (yüz ölçümü) bakımından buranın genişliğinde bir iklim yoktur. Minber'leri, mamur köyleri, genişliği, kudretinin üstünlüğüne varıncaya kadar en geniş mamur bir bölgedir. Bir hududu Harezmi gölüne dökülen Şaş vadisine (Seyhun'a), bir hududu burasıyla İsbicab arasında bulunan ve Kalas denen otlak bozkırda bulunan Demir Kapı'ya kadar uzanır. Bir hududu Şaş amilliğine ait dağlardır. Yalnız, devamlı meskûn olan kısmı dağa kadardır. Geri kalan kısmında meskûn bölgeler dağınıktır. Bir hududu Hristiyanlara ait bir köy olan Vînkerd'e uzanır. Şaş düz bir arazidedir. Bu devamlı meskûn bölgede dağ, sarp ve yüksek arazi yoktur. Burası düşman ve Türkler karşısında en büyük hudut (cephe)'tur. Binaları toprak olup geniştir. Evlerinin hepsinde akarsu bulunur. Her tarafı yeşillikle örtülüdür. Mâverâünnehir'in en mutena yerlerindendir. Bu bölgede birbirine yakın çok sayıda şehir vardır. Bunlar arasında Binkes, Denfagankes, Cînankes, Necâkes, Fernakes, Haraşkes, İstbîğî, Erdelankes, Huzeynkes, Kengrak, Keleşcik, Garkende, Gannâc, Cebûzen, Verdük, Kerberne, Gadrânk, Nuckes, Gazek, Eberdkes, Bağunkes, Berküş, Hâtunkes, Cebgûkes, Ferenkes, Kezek, Nekâlık bulunmaktadır. (s. 508) Bunlar Şaş'ın şehirleridir.

İlâk'a gelince, buranın merkezi Tûnkes'tir. Şehirleri arasında Sekâkes, Banchaş, Nevkes, Bâlayan, Tukkes, Arpalıh, Nemedlig, Hurmuk, Nuckes, Kuh-i Sîm, Dahkes, Haş, Harankes bulunmaktadır.

Bunkes'e gelince, burası Şaş'ın merkezidir. Kuhendizi ve şehri vardır. kuhendiz şehrin dışındadır. Yalnız kuhendizin ve şehrin etrafını aynı duvar çevirir. Şehrin rabazı ve rabazın etrafında sur bulur. Bu surun dışında başka bir rabaz, bostanlar evler vardır. Bunları da başka bir sur çevirir. Kuhendizin 2 kapısı bardır. Bunlardan biri rabaza, diğeri şehre açılır. Şehrin surunun üç kapısı vardır. Bunlardan biri Ebû'l-Abbâs Kapısı, diğeri Küseyr Kapısı, üçüncü Künbed Kapısı'dır. Birinci rabazın etrafında da kapılar vardır. Bunlardan birincisi Ribât-ı Hamdîn Kapısı, ikincisi İç Demir Kapı, üçüncüsü Emîr kapısı, dördüncüsü Ferruhân kapısı, beşincisi Sûrkede kapısı, altıncı Kirmâne Kapısı, yedincisi Sikkeri Sehl Kapısı, sekizinci Râşidî Kapısı, dokuzuncu Sikket-i Hâkân Kapısı, onuncu Kasr el-Dihkân Kapısı kapısıdır. Dış rabazın etrafında kapıları vardır. Bunlar Fergad, Haşkes, Seğendicek kapıları, Demir Kapı, Bâkirdicek, Seğrek, Derb-i Feryad kapılarıdır. (s. 509) Dârel-imâre ve hapishane kuhendizde, Cuma mescidi Kuhendizin kapısı önündedir. İç şehirde çarşıların bir kısmı yer alır. Yalnız, çarşıların çoğu rabazdadır. Şehrin uzunluğu ve üçüncü surdan itibaren genişliği sona erinceye bütünüyle bir fersahtır. İç şehirde ve rabazın her tarafında sular akar. Rabazda çok miktarda bostan vardır. Suları umumiyetle fazladır. Evleri dağınıktır. Sâflığ denen dağdan itibaren Kalas'ın karşısında bir duvar uzanır. Bu duvar Şaş vadisinde sona erer. Bu duvarın yapılp meydana getirilmesi sanki Türkler'in İslâm diyarına girmesini önler. Bu duvarı Abdullah b. Humeyd b. Sevr inşâ ettirmiştir. Bu duvardan 1 fersah kadar öteye geçen şahıs dağdan vadiye kadar uzanan bir hendekle karşılaşır. Şaş'ın Berek nehri denen vadiye karışan başka bir nehri daha vardır. Bu nehrin bir kısmı Biskâm'dan, bir kısmı Cidgil'den çıkar. Bunların menbaları Karluk Türkleri diyarındadır. Bu nehir Necâkes hududunda Şaş vadisine dökülür.

İlâk'ın İlâk nehri denen bir ırmağı vardır. Bu nehir Türk hududundan çıkar. Artan suyu ise Benâkes hizasında Şaş vadsine

(Seyhun'a) dökülür. Onlar bu nehirden su içerler. Şaş bölgesinin geri kalan kısmı Berek nehrinden su içerler. İlâk'ın merkezine gelince, burası **Tunkes**'tir. Bu şehir Binkes'in yarısından daha azdır. Tunkes'in kuhendizi, şehri ve rabazı vardır. Civarından İlâk nehri akar. Dârel-imâre kuhendizde, Cuma mescidi ve hapishane ise kuhendizin yanındadır. Çarşıları hem şehrin hem rabazın içindedir. Şehirde ve rabazda akarsular bulunur. Şaş ve İlâk bir bütündür. Bostanları ve devamlı yerleşme merkezleri arasında ayırıcı bir hudut yoktur. Bunlar amillikleri bitişik iki nahiyedir. İlâk'ın sonunda Şaş vadisine kadarki yerler ağaçları, yeşilliği, otlakları, gür bostanları, manzara ve mesire vasıtaları, devamlı sarayları bulunan bir ülkedir. İlâk'ın dağlarında altın ve gümüş madenleri bulunur. (s. 510) Bu dağın arkası Fergana hudutlarına bitişir. İlâk'ta para ve dirhem basmak için darphane vardır. Burada her iki cins mal (para) çok miktarda kullanılır. Büyüklükte Binkes'i Haraşkes takibeder. Bunu ise büyüklük, mükemmellik ve düzenlilikte Sütürkes takibetmektedir. Şaş'ın kalan şehirleri büyüklükte sonuncusundan daha aşağıdadır. İlâk'ın en büyük şehri Tunkes'tir. Diğer şehirleri daha küçük olup durumları birbirine yakındır. Mâverâünnehir'de sadece Buhara, Semerkant ve İlâk'ta darphane bulunur.

İsbicab'a gelince, burası Binkes'in üçte biri kadar olup şehir, kuhendiz ve rabaz ihtiva eder. Kuhendizi haraptır. Şehir ile rabazı mamurdurlar. İç şehrin etrafında bir sur, rabazın etrafında da bir sur vardır. Rabazın etrafındaki sur 1 fersah kadar uzunluğundadır. Rabazda sular ve bostanlar bulunur. Binaları toprak yapıdır. Burası düzlükte kurulmuştur. İsbicab ile en yakın dağın arasında 3 fersah kadar uzaklık vardır. Şehrin 4 kapısı bulunur. Bunlar Nuckes, Ferhâd, Serâkirâse (Şakirane) ve Buhara kapılarıdır. Çarşıları hem şehirde hem rabazdadır. Dârel-imâre, hapishane ve cami iç şehirdedir. Burası münbit ve zengin bir şehirdir. Bütün Horasan ve Mâverâünnehir'de İsbicab'tan başka haraç konmayan bir şehir yoktur. Buranın etrafında bulunan şehirler arasında Buzahkes, Sübânîkes,

Taraz, Otlak, Şilcî, Kadar, Sütken, Şavgar, Sabran, Vesîc yer almaktadır. Sübânîkes, Gencdih kûresinin merkezidir. Kadar ise Bârâb (Fârâb)'m merkezidir. Vesîc de Bârâb şehirlerindendir. Eskilerin kitaplarının şârihi ve mantık kitapları müellifi Ebû Nasr el-Fârâbî (ö. 950) buradandır. O, bu konularda zamanımızda, günümüzde ve asrımızda herkesi geçmiştir. (s. 511) Sabran şehri Oğuzların sulh ve anlaşma yapmak, sulh zamanında ticaret yapmak için geldikleri bir yerdir. Ve müstahkemdir. Bârâb bir bölgenin adı olup uzunluğuna ve genişliğine bir günlük yoldan azdır. Burası müstahkemdir. Halkı arasında sayılı adamlar vardır. Burası çorak bir bölge olup Şaş (Seyhun) nehrinden gelen vadi boyunca koruluklar ve tarlalar bulunur. Sütken'de minber vardır. Burası Müslüman Türklerin toplandığı bir yerdir. Bu Türklerden çeşitli oymaklar vardır. Oğuzlardan ve Karluklardan bir kısmı İslâm dairesine girmişlerdir. Türkler arasında bunlar kuvvet ve çetinliği ile bilinirler. Fârâb, Gençdih ve Şaş arasında münbit ortaklar yer alır. Buradaki insanlar arasında Türklerden Müslüman olmuş 1 000 ev (çadır) bulunur. Türklerde adet olduğu üzere bunlar hârgahlarda (çadırlarda) yaşarlar, binaları yoktur. Taraz Müslüman Türklerin ticaret yeridir. Bu Türklerin Taraz'a bağlı kaleleri vardır. Müslümanlardan kimse bu kaleleri geçmez. Zira, burayı geçen kişi Karlukların çadırlarının bulunduğu yere varır. Bu tarafta zikredilen yerler Şaş ve nahiyelerinin hudududur.

Hocende'ye gelince, burası Fergana'ya hudut ve oraya dahildir. Yalnız, amilliği ayrıdır. Burası Şaş nehrinin batı kıyısındadır. Uzunluğu genişliğinden fazladır. **Kend** şehri buradan 1 fersah uzaklıktadır. Her tarafı bağ ve bostandır. Bu amillikte Kend'ten başka şehir yoktur. Bostanları ve evleri dağınıktır. Buranın az sayıda köyü ile şehri ve kuhendizi vardır. Camisi şehirde, Dârel-imâre'si rabazdaki meydandadır. Hapishanesi kuhendizedir. Burası hoş ve güzel meyveleri olan bir şehirdir. Halkı güzel ve insanlık sahibidir. Burasının kaldırdığı mahsul halkına yetmez. Halkın ihtiyacı olan zahire buraya Fergana'nın

diğer bölgelerinden ve Ustrûşene'den getirilir. Şaş nehri yoluyla buraya gemiler gelir. Seyhun (Şaş) nehri büyük bir nehirdir. Türk ve İslâm hudutlarında katılan nehirlerle büyür. Ana kolu Özkend hudutlarından Türk diyarından çıkan bir nehirdir. (s. 512) Sonra, bu nehre Hurşab, Urast, Kuba, Cidgil ve diğer nehirler katılır. Büyür, suları bollaşır. Sonra, sırasıyla Ahsikes, Hocende, Benâkes ve Sütkenî şehirlerine uğrar. Sonra, Bârâb'a gelir. Sabran hududunu geçince Oğuz Türkleri ülkesinin kıyısındaki bir bozkırda akar. Buradan 1 fersah uzaklıktaki el-Karyet el-Hadîse'ye uzanır. Buradan 2 konak uzaklıkta Harezm gölüne dökülür. Suları çoğaldığı zaman Ceyhun'un üçte ikisi kadar olur. Mütâreke olunca ve Türkler Müslümanlarla sulh yaptığı zamanlarda bu nehirden el-Karyet el-Hadîse'ye gemiler yiyecek götürür. El-Karyet el-Hadîse'de Müslümanlar bulunmasına rağmen, Oğuzların hükümet merkezidir. Oğuz hükümdarı kışın burada oturur. Buranın yanında Cend ve Hvâre yer alır. Bu şehirlerde Oğuz sultanının idaresi altında Müslümanlar yaşar. Bu üç yerin en büyüğü el-Karyet el-Hadîse (Yeni kent)'dir. Burası Harezm'den 10, Fârab'tan 20 konak uzaktadır.

Fergana bir iklimin (bölgenin) adıdır. Burası geniş köyleri ve şehirleri olan, geniş sahaya yayılmış bir amilliktir. Merkezi Ahsikes'tir. Bu şehir Şaş nehri üzerinde düz bir arazide kurulmuş, kendisiyle dağlar arasında 0,5 fersah uzaklık bulunan bir beldedir. Nehrin kuzeyindedir. Şehrinde bir kuhendizi vardır. Şehrin ayrıca bir rabazı bulunur. Dârel-imâre ve hapishane kuhendizde, camisi kuhendizin dışındadır. Bayram namazgâhı Şaş nehrinin kıyısındadır. Çarşıları hem şehirde hem rabazdadır. Fakat, çarşıların çoğu şehirdedir. Büyüklüğü üçte bir fersah genişliğindedir. Yapıları topraktandır. Rabazın etrafında sur vardır. İç şehrin müteaddit kapıları bulunur. Bunlardan biri Bab-ı Büceyr, diğeri Bâb el-Murakkasa'dır. Diğeri ise Kâsân, Cuma mescidi ve Rahâbe kapılarıdır. Hem şehirde hem rabazda akarsular, çok sayıda havuz vardır. Rabazının her kapısı iki fersah boyunca uzanan gür bostanlara ve devamlı akan ne-

hirlere açılır. Şaş nehrini geçince, (s. 513) bir konak boyunca şehrin hizasında çayırlar, bol otlaklar ve kumluklar uzanır. Büyüklükte, Ahsikes'i **Kubâ** takibeder. Kubâ bu şehirlerin en güzellerindendir. Büyüklükte Ahsikes'e yakındır. Buranın huhendizi, şehri ve rabazı vardır. Kuhendizi harap olup camisi buradadır. Çarşıları rabazdadır. Dârel-imâre ve hapishane de rabazdadır. Rabazın etrafını çeviren bir sur bulunur. Kubâ'nın, Ahsikes'in bostanlarından ve sularından daha fazla bostanı ve suyu vardır. Büyüklükte Kubâ'yı Uş takibeder. Uş'un marmur şehri ve kuhendizi bulunur. Dârel-imâre ve hapishane kuhendizdedir. Şehrin bir rabazı ve bu rabazın etrafında bir sur bulunur. Bu şehir üzerinde Türkleri gözetleme (nöbetçi) yeri bulunan dağa bitişiktir. Bu gözetleme yerinden onların salatalık (sebze) tarlaları, sürüleri görünür. Şehrin üç kapısı vardır: Dağ Kapısı, Su Kapısı ve Muğkede Kapısı. Bu kapılar müstahkemdir. Özkend şehri Fegana'nın Dârel-küfr'e komşu başka bir şehridir. Burası Uş'un üçte ikisi kadardır. Kuhendizi ve müstahkem şehri, rabazı vardır. Çarşılar rabazdadır. Burası Türklerin Kapısı önünde bir ticaret yeridir. Özkend'in bostanları ve akarsuları vardır. Fergana'da her şehrin kuhendizi bulunur. Her şehir tahkim edilmiş olup akarsuları ve bostanları vardır.

Mâverâünnehir'de Fergana'dan daha çok köyü olan bir bölge yoktur. Bazan, sakinlerinin çokluğu, hayvanlarının ve meralarının daha geniş sahaya yayılması sebebiyle bir köyün hududu 1 konağa ulaşır. Fergana'nın kûreleri arasında Yukarı Nesyâ, Aşağı Nesyâ, İsbere, Nukad, Meyan-rûdan, Cidgil, Urast, Bisfer ve Uşt bulunmaktadır. Yukarı Nesyâ'ya gelince, burası Hocende tarafından Fergana'ya girince ilk kûredir. Buranın şehirleri arasında Vânkes, Suh. Hokend (Hokand), Riştan vardır. Aşağı Nesyâ buraya bitişir. Aşağı Nesyâ şehirleri arasında Mergînan, Zenderâmiş, Necrenek, Uştîkân, (s. 514) Emdekân ve Helî bulunmaktadır. Zikredilen bu iki kûre ova ve çayırdır. Bunların sahasında dağ yoktur. İsbere hem ovalık hem dağlıktır. Buranın şehirleri arasında Tamâhus, Bâmka-

kus yer alır. **Sûh** dağlardan meydana gelen ayrı bir şehirdir. 60 köyü vardır. Amillikleri, durumu, halkının kalabalıklığıyla ayrı büyük bir kûredir. **Evâl** şehrin adıdır. Bu şehrin köyleri olup ayrı ve kenarda bir kûresidir. Nukad dağlık bir şehirdir. Bu aynı zamanda kûrenin adıdır. Şehrin adı ise Miskân'dır, başka bir şehri yoktur. Uş şehrin adıdır. Kubâ da aynı şekildedir. Bunların çok muhabere hazırlığı, çok askeri, çok köyleri vardır. Kubâ hududunda başka bir şehir yoktur. Buraya başka bir amillik de bitişmez. Uş hududunda başka bir şehir yoktur. Buraya başka bir amillik de bitişmez. Uş hududunda Medvâ adında başka bir şehir daha vardır.

Özkend şehrin adıdır. Buranın geniş bir bölgesi, geniş sahaya dağılmış köyleri bulunur. Âmilliğinde başka bir şehir yoktur. **Kâsân** hem şehrin hem bir bölgenin adıdır. Köyleri, tarlaları, sürüleri ve hayvanları vardır. Cidgil kûrenin adıdır. Şehri ise **Erdelânkes**'tir. Buranın amilliğinde başka bir şehir yoktur. Meyân-rûdan kûrenin adı olup çok köyü, bol zahiresi vardır. Şehri ise Haylâm'dır. Ebü'l-Ceyş Nasr b. Ahmed burada Hayr b. Ebi'l-Hayr'ın evinde doğmuştur. **Kervân** şehrin adıdır. Buranın geniş sahası, mamur köyleri vardır. Necm ise burada bir bölgede toplanmış birçok köyün adıdır. Bu köylerde buraya saldırmak isteyen düşmanlara karşı koruyan askerler, hayvanlar ve müdafiler bulunur. **Üreşt**'in çok köyü bulunur. İstiyâkend ve Şelaş'ın köyleri vardır. Bunlar Türklere karşı iki kapıdır. Buraya Meyân-rûdan'dan varılır. Nitekim Özkend de Türk kapısıdır. Bu mevki Heft-dih yanı Yedi-köy diye tanınır. Eskiden Türklere aitti. Asrımızda yakın zamanda fetedilmiştir. Özkend'e yakındır. Dârel-İslâm (İslâm diyarı)'dan olmuştur.

(s. 515) Yukarıda Fergana'nın Nukad ve Ahsikes v.s. taraflarında altın ve gümüş madenleri bulunduğundan bahsedildi. Sûh dağlarından cıva, Yukarı Nesyâ'dan zift, taş kömürü, gümüş, altın, fırûze, demir, bakır ve kalay çıkarılır. Isbere'de kömür gibi yanan ve külüyle elbiseleri beyazlatan siyah taş dağı vardır. Bu dağların bir kısmı simsiyah, bir kısmı kıpkırmızı, bir kısmı

sapsarıdır. Fegana dağlarında tohumları etrafa ihraç edilen kızılılık ağacı ve kûzencân (kelkan ağacı) bulunur. Bu ağaçlar sadece burada yetişir. Büttem'de olduğu gibi bu bölgeden ve Türklerin diyarından çok miktarda nişadur çıkarılır.

Mâverâünnehir'deki Mesafeler: Ceyhun vadisindeki Firebr'den Fergana'ya giden yol şöyledir: Firebr'den Beykend'e 1 konaktır. Beykend'ten Buhara'ya 1, Buhara'dan Tavâvîs'e 1, Tavâvîs'ten Kermîniyye'ye 1, Kermîniyye'den Dabusiye'ye 1 hafif, Dabûsiye'den Erbencen'e 1 hafif, Erbincen'den Zerman'a 1, Zerman'dan Semerkant'a 1, Semerkant'tan Ebarkes'e 1, Ebarkes'ten Ribât-i Sa'd'e 1 merhaledir. Bu son konakta, Ribat-ı Ebî Ahmed'e varınca Fergana ve Şaş yolları ayrılır. Ribat-ı Sa'd'ten Furnemed'e 1, Furnemd'ten Zâmin'e 1, Zâmin'den Sâbat'a 1, Sâbat'tan Erkend'e 1, Erkend'ten Şavkes'e 1, Şavkes'ten Hocende'ye 1, Hocende'den Kend'e 1, Kend'ten Sûh'a 1, Sûh'tan Rıştan'a 1, Rıştan'dan Zenderâmeş'e 1, Zanderâmeş'ten Kubâ'ya 1, Kuba'dan Uş'a 1 büyük, Uş'tan Özkend'e 1 büyük merhaledir (konaktır). Firebr'den Özkend'e doğru yol budur. Özkend Mâverâünnehir'in sonudur. Hocende'den Fergana'nın merkezi Ahsikes'e gitmek isteyen kişi için Kend'ten Hvâkend (Hokand)'e 1 büyük, Hvâkend'ten Ahsikes'e 1 büyük merhaledir. Ahsikes'ten iki yol vardır. Bunlardan biri çöl ve kumlar arasından Ahsikes kapısına 7 fersahtır.⁷⁶ Sonra, Şaş nehrini geçerek Ahsikes'e varır. Diğer nehrini geçerek Bâb'a kadar 5 fersah, Bab'tan Ahsikes'e 4 fersahtır. Firebr'den Özkend'e kadarki mesafenin toplamı 23 merhaledir.

İslâm diyarının en uzağına kadarki Şaş Yoluna gelince, Eberkes'ten çıkınca Katvân-Dîze'ye 1 merhaldır. Ribât-ı Ebî Ahmed'e kadar Şaş ve Fergana yolları birdir. Ribat-ı Ebî Ahmed'den çıkınca yol sola doğru Şaş'a döner; istersen Katvân-dîze'ye istersen Harkâna'ya inersin. Sonra Dîzek'e, oradan Bîr el-Hüseyn'e, sonra Bîr Humeyd'e, sonra Vînkerd'e, sonra Üstürkes'e, sonra Binkes'e, sonra Kalâs'ta bulunan Ribat-i

⁷⁶ Üç millik mesafe 1 fersahtır.

Anferen'e, sonra Garkend köyüne, sonra İsbâcab'a, sonra Budahkes'e varırsın. Budahkes'ten Taraz'a iki gündür. Bunların ikisi arasında ribât ve yerleşme yerleri yoktur. Benâkes yolunu tutmak isteyen kişi Ebârkes'ten hareketle Ribât-ı Sa'd'e iner. Oradan Zâmin'e, oradan Hâves'e Hâves'ten Benâkes'e, sonra Üstürkes'e varır. Ceyhun vadisinden Tarâza kadar toplam 23 konaktır (merhaledir).

Buhara'dan Tirmiz ve Belh'e giden yol: Buhara'dan Feracun'a 1, Feracun'dan Meyankal'e 1, Meyankal'den Mâymiürg'a 1, Mâymiürg'dan Nesefe 1, Nesef'ten Sûbah'a 1, Sûbâh'tan Dîzek'e 1, Dîzek'den Kendek'e 1, Kendek'ten Bab el-Hadîd'e 1, Bab el-Hadîd'ten Dârebek'e 1, buradan Hâşingerd'e 1, buradan Tirmiz'e 1, Tirmiz'den yol Ceyhun'u geçerek Siyah-gerd'e 1, buradan Belh'e 1 merhaledir. Toplam 13 merhale yapar.

Semerkant'tan Belh'e giden yol: Semerkant'tan Kiş'e 2 gün, Kiş'ten Kendek'e 3 merhaledir. Kendek'ten itibaren Belh'e kadar Buhara ve Semerkant yolları aynıdır. Buhara'dan Harezm'e giden yol çölden geçer. Buhara'dan hareketle Ferruhşâh'a kadar mamur 1 merhaledir. Bundan sonra konak, ribat ve oturan bulunmayan bir çölde 8 merhale yürünür. Burası meralardan geçen doğu bir yoldur. Bunun için menzilleri tanınmaz Ceyhun'u geçerek Âmul'e, oradan Harezm'e gitmek isteyen için, Buhara'dan Firebr'e 2 merhaledir. Firebr'den Ceyhun'u geçerek yol Âmul'e varır. Âmul hududundan Vîze'ye kadar 1, Vîze'den Merdus'a 1, Merdus'tan Esbas'a 1, Esbas'tan Sifâye'ye 1, Sifaye'den Tâhiriyye'ye 1, Tâhiriyye'den Hezâreb'e 1 merhale yürünür. Bu yol tamamıyla mamurdur. Bu yol Harezm'in Cürcâniye şehrine ulaşır. Böylece Buhara'dan Harezm'e 12 merhaledir. Usrûşene'ye giden yol Fergana'ya giden yoldandır. Harkâna'ya ve Zâmin'e varınca Usrûşene'ye girmiş oluşun. Bu şehirler Usrûşene'ye bağlıdır.

Huttal'dan Sağaniyan'a giden yol: Harbâb üzerindeki Bedehşân geçidinden Münk'e 6 merhale, Münk'ten Vahşâb üzerindeki Kantarat el-Hacar'a 2 merhaledir. Vahşab nehri

yanına indikten sonra Liyûkend'e 2, buradan yine aynı ırmak kıyısındaki Helâverd'e 1 merhaledir. Helâverd ve Liyûkend şehirleri Vahşâb nehri kıyısında olup ikisi de Vahş şehirlerindendir. Erhand geçidinden Helâverd'e 2 merhale, yine aynı geçitten Hülbük'e 2 gündür. Hülbük'ten Münk'e 2 gündür. Gâvpenc şehri Erhen geçidi üstünde Harbâb'tan 1 fersah kadar uzaklıktadır. Temliyât ise Münk yolu üzerinde Kantarat el-Hacar'dan 4 fersah uzaklıktadır. Bedahşân geçidinden Rustâk-bik'e 2 merhaledir. Rustâk-bik ile Endîcarağ arası 1 merhaledir. Endicarağ'dan sonra Fârgar nehrini geçer, Fârgar'a girersin. Bunların ikisi arası bir günlük yoldur. Sonra Berbân nehrinden Hülbük'e geçersin. Vahş ile Huttal arasındaki mesafe budur.

Tirmiz'den Sağaniyan'a giden yol: Tirmiz'den çıktıktan sonra Cermenkân'a 1 merhale, Cermekan'dan Ebü'l-Hasan b. Hasan'a ait olan ve onun taradından her gün 1 dinarlık ekmek dağıtılan Ribât-ı Hasan'ın bulunduğu güzel bir şehir olan Sarmencî'ye 1 merhale, buradan yine güzel bir şehir olan Darzençî'ye 1 merhaledir. Ebü'l-Hasan'ın burada da bir ribatı vardır. Fakat, buraya inmedim ve burasını görmedim. Dârzencî'den Sağaniyan'a 2 merhaledir. Ebü'l-Hasan'ın burada da birden fazla ribatı ve bol nimetleri vardır. Sağaniyan Muhtâc Oğulları'nın elindedir. Nuh b. Nasr b. Ahmed'in ordu kumandanı Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Muzaffer b. Muhtâc'ın evlatları buradadır. İbn Muhtâc, Nuh tarafından (s. 519), Ebû Ali'nin ve babalarının geçmiş hizmetlerine mükâfaten, Ebû Ali'yi Horasan'daki me'ûne (askeri) ve namaz kıldırma işinin (idârenin) ve onların Horasan'daki çiftliklerinin ve mallarının başına tayin edilmiştir.

Sağaniyan'dan Huttal'a giden yol: Sağaniyan'dan Vâşcird'a 2, buradan Şumân'a 2 merhale, Şuman'dan Afdeyân'a 1 gün, Afdeyân'dan Vâşcird'a 1 gün, Vâşcird'tan İlâk'a 1 gün, İlâk'tan Derbend'e 1 gün, Derbend'ten Hâvkan'a 1 gün, Hâvkân'dan Kal'a'ya 2 gündür. Kal'a, Râşt'tandır. Sağaniyan'dan Bâsend'e 2, Sağaniyan'dan Zînever'e 1, Sağaniyan'dan Bûrab'a 2

merhale ve 2 fersahtır. Sonra aynı istikamette 3 fersah gittikten sonra Rîker'e geçilir. Tirmiz'den Kubâdiyân'a 2, Kubâdiyân'dan Sağaniyan'a 3 merhale. Vâşcîrd şehri Kantarat el-Hicâre'ye 1 gündür. Sağaniyan ile Huttal'ın en uzak noktası arasındaki mesafeler bunlardır.

Harezmi'nin mesafeleri: Harezmi'nin merkezi Kât'tan Hive'ye 1, Hive'den Hezâresb'e 1 merhale. Kât'tan Cürcâniye'ye 3, oradan Ardahuşmîsen'e 1 konaktır. Buradan Ceyhun nehri geçilir. Hezâresb'ten (s. 520) Kerderânhas'a 3, buradan Hive'ye 5, buradan Sâferdiz'e 5, Sâferdiz'den medîneye (Kat'a) 3 fersahtır. Merkezden Kerder'e giderken Derhâş'a 2, Derhâş'tan Kerder'e 1 merhale. Kerder'den Kara-tiğîn köyüne 2 gündür. Mezmîniyye ve Kara-tiğîn köyleri birbirine yakındır. Bu şehirden Ceyhun vadisine 4 fersahtır. Mezdâhkân ile Ceyhun arası 2 fersahtır. Mezdâhkân şehri Cürcâniye'nin hizasında ve karşısındadır. Cürcaniye ile Ceyhun arası 1 fersahtır.

Buhara şehirleri arasındaki mesafeler: Buhara'nın merkezi, Buncikes'ten Beykend'e 1 merhale, Buncikes'ten Hucâde'ye Buhara'dan Beykend'e giden yolun sağından 3 fersah olup yol ile şehir arası 1 fersah kadarlık mesafe vardır. Zendene kuzey istikamette şehirden 4 fersah uzaktadır. Kerminiyye ile Hudîmenkes arasında Suğd istikametinde 1 fersahtır. Hudîmenkes'den Semerkant yolu üzerinde, Semerkant'a gidenin solunda, bir ok atımlık uzaklıktadır. Semerkant'tan Ebârkes'e 4 fersahtır. Semerkant'tan Verağser'e 4, Verağser'den Buncikes'e 5, Semerkant'tan Vizar'a 2 fersahtır. Vizar pamuklu vizâriye kumaşlarının imal edildiği yerdir. Bu kumaşlar (elbiseler) kassârlanmadan ham giyilir. Renkleri bir az sarıdır. İpek gibi incedir. Irak'a, Fars'a ve diğer yerlere ihraç edilir. Makbul ve çok dayanıklıdır. Horasan'da emîr, vezir, kadı, halk, misafir, asker (s. 521) gibi herkes kışın giydiği kıymetli kumaşların dışına Vizar kumaşından elbise giyer. Onlar bu elbise ile süslenir ve güzelleşirler. Bu kumaş yumuşaktır. Bunlar sık dokunmuş yumuşak kumaşlardır. Bu kumaşın elbiselerinin fiyatı 20 ile 2

dinar arsında değişir. Bu kumaştan bir elbiseyi beş seneden fazla giydim. Bunlar Irak'ta hediye olarak istenir. Oraya getirilir ve giyilerek çalım satılır. Semerkant'tan Kebûzenckes'e 2, Semerkant'tan İştihan'a kuzey istikametinde 5 fersahtır. İştihan'dan Kûşâniye'ye ve Erbencen'e birer merhaledir.

Kiş'ten Nesef'e 3, Sağaniyan'a ise 6 merhaledir. Kiş'ten Nevkad-i Kureyş'e Nesef yolu üzerinden 5 fersahtır. Kiş'ten Sûbah'a sol istikamette 2 fersahtır. Eskîfağan şehri Sûbah'tan 1 fersah uzaklıktadır. Sûbâh, Eskîfağan'a Nesef'ten daha yakındır. Nesef'ten Keb'e'ye zikrettiğimiz yoldan daha aşağıda olan Buhara yolundan 4 fersahtır. Nesef ile Pazde arası 6 fersahtır. Nesef şehirlerinin mesafeleri bunlardır.

Usrûşene'deki uzaklıklara gelince; Harkân'dan Dîzek'e 5, Zâmin'e ise 9 fersahtır. Zâmin'den Sâbat'a 3, Fergana'ya giden kişinin solundan Hâves yoluyla Kürkes'e ise 13 fersahtır. Usrûşene ile Sâbat arası güney-doğu istikametinde 3 fersahtır. Nuckles ile Harkâna arası Harkân'dan güney-doğu istikametinde 2 fersahtır. Ersiyânîkes (Ersübânîkes), Usrûşene şehrinin doğusunda Fergana hududundan 9 fersah uzaklıktadır. Fâğkes, Hocende yolu üzerinde olup (Usrûşene'nin merkezinden) 3 fersah uzaklıktadır. Fâğkes'ten (s. 522) Gazek'e 2, Gazek'ten Hocende'ye 6 fersahtır. Usrûşene şehirlerinin mesafeleri bunlardır.

Şaş şehirleri, Îlâk, İsbicab ve havalisinin mesafeleri: Benâkes şehri Şaş nehri üzerindedir. Buradan Haraşkes'e 1, Hareşkes'ten Huzeynkes'e 1, buradan Üşturkes'e 3, buradan Danfagânkes'e 2, buradan Zâlsîkes 1, buradan Bunkes'e 2 fersahtır. Bu şehirler Benâkes'ten Binkes'e giden yol üzerindedir. Bunkes ile Îlâk'ın merkezi olan Tunkes yolu üzerindeki şehirlere gelince Binkes'ten Nuckles'e 1, buradan Bâlyân'a 2, buradan Nevkes'e 1, buradan Bânçhâş'a 2, buradan Sekâkes'e 1, buradan Tunkes'e 1 fersahtır. Îlak yolundan doğu istikâmetinde Berk nehri ile Îlak nehri arasındaki mesafeye gelince, Binkes şehri Cebgûkes'ten 2 fersah uzaklıktadır. Bunu 2 fersah uzaklıktaki Ferenkes, bunu

1 fersah uzaklıkta Begûnkes, bunu 2 fersah uzaklıktaki Eberzkes, Kezak, Gadrang, Keberne ve Guzek takibeder. Sonuncuya Gazak dahi denir. Nitekim, Harezm'deki Hezâresf'e Hezârasb, Ruhaç şehrine Bençvây, Fençvây denir. Verdük, Cebûzen denildiği gibi. Zikredilen şehirlerin hepsi 1x1 günlük sahada bir birine yakındır. (s. 523) İstebîguvâ Keleşcik, Erdelânkes, Biskes, Sâmesîrek, Himrek, Gannâc şehirlerinin hepsi Îlak yolunun batısında Benâkes, Tûnkes şehirleri ile Berk ve Îlak nehirleri arsında 1x1 merhale genişlikteki sahada bulanmaktadır. Benâkes, Tunkes, Şaş ve Îlak nehirleri arasındaki 1x1 fersahtan az sahada Gancend, Hâş, Duhkes, Tukkes, Kuh-i Sîm yer alır. Tunkes'in batısındaki 5 fersahlık mesafede Îlak ve Şaş nehirleri arasındaki sahada Arpalık, Nemedliğ şehirleri bulunur. Cînânkes şehri Vînkerd'ten Binkes'e giden yol üzerindedir. Burasıyla Şaş nehri arasında 2 fersahlık mesafe vardır. Necâkes şehri Şaş vadisi üzerindedir. Bu şehir yanında Seyhun nehri Berk nehriyle birleşir. Burasıyla Benâkes arasında 3 fersah vardır. Kenkrek, Berk nehri üzerinde, Huzeynkes yakında 1 fersah uzaklıktadır. Berk nehriyle Kalâs'ın ötesindeki Abdullah b. Humeyd'in duvarı denilen Şaş duvarı arsında Hâtunkes yer alır. Burası şehirden 2 fersah uzaklıktadır. Berkûş aynı istikamette Hâtunkes'ten 3 fersah uzaktır. Buradan Harkânkes'e doğu istikametinde 4 fersahtır. Bunkes'ten İsbicab'a 4, İsbicab'tan Ersübânîkes'e 2 merhaledir. Ersübânîkes'ten Bârâb'ın merkezi Kadar'a (s. 524) 2, Kadar'dan Şavgar'a 1, Şavgar'dan Sabrân'a 1 hafif mehaledir. Vesîc, Kadar'dan 2 fersah aşağıda nehrin batısında ve kıyısındadır. Bârâb vadisinin (Seyhun'un) doğusundadır. Kadar ile nehir arasında 0,5 fersah uzaklık vardır.

Ahsikes'ten Şîkes'e 9 fersahlık yoldur. Burası Meyân-rûdan'ın şehridir. Ahsikes'ten Meyân-rûdan'ın sonu Şelâş'a 5 fersah kadardır. Ahsikes'ten kuzeydeki Kâsan'a 5 fersahtır. Kâsan'dan Erdelânkes'e 1 merhale, kuzeye doğru doğuda yer alan Necm'e 1 merhaledir. Ahsikes'ten Kervan hududuna 7 fersah kadardır. Râşt, Ahsikes'ten 7 fersah kadar uzaklıktadır. Buranın hududu

Îlak'a bitişir. Ahsikes'in kuzey-doğusundadır. Kervan ile Kâsan arası 4 fersahtır. Ahsikes'ten Kervan'a 9 fersahtır. Bârâb ile Ahsikes Seyhun üzerindedir. Kend şehri ile Şaş nehri arasında 1 fersahtan daha fazla mesafe bulunur. Vânkes ile Seyhun arasında 1 fersahtan fazla mesafe vardır. Hokand ile vadi arası 5 fersahtır. Kuba'dan Raştân'a 1 merhaledir. Burası Kuba ile Şaş nehri arasındadır. Kuba'dan Üstikân'a 3, Üstikân'dan vadiye 7 fersahtır. Üstikân şehri Kuba Ahsikes yolu üzerindedir. Sûh'tan Bâmkâhus'a 5 fersahtır. Sûh'tan Uçine yolu üzerindeki Eval'a 10 fersah kadardır. (s. 525) Kuba'dan Nukad'a 7 fersahtır. Bu ikisinin hududu bitişiktir. Uş'tan Medvâ'ya 2 fersahtır. Vânkes'ten Haylâm'a 3 fersah, Haylâm'dan Şelâş'a ise 7 fersahtır. Şelâş ve İstiyâkend şehirlerinde minber yoktur. Bunlar huduttadırlar. İslâm diyarının sonudurlar. Cihattaki yerlerinden dolayı burada zikredilmektedirler.

Sonsöz

Kayıp ve uzak olanı yaklaştıran, görüleni ve yakın olanı anlatmada hakikat yolunu seçen bu kitap Allah'ın yardımıyla tamamlandı. Eğer bir eksik, hata varsa okuyandan özür dilerim. Bir kusurum varsa Allah'tan af dilerim. Zira, insan cüzi gücüyle, Allah'ın yardımı olmadan isteğine ulaşamaz. Allah'a hamd olsun, mahlûkatın en hayırlısı Hz. Muhammed ve ailesine salat ve selam olsun.

Yeryüzünün coğrafyasına dair bu kitabın aynı konuda yazılan diğer eserlere üstünlüğü şudur: Batlamyus bu konuda yazdığı meşhur kitabında yeryüzünün güney kutbundan, Büyük Ayı yıldız kümesi altında dönen kuzey kutbuna genişliğini şöyle anlatır: *“Ekvator'da feleğin yeryüzünü kuşattığı çember 360° dir. 1 derece 25 fersahtır. 1 fersah 12.000 ziradır. 1 zira 24 parmak genişliğindedir. Bir parmak yanyana dizilmiş 6 arpa boyudur. Ekvator'dan kutupların her birine 90° mesafe vardır. Yerin yuvarlaklığının mesafesi de aynı derecededir. “Batlamyus'a göre, dünyanın mamur yerleri Ekvator'dan 24° sonra (kuzeyde) başlar. (s. 527) Kalan yerlerin çoğunu Okyanus suyu kaplamıştır. Biz yeryüzünün kuzey yarım-küresindeyiz. Güney yarım-küre şiddetli sıcak olduğu için boştur. Bizim altımızdaki yarınsında oturan yoktur. Kuzey ve güney yarım kürelerin her biri 7 iklime ayrılır.”*

Bu söz makul ve kabule şayandır. Kitabında bunları söyleyip onu süslemiştir. İnsanların kitaplarını birbirlerinden alıntı yaparak doldurmalarına göre sözünde haklıdır.

Batlamyus sözüne şöyle devam eder: “Dünya 500 yılda yürünecek genişliktedir. Bu yolculuğun 200 yılı denizlerde, 200 yılı boş yerlerde 90 yılı Ye’cüc ve Me’cüc ülkesinde, 7 yılı zenciler ülkesinde, 3 yılı diğer mamur yerlerde geçer.”

Sözünün başında Yer’i kastederek dünya kelimesini kullanır. Dünya kelimesi Arapça’da dünya hayatı (yakın hayat) ve benzeri hususlarda istiare şeklinde kullanılır. Kur’an-ı Kerim’deki “*Siz yakın yakada, onlar uzak yakadadır.*”⁷⁷ ifadesinde olduğu gibi. Bu bir halk ifadesidir. Sağlam, itibar edilir bir ifade değildir. Ülkeler, yeryüzü, yön ve yol konusunda kullanılmaz. Batlamyus’a yazıkları olsun! 90 yıl tutan Ye’cüc ve Me’cüc ülkesi nerede? Ye’cüc ve Me’cüc ülkesiyle Yafes oğullarının ülkesi beraber 200 konağa ulaşmaz. Bu mesafe doğu ülkelerinin ortasından Okyanus’un kıyısındaki Rum ülkelerine, kuzey yarımkürenin sonuna kadar uzanır. Uzunluğu 7 yıl süren zencilerin ülkesi nerede? Gökte mi, yerin altında mı? Onların ülkelerinin tamamı ikinci iklimdedir. Gana yanındaki Okyanus kıyısından başlar, Küğa, Sâme, Ğaraya, Kezem ülkelerine, çölün ötesindeki (doğusundaki) Nubya, Habeş, Zenc ülkelerine, sonra Fars denizinin ötesinde Hind’e varır. Tamamının uzunluğu 250 konak mesafeyi geçmez. En çok genişliği ise 1 aylık yol kadardır. Batı okyanusundan doğu Okyanusuna uzanan İslâm ülkelerine komşu anlattığım bütün küfür diyarının uzunluğunun (s. 528) toplamı gerçekte 400 konağa ulaşmaz. Burada insan hızlı yürür, sağ kurtulursa tamamını bir yılda kateder. Ey Allah’ım kusurumuzu affet, ona (Batlamyus’a) dokunma, onu cezalandırma. Sen dualara cevap verensin, bize yakınsın. Şükredenlerinki gibi Allah’a hamdolsun, salat Rasûllerin efendisi Hz. Muhammed’e, temiz ailesi üzerine olsun.

Ali b. Hasan b. Bünder bu kitabın istinsahını (kopyasını) 1 Receb 479 Salı günü tamamladı.

⁷⁷ Enfal Suresi, âyet 42.

Yer Dizini

A

- Abadan 31, 32, 48, 49, 51, 53, 54, 193, 195, 197, 205, 206
Abaskun 290, 294, 297, 298, 306
Aciye 171
Adana 147, 160, 162, 163, 164
Aden 9, 31-34, 46, 48, 49, 52, 53, 62, 64, 226, 246
Adıyaman (Hısn-ı Mansur) 158, 163, 178
Ağmat 80, 88, 89, 94, 97
Ahlat 21, 186, 267- 269, 275
Ahsâ 34, 35, 36, 139, 235
Ahsikes 389, 390, 391, 392, 397, 398
Ahtamar Kalesi 269
Ahvaz 205, 206, 211, 282
Aklam 78
Aklebiye 65
Alâkî 40, 56, 58, 59- 61, 145
Almeria (Müriyye) 102, 108, 165
Âlus 191, 204
Alve 62-64
Amalfi 172
Amid 148, 175, 176, 186- 188, 242, 275
Amman 162
Âmul 290, 293, 295, 326, 342, 343, 353, 358, 361, 393
Antakya 157, 162, 163, 171, 178
Antalya 165, 168, 171
Antartus 154, 162
Araban 176, 177, 185, 190
Arabistan 5, 9, 29, 31- 33, 47-49, 51, 54, 307
Arackül 76
Aras 21, 25, 262, 263, 268-270
el-Ariş 130
Aryağ Gölü 79

Askalan 163, 164
Asker-i Mehdi 199
Asker-i Mükrem 73, 205- 208,
210, 211
Asuvan 40, 56-60, 63, 123, 131,
133, 134, 137, 139, 142, 145
Aşir 82, 85, 87
Aşire 85
Atina 26, 165, 171
Avâsım 147, 157, 162, 163
Avlas 161, 164
Ayn-ı Şems 143
Ayn-ı Zerb 147, 159, 163
Ayzab 40, 51, 56, 58, 135, 145
Azerbaycan 5, 25, 148, 160, 176,
180, 190, 257, 259, 261, 264,
267, 269-272, 274-278, 286,
287, 289, 292, 295
Azerme 184
Azili 20, 65, 66, 77, 97

B

Bâarbâyâ, 182
Bab el-Ebvab (Derbend) 107,
148, 264, 270, 272, 298, 302
Baben 334
Babic 129
Babil 22, 202, 236
Bâce 73, 111
Bâcerevan 192
Badğis 326, 334
Bagay 82

Bağdad 7, 8, 11, 16, 26, 60, 66,
104, 105, 132, 176, 183, 191,
193, 194, 197-203, 209, 210,
211, 232, 234, 238, 239, 240,
267, 287, 319, 320, 352
Bağnin 315, 318, 322
Bağras 161, 163
Bağşur 334, 335, 346
Bâhadra 182
Bahreyn 31- 35, 40, 43, 44, 47-49,
54, 141, 217, 235
Balebek 153, 163
Bâlis 31, 32, 43, 48, 157, 158, 162,
163, 175, 176, 178, 189, 255
Bamyan 21, 326, 337, 339, 341,
343, 344, 346
Basra 8, 9, 20, 31-36, 43, 48, 49,
51-53, 66, 77-79, 80, 132, 141,
175, 180, 193-198, 200, 204,
207, 210, 214, 235, 239, 247,
250, 277, 286
Başgırd 304, 306
Basu 72
Bâzebdâ 181, 182
Bedahşan 339, 340, 344, 346, 347
Behnesa 139, 140, 142
Belbanüs (Peleponez) 20, 170
Beled 176, 183, 184
Belezme 82, 89
Belh 29, 189, 224, 253, 326,
327, 329, 331, 332, 335, 336,
339, 341-344, 346, 353, 358,
381, 393

- Belkâ 31, 162, 163
 Bem 243, 245, 246, 247, 248
 Berdea 27, 262, 263, 266, 267,
 269, 270, 272, 273, 298
 Bereke Vadisi 60, 61, 63
 Bereşk 75
 Bergeri 267- 269, 275
 Berhuvar 281, 283
 Berka 66-69, 80, 81, 92, 123, 130,
 138, 141, 149
 Berkaid 184
 Berzûye 57, 156
 Beseniye 31, 162, 163
 Besinnâ 206, 209, 211
 Besmed 252, 256
 Beşin 336, 337
 Bevâzic 188, 203
 Bevvân Vadisi 217, 221, 226, 229
 Beykend 364, 366, 367, 369, 370,
 371, 392, 395
 Beylekan 261, 266, 272
 Beyrut 13, 38, 153, 154, 162,
 163, 264
 Beysan 152, 163
 Beyt-i Lahm 150
 Beyzâ 115, 182, 215, 217, 225,
 228, 229, 234, 240
 Bihistun dağı 287
 Birim 290
 Biskra 85, 89, 90
 Bistam 292, 296
 Bizart 73
 Bûcâne 102, 108
 Buhara 11, 21, 158, 325, 347, 355-
 357, 360, 364- 372, 376-381,
 384, 387, 392, 393, 395, 396
 Buhayra 125, 126, 140, 143
 Bulgar 23, 27, 301, 304- 306
 Bûmeckes 382
 Buncikes 375, 377, 384, 395
 Bûne 74, 82, 125, 310
 Bunkes 386, 396, 397
 Bûşenc 326, 331, 333-335, 343, 345
 Büca 22, 28, 56, 60, 123
 Büst 315, 317-323, 334, 353
 Büttem 148, 356, 358, 367, 369,
 375, 377, 384, 392
C-Ç
 Câdû 90
 Câmiân 203
 Câr 41, 48, 51
 Cebek 156
 Cebel el-Fıdda 334
 Cebel el-Uyun 53, 102, 107
 Cehrem 228, 238
 Cemâcim 179
 Cend 389
 Cennâbe 51, 53, 55, 217, 221,
 226-229, 234, 238
 Cenze 263, 266, 268, 272
 Cerâ 35
 Ceyhan 160, 268

- Ceyhun 21, 24, 44, 148, 256,
292, 302, 340, 342-344, 347,
357-364, 370, 381, 389, 392,
393, 395
- Ceyyan 102
- Ceyzan 210
- Cezâyir 66, 74, 75
- el-Cezîre 8, 9, 20, 29, 31, 32, 43,
72, 102, 104, 105, 132, 147,
158, 160, 163-165, 169, 175,
176, 177, 180, 182, 186, 188,
190, 192, 234, 357, 259, 261,
267-269, 275, 286
- Ceziret-i İbn Ömer 175, 187
- Cibal 9, 21, 29, 34, 148, 149, 152,
160, 205, 209, 234, 259, 267,
277, 279, 280, 285, 286, 288,
291, 292, 295, 297, 308, 332
- Cidde 31, 41, 48, 49, 51
- Cifar 44, 123, 130, 140, 141
- Cillikiye (Galicia) 65, 66, 102,
104, 165, 166
- Cîlûye 214
- Ciruft 243-248
- Cisr-i Menbic 175, 176
- Cizre 175, 178, 183, 187, 188, 191
- Cûdî 148, 188
- Cuhfe 42, 48
- Cûr 213, 215, 219, 220, 222, 223,
226-229, 237, 356
- Cübbâ 193, 194, 206, 209
- Cündey-Şapur 319
- Cürcan 8, 9, 25, 27, 148, 264, 266,
270, 286, 289, 290, 293-298,
302, 319, 325, 327, 331
- Cürcâniye 353, 360-362, 393, 395
- Cürzüvan 88, 336
- Cüzcan 88, 145, 148, 270, 326,
335, 336, 337, 345
- Çin 11, 22-28, 44, 51-53, 56, 141,
148, 222, 226, 231, 237, 239,
250, 270, 341, 369, 373
- ## D
- Dafune 82
- Dâliye 43, 191
- Dâmeğan 292, 295, 313
- Dârâ 178, 179, 184, 185, 214
- Dârabcerd 221, 223, 225, 229,
238, 239, 241, 243,
- Dartel 315, 318, 322
- Dârünnedve 37
- Davud Mihrabı 150
- Dâver 318, 320, 322, 337
- Debil 51, 141, 266-268, 272, 273,
275, 288
- Debûsiye 372, 380
- Dehlele adaları 33, 52
- Derabcerd 216, 219
- Dergam 376, 377, 378
- Derğâş 315, 322
- Deskere 202, 204
- Devrak 55, 205, 206, 210, 211
- Deybül 56, 249, 252, 255, 256

- Deylemistan 9, 21, 25, 277, 297
 Dicle 20, 31, 51, 53, 54, 134, 148,
 175, 180, 181, 183, 186-188,
 190, 191, 193-197, 199, 200,
 201, 203-205, 207, 210, 264,
 268, 286, 298
 Dih-i Bârist 247
 Dimaşk 31, 48, 116, 147, 151-154,
 157, 162, 163, 356
 Dimyat 123, 127, 130, 136, 137, 140
 Dinaver 275, 277-280, 284, 285
 Diyar-ı Bekr 20
 Diyar-ı Rabia 16, 20, 168, 175, 188
 Dîze 392
 Dîzek 383, 392, 393, 396
 Dunkula 62, 63
 Duvin 262
 Düneysir 187
E
 Eberkuh 215, 224, 225, 229,
 236, 238
 Ebher 244, 248, 277-290, 292, 295
 Ebvâ 42
 Ecdabya 67, 68, 89, 141, 149
 Efkan 86
 Elbira 102
 Emeviye Camii 153
 Enbar 31, 32, 175, 176, 184, 190,
 193, 200, 204, 335, 336
 Enbelune 73
 Endelüs 8, 9, 10, 20, 22, 24, 27,
 29, 53, 65, 66, 73, 76-79, 92-
 94, 98, 101-106, 108, 109, 111,
 165, 166, 169, 170, 172, 220,
 237, 239, 280, 301
 Enderâbe 340, 344, 346
 Endhuz 335, 336
 Engiberte (Lombardia) 20, 65,
 103, 165, 170, 172
 Erciş 267, 269, 275
 Erdebil 154, 239, 259-261, 263,
 264, 266, 268, 270, 272-
 275, 287
 Erdeşir-i Hurra 213, 216, 217,
 218, 221, 222, 240
 Ermeniye 9, 107, 148, 169, 175,
 180, 236, 238, 259, 264,
 266-272, 275, 276, 286
 Erran 9, 23, 259, 266, 272, 275,
 276, 289, 297, 298
 Ersâ 305
 Erzen 178, 188, 214, 222, 268, 275
 Esedabad 277, 343
 Esnâ 131
 Esterâbad 290, 295
 Esterebiyan 333
 Eşmûneyn 131, 142
 Etil 25, 27, 28, 297-299, 301-
 304, 306
 Evâl 391
 Evcile 68
 Eyle 31, 32, 48, 52, 54, 141, 147,
 149, 152

F

Fâkus 125, 131, 144
Fârab 27, 389, 347, 357, 388, 389
Farama 24, 125, 131, 140, 143
Fars 8-11, 20- 25, 27-29, 31, 32, 40, 44, 47, 51, 53, 55, 94, 115, 148, 160, 175, 193, 205, 208, 210, 213-222, 224, 226-230, 232-234, 236, 237, 239- 245, 247- 249, 253, 254, 257, 263, 277, 280, 286, 288, 293, 297, 302, 307-309, 315, 316, 318-321, 325, 327, 331, 332, 338, 343, 356, 395, 400 Denizi 20, 23, 24, 25, 28, 400
Fas 78-81, 85, 87-89, 94, 97, 337
Ferâve 325, 337, 338, 343, 367
Fere 315, 316, 320- 322, 330, 331, 337
Fergana 9, 24, 29, 96, 148, 270, 337, 347, 348, 350, 351, 357, 369, 371, 382-385, 387-393, 396
Ferkird 333, 334
Fernave 129
Feryab 336
Fesâ 214, 216, 219, 225, 227-229, 238, 240
Firat 20, 31, 43, 54, 134, 147, 148, 157, 158, 162, 163, 167, 175-177, 183, 188- 193, 198, 200-202, 204, 264
Filistin 31, 48, 140-142, 147, 149-152, 162

Firebr 353, 358, 360, 364, 367, 369, 370, 392, 393
Fişabur 148, 183, 188
Fustat 54, 58, 67, 123, 126- 137, 142- 144, 149, 151

G-Ğ

Galicia 26, 65, 66, 102, 109, 165, 166, 169, 170
Gana 44, 65, 66, 88, 95, 137, 250, 400
el-Ğarrâ 109
Gavr 149, 161
Gazne 315, 321-323, 325, 339, 341, 344
Gazze 86, 130, 151, 163
Gilan 9, 21, 25, 289
Girbal 115
Girit 10, 172, 173
Gur 315, 317, 318, 325, 331, 337, 342
Guta 31, 152, 356
Ğafik 103
Ğamdan 45
Ğarcel-Şâr 336

H

Habeşistan 22, 28, 56, 62- 64
Habis 243, 245, 248, 308, 311-313
Habr 215, 221, 243, 244, 248
Habur 177, 182, 183, 185, 187, 190
Hacar 78, 79, 393, 394
el-Hades (Göynük) 147, 158, 163,

- el-Hadise 148, 261
el-Hadrâ 87, 191
Hadrama 40
Hadramevt (Hadramut) 46, 47, 49
Halaç 318
Halep 13, 155, 162, 163, 178
Hâlisa 112, 114, 115
Halkadonya 166
Hama 154
Hâme 91, 368
Han-ı Lencan 279, 282
Haraz 73, 74, 111
Harbab 325, 340
Hareşkes 396
Harezm 21, 25, 27, 44, 96, 144, 270, 294, 297, 301, 325, 326, 342-345, 347, 350, 353, 357, 360, 361-363, 365, 385, 389, 393, 395, 397; Gölü 342, 344, 347, 358, 360, 362, 363, 385, 389
Haris 288
Hark 53, 216
Harran 176, 189, 190, 192
Harşene 166
Haruniye 147, 159
Haş 315, 318, 385
Havlan 45-47
Havra 58
Havran 31, 161, 163
Hayber 42
Haysar 333, 346
Hazar Denizi 10, 11, 13, 21, 23, 25, 28, 147, 148, 250, 259, 264, 269, 270, 289, 294, 296-299, 301-303, 306, 325, 360, 363
Hazza 181, 182
Hecer 34, 40, 235
Hemedan 148, 277, 278, 279, 280, 286, 288
Herat 141, 314, 320, 321, 323, 325, 326, 331-334, 337, 339, 343-346
Hezâresb 360, 361, 395
Hıcr 32, 37
Hınıs 31, 147, 148, 154, 162, 163, 266
Hısn-ı Mansur (Adıyaman) 158, 163, 178
Hısn-ı Mesleme 191
Hısn-ı Ziyad (Harput) 167, 169, 178
Hicaz 32, 40, 41, 47, 54, 57, 62, 142, 151, 160, 307
Hille 202, 226
Hilmend 317, 318, 321, 322
Hindistan 23, 28, 29, 56, 249, 250, 251, 253, 325, 341, 359
Hire 31, 198
Hiriye 224, 225
Hit 31, 175, 184, 190
Hive 360, 361, 395
Hizâne 191, 312
Hocâde 371

Hocende 353, 357, 383, 388-390,
392, 396
Hokand 390, 392, 398
Horasan 8, 9, 21, 23, 26, 27, 29,
44, 88, 94, 103, 141, 148, 176,
200, 213, 220, 221, 223, 224,
228, 230, 233, 243, 244, 246,
247, 253, 261, 270, 274, 277,
280, 283, 287, 291, 292, 294,
295, 307-313, 315, 319, 320,
322, 323, 325, 326, 328, 329,
331-334, 336-338, 341-344,
346, 347, 351-355, 357, 359,
360, 363-365, 369-371, 375,
380, 381, 385, 387, 394, 395
Hoy 261, 275
Hudeybiye 39
Hulvan 148, 193, 194, 202, 204,
278, 285, 286, 287
Humdan 26, 148
Hunâsıra 31, 156, 163
Hur 311, 338, 346
Husaf 32, 43
Huttal 325, 339, 340, 344, 347,
350, 353, 357, 358, 359, 393,
394, 395
Huvar el-Rey 291, 292, 308
Huzistan 8, 44, 55, 160, 205-211,
213, 246
Hürmüz 51, 55, 56, 141, 205, 223,
243-248, 330, 331

I-İ

Irak 8, 9, 12, 13, 21, 24, 29, 32,
43, 48, 66, 72, 79, 94, 105,
106, 120, 124, 137, 148, 152,
155, 157, 160, 180, 183, 184,
186, 190, 191, 193-95, 197, 198,
202, 204, 205, 207, 209, 210,
216, 230, 234, 239, 241, 246,
251, 253, 254, 259, 262, 263,
269, 270, 274, 277, 278-280,
284, 285-287, 291-294, 319,
320, 327, 333, 354, 369, 371,
378, 379, 383, 385, 395, 396
İsfahan 148, 160, 205, 207, 210,
213, 214, 217, 218, 220, 224,
227, 228, 262, 277-280, 282,
283, 286, 288, 307, 308,
309, 313
İstahır 213, 217, 218, 219, 222-225,
227, 228, 229, 232, 236, 240
İbn Umara kalesi 219
İklimiye (Kilikya) 165, 171
İlâk 353, 357, 385-387, 394, 396
İranşehir 22
İsbicab 21, 27, 96, 350, 357, 385,
387, 396, 397
İsferâyin 296, 328, 343, 345
İskenderiye 65, 66, 123, 125-130,
133-135, 137, 140, 171
(İskenderiye) İskenderun 163,
İstanbul 2, 20, 26, 111, 165, 166,
167, 170, 171, 264, 268, 297
İşbiliye (Sevilla) 102, 107
İştihan 379, 380, 396

- K**
- Kâbe 19, 37, 38, 39, 208, 226, 235
- Kâbis 70
- Kâbul 161, 318, 323, 325, 341, 342
- Kâdisiye 43, 44, 193, 194, 198
- Kafkasya (Erran) 259, 266, 272, 275, 276
- Kafsa 85, 90, 91
- Kahire 11, 100, 132, 133
- Kalabriya 20, 103, 111, 122, 165, 170, 172, 208
- Kâlikalâ (Erzurum) 267, 268
- Kamuhul 249, 253, 254, 255, 256
- Kandebul 255
- Kannuc 26, 29, 250
- Karatigin köyü 44, 362
- Kardâ 183
- Karkisiye 31, 175, 176, 185
- Karmisin 148, 279
- Karnin 315, 319, 320, 322
- el-Karyet el-Hadîse 389
- Karzin 216, 221, 224, 228, 229
- Kâsan 279, 286, 397, 398
- Kasdar 249
- Kasr el-Fûlus 75
- Kasr el-İfriki 84
- Kasr-ı Ahnef 335
- Kastiliye 26, 85, 89, 90, 91
- Kâşan 279, 286, 308, 309
- Kât-derhâş 360
- Katıf 34
- Kâtul Kanalı 201
- Kayin 346
- Kâyin 338, 344, 345, 346
- Kayravan 20, 67, 69-73, 81, 83, 89, 92, 94, 132, 239
- Kaysâriye 163
- Kâzarun 214, 216, 220, 222, 228, 229, 240
- Kazvin 5, 277, 278, 279, 285, 286, 289-293, 295
- Kebudan Gölü 21, 261, 269, 270
- Kefertûsâ 185, 189
- Kelvâzî 199, 235
- Kemah 166, 167
- Kend 255, 388, 392, 398
- Kerder 360, 362, 395
- Kerec 205, 277, 278, 281, 284
- Kerh 199-201
- Kerkeskuh 309, 310
- Kerkûye 108, 315, 316, 320
- Kermîniyye 370, 372, 376, 392
- Keruh 333, 345
- Kervan 332, 337, 397, 398
- Kese 215, 224, 228
- Kıft 57, 58
- Kinnesrin 31, 147, 156, 162, 163
- Kıprıs 156, 172, 173
- Kiev 301, 305, 306
- Kihkavsan 283
- Kilise 147, 159, 164, 332

- Kirman 9, 21, 28, 29, 51, 55, 56,
160, 176, 213, 215, 218, 222,
224, 227, 228, 243-249, 254,
283, 307-311, 313-322, 343
- Kiş 315, 322, 357, 380-382,
393, 396
- Kiz 253, 254, 255
- Kuba 40, 389, 392, 398
- Kubadiyan 9, 16, 19, 340, 344, 359
- Kubbet el-Sahra 150
- Kudüs 142, 148, 149, 150, 162,
163, 172
- Kûfe 31, 35, 36, 48, 66, 88, 132,
180, 193, 197, 198, 200, 201,
204, 235, 237, 277, 286, 291
- Kuhistan 21, 44, 243, 244, 247,
248, 308, 312, 318, 326, 327,
334, 338, 343, 344, 346, 353
- Kuleyb 128
- Kulzüim 142
- Kum 277, 279, 286, 291, 307-309
- Kûmis 291, 292, 295, 296, 308,
309, 325, 343, 345
- Kurâdâ 181
- Kurkub 206, 209, 210, 238
- Kurmata 85
- Kurtuba 11, 104, 105, 107, 108,
113, 220, 280
- Kus 28, 57, 58, 131
- Kûsâ 202
- Kuşmîhen 331
- Kuzdar 254, 255
- Küğa 44, 66, 88, 95, 250, 305, 400
- Kür 21, 183, 214, 221, 222, 263,
264, 268, 269, 272, 297
- Kürt 78
- Küşaniye 379, 380
- L**
- Lâfit 53
- Lamis 171
- Laribüs 74, 83, 84
- Lazkiye 148, 164
- Leble 102, 107, 165
- Lur 205, 209, 277, 279
- M**
- Maan 161, 162
- Maarrat el-Numan 156
- Mağrib 8, 9, 20, 22-24, 28, 29,
34, 45, 46, 51, 53, 63, 65-67,
69-74, 76, 81, 82, 87-89, 91-
94, 97-100, 103, 106, 111, 124,
138, 140, 145, 160, 165, 166,
170, 235, 237, 244, 247, 257,
270, 274, 337
- Mahalle 112, 126
- Mahan 243
- Makkara 83, 85
- Malaga 66, 102
- Malatya 147, 158, 162, 163, 166,
167, 169, 175, 176, 275
- Malazgird 267, 268
- Malin 328, 332, 333, 345
- Malta 10, 173

- Mansura 29, 56, 71, 72, 249- 253, 255, 256
- Maraş 147, 148, 158, 163, 164, 188
- Mardin 179, 180, 187
- Mârîde 103, 107
- Masine 78
- Mâverâünnehir 8, 9, 10, 13, 22, 233, 342, 343, 344, 347-353, 355-358, 360, 364, 365, 368, 370, 371, 374, 375, 380- 383, 385, 387, 390, 392
- Mayorka 107, 172, 173
- Mazincan 218
- Meccâne 81, 82
- Medâin 7, 31, 202, 203
- Medine 32, 39-43, 48, 141
- Medyen 31, 32, 42, 48
- Mehdiye 8, 20, 66, 67, 71, 72
- Mehre 31, 32, 46, 48, 49, 141
- Mekke 19, 20, 31, 32, 35, 37-44, 48, 49, 62, 88, 106, 154, 184, 197, 235, 278, 336
- Mekran 29, 243, 244, 245, 249, 253, 254, 255, 256, 307, 318
- Melahib 60, 61
- Melile 76
- Menbic 162, 163, 175, 176, 189, 190, 192
- Menf 143
- Menuf 126, 128
- Merağa 237, 260, 261, 269, 273- 275
- Merc 181, 278, 279
- Merend 268
- Merende 88
- Mersümende 382, 383, 385
- Merv 44, 141, 326, 327, 329-331, 335, 337, 339, 342-345, 353
- Merveruz 148, 326, 335, 336, 343- 346
- Merzüban 56, 232, 233, 259, 260, 271
- Mescid-i Aksâ 150, 151
- Mescid-i İbrahim (el-Halil) 150
- Mesile 82, 83, 85, 87, 89, 91
- Meskiyâne 82
- Mesrukan 206, 207
- Meyânec 261
- Meyyafarikın 167, 187, 188, 268
- Mezdâhkan 360, 362, 395
- Mısır 8, 9, 10, 12, 20, 22- 25, 28, 29, 40, 43, 44, 48, 51, 54, 56-59, 65, 66, 67, 70, 71, 76, 81, 87, 92, 93, 104, 106, 115, 122-124, 126, 128, 130-137, 139, 141-147, 149- 151, 157, 159, 160, 164, 165, 169, 170, 171, 173, 175, 200, 209, 225, 237, 246, 247, 253, 256, 257, 263, 274, 317
- Mihran (İndus) Nehri 21, 250, 252, 253, 255, 256
- Misis 147, 160, 162, 163, 178
- Mitice 73
- Mizze 152
- Muğam 108

- Mukan 298
 Mukarra 62, 63, 64
 Multan 21, 51, 56, 251- 256, 315
 Murcia 102
 Musakkab 159, 162
 Muskat 20, 48
 Musul 8, 17, 105, 148, 175, 176,
 179-183, 185, 188, 203, 261,
 264, 269, 285, 286
 Münk 339, 340, 358, 393, 394
 Mürsiye 66
 el-Müzeyhira 45
N
 Nâbil (Napolî) 172
 Nablus 149, 150, 163
 Nafta 85, 89, 91
 Nâyin 215, 228, 308, 310, 313
 Necd 32, 40, 43, 47, 307
 Necirem 55, 215, 228, 229
 Necran 44, 45
 Nefûse 45, 90, 91, 141, 149
 Nefzâve 44, 89, 90, 141, 149
 Nehravan 90, 200, 202
 Nehr-i Tîrî 209
 Nekavüs 89
 Nemalete 85
 Nemezdüvan 84
 Nesâ 326, 337, 343, 344
 Nesef 148, 357, 372, 381, 382,
 393, 396
 Neşvâ 267, 268, 272, 275
 Nihavend 279, 284
 Nikomedia 166
 Nil 9, 28, 40, 44, 57, 60-63, 65,
 87, 123-144, 149, 256
 Ninova 181, 182
 Nirun 249, 252
 Nişabur 11, 148, 246, 270, 287,
 308, 310, 313, 326-329, 331,
 334, 337, 338, 343, 344, 345
 Nubya 9, 22, 25, 28, 44, 52, 56, 57,
 60, 62, 63, 65, 123, 133, 134,
 137, 138, 140, 143, 149, 400
 Nukad 381, 390, 391, 398
 Numâniye 203
 Nusaybin 7, 16, 176-180, 184
O-Ö
 Odegust 23, 26, 44, 65, 66, 81,
 88, 89, 94-96, 141, 149
 Oğuz Çölü 10, 297, 325
 Oman 20, 31, 32, 35, 36, 43, 45-
 49, 53, 54, 141, 307
 Onbu 58, 59
 Osman Mushafı 154
 Otlak 388
 Ölü Deniz 31, 149, 152, 161
 Özkend 389, 390, 391, 392
P
 Palermo 111-114, 117, 120
 Pamir 148, 347, 382
 Payas 162, 163, 164
 Penchir 340

Pezde 381

Piramitler 124, 136

R

Rabah 84, 108, 366

Rafah 123, 130, 147, 149, 162

Râfika 71, 188

Rahba 31, 175, 190

Rakka 31, 43, 48, 175, 176, 178,
183, 188, 189, 192, 264

Rakkâde 71, 132

Ra'sûlayn 176, 178, 185, 187, 192

Râşt 347, 382, 394, 397

Remle 35, 130, 149, 150, 162, 163

Reşid 123, 127, 130, 159, 161, 196,
201, 241, 328

Rey 148, 160, 242, 262, 263, 267,
270, 274, 277-280, 286, 287,
288-292, 294, 295, 307-310,
313, 325, 360

Reyye 103

Riyo 111

Roma 26, 65, 165, 170-172, 237

Rub el-Hâli 43

Rudan 215, 228, 315

Ruhac 317, 318, 321

Rum Denizi 5, 20, 23-25, 53,
147, 165

Rummana 167

Rur 252, 256

Rusafe (Bağdad) 199

Rusafe (Kurtuba) 105

S-Ş

Sâ' 86, 129

Sabran 388, 389

Sabur 35, 36, 40, 207, 208, 210,
214, 216, 217, 219, 220-223,
229, 240, 241

Sâdâbad Kalesi 219

Sa'de 34, 44, 45, 49

Safakus 70

Sağaniyan 349, 353, 357, 359,
375, 384, 393-396

Samarra 191, 194, 201

Samsat 148, 158, 163, 169, 175,
176, 189

Sanhace 26, 70, 98

Saragosa 102

Sarsar Kanalı 200, 201

Satfura 73

Saymara 193, 205, 279, 285, 286

Saymur 141, 249, 250, 253, 254,
256

Seba 34, 37

Sebibe 81

Sebic 308, 314, 322

Sebir dağı 39

Sehâ 126

Selâ (Mağrib) 79, 165

Selâ (Slavlara ait) 305

Selenbe 291

Semender 27, 298, 302, 306

Semerikand 11, 21, 33, 148, 154,
347, 352, 353, 356, 357, 365

- Senbil 206, 210, 228
 Sence 158
 Septe 65, 66, 74, 76, 77, 165
 Serahs 141, 326, 330, 333, 334, 337, 338, 342, 344, 345
 Serat 200, 274
 Serden 210, 215, 224, 225, 228, 229, 239
 Serendib 53, 256
 Serir 22, 23, 28, 297, 302, 303, 306
 Seruc 192, 268
 Servan 315, 320, 322
 Setif 89, 91
 Sevakin 51, 61, 63
 Seyhan 160
 Seyhun 363, 385, 387-389, 397, 398
 Siffin 43, 189
 Sicilmâse 8, 44, 66, 80, 81, 87-89, 94, 96, 97, 100, 141, 149, 209, 337
 Sicilya 8, 9, 10, 36, 65, 66, 102, 111-113, 115, 118, 119, 121, 122, 154, 172, 173, 208, 348
 Sicistan 9, 21, 44, 160, 175, 243, 244, 246, 247, 249, 307-309, 313-323, 325, 331-333, 337, 343, 344
 Sincar 176, 182, 184, 187
 Sind 9, 12, 21, 22, 29, 51, 56, 141, 222, 249, 253-257, 307, 315, 341
 Siniz 55, 217, 221, 226, 229, 234, 238
 Sinn 175, 188, 203
 Siraf 51, 55, 213, 215, 225, 226, 228-230
 Sirevan 193, 286
 Sircan 227, 243, 245-248
 Sirt 26, 51, 68, 141, 149
 Sivi 249, 315, 318, 322
 Siyahkuh 25, 270, 297, 298, 302, 309, 310
 Sudan 9, 22, 25, 28, 29, 44, 57, 67, 83, 92, 94, 96, 97, 114, 126, 134, 137, 236, 270
 Suğd 347, 348, 349, 352, 356, 364, 367, 368, 372, 373, 375-380, 382-384, 395
 Suh 390
 Suhraverd 148, 193, 278, 285, 286
 Suk el-Ahad 181
 Suk-ı İbrahim 86
 Suk-ı Karan 87
 Sur 133, 162, 163, 196, 264
 Sus (Huzistan) 66, 80, 88, 89, 94, 97, 100, 193, 206-211, 337
 Sûse 72, 73
 Sus el-Aksâ 66, 80, 88, 97
 Suvar 304
 Süğur 147, 155, 159, 161, 163, 170, 173, 188, 191, 268, 332
 Sütkend 347, 388, 389

- Şam 5, 9, 10, 20, 22, 24, 25, 29,
 31, 32, 35, 41, 43, 44, 48, 54,
 65, 70, 104, 115, 131, 140, 141,
 147-149, 152-157, 159- 165,
 168-170, 173, 175, 176, 180,
 185, 191, 264, 269, 270, 274,
 283, 332
 Şaş 21, 337, 348, 351, 353, 357,
 363, 385, 386, 388, 392, 396
 Şatannuf 123, 126, 127, 130
 Şavgar 342, 351, 388, 397
 Şehrazur 148, 188, 193, 202, 279,
 285, 286
 Şentere (Cintra) 102, 107, 108
 Şenterin 53, 66, 102, 107, 165
 Şerat 31, 149, 152, 162, 163
 Şerşel 75
 Şerus 90
 Şeyzer 154
 Şimşat 163, 175, 275
 Şiraz 148, 213, 214, 218, 220, 222,
 224-229, 232, 236, 237, 239,
 240, 241
 Şukuk 43, 44
 Şur 310, 311, 313
 Şurmin 336, 337
T
 Tabarka 66, 73, 111
 Taberistan 11, 21, 25, 148, 160, 176,
 238, 262, 264, 269, 270, 286,
 289, 290-298, 306, 325, 331
 Taberiye 20, 149, 152, 162, 163, 223
 Tabes 310, 338, 346
 Tabeseyn 44, 141, 308, 313, 338,
 346
 Tabna 82, 83
 Tahâ 131, 141, 142
 Tâhert 81, 83, 86, 89, 91
 Tâhiriyye 361, 393
 Taif 32, 41, 45, 333
 Tak 199, 315, 320, 322
 Talkan 148, 335, 346
 Tâmedfus 75
 Tanca 8, 20, 22, 29, 65, 67, 77,
 78, 81, 97, 165, 170
 Tanta 128
 Tanza 183
 Taran 31, 54
 Taraz 347, 357, 369, 388, 393
 Tarnut 127, 128
 Tarsus 147, 160, 162, 164, 165, 178
 Tartuş 66, 102, 165, 172
 Tavâvis 369, 370
 Tayikan 339, 340
 Tebriz 261, 262, 268, 269
 Tebük 32, 41- 43, 141
 Tedmur 31
 Teflin 62, 63
 Tekrit 148, 175, 176, 183, 188, 190,
 191, 193, 194, 202- 204, 285
 Temdit 84
 Tenes 65, 66, 73, 75, 83, 86, 89
 Tesvab 262, 263

- Tevvec 215, 221, 226, 228, 229, 234, 238
- Teyma 32, 43
- Tib 193, 206, 209, 210
- Tibet 22, 26, 27, 28, 29, 44, 51, 56, 141, 148, 340, 355, 359
- Tices 81, 84
- Tifaş 84
- Tiflis 107, 183, 264, 265, 266, 268, 270, 272, 273
- Tihâme 32, 33, 34, 44, 45, 47, 49, 307
- Tih sahrası 141
- Tinat 159
- Tinnis 123, 125, 127, 130, 136, 137, 140, 141, 143
- Tirmiz 340, 344, 353, 357- 359, 393- 395
- Toharistan 21, 270, 326, 339, 340
- Tokuzoğullar (Tokuzoğuzlar) 24, 26, 27
- Toledo 102, 103, 108
- Trablus 10, 66, 69, 70, 73, 153, 163, 164
- Trabzon 147, 166, 168- 170, 268
- Traksis 166
- Tunkes 387, 396, 397
- Tunus 65, 66, 72, 73
- Tur Abdin 179
- Turan 249, 253, 254, 255
- Tus 21, 148, 326, 327, 328, 343, 353
- Türkistan 6, 144, 347
- Türşiz 310, 313, 328, 345
- Tüster 206, 207, 208, 209, 210, 211
- Tüşümmüs 77
- ## U-Ü
- Ufa 333, 346
- Ukberâ 183, 203
- Ulili 23, 89
- Uram 290
- Ûreşt 391
- Urfa 158, 176, 189
- Urmiye 21, 261, 269, 275
- Usrûşene 21, 348, 352, 353, 357, 369, 377, 379, 382- 384, 389, 393, 396
- Uş 390, 391, 392, 398
- Uval Adası 34, 53, 216
- Übülle 40, 195, 196, 197, 210, 356
- Ürdün 137, 147, 149, 151, 152, 162, 163
- ## V
- Vaddan 42, 68
- Vâdi'l-Hicâra 102, 109, 167
- Vâdi'l-Kurâ 32, 40, 43, 141
- Vadiyaş 109
- Vahan 148, 325, 337, 340
- el-Vâhat 137-139
- Vahhan 358, 359
- Vahş 340, 358, 359, 394
- Vahşab 325, 340, 357, 358, 393

Valencia 66, 102, 108
Van 21, 269, 271
Vasıt 31, 193, 197, 204, 205, 210
Vastan 267, 271
Veddâm 42, 68
Venedik 170
Vervâliz 339, 340, 346
Veselen 76
Vesîc 388, 397
Vime 291
Y
Yafa 149, 162, 163, 164
Yahudiye 280, 281, 283, 284,
335, 336
Yeîel 86
Yemame 32, 40, 43, 59
Yemen 28, 29, 31- 34, 37, 43-47,
49, 52- 54, 59, 62, 90, 106,
131, 160, 175, 202, 239, 274,
293, 307
Yenbu 42
Yezd 215, 220, 224, 225, 228,
229, 238, 308, 310, 312, 313

Yûnâbiz 338

Z

Zafar 46
Zâlekan 315, 320
Zâmin 383, 392, 393, 396
Zâver 308, 311, 313
Zebid 33
el-Zehra (Kurtuba'da) 104, 105,
280
Zelûl 77
Zem 148, 216, 227, 229, 326,
342, 344, 360
Zencan 215, 244, 268, 273, 277-
279, 290, 292, 295
Zerenc 315, 319, 320
Zerend 243, 247, 248
Zevezan 267, 270, 271
Zeyla 52
Zeypa 62
Zut 206, 210
Zügar (Lut) Gölü 20, 31, 37, 149,
152, 161

Şahıs Dizini

A

- Abdullah b. Amir b. Küreyz 38
Abdullah b. Cüdân 38
Abdullah b. Humeyd b. Sevr 386
Abdullah b. İbaz 45, 90
Abdullah b. İdris 97
Abdullah b. Saîd b. Ebi Serh 57
Abdullah b. Tâhir 351
Abdullah b. Vehb el-Rasibî 45,
90, 91
Afşın 352, 383, 384
Ahmed b. Esed b. Sâ mân 355
Ahmed b. Gıyas 34
Ahmed b. Tolun 124, 132, 137
Alanlar 259
Ali Baba 59
Ali b. Hasan b. Bündar 400

- Ali b. İsâ b. el-Cerrah 241
Ali b. Musa el-Rızâ, imam 328
Alptigin, hacib 26, 27, 144
Amr b. Bahr, el-Câhız 287
Amr b. el-As 57, 124, 132
Amr b. Leys 316
Araplar 31, 32, 33, 40, 56, 65, 79,
82, 89, 135, 152, 178, 184, 185,
189, 190, 191, 196, 204, 214,
218, 235, 245, 262, 289, 371

B

- Başgırdlar/Başgırd 26, 169, 304,
306, 307,
Batlamyus 25, 134, 399, 400
Bedehe 249, 253, 255
Berberî/Berberîler 26, 67-70,
74-84, 91, 94-100, 125, 138,
139, 170, 253, 256, 307

Buhârâhudâh 352
Bulgar/ Bulgarlar 23, 25, 27, 103,
298, 301, 304
Burtaslar 301, 303, 304
Büca/Bücalar 22, 28, 56- 63,
102, 123

C-Ç

el-Ceyhânî 12
Cîrâmi 34
Çinli/Çinliler 22, 26

D

Deysan b. Şâzelûye 259, 276

E

Ebû Abdullah Muhammed b.
Ahmed b. Yezid, el-Dâî 60,91
Ebû Abdullah Muhammed b. İsa
b. Matar 119
Ebû Abdullah Mübarek b. İsa b.
Hattab 100
Ebû Ali Ahmed b. Muhammed
b. el-Muzaffer b. Muhtâc
359, 394
Ebû Ali el-Cübbâî 194, 209, 232
Ebû Ali b. Ebî Mansur el-Cennâbî 35
Ebû Amir b. Ebî Amir 105
Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Fârisi
Ebû Bekir Ahmed b. Ömer el-
Sirâfî 231
Ebû Cafer el-Mansur, Abdullah b.
Muhammed el-Abbasi 92, 199
Ebû Cafer Muhammed b. Ali
el-Şelmeğûni 236
Ebû İshak İbrahim b. Abdullah
Ferağa Şuğlûhû 95
Ebû İshak el-Fârisi el-İstahrî 12,
26, 41, 257
Ebû İshak el-Mâcîlî 117, 119
Ebû İshak İbrahim b. Alptigin
26, 144
Ebû Mansur Ahmed b. Ubeydul-
lah 233
Ebû Mansur Muhammed el-Kâhir
b. el-Mutazîd 92,
Ebû Muhammed el-Hasan b.
Ubeydullah b. Toğuç 36
Ebû Muhammed Senber b. Hasan
b. Senber 35
Ebû Nasr el-Fârâbî 388
Ebû Saîd el-Hasan b. Behram
el-Cennâbî 34, 35, 234, 235
Ebû Tağlib Gazanfer b. Hasan b.
Abdullah b. Hamdan 104, 179
Ebû Tahir Süleyman 235, 236
Ebû Temmam Habib b. Evs el-
Tâî 326
Ebû Yezid Mahled b. Keydad 71,
90, 91
Ebü'l-Asi el-Hakem b. Abdur-
rahman III, 104
Ebü'l-Ceyş İshak b. İbrahim b.
Ziyad'ın halifesi 33, 34
Ebü'l-Fazl el-Şirazî 197, 198,
204, 211

Ebü'l-Hâris b. Âferiğun 233
 Ebü'l-Hâris Fahl b. Fellah el-Leysî
 el-Kütâmî 117
 Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed
 b. Gamr 36
 Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-
 Kilâbî 36
 Ebü'l-Hasan b. el-Müdebbir 124
 Ebü'l-Hasan Cevher 76, 145
 Ebü'l-Hasan el-Bilezmi 93
 Ebü'l-Kasım el-Ka'bî 12
 Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman
 (III.) b. Muhammed 98, 101
 Ebül-Heycâ Abdullah b. Hamdan
 198, 275
 Ebü'l-Kasım el-Ka'bî 257, 343
 Ebü'l-Meni' Kesir b. Ahmed el-
 Ca'di el-Asuvânî 57
 Ebül-Mutarriif Abdurrahman (III.)
 b. Muhammed el-Emevi 98,
 101, 103
 Ebü'l-Seri el-Hasan b. el-Fadl
 El-Istafahanî 15
 Ermeni/Ermeniler 106, 158, 209,
 259, 267, 273
 Esad b. Ebi Ya'fur 34
 Eşheb 60, 179
F
 Franklar 26
H
 Haccac b. Yusuf el-Sekafi 237
 Hakem el-Nâbiği 58

Halaçlar 318, 325
 Hamdan b. el-Eş'as 234, 235
 Harun el-Reşid 159, 161, 196,
 241, 328
 Hasan b. el-Merzüban Muhammed
 b. Vâsıl 232
 Hamdan b. Hasan b. Hamdan 179
 Harun el-Reşid 150, 161
 Hasan b. Zeyd b. Hasan b. Ali b.
 Ebi Talib 290
 Hazar/Hazarlar 28, 250, 297,
 299, 300, 301, 302, 303,
 304, 305, 306, 363
 Hüseyin b. Mansur el-Hallac 234

İ

İbn Düreyd 218, 289
 İbn Ebi'l-Sâc, Ebü'l-Kasım Yusuf
 10, 259, 267, 271, 274, 275, 352
 İbn el-Amid, Ebü'l Fazl 242
 İbn Hurdadbilî 12, 19, 257
 İbn Killis, Ebü'l-Ferec 137
 İbn Taraf 34
 İbn Şihak el-Zührî 48
 İsâ b. Habib el-Neccar 168
 İhşid/İhşidiler 93, 137, 352

K

Kafur el-İhşidî 151
 Karluk/Karluklar 27, 347, 348,
 350, 386, 388
 Kıptlar 10, 32, 139, 140, 144,

Kırgız/ Kırgızlar 26, 27, 301, 337,
349, 369
Kimekler 26, 27, 301
Kisra b. Ebi'l-Kasım b. Ebi'l-Ka-
sım 36
Kudame b. Cafer 12, 257, 343
Kürd/Kürdler 78, 180, 181, 191,
204, 210, 213- 215, 217, 218,
224, 225, 227, 229, 244, 261,
278, 285, 286, 336, 338, 343

M

Mansur b. Nuh el-Sâmanî 352, 355
Mecusiler 214, 215, 220, 230,
232, 245, 282, 283, 309, 373,
Me'mun b. Harun el-Reşid 58, 160
Merzübân b. Keysifâ 352, 379
Merzüban b. Muhammed b. Mü-
safir 259, 271, 275
Mesud b. Kılıç Arslan 159
Muhammed b. Arslanşah 56
Muhammed b. el-Hanefiyye 42
Muhammed b. Cerir 34
Muhammed b. el-Merzüban 56
Muhammed b. Havâşe 93
Muhammed b. Kasım b. Akıl 224
Muhammed b. İdris 135, 151
Muhammed b. Seba 34
Muhammed el-Kummî 59, 60
Muhammed b. Yusuf el-Hasanî
el-Uhaydar 59
Musab b. el-Velid , fıravun 33, 130
Müdrık b. Habib 232

Müşa'mizler 121

N

Nâsireddevle Hasan b. Abdullah
b. Hamdan 17, 178, 180,
184, 198
Nasr b. Ahmed el-Sâmanî 355,
374, 391, 394
Nikephoros Phakos 154
Nubyalılar 61, 62
Nuh b. Esed b. Sâman 351

O-Ö

Oğuz/ Oğuzlar 25, 27, 270, 294,
298, 301, 304, 326, 337, 339,
342, 343, 347, 348, 350,
360, 362, 347, 362, 363, 383,
388, 389
Osman b. el-Harraz 116
Ömer b. Hafsun 103
Ömer b. Şebbe 197

P

Peçenekler 27

R

Rukneddevle Ali b. Hasan b. Bûye
288
Rum/Rumlar 20, 22, 23, 25- 27,
29, 32, 59, 65, 66, 69, 92, 102,
103, 106, 111, 118, 137, 147,
148, 154-159, 160, 163-171,
173, 177, 178, 184, 185, 188,
189, 268, 275, 304, 305, 306,
342, 400,

Ruslar 22, 27, 297, 298, 301,
302, 305

S-Ş

Sâbur 206, 214, 217, 220, 222,
223, 225, 228, 236, 237

Salih b. Abdullah 79, 80

Senber b. Hasan 35

Senharib 271, 275, 276

Serir (Avarlar) 22, 23, 28, 250,
264, 297, 302, 303, 306, 414

Sevr b. Sevr 36

Seyfûddeve Ali b. Abdullah b.
Hamdan 157, 159, 188

Sinan b. Ulvan, fîravun 33

Slavlar 22, 26, 27, 103, 112, 301

Süleyman b. Hasan 49

Suvarlar 304

Sünbat b. Aşot 267, 273

Şikniyye Türkleri 350

Şirvanşah Muhammed b. Ahmed
el-Ezdî 271

T

Tenberutan b. Esfişer 95

Tokuzoğullar 26, 27, 416

Türk/Türkler 13, 298, 304, 318,
319, 325, 328, 337, 342, 347,
349-351, 352, 354, 357, 358,
363, 385, 386, 388- 392

U

Ubeyd b. Cehm 58, 59

Uceyf b. Anbese 352, 380

V

Vâsıl b. Atâ 91

Vasif el-Hâdim 159

Velid b. Abdülmelik 153

Veşmgir b. Ziyar 294, 296

Y

Yakub b. Leys 316

Yakub İshak el-Kindî 99

Ya'la b. Yahmud 86

Ye'cüc ve Me'cüc 25, 27, 103, 148,
171, 301, 364, 400

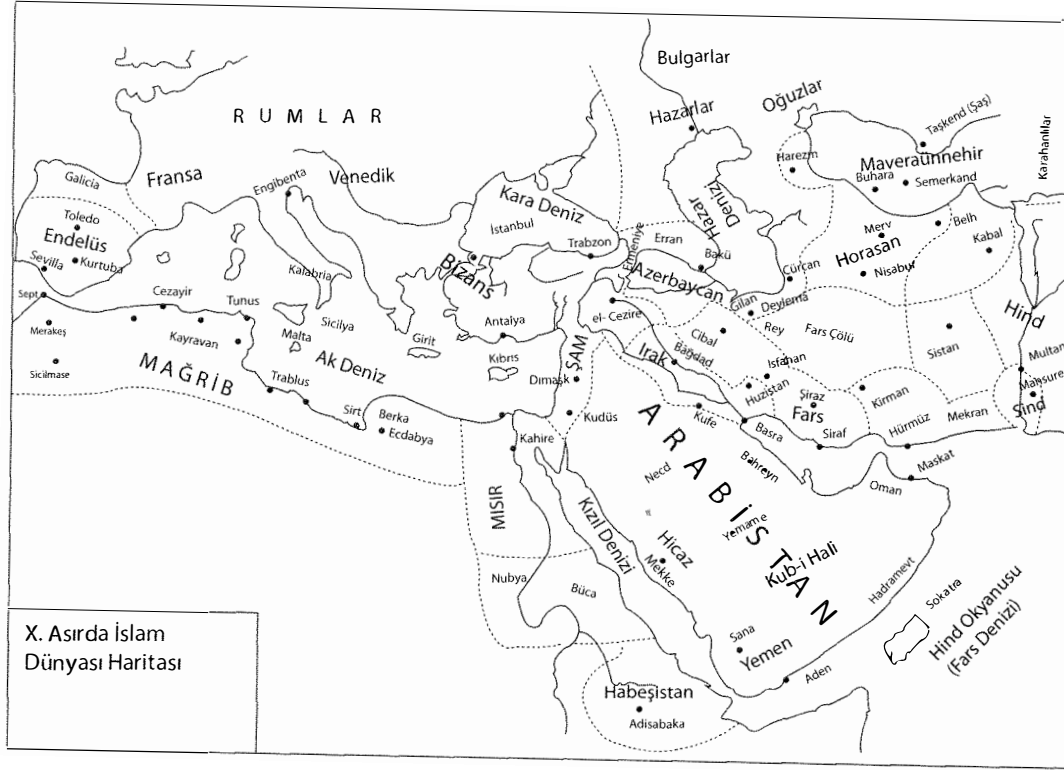
Yusuf b. İbrahim el-Katib 116

Yusuf b. Zîrî 76

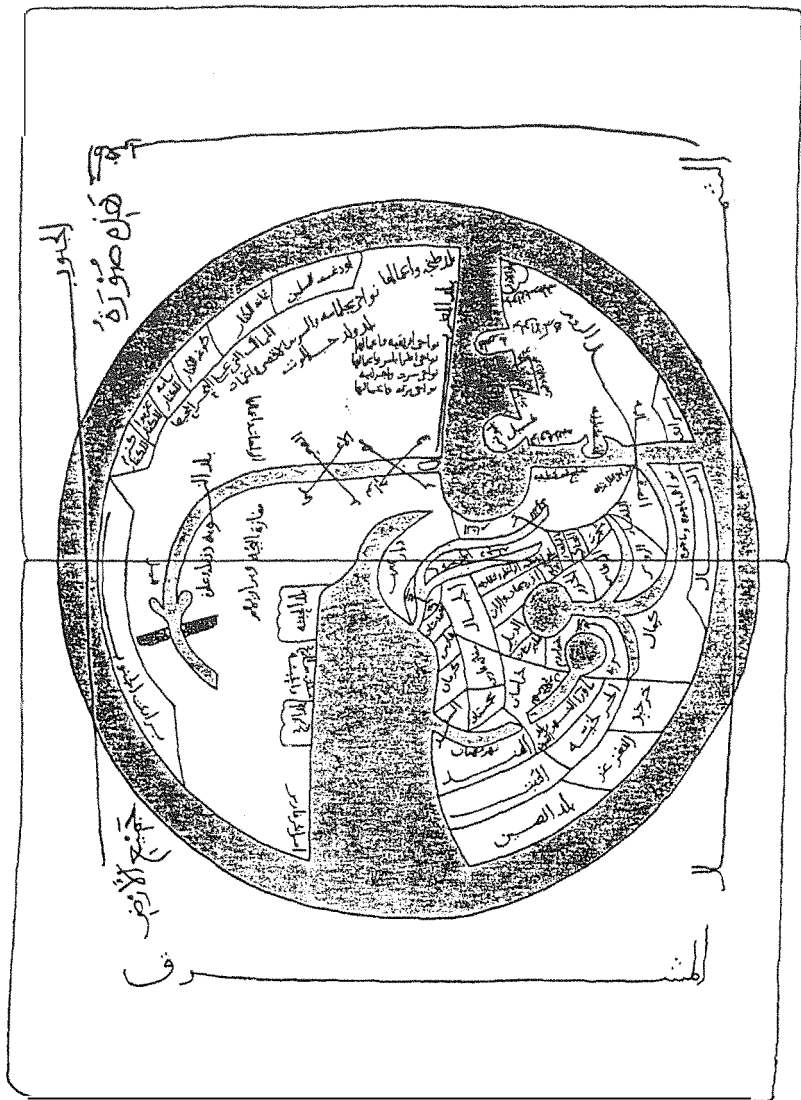
Z

Ziyad b. Ebihi 219

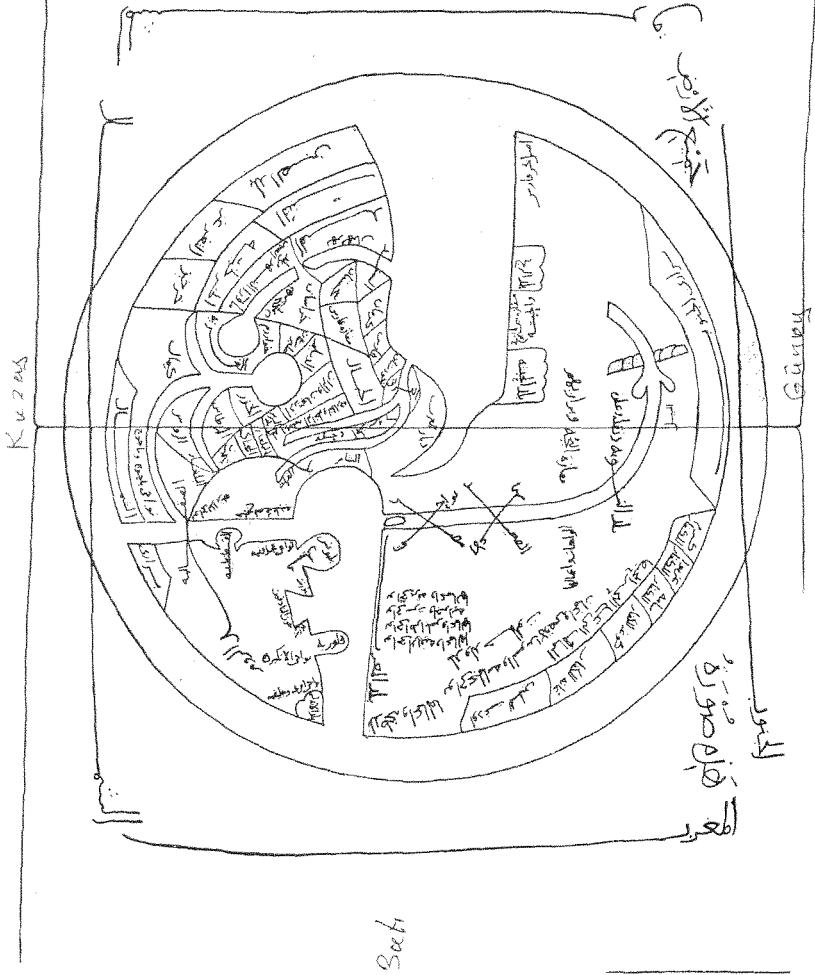
Ziyadetullah Ebu Nasr Abdullah 92

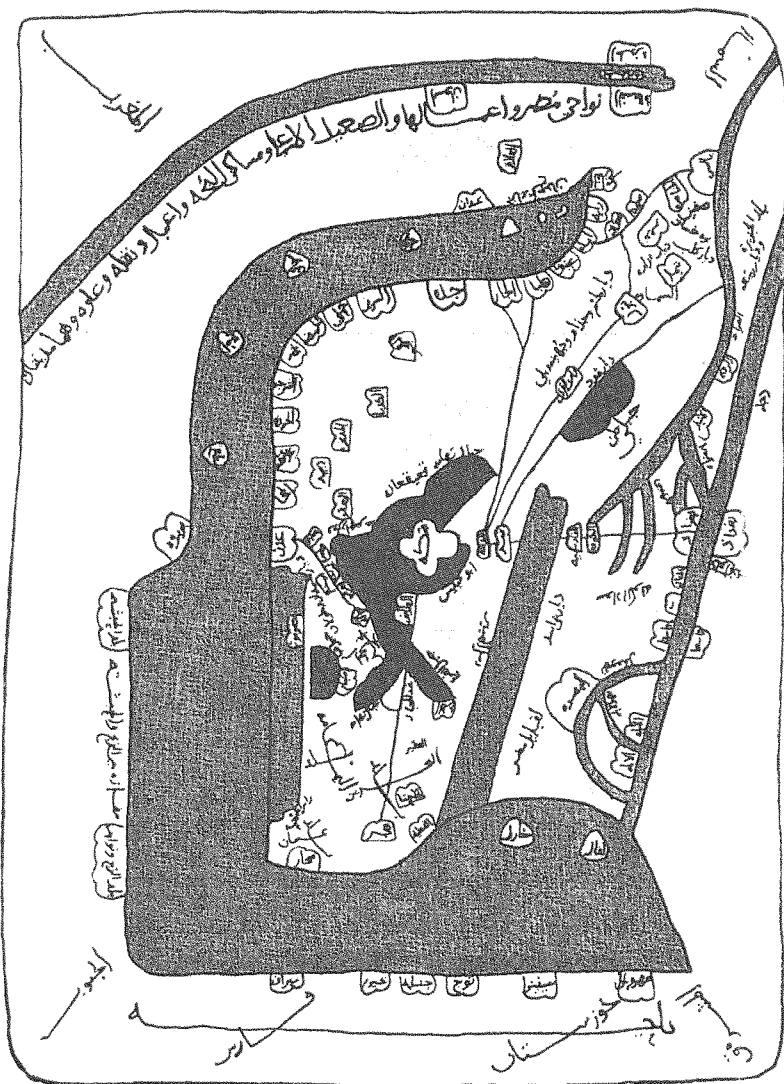
Harita 1

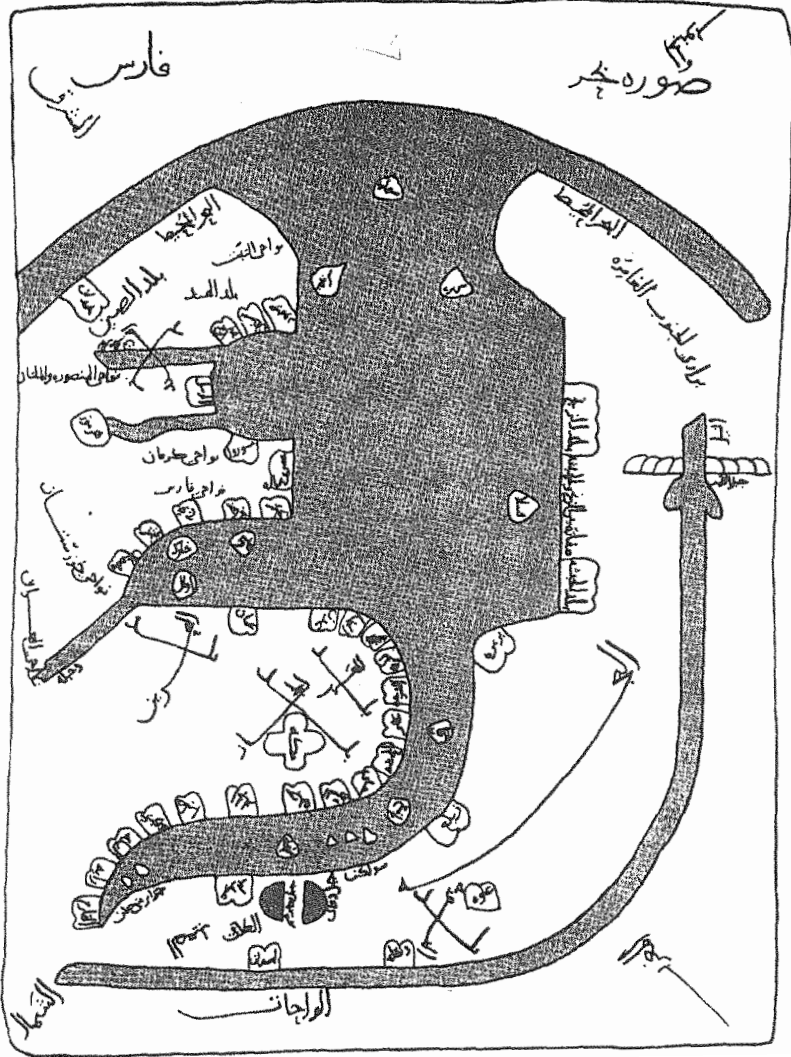
Harita 3: Dünya Haritası

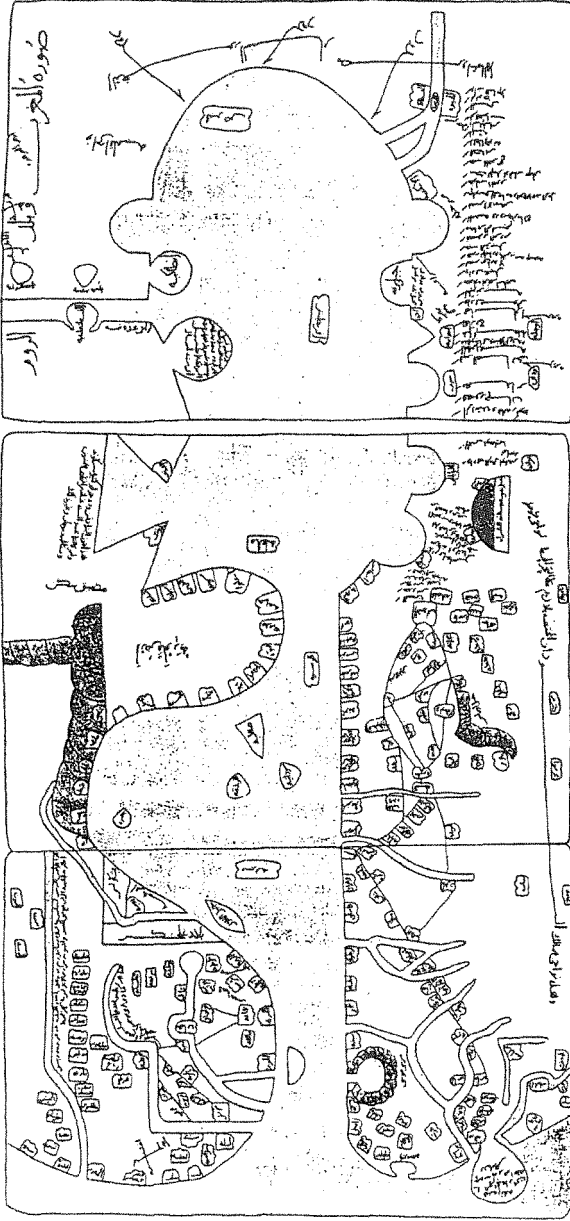
Harita 4: Dünya Haritası

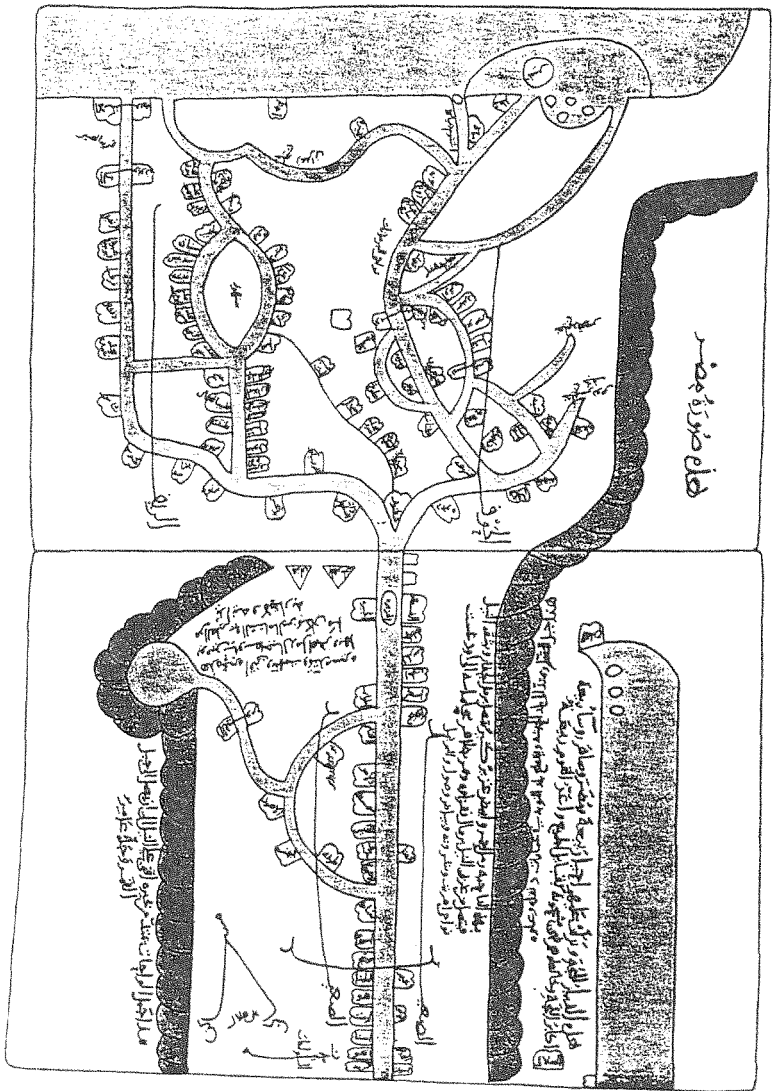
Harita 5: Arabistan Haritasi

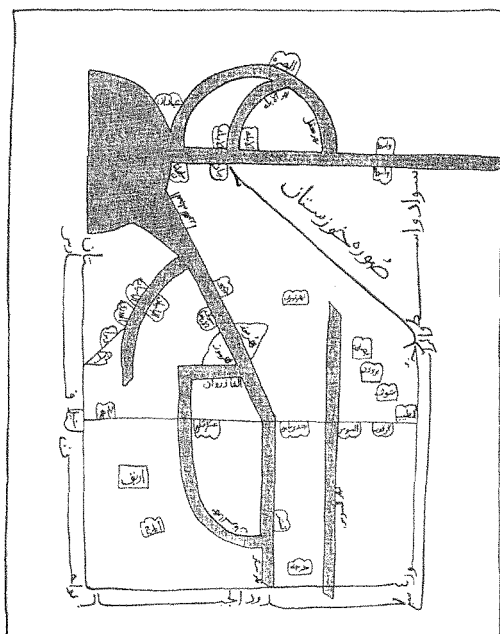
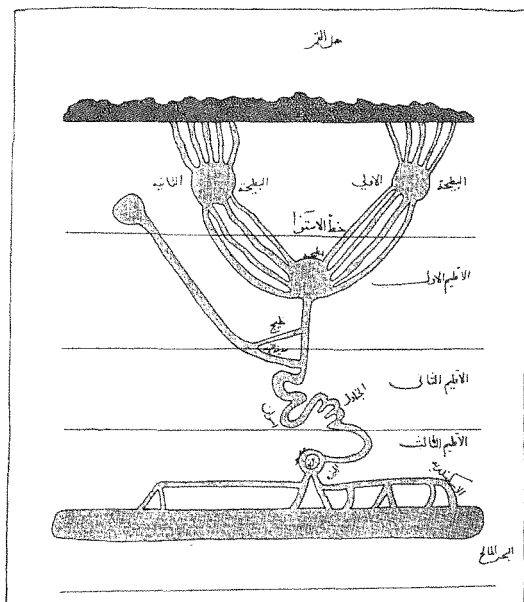
Harita 6: Hind Okyanusu, Basra Körfezi, Kızıl Deniz Haritası

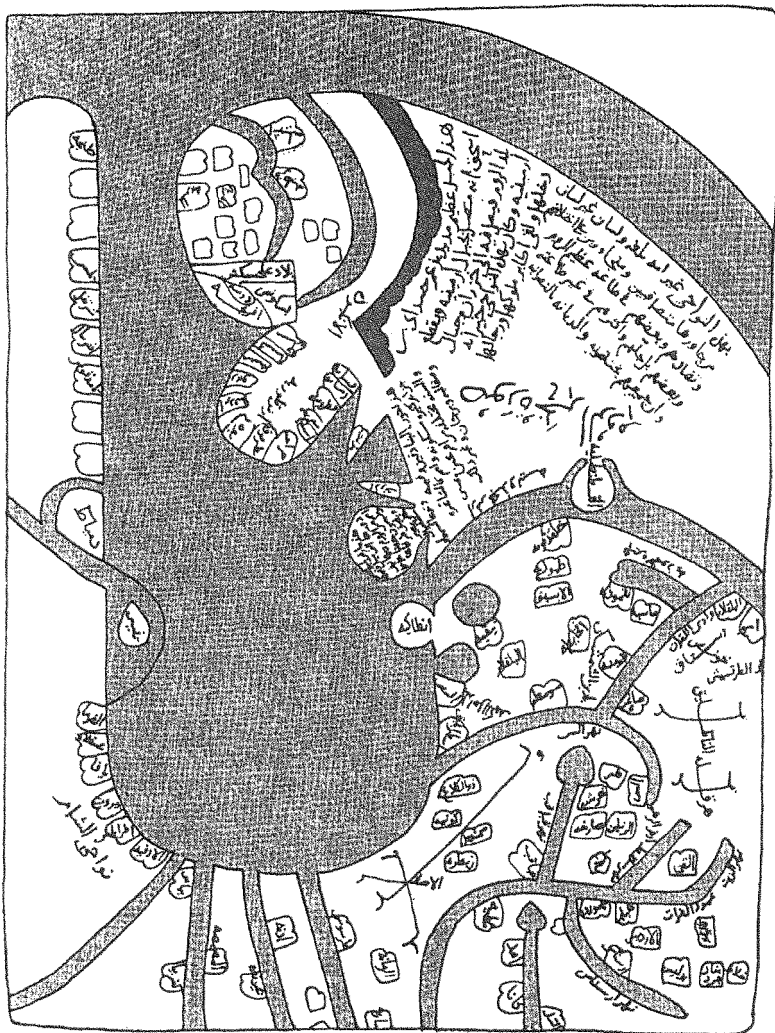

Harita 7: Mağrib (Kuzey Afrika) Haritası

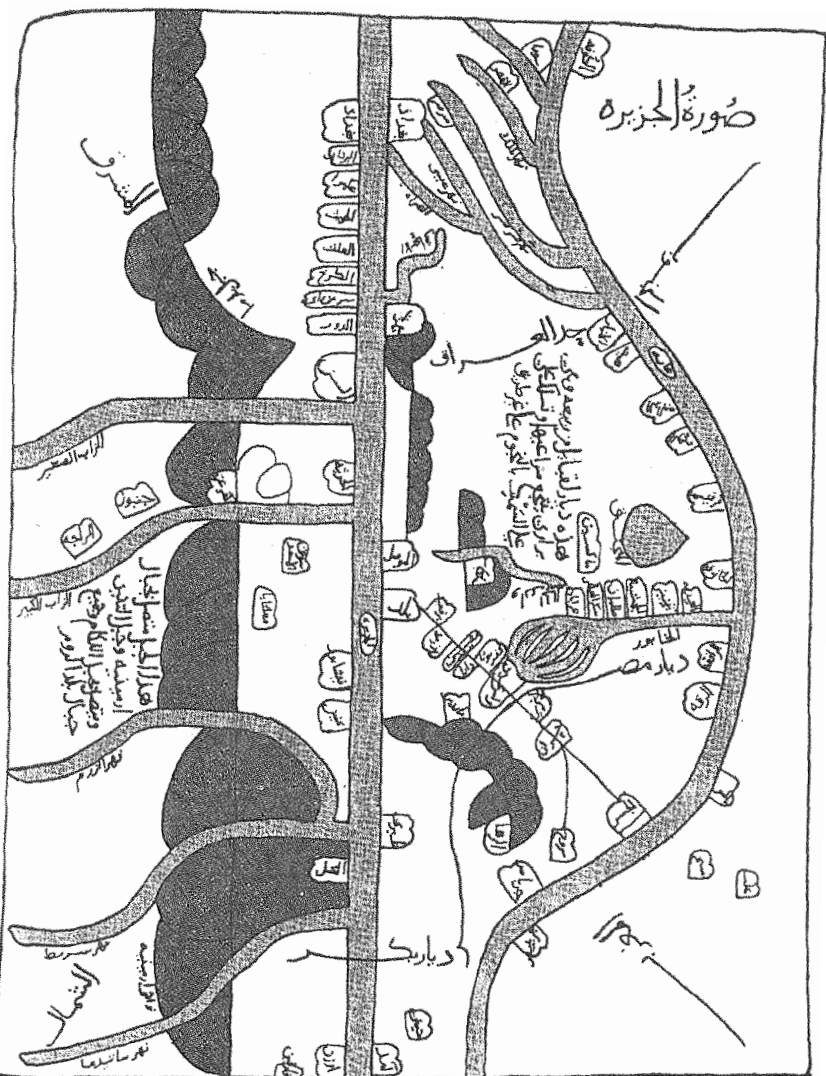

Harita 8: Mısır (Nil Deltası) Haritası

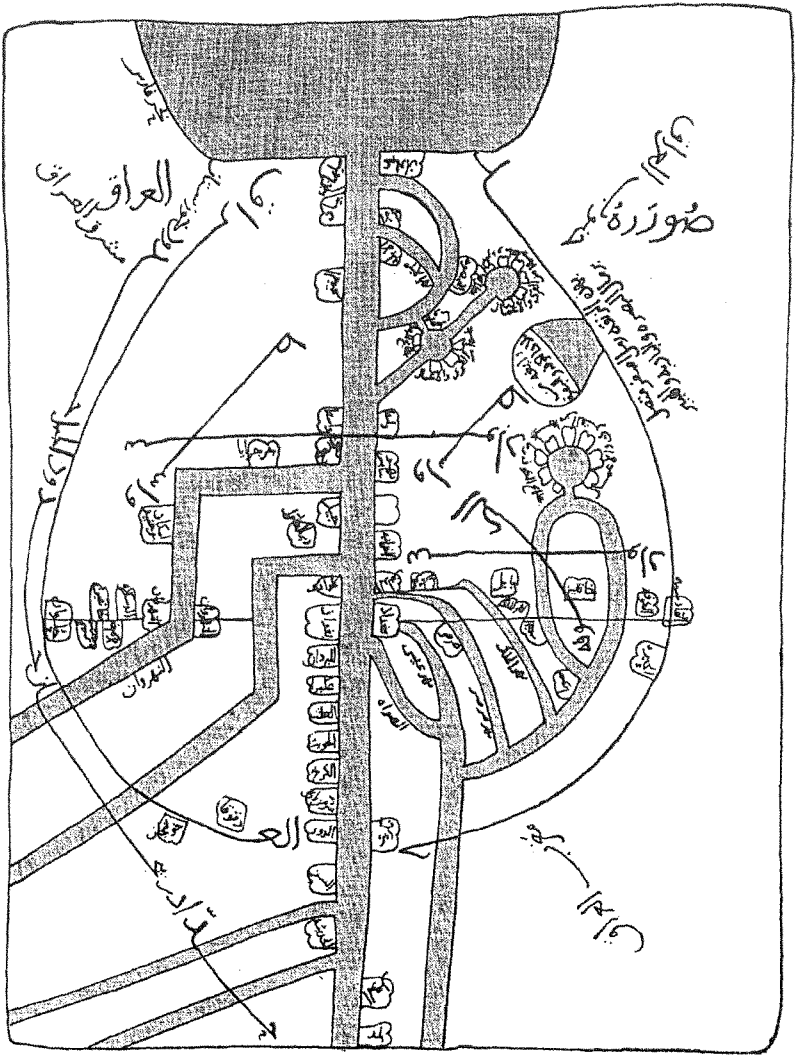

Harita 12: Akdeniz Haritası

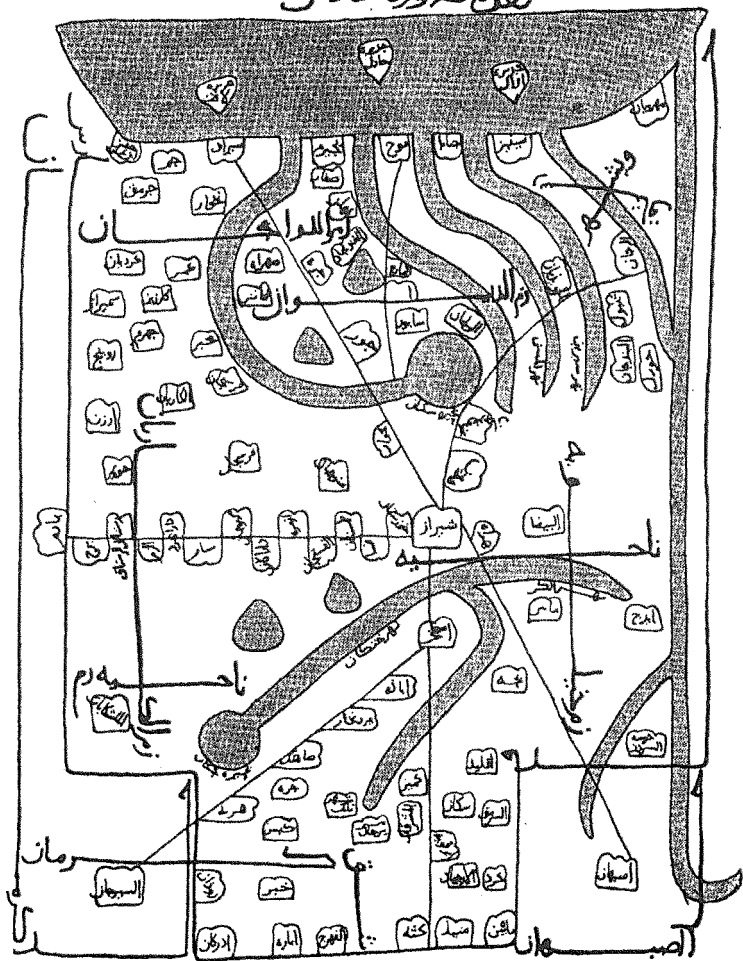

Harita 13: el-Cezire Haritası

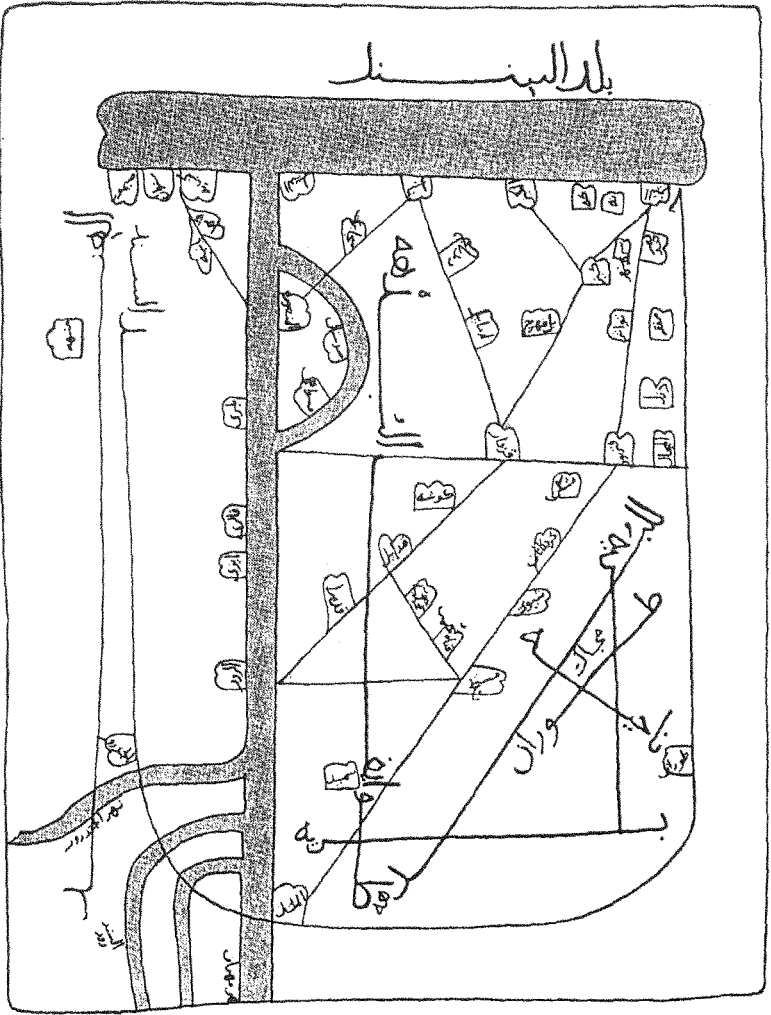

Harita 14: Irak Haritasi

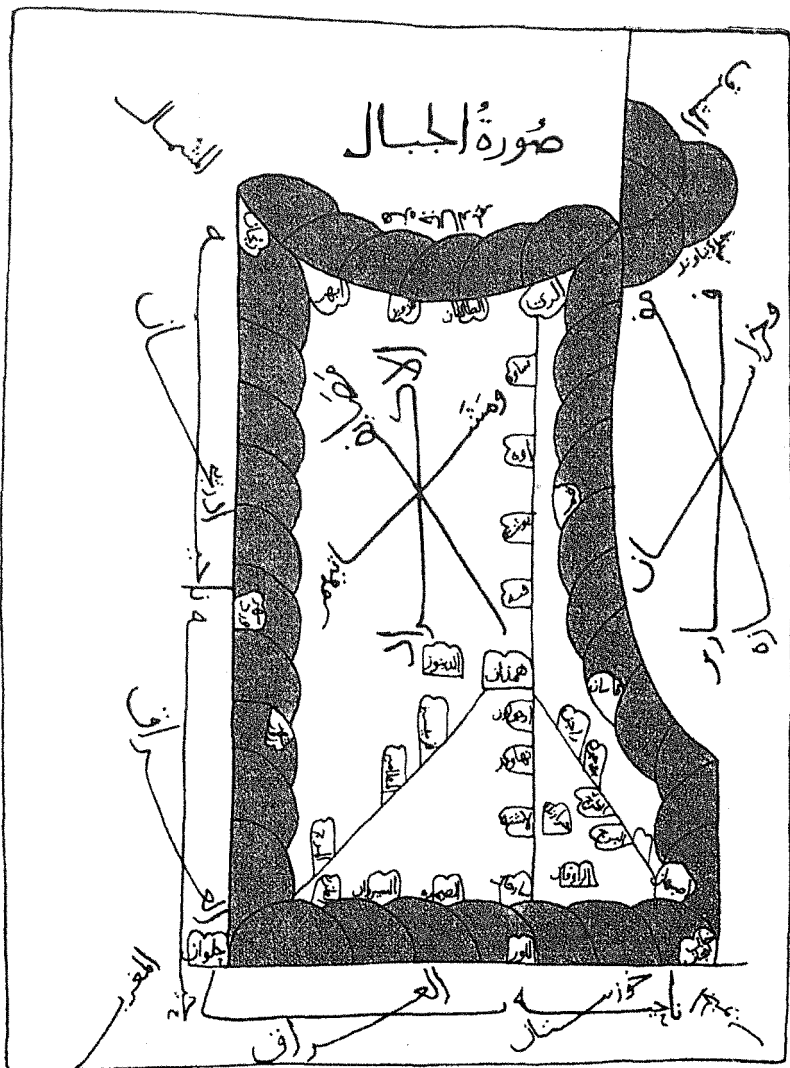
هلم صورة فارس

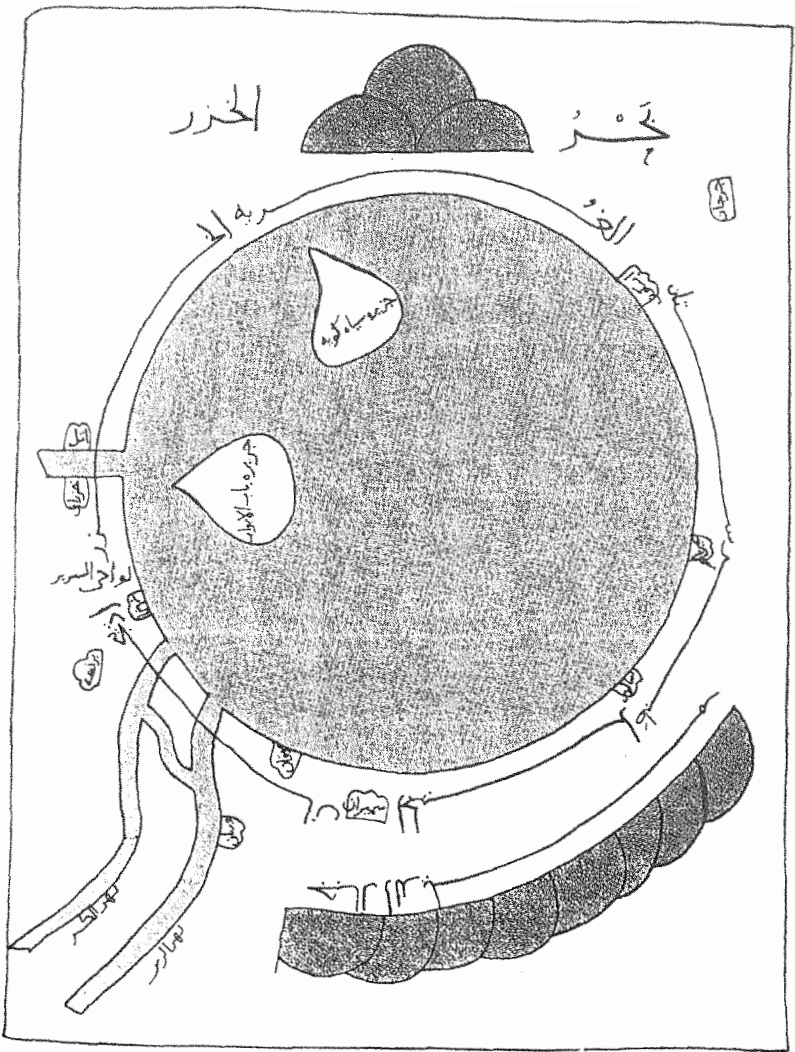
Harita 15: Fars Haritasi

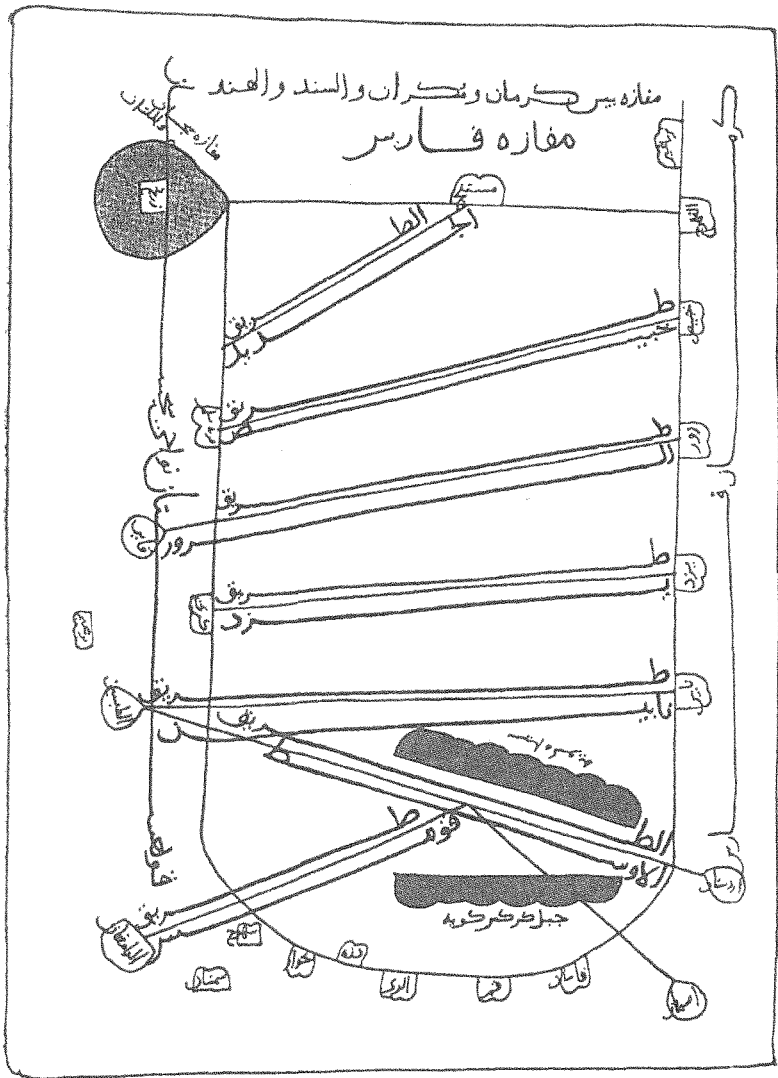
Harita 17: Sind Haritasi

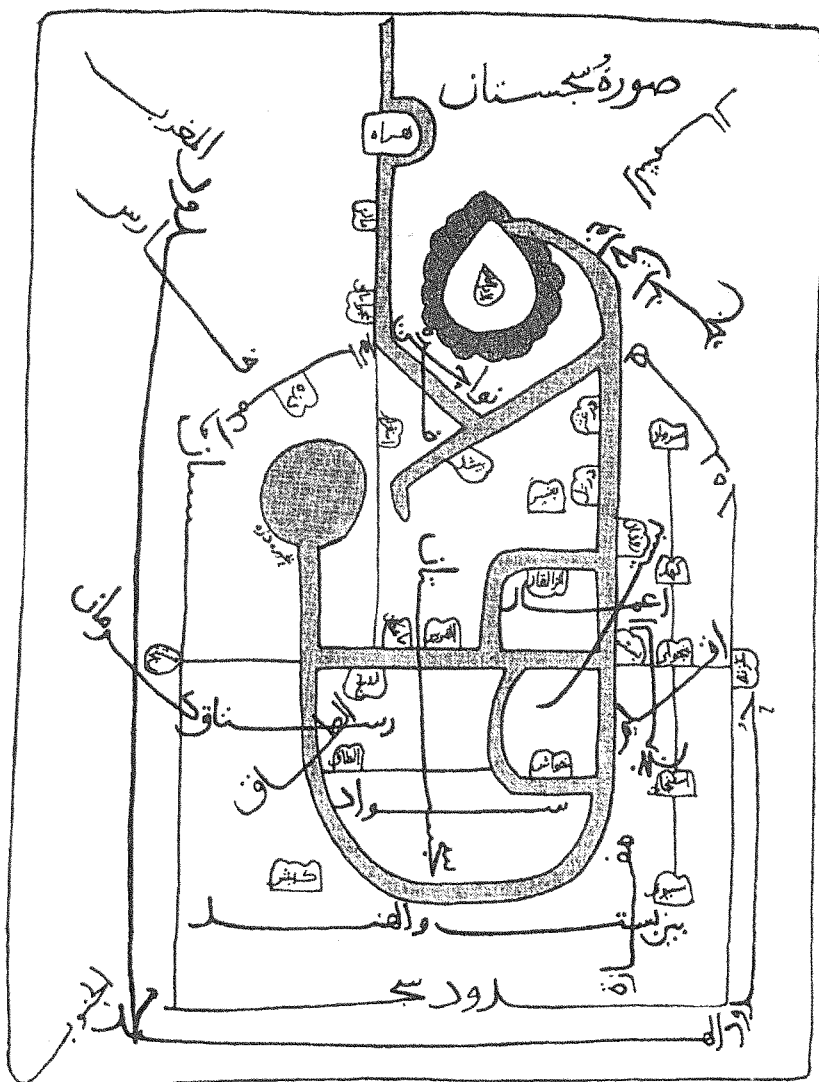
Harita 19: Cibal Haritası

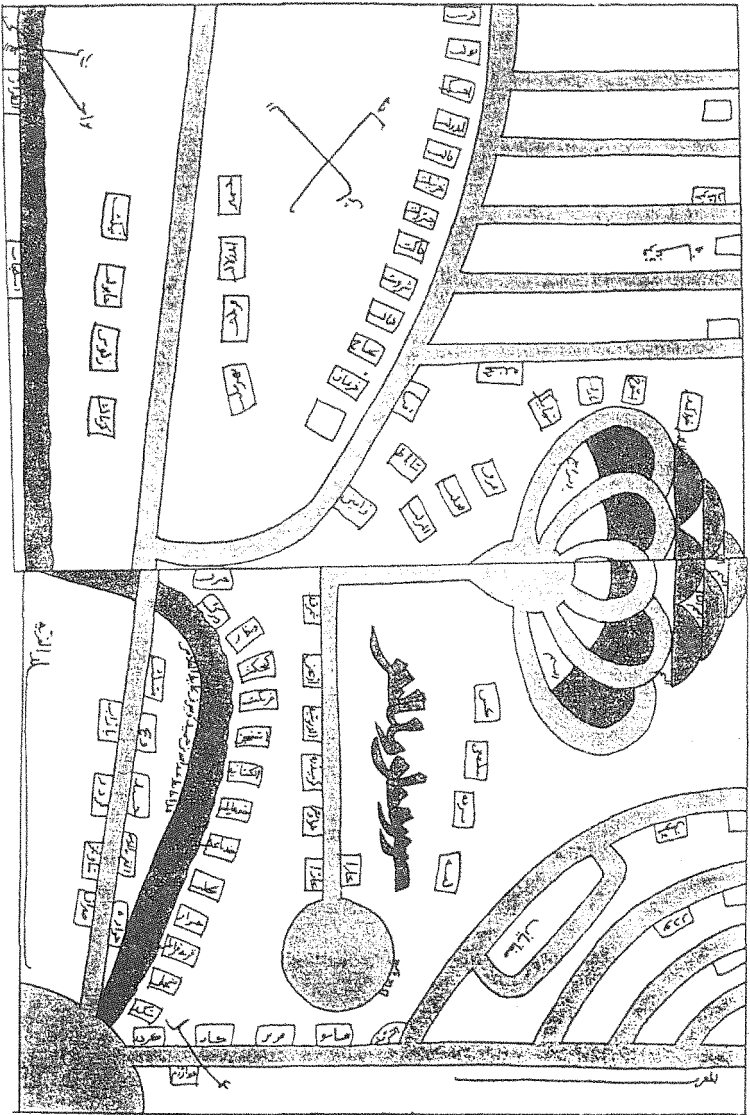
Harita 21: Hazar Denizi Haritası

Harita 22: Horasan - Fars Arasındaki Çöl Haritası

Harita 23: Sicistan Haritası

Harita 25: Mâverâümnehir Haritası

YEDİTEPE

10. Asırda

İslâm Coğrafyası

Bu kitap İslâm coğrafyacılığının altın çağı olan X. yüzyıl coğrafyacılarından Nusaybinli Ebu'l Kasım İbn Havkal'in *Sûrat el-Arz (Yer'in Haritası)* adlı eserinin tercümesidir.

Eseri İslâm dünyasının tam bir ayrıntılı coğrafyasıdır. Ancak teknik bir coğrafyadan ziyade bir seyahat kitabıdır. Anlattığı bölgelerin hudutlarından, şehirlerinden, yollarından, limanlarından, dağlarından, nehirlerinden, göllerinden şehirlerarası mesafelerden, ticaretten, yetiştirilen, imal edilen ürünlerden, vergilerden bahseder. Fiyatları verir. İnsanların ahlaklarından, din ve mezheplerinden bahseder. Şehirleri anlatırken, halkından, önemli binalarından, câmi, kale, hükümet binası, hapishane gibi kurumlardan, çarşılarından bahseder.

"Bu kitabı telif etmeye, haritalarını çizmeye sevk eden husus şudur: Ben küçük yaştan beri coğrafya kitaplarını okumaya, ülkeler arasındaki mesafeleri, bu ülkelerdeki mezhepleri-dinleri, yolları öğrenmeye, bu konulardaki bilgileri kavramaya meraklıydım. Gençliğimin başında bu konularda yazılmış kitapları, meşhur eserleri okudum. Coğrafyaya dair insanı tatmin eden bir kitap, otorite kabul edilen bir harita görmedim. İşte bu husus beni bu kitabı yazmaya coğrafya konusunda sözler söylemeye sevk etti...."

"7 Ramazan 331/15 Mayıs 943 Perşembe günü Medinet el-Selam (Bağdad)'dan yolculuğum başladı... O derece de yolculuk yaptım ki, baştanbaşa yeryüzünü dolaştım. Yeryüzünde güneşin kirişini kestim. (Her yere gittim.)... İslâm ülkelerini iklim iklim (ülke ülke) bölge bölge, kûre kûre (sancak, sancak), amillik amillik (vergi bölgesi) anlattım."

9 786055 200589

kitapadresi.com

internetteki kitap adresiniz